شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(24)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: خالىق ساتى
ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(24)

جوڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

FROM THE LIBRARY OF GULAMETTIN PAHTA
EAST TURKISTAN NATL RESEARCH CENTER INC

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى(24)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جېيەنيۈڭ كوچىسى 54 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسمىخانىسىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 1/32؛ باسما تاۋىقى 14، قىستۇرما ۋارىقى
1988 - يىلى 2 - ئاي 1 - نەشرى
1988 - يىلى 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 —— 10,000
ISBN7—228—00518—X/K·44
باھاسى: 1.50 يۈەن

(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

1. يەكەننىڭ ئون يىللىق تارىخى ھەققىدە ئەسلىمە
.... ئابدۇرىشىت يۇسۇپى 1

2. ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 15 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە
.... چاۋار يۇسۇپ 80

3. چىرىيە يېزىسى ۋەقەسى توغرىسىدا ....
.... تىلىۋالدى ھوشۇر 98

4. ئاقسۇ كونىشەھەر مائارىپ تەزكىرىسى ....
.... ئابدۇراخمان مامۇت دىيار 190

5. لوپ ناھىيىسى مائارىپى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى
.... لوپ ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 145

6. غۇلجا خەيرىيە مەكتىپى توغرىسىدا ئەسلىمە ......
.... مۇھەممەت قۇربان ئەزىز يارى 179

7. ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسۇل، تىياتىرچىلىقى توغرىسىدا ئەسلىمە .... ئېلى ئېزىز 189

8. يەكەن سەنئىتى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... مۇھەممەت فايتىھ 232

9. شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئىچكى ئۆلكىلەرنى ساياھەت قىلىشى .... پەرىدە ئېلىيوۋا 239

10 - خىيمەت ھېكىمى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... پەرىدە ئېلىيوۋا 250

11. ئاتاقلىق شەخس باي سىجاڭ ....

.... ئـابدۇراخمان مـامۇت دىيار 262

12 ياقۇپ ئامبال توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... ئـابدۇرىشىت خوجەخمەت 270

13. گومىنداڭ هاۋا ئارمىيىسىگە قاتنىشىش سەرگۈ-
زەشتىلىرىم .... ۋاڭ خۇڭچىڭ رەتلىگەن 275

14. ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبىسىدىن كېيىنكى
شىنجاڭ تاشيوللىرى .... ليۇلىگجەن 281

15. ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ماي-
تاغ نېفىتلىكىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خـارابلىشىشى ...
.... ۋاڭ ليەنفاڭ 311

16. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى مـايتاغ
نېفىتلىكى .... خابدۇللا 321

17. مايتاغ ـــ شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ بۆشۈكى
.... ئـەلىيوپ 430

18. 14 ـ ساندىن 23 ـ سانغىچە ئېلان قىلىنغان
مـاقـالىلەرنىڭ مۇندەرىجىسى 436

يەكەننىڭ ئون يىللىق تارىخى ھەققىدە ئەسلىمە

(1939 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە)

ئابدۇرېشىت يۈسۈپى

مەن ئازادلىقتىن بۇرۇن 1938 - يىلى 6 - ئايدا قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ، ساۋاقداشلاردىن ئابدۇغېنى ھەسەن، ئابدۇرېھىم ئەھمىدى، ئابدۇلھېمىت ئىمىن ھاجىتۆتىمىز مۇشۇ ئانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالدۇرۇلدۇق. 1939 - يىلى 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن دارىلمۇئەللىمىن مۇدىرى ئابدۇقادىر سىدىق (ئازادلىقتىن كېيىن پەيزىۋاتتا ھاكىم بولغان)، دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەن خوجائەھمەد ھۈسەيىن بىز ئۈچ كىشى يەكەن مائارىپ خىزمىتىگە بەلگىلىنىپ باردۇق. مۇدىر ئابدۇقادىر سىدىق ئۇيۇشما رەئىسلىكىگە، مەن مەدەنىيەت بۆلۈم مۇدىرلىقىغا، خوجا ئەھمەد مەكتەپلەر مۇپەتتىشلىكىگە تەيىنلىنىپ خىزمەتكە كىرىشتۇق. يەكەن ئىككى ناھىيىدە بىرلا ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، بىر خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بولۇپ، ئۇيغۇر

ئۆيۈشمىسى كونىشەھەردە، خەنزۇ ئۆيۈشمىسى يېڭىشەھەردە ئىدى. ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسى كونا-يېڭىشەھەر ناھىيىسىنى ئاساس قىلغىنى ئۈچۈن دائىرىسى كەڭ، باشقۇرىدىغان ئورۇنلىرى كۆپ ئىدى. پۈتۈن باشلانغۇچ مەكتەپلەر، مەدەنىيەت-سەنئەت ئورۇنلىرى قىرائەتخانا، باغچا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. ئىككى ناھىيىدە ھۆكۈمەت تەمىناتىدا ئىككىلا مەكتەپ بولۇپ، كونا-يېڭىشەھەردە توققۇز سىنىپلىق ئۇيغۇر، يېڭى شەھەردە ئۈچ سىنىپلىق خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى، بۇلار شەنلى مەكتەپ دەپ ئاتىلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن باشقۇرۇلاتتى. مەن 1939-يىلدىن 1949-يىلغا قەدەر يەكەن مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەپ ئىلگىرى-كېيىن ئوقۇتقۇچى، قىسقا مۇددەتلىك ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۆيۈشما رەئىسى، ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى، ھاكىمى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولدۇم. مۇشۇ 10 نەچچە يىللىق ۋەزىپە ئۆتەش جەريانىدا كۆرگەن-بىلگەن ۋە باشتىن كەچۈرگەن ئەھۋاللار ئۈستىدە بۇ قىسقىچىنا ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم. ھېچ بولمىغاندا بۇ ئەسلىمىنىڭ ئۆتكەن ئىشلارنى تولۇقلاش ۋە ناھىيە تەزكىرىسىنى يېزىشتا ئاز-تولا ياردىمى بولار دەپ ئويلىدىم. يىراق ئارىدا 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆزگىرىشى، ياشنىڭ يۇقىرىلىشى بىلەن ئەسلەش ئىقتىدارىمىنىڭ تۆۋەنلىشى تۈپەيلىدىن ئۆتكەن ئىشلارنىڭ ئەينەن يېزىلىشى، يىل-ئايلارنىڭ ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ قېلىشى، شۇنىڭدەك بەزى ئېنىق بولمىغان جايلارنىڭ بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. شۇ يىللاردا يەكەندە خىزمەت قىلغان ياكى ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆرگەن

ۋە ئاڭلىغانلارنىڭ تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئەسكەرتىش: 1 ـ بۇ ئەسلىمىنى 1939 ـ يىلىدىن باشلاپ يەكەنگە هاكىم، ۋالىي بولغانلارنى چۆرىدىگەن هالدا يىل تەرتىپى بويىچە يېزىپ چىقتىم.

2 ـ شۇ دەۋرلەردىكى ۋەزىيەتتە دارىنلار ئىسمىنىڭ باش هەرپىگە ئەمەلىنى قوشۇپ ئاتاش رەسمىيلەشكەن بولغاچقا ئىسمىنى ئېنىق بىلىدىغان، يادىمدا بولغانلىرىنى ئەينەن يازدىم. ئىسمى ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن، ئۆز ۋاقتىدا ئوچۇق بىلەلمىگەنلىرىمنى باش هەرپىگە ئەمەلىنى قوشۇش ئادىتىگە ئاساسەن يېزىپ چىقتىم.

3 ـ يەكەن هەققىدە قىسقىچە ئۆز تونۇشلىرىمنى قىسمەن شەخسىيلەرنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئىزاهلاپ كىرگۈزدۈم.

* * *

يەكەن شەھىرى قەدىمى چوڭ شەھەرلەردىن بولۇپ، شىنجاڭدىكى شەھەر ۋە ناهىيىلەر ئىچىدە تارىخى ئۇزۇن، كۆلىمى چوڭ، نوپۇسى كۆپ جايدۇر. خەلق ئاغزىدا 16 مىڭ قەشقەر، 32 مىڭ يەركەن دەپ ئاتىلىشىمۇ يەكەننىڭ چوڭلۇقىنىڭ ئىنىسپاتىدۇر. يەكەن دېگەن بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى جانلىق تىلىمىزدا «يەكەن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ كەلدى. 1939 ـ يىلىدىكى ئەھۋالغا نەزەر سالغىنىمىزدا، كونا شەھەرنى دائىرىگە ئېلىپ تۇرغان سېپىل ئىچىدە (شەھەر ئىچىدىلا) 15 20 مو يەر كۆلىمىنى ئىگىلىگەن ئورغۇن باغلار، زور تېرىلغۇ يەر ۋە كۆكتاتلىقلار، بىر نەچچە ئون مو يەرنى ئىگىلىگەن چىلتەن مازار، ئال

تۆۋن مازار، شەھەر خەلقىنىڭ زاراتلىقى، ئۆزبېك زاراتلىقى (ھازىرقى ترانسپورت ئورنى) ئاشلىق جوۋلىرى — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شەھەر ئىچىدە بولغاننىڭ سىرتىدا، يەنە 44 مەدرىس، 16 خانىقا، 119 مەسچىت، 91 كۆل، چوڭ ھاممام (مونچا)، بىرنەچچە چوڭ ساراي - دەڭلەر، ھەممىسى شەھەر ئىچىگە جايلاشقان. شەھەردىكى مەھەللىلەرنىڭ ئىسمى شۇ مەھەللىدىكى كۆل ئاساسىدا ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن: ئورا كۆل، سارايكۆل، چارسۇكۆل، ياڭاق كۆل، قىزىل كۆل، ھوشۇۋاقى كۆل، جۇۋىچىكۆل، سالغان كۆل، كىچىك كۆل، ھەلەمدان كۆل، مانجۇ كۆل، تۆمۈرغوجا كۆل، سەگەنياز كۆل....، بەزى ئىچكىرىكى كوچىلاردا، كۆل يوق مەھەللىلەرمۇ بارئىدى. بۇلار ئايرىم ئىسىملار بىلەن ئاتىلاتتى. ئىچكىرىكى خەندەك، كەشمىلە كوچىسى، قوچقارئاتا مەھەللە، شاخالا كوچىسى، سوپىكا مەھەللىسى، نوتوۋى .... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئاھالىسى

ئاھالىنىڭ تۈپ ئاساسى ئۇيغۇرلارنى گەۋدە قىلغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۆزبېك، خۇيزۇ، خەنزۇ، تاجىك، قىرغىز خەلقلىرىمۇ ئورۇنلاشقان. يەنە ئافغانىستان، پاكىستان (بۇرۇن ھىندىستان دەپلا ئاتىلاتتى) ۋە خانلىقلارمۇ بارئىدى. يەكەن شىنجاڭ بويىچە چەتئەللەرنىڭ (سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق دۆلەتلەرنىڭ) پۇقرا ۋە تىجارەتچىلىرى كۆپ ئورۇنلاشقان جايلارنىڭ بىرى بولغان. 1937 - يىلغىچىلىك تاشقور-

غان، سانجۇقوشتاغلار ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىدىغان ئىمـ
پورت ماللىرىدىن ئېلىنىدىغان خارجى باجلار يەكەندە ئېلىـ
ناتتى. تاۋۇژنا ئورنىمۇ يەكەندە ئىدى. يەكەننىڭ دورى
قازا، ھىجى خالتا، كەشمىلە كوچىسى دېگەن كوچا ـ مەـ
ھەللىلىرى، ھىندىستانلىقلار كۆپرەك توپلىشىپ ئولتۇراقـ
لاشقان جايلىرى ئىدى. بۇلار شەھەر رەستىلىرىدە دۇكان
ئېچىپ تىجارەت قىلىشاتتى. ئەڭ چوڭ باي مەدەمىرخانـ
نىڭ شەھەر ئىچى ۋە يېزىلاردا كاتتا قورۇ ـ جاي ۋە يەر ـ
زېمىن، باغلىرى بارئىدى. ئابلىمىت ئاقساقال، تىللاـ
خان ئاقساقال، سېيىت مويدىنخان ئاغا قاتارلىقلار ئۇـ
لارنىڭ ئەتىۋارلىق نامدارلىرى ۋە پاكىستانلىقلارنىڭ
ئاقساقالى ئىدى. ئاقساقاللار ئۆز ئىچىدىكى ئىشلارنى
ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەـ
سىلىلەرنى باشقۇرۇش رولىنى ئوينايتتى. يىلدا بىرەر
قېتىم قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئىنگلىز (ھىندىستان) كونسۇلـ
لىرى كېلىپ ئاقساقاللار ئۆيىگە چۈشۈش بىلەن پۇقراـ
لىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، تۇغۇلغان ئىشـ
لارنى بىر تەرەپ قىلىپ قايتىشاتتى. تۆمۈرغوجا كۆل
بويىدىكى ھىندى سارىيىدا بىرنەچچە ھىندى سودىگەرلىرى
بارئىدى. 1935 ـ يىللاردىن باشلاپ شېڭ شىسەي ھاكىـ
مىيىتى ھىندىستانلىقلار (ئىنگلىز پۇقرالىرى دېيىلەتتى)
بىلەن ئالاقىلىشىشنى قاتتىق چەكلىگەن. بۇلار بىلەن
گەپ ـ سۆز، ئالاقە قىلىش پەقەت توختىغان. مۇشۇ يىللاردا
تۇتقۇن قىلىنىپ، قولغا ئېلىنغانلارنىڭ بىرقىسمى پەقەتلا
بۇلار بىلەن ئالاقە قىلدى، دېيىلىپ تۈرمىگە تاشلانـ
غان ۋە كۆپلىرى تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن. دېمەك نوپۇسى

كۆپ بۇ چوڭ شەھەردە يۇقىرىقىدەك مۇرەككەپچىلىكلەرمۇ بارئىدى.

يەكەندە مەدەنىي - مائارىپ

يەنە مۇشۇ ۋاقىتلاردا يەكەن مەدەنىي - مائارىپىدا خەلقنىڭ ھۆرمەت ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان شەھەر مۆتىۋەرلىرى، دىنىي زاتلار، سودىگەرلەر ۋە زىيالىيلاردىن سابىق ئەلەم ئاخۇنۇم، سالىخ ئەلەم ئاخۇنۇم، مەمەد ئابلاخان غوجام، توختى ئەلەم ئاخۇنۇم، قۇل ئەھمەت ئاخۇنۇم، تۇردى يارقازى ئاخۇنۇم، ئىمىن ئاخۇنۇم، ئابدۇلپەتتىپ ھاجىم، ئابدۇمەجىت مۇپتى ئاخۇنۇم، قادىرخان غوجام، ھاجى ئابلاخەلپەم، ئارتۇق ھاجى داموللام، ئابلاخان تۆرەم، نىياز مەمەتخان ھەزرەت، مويىدىن مەخدۇم، ئابلا داموللام، ئايۇپ قارى ئاخۇنۇم، زىيائىدىن قارى ھاجىم، مەھەمەت ئىمىن ئىسلامىي، ھاجى نۇرۇللا، پازىلجان ئاكا، توخسىنخان، پازىلجان رەھىم، ھەلىمدىن ئاخۇنۇم، قەمەردىن ئەپەندى، سىرىق نىيازھاجىم، روزى مەمەت ھاجىم، روزى بېگىم، ئابدۇقادىر بېگىم، بەدرىدىنلار شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق نامدار، ۋەتەن سۆيەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلىرىدىن ئىدى. بۇلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئەسلىگەندە ئابدۇ سابىق ئەلەم ئاخۇنۇم خەلقنىڭ ئىلىم مەرىپەت بىلەن ئويغىنىشى ئۈچۈن كۈچ چىقارغان ئىدى. ئۇ كىشى يەنە قەشقەردە قىرغىنچىلىق قىلىپ يەكەنگە كەلگەن ماخۇسەننىڭ يەكەننى پاراكەندە قىلىش، خەلقنى قىرىشتەك ياۋۇز ھەرىكىتىنى ئۆتكۈر تەدبىر قوللىنىپ توسۇپ،

پۈتۈن خەلقنى بۇ زور بالادىن قۇتقۇزۇپ قالغان. مەمەت ئابلاخــان غــۇجــام يەكەندە تۇنجى مەتلەئىل ئىرپان مەكتىپىنى قۇرۇپ يەكەن مائارىپىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان. ئارتۇق ھاجى داموللام 1934 - يىلىلا ئۆز ھويلىــسىدا يېڭىچە ئارتوقىيە نامىلىق يېڭىچە مەكتەپنى قۇرۇپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۈرگەن. خەلق ئاقارتىش خىزمەتلىرىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلدۇرغان.

ئابدۇلېتىپ ھاجىم ئۇستا ھۆكۈما، مىللىي دوختۇر بولۇپ، دوختۇر يوق مۇشۇنداق بىرچوڭ شەھەردە بىرنەچچەئون يىللىق ئۆمرىنى خەلقنى داۋالاش ئۈچۈنلا سەرپ قىلىپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان.

پازىلجان ئاكا، زىياۋىدىن قارى ھاجىم، ھامى نورۇللا، توخسىدىنجانلار 1935 - يىللىرىدىلا سانايى نەپىسەنى تەشكىللەپ ئــۆزلــرى قــاتنىــشىپ، يەكەن سەنئەت ئىشلىرىنــى يولغا قويغان. ئابــدۇقادىر بەگ 1939 - يىلى ئۆز ئىقتىسادى بىلەن ياتاق، ئىشخانىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شامالباغ چاچاڭدا سەككىز سىنىپلىق زامانىۋى يېڭى مەكتەپ سېلىپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆرتكە بولــغان. شۇ چاغدا ئۇ مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنىپ بۇيرۇق ئارقىلىق تەقدىرلەنگەن. ھەلىمدىن ئاخۇنۇم، ئۆمەي ئېلى داموللام، بەدرىدىن، مەھەممەت ئىمىن ئىسلامى قاتارلىقلار يېڭىدىن قۇرۇلغان يېڭىچە مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولۇپ، كۆپلەپ بىلىم ئەھلىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. شۇنىڭغا ئوخشاش قالغان دىنىي زاتلار ۋە زىيالىيلارمۇ شۇ ۋاقىتتا مەدەنىي - مائارىپ، خەلق ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ ئاساسىي تەشكىلاتى بولغان

ئۇيغۇر مەدەنى خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا قاتنىشىپ ۋە ئۇنىڭغا يېقىندىن ياردەم بېرىپ، يېڭى پەننىي مەكتەپلەرنى قوللاپ ماددىي - مەنىۋى جەھەتتىن مەدەت بېرىپ، يۇرتىنىڭ تەرەققىياتى، خەلق مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە پايال كۈچ چىقارغان.

خەنزۇلار ئاساسەن يېڭى شەھەر (خەنچىلىڭ) گە ئولتۇراقلاشقان، شۇڭا يېڭى شەھەر خەنزۇ شەھىرى دەپمۇ ئاتىلاتتى. گەيشەڭ ۋە كونا شەھەردىمۇ بىرنەچچە ئائىلىلىك خەنزۇلار بارئىدى. بۇلار يەرلىك ۋە ئىچكىرىدىن كەلتۈرۈلگەن ماللار بىلەن دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىشاتتى. بەزىلەر هاراق - ئاچچىقسۇ چىقىرىش سېتىش (شوپاڭ ئېچىش)، دورىكەشلىك، گۆرەكەشلىك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئالمات، ئاۋات، خاڭدىن، قىزىل ئاۋات دېگەن يەرلەردە يەر زېمىنلىرى بار خەنزۇلارمۇ بولۇپ، بۇلار دېھقانچىلىقمۇ قىلىشاتتى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يەرلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا خىزمەت قىلاتتى. لىجۇ دارىن (خەنزۇ ئۇيۇشما رەئىسى)، دەن مىشۇ (يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كاتىبى)، ياڭ مىشۇ (كوناشەھەر كاتىبى)، كوڭ شاپا (ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئۇزۇن يىللىق كاتىب، كېجاڭ بولغان)، زۇسى (دۇكاندار هاراقكەش). شۈي شاڭزۇڭ (چوڭ دۇكاندار، خەنزۇلار ئاقساقىلى)، خو خۇيجاڭ (سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى)، چىڭ پاشاڭ (دورىكەش)، ليوپوسىڭ (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كادىرى) قاتارلىق خەنزۇلار، ئىچىدىكى نوپۇزلۇقلار بولۇپ، جامائەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىشتىراكچىلىرى ئىدى. مۇندىن باشقا يەنە يېڭىشەھەر - كونا شەھەرلەردە گۆرەكەشلىك

بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاز سانلىق خەنزۇلارمۇ بار-ئىدى.

خۇيزۇلار ئاساسەن گەيشاڭدا ئولتۇراقلاشقان. بۇلار-نىڭ ئۆي - دۇكان ۋە يەر - زېمىنلىرى بولۇپ، ئاچچىقسۇ، پىنتوزا ئىشلەپچىقىرىش، دۇفۇ، تۈرلۈك يېمەك-لىكلەر (لەڭپۇڭ، گازىر، خاسىڭ قاتارلىقلار)نى سېتىش بىلەن شۇغۇللىناتتى، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نامدار كىشىلەر ئېلى ئاخۇنباي، خەن دارىن، ھاشىم ئاخۇن، سېيىت ئاخۇن، رامزان ئاخۇن، چاڭسائاخۇن، مالوسى، لوياخۇن، دەنداخۇن قاتارلىقلار ئىدى. خەن دارىن (داۋۇت خەلپە) يەكەن، قەشقەردە تۇڭلىنىڭ (ھەربىي ئەمەلدار) بولغان. شېڭ شىسەي 1937 - يىلى تۈرمىگە قاماپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

يەكەن خەلقى يۇۋاش، ساددا، ئاق كۆڭۈل، ئەمگەك-چان، مەرىپەتسۆيەر، ئۆز-ئارا ئىناق بولۇپ، جەمئىيەت كەيپىياتى ياخشى ئىدى. يامان ئەھۋاللار (ئوغرىلىق، جېدەل - ماجرا، قاتىللىق كەبى ناچار كەيپىياتلار) يوق دېيەرلىك ھالدا ئىدى. 80 نەچچە ياشلىق روزى بېگىم شۇنداق ئىزاھلاپ: «مىنگونىڭ 18 - يىلى بېيجىڭ خاندىن ناھىيىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋالى، خەلقنىڭ مىجەز - خاراكتېرىنى سوراپ بۇيرۇق كەلدى، شېڭلۇچى يېزىسىنى ئېچىپ ئاۋاتلاشتۇرغان ئامبال لىيۇدارىن «يۇۋاش، ساددا، ئىناق، ئەمگەكچان» دې-گەن تۆت خەت بىلەنلا بېكىتىپ مەلۇم قىلغان» دەيدۇ.

خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چار-
ۋىچىلىق، تۈرلۈك قول سانائەت، قوشۇمچە تىجارەت بىلەن
شۇغۇللىنىدۇ. ئۇششاق ھۈنەرۋەنلەرمۇ كۆپ. قول سانائەت
تەرەققىي قىلغان. بەقەسەم، ئەتلەس، شايى، زىلچا توقۇش
كەڭ راۋاجلانغان. بۇلار داڭلىق تاۋارلاردۇر. شىڭگىدەك
چەكمەن، شەتلەنكى (كاتەكچە)، تولىما، چوتا، يۇڭ چەكمەن،
ھەر خىل رەڭدار گىلەم (پالاس)، كىگىز، پىيما، يۇڭ
پايپاق، يۇڭ بەلباغ، باش - ئاياغ كىيىملىرى، مىس
ئەسۋابلار، ناھايىتى نەپىس - كۆركەم ئىشلەپچىقىرىلاتتى.
ياغاچتىن قىرىپ ئىشلەنگەن قاچا - قۇچىلار ۋە تۈرلۈك
ئۆي بۇيۇملىرى ئەڭ بازارلىق ھۈنەر مەھسۇلاتى ھېساب-
لىناتتى. قۇيمىچىلىق، كەشتىچىلىك، بوياقچىلىق، نەققاشلىق،
ياغاچ ئويما قاتارلىقلار بىلەن بىناكارلىق ئىشلىرىمۇ كۆپ
ئىلگىرىلىگەن. باغۋەنچىلىك شەھەر - يېزىلار بويىچە كەڭ ئو-
مۇملىشىپ راۋاج تاپقان، مېۋىلەرنىڭ تۈرى كۆپ. ئاشلىق
ئىشلەپچىقىرىشمۇ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئەرزان، مەمۇرچى-
لىق ئىدى. قەشقەر، ئاقسۇ ۋە باشقا ناھىيىلەرگە بۇغداي،
قوناق، گۈرۈچ، زىغىر، ماش ئۇنى، پىنتوزا، ياڭاق قاتار-
لىقلارنى يۆتكەپ تىجارەت قىلغۇچىلار كۆپ ئىدى. يىل بويى
ئاشلىقلار چەت ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە يۆتكىلىپ سېتىلاتتى.
شۇنداق شارائىتتىمۇ يەنىلا يەكەندە ئاشلىق كۆپ، باھاسى
ئەرزان، بازارلار ئاۋات ئىدى. 1939 - يىلى
بىر نان ئىككى سىينت (ئىككى فۇڭ)، بىر تاغار
بۇغداي بىر كوي ئىكەن. ئۆيۈشما ئاشخانىسىدىكى تاماق
تۈرى، باھاسى يېزىلغان جەدۋەلدە بىر كىشىلىك پولۇ
10 سىينت، پىشۇرۇلغان تۇخۇم (ياغدا) ئىككى سىينت، دەپ

بېزىلغان. شۇنداقتا 3 ـ 2 خىل تاماق بىلەن ئىمزالانغۇ-
چىغا ئاران 25 ـ 20 سېنت كېتەتتى. مۇشۇ يىلى
ئۆلكىدە خەجلىنىۋاتقان بىر سەرلىك، بەش سەرلىك،
لىكپىيو، دۇبەن دەيدىغان تىزا پۇللار (قەغەز پۇللار) ئورنىغا
بىر كويلۇق، ئۈچ كويلۇق، 50 ، 20 ، 10 ، 5 ،2 ، 1 سېنت-
لىق پۇل چىقىرىلىپ، كونا پۇللار تېگىشىپ بېرىلدى. بۇلار
ماۋزېمىن مالىيە نازارىتىگە نازىر بولغان ۋاقتىدا چىقى-
رىلغان پۇللار ئىدى.

1939 - يىلدىكى يەكەن (كونىشەھەر - يېڭىشەھەر ناھىيىسى) نىڭ ئەھۋالى

كونىشەھەر (بېرچياڭ)

كونا شەھەردىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەكەن جامەسىنىڭ
ئارقا تەرىپى خانىقا دەرۋازىسىغا چىقىدىغان چوڭ يول
ئۈدۈلىغا (ھازىرقى پارتىيە مەكتىپى ئورنى) جايلاشقان.
كونىشەھەرنىڭ ئالتۇن، خانىقا، قاۋۇغات، تېرەباغ
دەپ ئاتىلىدىغان تۆت دەرۋازىسى بولۇپ، ساقچى ئىدارى-
سىنىڭ شەھەردىكى شۆبىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.
ئاخشىمى سائەت 11 لەردە تاقىلىپ، ئەتىگىنى 5 ـ 4
لەردە ئېچىلاتتى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى تەشكىلى

— ھاكىم (شيەنجاڭ)، (مائاۋىن ھاكىم بەلگىلەش
بۇ چاغدا رەسمىيلەشمىگەن) كاتىپ (مىشۇ)، ئىچكى ئىشلار

بۆلۈمى (مىنجىڭكو)، مالىيە بۆلۈمى (سەيجىڭكو)، قورۇلۇش بۆلۈمى (جەنشىكو)، مائارىپ بۆلۈمى (جاۋيۈيكو)دىن ئىبارەت تۆت بۆلۈم بولۇپ، ھەر بۆلۈمدە بىر بۆلۈم باشلىقى، ئىككىدىن كېيۈەن (بۆلۈم ئەزاسى) بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ھېساباتچى، زافخوز، باجگىر، تەرجىمان، چارۋا تېخنىكى، توپ بېشى، لوزۇڭ (ئىدارە مۇھاپىزەتچىلىرى، يايىدوغىلارنى باشقۇرغۇچى)، ھارۋىكەش، ئات باقار، قاراۋۇللار بولۇپ، جەمئىي 84 كىشى ئىشلەيتتى. ئىدارە قاراۋۇلى بەش كىشىدىن تەركىب تاپقان، بۇلار قوراللىق ئىدى. بۇلار توپ بېشى ياكى لوزۇڭ، دەپ ئاتىلىدىغان كىشى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. ناھىيە بويىچە زېمىن بېجى (ئۆي، زېمىنلار سېتىپ - ئېلىشتىن ئېلىنىدىغان باج) بولۇپ، بۇ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن زېمىن بېجى ئېلىشقا مەسئۇل باجگىرلار تەرىپىدىن ئېلىنىپ، ئايدا بىر قېتىم بانكىغا تاپشۇرۇلاتتى. زېمىن بېجى ئېلىش بۆلۈمىدە ئۈچ كىشىلا بولۇپ، ئاساسىي مەسئۇلى مەمەت توختىبەگ ئىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەرجىمانى تۇردى بەگ، بۇ كىشى شۆتاڭ (كونا خەنزۇچە مەكتەپ) تە ئوقۇغان. توپ بېشى جۆمە بەگ، ئاۋۇتخان بەگلەر ئىدى.

ناھىيىنىڭ پۈتۈن سۇ ئىشلىرى ئىككى زۇڭ مىراپ ئارقىلىق باشقۇرۇلاتتى. ھەر بىر بەگلىكتە بىردىن مىراپ بار ئىدى. بەگلىك مىراپلار زۇڭ مىراپلارنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. زۇڭ مىراپ ۋە بەگلىك مىراپلارنىڭ توختاملىق مائاشى يوق بولۇپ، ئۇلارغا يىللىق غەللىدىن پىرسەنت ئايرىپ بېرىلەتتى. بەگلىك مىراپلىرىغا دېھقانلاردىن مەلۇم مىقداردا ئاشلىق يىغىپ بېرىلەتتى

ھەر بىر بەگلىكتە بىر مائاۋىن بەگ، توپ بېشى (كاتىپلارنى، ئىچكى ئىشلارنى، دوغىلارنى باشقۇرغۇچى)، بىرنەچچە دوغىلار، بەگلىكنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ 20 دىن 30 غا قەدەر يۈز بېشى، ھەر بىر كەنت (يېزا) نى ئاساس قىلىپ يۈز بېشى تەۋەلىكىدە 30 غ قەدەر ئون بېشىلا تۇرغۇزۇلغان. بەگلىكنىڭ شتاتلىق مائاشى يوق. بۇلار يىللىق غەللە - پاراقتىن پىرسەنت ئايرىپ بېرىش، بەگلىككە ۋە ھۆكۈمەتكە قاراشلىق زېمىنلارنى خەلق كۈچى بىلەن تېرىغۇزۇش، مىراس، تەقسىمات، زېمىن بېجى، تۈرلۈك دەۋا سوراش، مۆھۈر ھەققى ئېلىش، يۇرتقا چېچىلغان ئالۋاڭلارنى كۆپەيتىشلەر ئارقىلىق تەمىنلىنەتتى. ھەر ھالدا بەگ، يۈز بېشى، مىراپلارنىڭ پايدىلىنىدىغان ئىقتىسادىي كىرىملىرى كۆپ بولۇپ، بەگلەرنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازى، تەسىرى يۇقىرى ئىدى.

كونا شەھەر ھاكىمى باقىرجان

باقىرجان ئۆزبېك بولۇپ، 65 ياش (ئۆزىنىڭ شۇ چاغدا ئېيتىشى)، ساقىلى ئازراق قىرقىپ قويۇۋېتىلگەن، كۆك كۆز، ئوتتۇرا بوي، سېرىق چىراي، چاققان، دىنىي، پەننىي مەلۇماتقا ئىگە، سۆزچان ئادەم ئىدى. 1938 - يىلغىچە يېڭىسار ناھىيىسىدە ھاكىم بولغان. شۇ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا يەكەنگە يەلگىلىنىپ كەلگەن. باقىرجان يېڭىلىقنى سۆيىدىغان، خەلق ئىچىگە چۆكۈپ، خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، خەلققە كۆيۈنۈپ ئىشلەيدىغان كىشى ئىدى. ئۇ، شەھەر كوچىلىرىنى كېڭەيتىپ، ئىسلاھ قىلىش بىلەن شەھەر

قىياپىتىنى ئۆزگەرتكەن. دائارىسى، سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن مەدەت بېرىپ، تەشۋىقات ئىشلىرىنى ناھىيە بويىچە قانات يايدۇرغان. پۈتۈن ئىمام، مەزىنلەردىن ئىمتىھان ئېلىپ ياراماسلارنى قالدۇرغان. مەكتەپلەرگە ئۆزى بېرىپ بىۋاسىتە تەكشۈرۈپ رەھبەرلىك قىلغان. خۇراپى ئادەتلەر (باخشى، داخان، رەممال، ئىشانلىق)نى قاتتىق چەكلەپ مازارلارنىڭ توغ، شەددەلىرىنى ئالدۇرۇۋەتكەن ۋە كىچىك مازارلارنىڭ گۈمبەز - پەشتاقلىرىنى ئالدۇرۇۋېتىپ خەلق- نىڭ ئاڭلىق ھالدا ئىلگىرىلىشى، بىلىم، مەدەنىيەتنىڭ ئۆسۈشى ئۈچۈن كۈچ چىقارغان ئىلغار زىيالىي كىشىلەردىن ئىدى.

1940 - يىلىنىڭ باشلىرىدا شىڭشىسەيگە قارشىلىق ئەك- سىيەتچىلەرنىڭ يەكەندە تۈرۈشلۈق 40 - تۈەن (پولكى)دىن باقىرجان مەجلىسكە چاقىرتىلىپ قولغا ئېلىندۇ ۋە باقىرجان- نىڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىكى ئولتۇراق ئۆيى پېچەتلىنىپ ئائىلىسىدىكىلەر چىقىرىۋېتىلىدۇ. باقىرجان كېچىسى گۇڭشەنجۇيگە تاپشۇرۇلۇپ بىرنەچچە كۈن قاماپ قەشقەر ساقچىغا ئەۋەت- تىلىپ، 1944 - يىلى تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئاڭلىنىدۇ. باقىرجان قولغا ئېلىنىپ ئەتىسىلا يەكەندە يەنە زور كۆ- لەملىك قولغا ئېلىش يۈرگۈزۈلۈپ، بىرنەچچە كۈن يەكەن- نىڭ شەھەر - يېزىلىرىنى قورقۇنچ - ئاراميسىزلىقلار قاپ- لىدى. يەكەن ساقچىنىڭ ھوقۇقدار ئەمەلدارلىرىدىن مە- شۇجاڭ دېيىلىدىغان تۇراپبەگ (خاڭجىئو)، رەستە شۆبە ساقچىنىڭ باشلىقى مەھەممەدئىمىن يۈسۈپ قاتارلىقلار كېچە - كۈندۈز شەھەر - يېزىلارغا قاتناپ تېررورلۇق يۈر- گۈزگەنلىكتىن، خەلق ئىچىدە خاتىرجەمسىزلىك، مۇڭلۇنۇۋېلىش، قېچىپ كېتىشتەك كۆڭۈلسىزلىكلەر يۈز بېرىپ، خەلقلەر ئۆز

ئۆيلىرىدە تىنچ بولالمىدى. بىرنەچچە كۈن دۇكانلار تا-
قالدى. شەھەرنى قورقۇنچ، جىمجىتلىق، سۈرلۈك ھالەت
قاپلىدى. مۇشۇ تۇتقۇندا توختى ئەلەم ئاخۇنۇم، ئابدۇ-
مىجىت مۇفتى ئاخۇنۇم، زاكىرھاجىم، روزى مەمەت ھاجىم،
قەمەردىن ئەپەندى، گوگشەنپا، غاپپارخان غوجا، ئىبلى
ئاخۇنباي، شېرىپ ھاجىم قاتارلىقلار ۋە يەكەن نەمۇنە
شىركەت (يەكەندىكى ئىقتىسادلىق كىشىلەر ئۇيۇشۇپ تۇر-
غۇن پۇل سەرمايە بىلەن رەستىدە چوڭ بىر تىجارەت
ماگىزىنى قۇرغانىدى) نىڭ 18 ئەزاسى قولغا ئېلىندى.
بۇلار شۇ ۋاقىتتا يەكەندە ئاتاقلىق دىنىي ئۆلىما، داڭدار
باي ۋە زىيالىي كىشىلەر ھېسابلىناتتى.

يەكەن ئىككى ناھىيىنىڭ تەشكىلىي ئورۇنلار

كونا شەھەر ناھىيىسى

1. ناھىيىلىك ساقچى

باشلىقى ياڭ فۇلىن(قۇربان) خەنزۇ-ئۇيغۇر ئىككى قاندىن
بولغان. مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە باش كاتىپ
تۇراپبەگ (خاڭ جىئو)، دوساجاڭ ئابلەھىمتجان. ساق-
چى ئىدارىسىنىڭ ئورنى ئۆتەك بازىرى (كونا ھىندى سا-
رىيى ئورنىغا سېلىنغان بىنا) دا ئىدى. ساقچى ئىدارىسى-
نىڭ شەھەر رەستىدە، خانىقا دەرۋازىسىدا ماڭدىرىدە بولۇپ،
ئۈچ شۆبىسى بار ئىدى. بۇلارغا سەئىدۇللا، مۇھەممەد ئى-
مىن يۈسۈپ، مەھەممەتنىياز سايىتلار باشلىق ئىدى. مە-
ھەممەتنىياز كېيىن پوسكامغا ناھىيىلىك ساقچى باشلىقى
بولدى.

2. ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى

ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىغا زولەنچىلىك جۇيجاڭ، مۇئاۋىن جۇيجاڭجاڭ × × ئىدى. مالىيە ئىدارىسىنىڭ ھەر بىر يۇرتتىكى بازارلىرىدا باج ئېلىش ئورۇنلىرى تەشكىل قىلىنغان ۋە بۇلار قارمىقىدا خاڭتو (باج ئالغۇچى)لار بەلگىلەنگەن ئىدى. بۇلار مالىيە ئىدارىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.

3. جىسادۇي

بۇ ئورۇن ناھىيىلىك ساقچى قارمىقىدا بولۇپ، جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي جىنايى ئىشلار - ئوغرىلىق، ئۇرۇش - تالاشقا ئوخشاش ھەرىكەت تۇغدۇرغۇچىلارنى تۇتۇپ، بىرنەچچە كۈن توختىتىپ قويۇپ، چوڭ راقلىرىنى ساقچىغا ئەۋەتىپ شەھەر تىنچلىقىنى قوغداشتا ھەمكارلىشىش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلاتتى. بىرنەچچە دوغىلار ئارقىلىقلا ئىش بېجىرەتتى. بۇنىڭ باشلىقى قەشقەرلىق ئىسمايىل بەگ (ئىسمايىل جىسا دەپمۇ ئاتىلاتتى)ئىدى. ئورنى جامە يېنىدىكى چوڭ مەكتەپ ئالدىدا (ئەڭلىككچى كوچىدىكى بىر سارايدا) ئىدى.

خەلق تەشكىلاتلىرى

1. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى

(قىسقارتىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇقادىر سىدىق، مائاۋىن رەئىس ئابدۇرەھمان ھاجىم ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ئىجرائىيە، تەپتىش، مائارىپنى تەممىنلەش ھەيئەتلىرى، كاتىبات، تەشكىلات مەدەنىيەت، تەشۋىقات، مالىيە، تەۋقاپ (ۋەخپىلەر-

نى باشقۇرغۇچى)، ھېسابات، سانايىنەپىسە، ئاممۇۋى قىرائەتـ
خانا. باغچا باشقۇرغۇچى دېگەن بۆلۈمچىلەرنى ئۆزئىچـ
گە ئالغان تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى بارئىدى. ئۇيۇشما مەـ
دەنىي مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاـ
ساسلىق ئاممىۋى تەشكىلات ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى كوناـ
يېڭى شەھەرنى ئاساس قىلغان بولۇپ، باش كاتىپ قوشۇمچە
تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى مىرئادىلجان، تەشۋىقات بۆلۈم
باشلىقى زىيائىددىن قارىم، مالىيە مۇدىرى پازىلجان رەھىم،
مەدەنىيەت بۆلۈم مۇدىرى ئابدۇرىشىت يۇسۇپ، ئاۋقاپ
مۇدىرى ئارتۇق داموللام، سانايىنەپىسە مۇدىرى ھاجى
نۇرۇللا، باش بوغالتىر ئىمىن ئەھمەت (4 ياردەمچى بوـ
غالتىر)، ئامبارچى ئىلياس قارىملار ئىدى.

2. شاڭيەخۇي (سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى)

شاڭزۇڭ پازىلجان ئىدى. 40 ـ يىللىرى گوڭشاڭخۇيغا
ئۆزگەرتىلىپ، دائىرىسىنى كېڭەيتىپ تەشكىللەندى. بۇ
چاغدا ئىچكى تەشكىلى كېڭىيىپ، 15 تىن ئارتۇق خىزـ
مەتچىدىن تەركىب تاپتى. بۇ، ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلىپ
قۇرۇلدى. رەئىسى غوپۇر قاسىم، مائاۋىن رەئىسلىرى خوـ
خۇيجالڭ، خۇيزۇ سىيىت ئاخۇنلار ئىدى. بۇ چاغدا ھەر
كەسىپ بويىچە تىجارەتچى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئاقساقىلى بوـ
لۇپ، ئاقساقاللار ئارقىلىق ھەربىر ھۈنەرۋەن، تىجارەتچىـ
لەر شۇ ئۇيۇشمىغا ئۇيۇشتۇرۇلغان. مەسىلەن: تىجارەتچىلەر
ئاقساقالى ھېيىت قارى،

ماشىنىچىلار	〃	يۇسۇپخان
ياغاچچىلار	〃	ئەبەيدۇللا
خامچىلار	〃	جۇمەئاخۇن

قاسساپلار 〃 ئەبەيخان، ئابدۇرېھىم ئاخۇن
هارۋۇكەشلەر 〃 موساشاڭيۇ
بەقەسسەتچىلەر 〃 قادىر ئاقساقال

غا ئوخشاش ئاقساقاللار بىرنەچچە ئونغا يەتتى. ھەربىر بەگلىكتە بىرنەچچىدىن كالتە ئاقساقاللار بەلگىلەنگەن. ھەربىر ھۈنەرۋەن، تىجارەتچىلەر شۇلار ئارقىلىق ئىگىلەپ ئىدارە قىلىنغان.

3. دېھقانلار ئۇيۇشمىسى

بۇ ئىككى ناھىيىنى بىرلىك قىلغان ھالدا كونا شەھەردە قۇرۇلغان. باشلىقى ئىدرىس بەگ‌ھاجى، بەگلەردىن بىرنەچچىسى مۇئاۋىنى ئىدى. بىر ماگزىن، كىچىك دائىر دىلىك بەقەسسەم-شايى توقۇيدىغان كارخانىسىمۇ بار ئىدى ۋە ھەربىر بەگلىك بويىچە خەلقتىن توپلانغان ئاشلىقلار ساقلىنىدىغان ئېھتىيات ئامبىرىمۇ ئۇيۇشما قارمىقىدا ئىدى. ئىككى ناھىيەنىڭ ھەر بىر بەگلىكىدىكى خەلقلەردىن توپلانغان ئاشلىق بىرنەچچە مىڭ چارەككە يېتەتتى (كونا جىڭدا بىر چارەك 14 جىڭ).

4. قازىخانا (شەرىئەت مەھكىمىسى)

قازىخانا دىنىي تەشكىلات بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ مىراس، نىكاھ، مەسچىت، مەدرىس، دىنغا دائىر دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. بۇنى مەھكىمە شەرئىيە دەپ ئاتاش رەسمىيلەشكەن. تەشكىلى مۇنداق:

باش قازى — ئەلەم (باش ھۆكۈم قىلغۇچى)
توختى ئەلەم ئاخۇنۇم

2 - قازى مۇپتى (كىتابقا قاراپ پىكىتكۈچى، پەتىۋا

چىقارغۇچى) ئابدۇمجىت مۇپتى ئاخۇنۇم.
3 ـ قازى رەئىس (دىنىي ئەمرى مەرۇپ قىلغۇچى ۋە تەپتىش) ئابلاخان ھاجىم.
4 ـ قازى (قوشۇمچە ئىشلارنى بېجىرگۈچى) قادىرخان غوجام.
5 ـ ئەتتە قازىسى (مەخسۇس نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى) دوسا قازى ئاخۇنۇم.
قازىخانىدا سوراق قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىپ ھۆكۈم چىقىرىلغانلار، ھۆكۈمگە كۆنمىسە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە يوللىنىدۇ. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىمۇ بەزى دىنىي ئىشلارغا دائىر دەۋالارنى قازىخانا (مەھكىمە شەرئىيە) گە يوللاپ بېرىلىدۇ. قازىلا مۆھۈر ھەققى ئالىدۇ. قازىخانا ئورنى جامەدە ئىدى. بەزىدە ئەلەمنىڭ ئۆيىدە ئىش بېجىرەتتى. قازىخانىمۇ ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلاتتى. ئازادلىقتىچە يەكەندە ئەلەم بولغانلار سابىق ئەلەم، سالە ئەلەم، توختى ئەلەم، ئابدۇقادىر ئەلەم، ئەك ئاخىرقىسى ئابلىھېمىتخان غوجام ئىدى. بۇلاردىن باشقا ھەربىر بەگلىكتە يۇرت قازىسى بەلگىلىنەتتى. بۇلارنى قازىخانىدىن بەلگىلەيتتى. ئارالدا ئىسھاق قازى، خاگدىردا مەھەممەد ھاجى، راۋانچىدا ئىلى قازى، كاچوڭدا چاۋارقازى، ئاۋاتتا نۇرمەممەد قازى، شۇنىڭدەك ئىككى ناھىيە 16 بەگلىكتە 16 قازى بار. قازىلارنىڭ يۇمىلاق شەكىلدە كۆمۈشكە ئويۇلغان مۆھۈرلىرى بولۇپ، مۆھۈرگە ئىسمى، فامىلىسى ۋە قازىلىق ئەمىلى چىرايلىق خەت بىلەن نەزمە شەكلىدە ئويۇلغان. يەكەن سابىق ئەلەم ئاخۇنۇم مۆھۈرى مۇنداق ئويۇلغان.
«ئىبنى ماۋلىۋى ئابدۇسادىق ئەلەم
قازىل قۇززات ئابدۇسابىق ئەلەم»

يېڭىشەھەر (شاچې)ناھىيىسى

شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇيغۇر، خۇيزۇلارمۇ بار ئىدى. شەھەر ئىچى بىرلا چوڭ كوچىدىن ئىبارەت بولۇپ، شەھەر ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت چوڭ بىر جاينى ئىگىلىگەن بولۇپ، قەدىمى يامۇل فورمۇسىدا سېلىنغان. بۇ بىنا ئۈچ داتاڭ، قارا تۆرۈكلۈك راۋاق، ئۇزۇن كەتكەن كارىدور، باغچا ۋە ھاكىم باشلىق خىزمەتچىلەرنىڭ ئولتۇراق جايلىرىدىن تەركىب تاپقان. 42 - يىلى ۋىلايەت بولغىچە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كونا شەكلى ئۆزگەرتىلمىگەن. يېڭىشەھەر دائىرىسى كىچىك بولغانلىقتىن سېپىل، سېپىل ئۈستىدىكى ئۈچ دانە راۋاق (ئىككى دەرۋازا ئۈستىدە ئىككى راۋاق، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى سېپىلدا بىر راۋاق بارئىدى) سېپىلغا يانداپ سېلىنغان خەندەك بار ئىدى. سېپىل كونا شەھەر سېپىللىرىغا قارىغاندا ئېگىز ھەم بۇزۇلمىغان ئىدى. يېڭىشەھەرنىڭ قەشقەر دەرۋازىسى (خەنزۇچە دۇڭمېن)، كونا شەھەر دەرۋازىسى (شىمېن) دەپ ئىككى دەرۋازىسى بار ئىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى تەشكىلى كونا شەھەرنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ.

يېڭىشەھەر ھاكىمى ۋېن جېن، كاتىپى دەن ×× (يەرلىكتە ئۇزۇن تۇرغان، ئۇزۇن يىل كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن)، تەرجىمان گۇسۇن، ئىمىن بەگلەر ئىدى.

يەرلىك ئاساسىي قاتلاملارغا بۆلۈنۈشى

شەھەر توشۇلۇپ قوققۇز بەگلىككە بۆلۈنگەن، ئومۇمەن

ئېيتقاندا بەگلىك تۈزۈم شىنجاڭنىڭ باشقا ناھىيىلىرىدە بار بولسىمۇ «ھېكىم بەگلىك» ئۇنۋانى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەكەندىلا مەۋجۇت ئىدى. مەشھۇر ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىدىن كېيىن سەھنىگە چىققان ھوشۇر ھېكىمبەگ (1825 ـ 1919 ـ يىللار) نىڭ كەڭ دائىرىلىك ھاكىملىقىدىن كېيىنمۇ بەگلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ۋە زۇلمى ناھايىتى ئارتۇق بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ھوشۇر ھېكىمنىڭ يەكەندە ئىگىلىگەن يېرى توقسان توققۇز مىڭ موغا يەتكەن (بۇيەرلەرنىڭ تولىسى چارەك يېزىسىنىڭ نەزەرباغ كەنتىدە ئىدى). خانلىق تۈزۈمدە يەر يۈزمىڭ موغا يەتسە غەللە ئېلىنمايدىغان بولۇپ، ھوشۇر ھېكىمبەگنىڭ يېرىگە مىڭ مو كەملىگەن.

يەكەن يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى

1) 40 ـ تۈەن دەپ ئاتىلىدىغان بىر پولك ئورۇنلاشقان (ھازىرقى ھەربىيلەر ئورۇنلاشقان جاي)، بۇ ئاتلىق پولك بولۇپ، تۈەنجاڭ جاڭ × × ئىدى. 1940 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا تۈەنجاڭ قەشقەرگە سىجاڭ بولۇپ يۆتكىلىپ، ئورنىغا گۈەن تۈەنجاڭ (گۈەن زىيۈەن) كەلدى. پولك ئىسمى 36 ـ پولك قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

2) ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى. ئورنى كونىشەھەرگە كىرىدىغان دەرۋازا يېنىدىكى ئورۇن (كېيىن مائارىپ ئىدارىسى، مىن جاۋگۈەن قىلىنغان ئورۇن)، باشلىقى غۇلجىدا ئۆسكەن ئابلىتىپ (قەشقەردىكى دوختۇر ئابدۇروپنىڭ

ئىنىسى)، ساقچىنىڭ گەيشاگدا ۋە كورىۋاتتا ئىككى شۆبىسى بار ئىدى.

3) تېلېگراف ئىدارىسى. يېڭىشەھەر ئاشلىق ئامبىرىنىڭ يېنىدا ئورۇنلاشقان، باشلىقى ۋاڭ × تەيجاڭ بولۇپ ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلاتتى.

4) پوچتىخانا. دائىرىسى كىچىك، ئورنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئالدىدا، ئىككى ئېغىز ئۆينى ئىگىلىگەن قورو ئىدى. خەت توشۇغۇچى بىلەن 5 ، 6 لا ئىشچىسى بار ئىدى. باشلىقى ياڭ × ئىسىملىك ئۇيغۇرچىنى تولۇق بىلىدىغان خەنزۇ ئىدى. خەتلەر ئات ئارقىلىق توشۇلاتتى.

5) بانكا. گەيشاگدىكى يېڭى سېلىنغان بىنادا.

6) تۈرمە. ھازىرقى يەكەندىكى تۈرمە ئەينى بولۇپ، باشلىقى تۇردى بەگ ئىدى. بۇ كىشى قەشقەر - خوتەنلەردە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان تۈرمە باشلىقى بولۇپ كەلگەن. كونا خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان ئادەم ئىدى.

خەلق تەشكىلاتلىرى

خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى. ئورنى گەيشاگدا بولۇپ، قارمىقىدا يېڭى ياسالغان بىر بىنا، 3000 كىشى سىغارلىق كۇلۇب، تىجارەت ماگىزىنى بار ئىدى. ئۇيۇشما قارمىقىدا بىرەر مەكتەپمۇ يوق ئىدى. رەئىسى ليۇ خۇيجاڭ (بۇرۇن بىر نەچچە يىل يەكەنگە ئامبال بولغان)، خەنزۇ ئۇيۇشمىنىڭ ئارتۇقچە پائالىيەت خىزمەتلىرىمۇ يوق ئىدى.

ۋېن شەنجاڭ (ۋېن جىن) ھەققىدە

ۋېن جىن باقىرجان قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن كونا شەھەرگە ھاكىم بولۇپ ئورۇنلاشتى. ب.ۋ. 1940 - يىلىنىڭ

باشلىرى ئىدى. ئۇ شىۋە مىللىتىدىن بولۇپ، 45 ياش چامىسىدا ئىدى. ئۇيغۇرچىنى (خەت-سۆزنى) ئوبدان بىلىدىغان بىلىملىك، سەزگۈر، غەيۇر ئادەم ئىدى. ئەسلىدە تاشقورغاندا بىرنەچچە يىل هاكىم بولغان. 1938 - يىلى يەكەن يېڭىشەھەرگە هاكىم بولۇپ يۆتكىلىپ كەلگەن. يېڭىشەھەرگە كەلگەندىن كېيىن ناهىيىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ناهىيىلىك هۆكۈمەت بىناسىنى يېڭى، زامانىۋى ئۇسلۇبدا ياساپ چىققان. ۋىن جىن خىزمەتتە دادىل، يۈرەكلىك ئىشلەپ ئوبدان نەتىجىلەر قازاندى. بۇنىڭ ئىش - ئىزلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئالدى بىلەن شەھەر يوللىرىنى ياساپ، تاش ياتقۇزۇپ، قاتناشنى راۋانلاشتۇردى. كوچىلارنى رەتكە سېلىپ، شەھەر مۇھىتىنى ياخشىلىدى. پۈتۈن شەھەردىكى كۆل ئەتراپىنى ياغاچ شادا بىلەن ئېھاتە قىلدۇرۇپ سۇنىڭ تازىلىقى، بۇلغانماسلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ خەلق ئېهتىياجى ۋە سالامەتلىكىنى تەمىن ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىچكى جەھەتتىن ناهىيىلىك هۆكۈمەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ چىڭىتتى. خىزمەت سۈرئىتىنى ئىلگىرىلەتتى. خىيانەت، پارىخورلۇقنى قەتئىي چەكلەپ، پاكلىقنى ئورناتتى. خىيانەت ئىشلىرى كۆرۈنگەن هامان جازالاش، ئىشتىن بوشىتىش، ئوچۇق ئېلان قىلىشنى قوللىنىپ، بىر نەچچە بەگنى ئىشتىن بوشاتتى. خەلقنىڭ ئەرز - داتلىرى ۋە هەرقانداق خەت - چەكلەرنى ئۈچ كۈنگىچە بىر تەرەپ قىلىشنى ئىزچىل يولغا قويدى. بىۋاسىتە يۇرتلارغا چىقىپ تەكشۈرۈش، تۇيغۇزماي ئۆزى كۆزدىن كەچۈرۈش ئارقىلىق خىزمەت سۈپىتىنى ئۆستۈردى.

2) هەر بىر يۇرت، بەگلىكلەرنى تەرتىپكە سېلىپ،

رايونغا ئۆزگەرتتى. ھەر بىر رايوندا بىر رايون
باشلىقى، بىر مۇئاۋىن رايون باشلىقى، بىر كاتىپ،
بىر توپ ئېشى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىشلەش ۋاقتى،
ھەر بىر ئىشلىگەن خىزمىتىدىن خاتىرە قالدۇرۇش، دوك-
لات بېرىش تۈزۈملىرىنى ئورناتتى.

مائارىپ ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە، مائارىپ ئىشلىرىغا
بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتتى. ئۇرۇمچىدە ئوقۇش پۈتتۈ-
رۈپ كەلگەن لى× ×نى مائارىپ بۆلۈمىگە كېجاك قىلىپ
بەلگىلەپ، ئايرىم مەكتەپ تەكشۈرگۈچىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ شەھەر
ۋە يېزىلاردىكى بارلىق مەكتەپلەرنىڭ سان - سۈپەت تەرتىپىنى
ياخشىلاش، رايون باشلىقلىرىنىڭ مەكتەپلەرگە ياردەم
بېرىش، ئۆز دائىرىسى بويىچە مەسئۇل بولۇشنى ئورناتتى.
بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كېلىش نىسبىتى
99% كە يەتتى ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى 10 سىنىپلىق
بىر باشلانغۇچ مەكتەپنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا تاپشۇرۇپ
ئېلىپ، ھۆكۈمەت ھېسابىدىكى توققۇز سىنىپلىق مەكتەپنى 21
سىنىپقا، ئوقۇغۇچىنى مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچىغا يەتكۈزدى.
بۇنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر ئۇيۇشما يېڭىدىن ئۈچ ئوغۇل - قىز
مەكتىپى تەشكىل قىلىپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن 1500 ئو-
قۇغۇچى قوبۇل قىلىش بىلەن مەكتەپنى تولۇقلىدى.

3) ئۇيغۇر ئۇيۇشما بىلەن بىرلىكتە پىلانلاپ، ھەر بىر
رايون خەلقلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق خەلق باغچىسى بىنا
قىلىندى. باغچا ئىچىگە تەنتەربىيە مەيدانى، قىرائەتخانا،
ئاشخانا قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ باغچا ئۇيغۇر
ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا بولۇپ، خەلقنىڭ سەيلە قىلىش،
كۆڭۈل ئېچىش جايىغا ئايلاندۇرۇلدى. 1940 - يىلنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدا ئۆلكىلىك جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ باش كاتىپى ۋاڭ باۋچەن باشچىلىقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ تەپتىش ئۆمىكى يەكەنگە كېلىپ ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋالنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، يەكەننىڭ ئىسلاھات، مائارىپ جەھەتتىكى ئىلگىرىلەشلىرىنى تىلغا ئالدى. شەنلى مەكتەپ (ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ) ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى دارىلئېيتام مەكتەپلىرىنى بىر ئايلىق مائاش بىلەن (مەكتەپ ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ئايلىقى ئىچىدە) مۇكاپاتلىدى. ۋىلايەت بويىچە ۋەكىل قاتناشتۇرۇلۇپ قەشقەردە تەپتىش ئۆمىكى خۇلاسە چىقىرىش يىغىنى ئاچتى. يىغىنغا يەكەندىن 15 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا يەكەن تەقدىرلەندى. ئارتىس ئابدۇقادىر مويدىن، خەيرىنسا تۆلەندى، يۇسۇپ زىيالار ئايرىم مۇكاپاتلاندى.

1941 - يىل ئىچىدە بولغان ئالاھىدە ئىشلار

1. يەكەن كونىشەھەر ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپنىڭ تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى سەئىدۇللا مامۇت (يەكەن ناھىيىسىگە خۇيجاڭ، دەكىتكە ھاكىم بولغان) شۇ يىلى بىرىنچى ئايلاردا يوقىلىپ كەتتى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىن قېچىپ كەتتى، دېگەن خۇلاسە چىقىرىپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. بىر ئايدىن كېيىن ساقچى كىيىملىرىنى كىيىپ ئاشكارا بولۇپ، خانىقا دەرۋازا شۆبە ساقچىغا باشلىق قىلىپ تىكلەندى.

2. شۇ يىلى 3 - ئايلاردا ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇقادىر سىدىق بىر پارچە خەت بىلەن مېنى قەشقەر مائارىپ ئىدارە باشلىقى ساۋۇت ئەپەندى بىلەن كۆرۈشۈش-

گە ئەۋەتتى. خەتنى مەخپىي تۇتۇشۇمنى ۋە ئۆزىگە تاپ-
شۇرۇشۇمنى جېكىلىدى. خەتنىڭ مەزمۇنىدا: «مۇشۇ خەت
تېگىش بىلەن مېنى يۆتكەپ كېتىڭلار! بىرەر كۈن كېچىكسە
ساقچىدىن مېنى تۇتۇپ كېتىدۇ»، دېيىلگەن. مەن قەشقەرگە
يېتىپ بېرىپ ساۋۇت ئەپەندىگە خەتنى تاپشۇردۇم. ئەھ-
ۋالنى ئېغىز ئارقىلىقمۇ مەلۇم قىلدىم. ساۋۇت ئەپەندى:
«مەن بۇگۈنلا جاڭ سىلىڭ بىلەن كۆرۈشىمەن. ساقچىلار
ھېچنېمە قىلالمايدۇ. سىز خاتىرجەم دەم ئېلىپ قايتىپ
كېتىڭ. ئابدۇقادىر ئەپەندىگە خەۋپ يەتمەيدۇ»، دېدى.
مەن بىر ھەپتە تۇرۇپ يەكەنگە كەلسەم، ئابدۇقادىر سىدىق
قەشقەرگە كەتكىلى ئۈچ كۈن بوپتۇ. مەن كېلىپ بەش كۈن
بولغاندا، ھاكىم ۋىن جىننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۇيغۇر
ئۇيۇشمىدا ئۇيۇشما ھەيئەتلىرى، يەرلىك ئىدارە باشلىقلىرى،
خەلقلەردىن بولۇپ 150 چە كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن
ئۇيۇشما ھەيئەتلىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنى ئېچىلدى»
يىغىنىدا ناھىيە ھاكىمى ۋىن جىن، «ئۇيۇشما رەئىسى ئاب-
دۇقادىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن قولغا ئېلىندى»
دەپ ئېلان قىلدى. ئەسلىدە ئابدۇقادىر سىدىقنىڭ ئۆزى-
نىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، ئۇ قەشقەرگە بېرىش بىلەن قەشقەر
يارباغ دەرۋازىدا كۈتۈپ تۇرغان بىرنەچچە ئەسكەر تۇ-
تۇپ ساقچىغا قامىغان ئىكەن. ئۇيۇشمىنىڭ كېڭەيتىلگەن
يىغىنىدا مەن ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسلىكىگە
سايلاندىم.

ۋىن جىننىڭ قولغا ئېلىنىشى

3. 1941 ـ يىل 3 ـ ، 4 ـ ئايلاردا يېڭىشەھەردە

چوڭ يىغىن ئېچىلدى. بۇنىڭغا ئىككى مىڭدەك ئادەم قاتناشتى.
قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، مۇئاۋىن سىجاڭى باشلىق
ھەربىي ۋە ساقچى ئەمەلدارلارمۇ كېلىپ يىغىن سەھنىسى-
دىن ئورۇن ئالدى. سائەت سەككىز دە يىغىن ئېچىلدى.
دەل شۇ چاغدا، ھاكىم ۋىن جىن، شەنلى مەكتەپ مۇدىرى
ئابدۇرېھىم ساۋۇتلار قوللىرى ئارقىغا قىلىپ باغلانغان
ھالدا، قوراللىق ساقچىلار تەرىپىدىن مەيدانغا ئېلىپ كې-
لىندى. تۇيۇقسىز بولغان بۇ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشتىن ھەم-
مەيلەن ھەيران قېلىشتى. يىغىندا قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن
ۋالىيسى ×× سۆزگە چىقىپ تۇتقۇنلارنىڭ جىنايىتىنى ئېلان
قىلدى. ئۇ: «ۋىن جىن جاھانگىرلىككە سېتىلىپ، ھۆكۈمەت-
نىڭ دىنىي سىياسىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. مەدرىسلەرنى
چاقتى، بۇنىڭ بۇ قىلمىشى، ئالتە بۈيۈك سىياسەت ۋە سەككىز
ماددىلىق خىتاپنامىگە قارشىلىق كۆرسەتكەنلىك، شۇنىڭ
ئۈچۈن ۋىن جىن ئوچۇق سوت قىلىنىپ قولغا ئېلىندى»
دېدى. ئەسلىدە يەكەن جامە قېشىدىكى شەنلى ئوغۇللار مەكتەپ،
ئالتۇندىكى دارىلئېتام ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلار مەدرىسىنىڭ
ئورنىدا ئىدى. ئەمما بۇرۇنقى مەدرىسىنىڭ دەرۋازا، پەش-
تاق، گۈمبەزلىرى ئۆز پېتى ساقلانغان. ۋىن جىن ھاكىم
بولغاندىن كېيىن بۇ دەرۋازا، پەشتاق، گۈمبەزلەرنى ئال-
دۇرۇۋېتىپ مەكتەپ دەرۋازىسى شەكلىگە كەلتۈرگەنىدى.
ئەسلىدە بۇ ياخشى قىلىنغان ئىش ئىدى. ئەكسىچە ئەم-
دى كېلىپ بۇ ۋىن جىننىڭ جىنايىتى بولۇپ قالدى. مۇ-
ئاۋىن سىجاڭ ۋە باشقا ئەمەلدارلار ۋالىينىڭ سۆزىنى
قۇۋۋەتلەپ سۆز قىلىشتى. ئارقىدىن قانداق پىكىرىڭلار بار؟
دەپ خەلقتىن پىكىر سورالدى. بۇ يەردە كەيپىيات بىردىنلا

ئۆزگىرىپ بەزى مۇتەئەسسىپ موللا، ئىشان، ئۆك-
تەم جاھىللار، بولۇپمۇ يېشىل مەدرىسە مۇددەرىسلىرى
بولۇپ، ئاز سانلىق كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ «ئۇيۇشما
مەكتەپ قىلىۋالغان مەدرىسىنى قايتۇرسۇن، ئاياللار يۈزى-
نى ياپسۇن، ۋەخپە يەرلەر قايتۇرۇلسۇن» دېگەنگە ئوخ-
شاش پىكىرلەرنى ئارقا - ئارقىدىن بېرىشتى. نۇرغۇن
ئادەملەر بۇلارغا ئەگەشتى. قارشى پىكىر بەرگۈچىلەرمۇ
بولدى. شۇنىڭ بىلەن يىغىن باشقىچە تۈس ئېلىپ، قالاي-
مىقانچىلىققا ئايلاندى. يىغىن يېپىلىپ ۋىن جىنلار كەل-
تۈرۈلگەن پېتى قايتۇرۇپ كېتىلدى (مەجلىس تارقىغاندىن
كېيىنلا ۋىن جىن كونسىھەر گۇڭئەنجۈيگە ئاپىرىلىپ،
زور زىياپەت ئۆتكۈزۈلگەن). ۋىن جىننىڭ ئېيتىشىچە مەج-
لىس ئېچىلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن شىڭ شىسەي ۋىن-
جىنغا: «ھازىر ئالتايدا شېرىپخان، بايدا ئاخۇنلار قوزغى-
لاڭ كۆتۈرۈپ ھۆكۈمەتكە قارشى ھەرىكەت قىلدى. بۇنى
باستۇرۇش ئۈچۈن سىزنى خەلق ئالدىدا جازالىغان بولۇپ
بوشىتىمىز ۋە قولغا ئېلىنىسىز. ئەمما بۇ سىزنىڭ خىزمەت
كۆرسەتكەنلىكىڭىز بولىدۇ»، دەپ تېلېگرام بەرگەن. شۇنىڭ
بىلەن ۋىن جىن گۇڭئەنجۈيدە ئالاھىدە كۈتۈلگەن. ۋىن-
جىن قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن گۇڭئەنجۈينىڭ جاڭ × ×
ئىسىملىك كاتىپى مۇۋەققەت ھاكىم بولدى. بۇ ۋەقە تۈ-
پەيلىدىن مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ يامان تەشۋىقى بىلەن
مەدەنىي - مائارىپ، خەلق ئاقارتىش خىزمەتلىرىگە ئېغىر
تەسىر يەتتى. ئۇيۇشما كىرىمىنى (ئۆشرە، ۋەخپىلەرنى)
يىغىشتا قىيىنچىلىق يۈز بەردى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەك-
تەپكە كېلىش نىسبىتى ئازايدى. كونا دىنىي مەكتەپلەر

قايتا بىخ ئۇرۇشقا باشلىدى. خۇراپاتلىق ئەۋج ئالدى. بۇ تەتۈر قۇيۇن يېزىلارغىچە كېڭەيدى. مۇشۇ جەرياندا مەرىپەتپەرۋەر ئاخۇنۇملار، مائارىپ ساھەسىدىكى زىيالىيلار، يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن بولغان قادىر ئەلەم ئاخۇنۇم، ئۆمەر ئېلى داموللام، ئارتۇق ھاجى داموللام، ياقۇپ مۇفتى ئاخۇنۇم، ئابدۇلخان خوجام، موساقازى ئاخۇنۇم، تۇردى بېك ھاجىم، مائارىپچىلاردىن مۇھەممەت پاتى زىيائىدىن، ئابدۇراخمان سايىت، مىرئادىلجان، مامۇت نۇر، پازىلجان رەھىم، مەھەممەت ئوبۇلقاسىم، سادىر توخسۇن، مەھەممەت نىياز ئىمىن، ئەبەيدۇللا رېھىم، مەھەممەد ئىمىن توختىنىياز، ئابدۇسېلىم، ئابدۇقادىر مويدىن قاتارلىقلار كەڭ تەشۋىقات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇپ ئاممىغا تەشۋىق قىلىش، ئەمەلىي پاكىت، دىنىي دەلىللەر ئارقىلىق داۋلى سۆزلەش، ئاممىۋى سورۇن، جامە - مەسچىتلەردە، بازار كوچىلىرى گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ تەشۋىقات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق ئەھۋال پەسىيىشكە باشلىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دىنىي ساھەدىكى ئىلغار ئاخۇنلاردىن تاللاپ شەھەر ۋە يېزا مەكتەپلىرىگە ھەپتىدە بىر سائەتتىن دىنىي دەرس بېرىشكە بەلگىلىدى. ئۇيۇشما بىناسىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان مۇناسىۋىتى بىلەن كەڭ دائىرىدە مەۋلۇد ئۆتكۈزدى. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «ئەقايىدزۆرۆرىيە» دېگەن دىنىي ئەسىرىنى ئۇيۇشما مىللىي مەتبەئەسىدە نەچچە مىڭ نۇسخا باستۇرۇپ تارقاتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىجرائىيە، تەپتىش، مالىيە ھەيئەتلىرىگە ئىلغار ئاخۇنلاردىن ئەزالىققا بەلگىلەپ قاتناشتۇردى. بۇرۇن چېقىلىپ كەتكەن تېرەباغ

مەدرىسىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، موددەرىسلەر قولىغا تاپشۇرۇلدى، مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ تەسىرى پەسەيتىلىپ، بۇرۇنقى ھالەت ئەسلىگە كەلدى. مۇشۇ ۋاقىتتا كامىرا مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇكېرىم نىياز ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە بەلگىلەندى.

مۇشۇ يىلى ۋىن جىن قولىغا ئېلىنىپ ئىككى ئايدىن كېيىن، يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا يالڭچىيۇەن، مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا روزى ئەھمەد، كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا چى ××، مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا ۋاڭ × دېگەنلەر بەلگىلىنىپ كەلدى (مۇئاۋىن ھاكىم بەلگىلەش مۇشۇنىڭ بىلەن باشلاندى). كونىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە لاڭ دۇڭرى (خەنزۇ، قەشقەر يېڭىشەھەرلىك، ئۇيغۇرچە خەت، سۆزنى بىلىدۇ)، كېجاڭ، تەرجىمان بولۇپ بەلگىلەندى.

ئىككى ناھىيىنىڭ يېڭى ھاكىملىرى ئورۇنلاشقاندىن كېيىنكى ئىشلار (1941 - يىل)

1. مۇشۇ يىل 3 - ئايلاردا ھەر ئىككى ناھىيىدە جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما (فەندىخۇي) نىڭ شۆبىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا قۇرۇلدى. ئورنى ھەر ئىككى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە بولۇپ، ھاكىملار باشلىقلىقنى ئۈستىگە ئالدى (مەن كونىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە تەشكىل بولغان شۆبە ئۇيۇشمىغا قاتناشتىم). شۇ ۋاقىتتا 10 نەچچە ئەزا ئىدى، ئارتۇقچە پائالىيىتىمۇ يوق. پەقەتلا ھەپتىدە بىر كەچقۇرۇن ئۆگىنىش قىلاتتى. ئۆگىنىش ماتېرىيالى پەلسەپە ئىدى.

2. مۇشۇ يىل ئەتراپلىرىدا ئىككى ناھىيىنى بىرلىك قىلىغان ھالدا، يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە «سىياسىي ھەيئەت» (جىڭجۇ ۋېييۈەنخۇي) تەشكىل قىلىندى. باشلىقى يېڭىشەھەر ھاكىمى ياڭ چۈنيۈەن بولىدى. مۇئاۋىنلىقىغا كونىشەھەر ھاكىمى چى × ×، ھەيئەت ئەزالىقىغا باج ئىدارە باشلىقى زولەنچىڭ، ساقچى باشلىقى × ×، غوپۇر خۇيجاڭ، ئىدرىس بەگ ھاجى، ياقۇپ قازى، ئېلى خېتىپ، ئاشىق بەگ، ئەھمەد جان (يەكەن نەمۇنە شىركەت بوغالتىرى) قاتارلىق ئون نەچچە كىشى بەلگىلەندى. ھەپتىدە بىر مەجلىس ئېچىلاتتى. ھەر بىر ھەيئەتكە ئالاھىدە توختاملىق مائاش بېرىلەتتى (ھاكىم دەرىجىدە مائاش بېرىلىدىغانلىقىنى ئىشىتكەن).

3. يېڭىشەھەردە ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى تەشكىللەندى. بۇنىڭ رەئىسلىكىگە يېڭىشەھەر تەۋەلىكىدىكى تىجارەتچى توختى ھاجى سايلاندى. ئورنى خەنزۇ ئۇيۇشما بىناسىدا ئىدى.

تۇراپ بەگ (خاڭجىئو) بىلەن داۋۇت ھاجى ئوتتۇرىسىدىكى ۋەقە

داۋۇت ھاجى قەشقەردىن، 20 ياش، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ 1938 - يىلى يەكەن ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەن. 1939 - يىللىرى × × × ئوقۇتقۇچى × × × بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ، بۇلار ئىناق ئۆتۈشۈۋاتقان پەيتتە، تۇراپ بەگ × × × ئىككىنچى خوتۇنلۇققا ئېلىشقا

ئۇرۇنۇپ، ئۆز ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ بۇلارنى ئاجرىشىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا قىز تەرەپنى مەجبۇرى ماقۇللىغا كەلتۈرىدۇ. داۋۇت ھاجى ئاجراشماسلىقتا چىڭ تۇرغانلىقىن كېيىن ساقچىغا ئاپىرىپ قىستايدۇ. ھەتتا بىرنەچچە كۈن قامايدۇ. مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇرېھىم ساۋۇتنىمۇ داۋۇت ھاجىنى كۆندۈرۈشكە قىستايدۇ. نەتىجە چىقمايدۇ. ئاخىرى «ئىنگلىز ئىشپىيونى» دېگەن نام بىلەن داۋۇت ھاجىنى قولغا ئېلىپ تۈرمىدە قاتتىق قىيناپ، تۇراپ بەگ ئۆزى ئويدۇرۇپ چىققان جىنايەتكە ئىقرار قىلدۇرۇپ، تۈرمە ئىچىدىلا ××× نى ئاجراشتۇرۇپ بىرەر ئاي ئۆتمەيلا ئۆز نىكاھىغا ئالىدۇ. داۋۇت ھاجى قەشقەر ساقچىغا ئەۋەتىلىدۇ. داۋۇت ھاجى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئەھۋالنى پاش قىلىپ، ئۈرۈمچى باش ساقچىغا ئەرز قىلىدۇ. بۇ يەردىن كىشى كېلىپ ئەھۋالنى ئېنىقلاپ، تۇراپ بەگنى قولغا ئېلىپ داۋۇت ھاجىنى قويۇپ بېرىدۇ. داۋۇت ھاجى ئىككىنچى قېتىم يەكەنگە كەلمىدى. تۇراپ بەگ ۋۇجوگۇشىن ئۆلكە رەئىسى بولغانغا قەدەر ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە ياتتى.

ئىككى بۇيرۇق

1941 ـ يىلى 2 ـ ئايلاردا كونىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا تۆۋەندىكى ئىككى بۇيرۇق چۈشتى. 1 ـ بۇيرۇقتىكى ناھىيىلىك ساقچىنىڭ ئالاقىسىدا: «دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ئۇقتۇرۇشى بويىچە (بۇ گۇڭخەن گۇەنلىچۈدىن كەلگەن) شەنلى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى مەھەممەد ھەسەننىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ئافغانلىق ئەجنەبى

بولۇپ، تارىخى پاك ئەمەس. مۇنداق ئادەم ھۆكۈمەت شتاتىدا خىزمەت قىلىشقا بولمايدۇ. ئىشتىن بوشىتىلسۇن دېيىلگەن. مۇشۇ ئالاقە بىلەن مەكتەپتىن بوشىتىپ ئۇيۇشمىغا ئەۋەتتۇق. ئۇيۇشمىدىن خىزمەت بەرسەڭلەر بولىدۇ» دېيىلگەن. 2 - بۇيرۇقتا: «ئۇيۇشما باش كاتىپى مىرئادىلجان قەشقەردىكى ئۆزبېك ئابدۇسالام بىلەن بىرلىشىپ ئۆزبېك ئۇيۇشمىسى قۇرىمىز، دېگەن پەردە ئاستىدا ھۆكۈمەتكە قارشى تەشكىللەنگەن. تېزدىن بوشىتىپ نازارەت قىلىنسۇن. ئۇيۇشما بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىپ تېز ئۇچۇر بېرىلسۇن»، دېيىلگەن. مۇشۇ بۇيرۇق ئاساسىدا ئامالسىزلىقتىن مىرئادىلجان خىزمەتتىن توختىتىلدى. مەھەممەد ھەسەن ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپكە تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

تەكسى ھەيئىتى (پىڭجياۋيۈەنخۇي)

مۇشۇ يىل ئەتراپلىرىدا ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلىپ، يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مال باھاسىنى توختىتىش تەكسى ھەيئىتى قۇرۇلدى. ئىككى ناھىيىنىڭ ھاكىملىرى، ھەيئەت باشلىقلىرى، ساقچى ئىدارە، مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، ئۇيغۇر، خەنزۇ ئۇيۇشمىسى، سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقلىرى ۋە خەلق ۋەكىللىرى بولۇپ 60 تىن ئارتۇق كىشى ھەيئەت ئەزالىقىغا بەلگىلەندى. يېڭىدىن يىپىخچە پۈتۈن ماللارغا باھا قويۇش قاتتىق ئېلىپ بېرىلدى. قويۇلغان باھانىڭ ناھايىتى تۆۋەن بولۇشى، دۇكانلارنىڭ قوغدىلىشى ۋە تاقىلىشى، يېزىلاردىن

شەھەرگە نەرسە كىرمەسلىكى خەلق ئۈچۈن زور ئاپەتلەرنى
كەلتۈردى. خەلق تۇرمۇشى قىيىنلاشتى. شۇنداق چوڭ شە-
ھەردە ئوچۇق ھالدا بىرەر نان سېتىۋېلىش، تۇخۇم چاغ-
لىق نەرسە تېپىش مۇمكىن بولمىدى. ئۆي ئاختۇرۇش،
تارتىۋېلىش، مەيداننىڭ ئۈستىدىلا تەكسى بويىچە ساتتۇ-
رۇشنى قوللىنىپ، ئالغۇچى ئالالمىغان، ساتقۇچى ساتالمى-
غان ھالەت شەكىللەندى. مۇشۇ مەزگىلدە ھوشۇر ھېكىم-
بەگ، ئايالى دانا خېنىم قازا تېپىپ يەرلىكتە قويۇشقا
كېپەنلىك سېتىۋالالماي ئىككى كۈن دەپنە قىلالمىدى. ئەھ-
ۋال مۇشۇ دەرىجىدە ئېغىرلاشتى.

قۇرۇلۇش زايومى

مۇشۇ يىل 5 - ئايلاردا شېڭ شىسەي ھوكۇمران-
لىقىدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 1، 3، 5 كويلۇق زايوم تار-
قاتتى. زايوم تارقىتىش ناھايىتى جىددى ئېلىپ بېرىل-
دى. ئىككى ناھىيىنىڭ زايوم سېتىۋېلىش ئىشىنى دولقۇن-
غا كۆتۈرۈش ئۈچۈن قەشقەر ۋالىسى چىڭ فاڭبەي كەلدى.
قەشقەر ئۇيۇشما سەنئەتچىلىرى كېلىپ شەھەر مەركىزىدە
ئويۇن قويدى. ئىككى ناھىيە بەسلىشىش ئارقىلىق نەق
مەيداندا زايوم سېتىش باشلاندى. ئالدىن تىزىملاش،
ئۆزىگە ئېيتقۇزۇش، مەجبۇرلاش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ،
شۇ بىر كۈنلۈك زايوم سېتىشتا بىرنەچچە يۈز مىڭ دول-
لارلىق زايوم سېتىلدى. ناھىيە باشلىقلىرى ھەر بىر بەگ-
لىكلەرگە چىقىپ رايون بويىچە زايوم سېتىشنى دولقۇنغا
كۆتەردى. بۇنىڭغا ئۇيغۇر ئۇيۇشما سەنئەتچىلىرىمۇ قاتنى-

شىپ ئۆيۈن قويۇش، تەشۋىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ھەر ناھىيىدە 10 كۈندىن 15 كۈنگىچە ۋاقىت بې-زىلاردا زايوم سېتىش بىلەن ئۆتتى. كونا شەھەر ناھىيىسى زايوم سېتىشۋېلىشتا ئۈستۈن سانىنى ئىگىلىدى.

زايوم سېتىشنىڭ كاچۇڭدىكى جەريانى، چاۋار قازىمىنىڭ قولغا ئېلىنىشى

يېڭى شەھەر ھاكىمى ياڭ چىڭيۈەن، مۇئاۋىن ھا-كىم روزى ئەھەت باشچىلىقىدىكى زايوم سېتىش گۇرۇپ-پىسى (ئۇيغۇر ئۇيۇشما، گېزۇڭشاڭجۈي باشلىقلىرى، ئەرتىسلەر بولۇپ 30 دەك كىشى) يېڭى شەھەرنىڭ ھەربىر بەگلىك رايونلىرىغا چىقىپ زايوم سېتىشنى باشلىدى. قوشراپ كا-چۇڭ خەلقلىرىنى توپلاپ كاچۇڭ بازاردا 4000 چە كىشى-نىڭ قاتنىشىشى بىلەن زور كۆلەملىك يىغىن ئېچىلدى. يىغىن باشلىنىش ئالدىدا زايومنى تەشۋىق قىلىدىغان كون-سېرتلار قويۇلدى. زايوم ھەققىدە گوسون ئىمىن بەگنىڭ تەرجىمانى لىيقىدا، ھاكىم (ياڭ چۇنيۈەن) ئۇزۇن دوك-لات قىلدى. ئاخىرىدا ھاكىم تۆۋەندىكى ئىككى شوئار بىلەن سۆزنى ئاياقلاشتۇردى.

جەنشي شىن شىنجاڭ (يېڭى شىنجاڭ قۇرايلى)، پەن-دۈي رىبىن دىگوجۈيى (ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇراي-لى)، تەرجىمان بىرىنچى شوئارنى ئەيتىدۇ «شىيەنجاڭ ھەم-مىڭلار دەڭلا! سۇپۇرۇپ پاكىزە قىلايلى. يىغىلغان جايلار-نى ياسايلى. نېمىنى يول - كۆۋرۈكلەرنى»؛

ئىككىنچى شوئارى: «توسىۋالايلى، كىرگۈزمەيلى،

بول بەرمەيلى، نېمىگە؟ ياپون جاھانگىرلىكىگە» دەپ تەرجىمە قىلدى (مۇشۇ ئىككى شوئار تەرجىمىسىدىن ھاكىمنىڭ ئۇزارغان سۆزىنىڭ تەرجىمىسىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ).

چاۋار قازىنىڭ قولغا ئېلىنىشى

بۇ 70 كە كىرگەن كىشى بولۇپ، قوشراپ كاچۇڭنىڭ قازىسى موللا ئادەم ئىدى. يۇقىرىقى تەرجىمان تەرجىمە قىلىشتا زايوم دېگەن سۆزنى بىنەت (بېلەت) دەپ تەرجىمە قىلغان ئىدى. ھاكىمنىڭ سۆزى تۈگەش بىلەن قازى ئاخۇنۇم سۆزگە تەكلىپ قىلىندى. قازى ئاخۇنۇم: «ھەي جامائەت بۇ بىنەتنى ئالساق بىزگە پايدىسى بار. بىزنىڭ يۇرتتىكى ئەنگلىز پۇقرالىرى (پاكىستانلىق) نىڭ قوللىرىدا پۇقرالىق بىنىتى دەپ ئېيتىمىز، بۇ بىنەت شۇنىڭغا ئوخشاش بىنەت دەپ سۆز باشلىغان ئىدى. مۇشۇ سۆزنى مۇتەلجان خەنزۇچىغا ئۆرۈپ تۇراتتى. ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ بىلىتىگە ئوخشاش دېدى، دېگەن سۆز بىلەن نەق مەيداندا قولغا ئالغانلىقىنى ئېلان قىلدى. قازى ئاخۇنۇمنى ئادەم قوشۇپ ساقچىغا كىرگۈزۈپ بەردى. «چالا فەنيى ئادەم ئۆلتۈرەر» دېگەن تۇراقلىق ئىبارىنىڭ ئەمەلىيىتى بۇ يەردە ئېنىق كۆرۈلدى (چاۋار قازىم ئۈچ يىلدىن كېيىن تۈرمىدىن چىقىپ ئۆز ئەجىلىدە ئۆلدى).

1941 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر تەرجىمانلار يېتىشتۈرۈش مەكتىپىدە ئوقۇغان خوجا ئەبەيدۇللا يېڭىشەھەرگە تەرجىمان بولۇپ كېلىپ تاكى ئازادلىققا قەدەر مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانىدى.

ئىككى ھاكىم ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت

يۇقىرىدىكى زايوم سېتىش ھەرىكىتى يەنە بىر زىددىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كونىشەھەرنىڭ دائىرىسى كەڭ، نوپۇسى كۆپ بولغاچقا تىجارەتچىلەر، ئىختىساسلىق كىشىلەر كۆپ بولۇپ، بۇ ئەۋزەللىك شارائىت زايوم سېتىشتا ناھايىتى ئۈستۈن تۇردى. كونا شەھەر ھاكىمى تەقدىرلەندى. سېتىلغان زايوم يېڭى شەھەرنىڭكىدىن بەش ھەسسە ئارتۇق بولدى. بالدۇر ئۇ ناھىيىنىڭ دەرىجىسى بويىچە ئۆزىنى ئۈستۈن، دەپ ھېسابلايدىغان ياڭ شيەنجاڭ، بىرىۋاللا تۆۋەنلەشتى، تەنقىدكە يولۇقتى. بۇ سەۋەپ زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈردى. يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە چىققانلاردىن كونىشەھەر ھاكىمى گۇۋاھلىنىدىغان، تۆۋەن قاتلامدىكىلەر ئۇلارنى تەھدىت ئاستىغا ئالىدىغان، يېڭى شەھەر ھاكىمىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش پوزىتسىيەدە بولىدىغان ئەھۋال شەكىللەندى. يېڭى شەھەرنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى روزى ئەھەت ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەپتىش ھەيئىتىنىڭ جۆرىنى بولۇپ بەلگىلەندى. بۇنىڭ بىلەن زىددىيەت يەنىمۇ كۈچەيدى.

يەكەندە دوختۇرخانىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى

ئۇيغۇر ئۇيۇشما ھەزرىتى پىردىكى دارىلئېتام مەكتىپى ئىچىگە بىر نەچچە ئېغىز ئۆي سېلىپ، ئىسلاھ قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەر-ئايال ئىككى نەپەر رۇس دوختۇرى كېلىپ ئورۇنلىشىش بىلەن 40 - يىلىنىڭ بېشىدا تۇنجى دوختۇرخانا تەسىس قىلىنىپ، رۇسچە تەرجىمانلىققا

يەكەندە بار ئۆزبېكلەردىن ئىسمائىلجان بەلگىلەندى. كې-
يىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن بۇ دوختۇرخانىنىڭ يېنى-
غا ياندىپ دارىلئېيتام مەكتىپى سېلىندى.

يەكەندە كىنونىڭ رەسمىي قويۇلۇشى

1940 - يىلى ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 4000
سەر يىغىپ كەشقەر سوۋېت كونسۇلخانىسى ئارقىلىق بىردانە
كىنو ئاپاراتى سېتىۋالدى. كىنو قويىدىغان مېخاينىك ۋە
كۆلۈب قاتارلىقلارنى تەييارلاپ، 1941 - يىلىنىڭ بېشىدا
رەسمىي كىنو قويۇلۇشقا باشلىدى. يەكەندە تۇنجى قېتىم
مېخاينىك بولۇپ يېتىشىپ چىققان ئابدۇسېلىم ما-
مۇت، ئىپتىدائىي مەكتەپتە ئوقۇپلا ئەلا نەتىجە بىلەن باشلا-
نغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئۇستا رەسسام بولۇپ، شەنلى
مەكتەپنە رەسىم ئوقۇتقۇچىسى، ئۇيۇشما تەشۋىقات بۆلۈمىدە
قوشۇمچە رەسساملىق خىزمىتىنى قىلاتتى. ئۈچ ئايچە
ئۆگىنىپ رەسمىي مېخاينىك بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. شۇنىڭ
بىلەن يەكەندە كىنو قويۇلىدىغان بولدى.

1942 - يىلىدىكى ئىشلار

1. مۇشۇ يىل ئەتىياز پەسلىدە گۆڭئەن گۈەنلىجۇنىڭ
مۇئاۋىن باشلىقى سو ×× يەكەنگە كېلىپ، ئىككى ئاي
تۇرۇش بىلەن ساقچىنى ۋىلايەتلىك ساقچى قىلىپ تەش-
كىللەپ قايتتى. ئارىدىن بىر ئاي ئۆتۈپ، مىڭ دۆڭشاڭ

ۋىلايەتلىك ساقچىغا باشلىق بولۇپ كېلىپ ئورۇنلاشتى. مۇ-
شۇ ۋاقىتتا يېڭى شەھەر ناھىيىلىك ساقچى قىسقارتىلدى،
ئابدۇلىتىپ قايىتتى. مىڭ دۈگشاڭ كېلىپلا ساقچى دائىرىسىدى-
كى سەنئەتتىن خەۋەردار كىشىلەرنى ئۈيۈشتۇرۇپ، سەنئەت
ئۆمىكى قۇردى. تۇراپ بەگ، سەئىدۇللا، ئابلىز (سوجاڭ)
قاتارلىقلارمۇ ئارتىس بولۇپ رولغا چىقتى. ھەپتىدە بىر
قېتىم ساقچى ئىچىدە ئويۇن قويۇشنى رەسمىيلەشتۈردى.
بۇنىڭغا خەلقلەرمۇ قاتناشتى.

2. ھىندىستانلىق (پاكىستان، ئافغان) پۇقرالارغا
دۈشمەن دەپ قارىتىلغان ئوق ئۇچى، بىرىۋوللا ئۆزگىرىپ
سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلدى. بولۇپمۇ يەكەن دوختۇرخا-
نىسى نازارەت ئوبيېكتى بولۇپ قالدى. دوختۇرخانىغا
چىققۇچىلار كۆزىتىلىدىغان بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوم-
مۇنىستلارغا قارشى بېسىلغان كىتاب تەشۋىق ۋاراقلىرى
يوشۇرۇن ھالدا تارقىتىلىشقا باشلىدى.

3. كونا شەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ بۆلۈ-
مىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە تەرجىمان لاڭ دىڭرى (خەنزۇ)
يەكەندىن ھوشۇر ھېكىمبەگنىڭ نەۋرىسىنى زۆھرە ئىسكەن-
دەر (يەكەن بويىچە گۈزەل ساھىپجاماللاردىن ئىدى.
دادىسى 1937 - يىلى شىڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئۆلگەن)
بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشقا ئورۇنۇپ ھاكىم ×× ×× شيەن-
جاڭغا ئېيتىدۇ. ھاكىم بۇنىڭغا ئىگە بولۇپ، مەجبۇرى ھال-
دا ئائىلىسىنى ماقۇلغا كەلتۈرىدۇ. ئەل ئىچىدە غۇلغۇلا
پەيدا بولۇپ، يامان تەسىر قوزغايدۇ. ھاكىم ساقچى
ئارقىلىق سىياسىي بېسىم ئىشلىتىپ، ئۆزى تۆپىدە، تۇرۇپ
توينى قىلىدۇ. نارازىلىق بىلدۈرگۈچىلەردىن بەشكەننت

ئىبراھىم بەگنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بىرنەچچە كۈن ئۆتـ
كەندە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ئۇيۇشمىنىڭ ھەيئەتلىرى يىـ
غىلسۇن، دېگەن بۇيرۇق كەلدى. ئەتىسى ئۇيۇشمىنىڭ ئوتـ
تۇزدىن ئارتۇق ھەيئەتلىرى، بۆلۈم باشلىقلىرى بولۇپ
ئەللىكتەك كىشى يىغىلدى. ھاكىم ۋە ساقچى باشلىقلىرىمۇ
قاتناشتى. مەجلىستە ھاكىم سۆزلەپ، ئۇيۇشما رەئىسى ئابـ
دۇرىشىت ئىنىۋا تاراتتى، بۈگۈن ئورنىغا باشقا كىشى سايـ
لايمىز، دەپ ئېلان قىلدى. ساقچى باشلىقى مۇشۇ مەزـ
مۇندا قوشۇمچە سۆزلىدى. ھاكىمنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن
قەشقەر مائارىپىدىن مەكتەپ تەكشۈرۈشكە كەلگەن روزى
ھاجى رەئىسلىككە سايلاندى. ساقچى ئىدارە تەرجىمانى
جاڭ بىڭسىنىڭ (خەنزۇ) يەكەن شەھەر قىزلار مەكتەپ
ئىلمىي مۇدىرى خەيرىنىسا مۇھەممەت رېھىم (مۇھەممەت
رېھىم ئاخۇنۇم چارسوكول مەدرىسىنىڭ ئاخۇنى) بىلەن
تۇرمۇش قۇرماقچى بولدۇ. ساقچى 2 - بۆلۈمىنىڭ مۇـ
ئاۋىن باشلىقى سەئىدۇللا ئارقىلىق سىياسىي بېسىم ئىشـ
لىتىپ، مەجبۇرى ھالدا توي قىلدۇ. مۇشۇ سەۋەب بىلەن
يەكەن مۇفتىسى ئابلاخان ھاجىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدۇ.

يەكەننىڭ ۋىلايەت بولۇشى

1. يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا بەلگىلەنگەن كاڭ مىڭـ
يۈەن، ئۆزى بىلەن خەن ×، خاڭ ×، دەي ياچىڭ قاتارلىق
بەش كىشىنى بىرگە ئېلىپ كېلىپ 1943 - يىل 1 - ئاينىڭ
1 - كۈنى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلـ
دى. شۇ كۈنى بەش يۈزدىن ئارتۇق كىشىنىڭ قاتنىشىشى
بىلەن يېڭى شەھەر ھاكىم ئىدارىسىنىڭ ئىچكى سەھنىسىدە

مەجلىس ئېچىلدى، ۋالىي تونۇشتۇرۇلدى. ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئورنى يېڭىشەھەر ھاكىم ئىدارىسى بولۇپ، تەرتىپ بويىچە ئونىنچى ۋىلايەت دەپ بېكىتىلدى (مۇشۇ ۋاقىتلاردا ۋالىي شىنىڭ جىڭجاڭ دەپ ئاتىلاتتى. گومىنداڭ دەۋرىدە جۇەن-يۈەنگە ئۆزگەرتىلگەن). مۇشۇ يىلى 2-ئايلاردا گۇڭ دېگەن (قەشقەر ۋالىيسىنىڭ ئوغلى) يەكەن ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىغا باشلىق بولۇپ كېلىپ، خەنزۇ ئۇيۇشما بىناسىدا رەسمىي مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى.

كونىشەھەر رەستىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كونا بىناسىدا ۋىلايەتلىك سوت (فايۈەن) قۇرۇلدى. تۇنجى بولغان سوت باشلىقى جاڭ فامىلىلىك كىشى ئىدى.

2. مۇشۇ يىل 4 - ئايلاردا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مەركىزىي تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ بوجاڭى لياڭ خەنساۋ يەكەنگە كەلدى. ھەربىي ۋە خەلقلەردىن بىر نەچچە مىڭ كىشى مىشار بويىدىكى چاچاڭغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئىككىنچى كۈنى يەكەندىكى 36 - تۈەن كۇلۇبىدا لياڭ خەنساۋ دوكلات مەجلىسى ئاچتى. ھەر بىر ئىدارە جەمئىيەت ۋە خەلق ۋەكىللىرى بولۇپ ئالتە يۈزدەك ئادەم قاتناشتى. لياڭ خەنساۋ سەنمىنجۇيىنى شەرھىلەپ سۆزلىدى. يەكەن خەلقى نامىدا ۋالىي مەھكىمىسىدىن تەييارلىنىپ قىزىل تاۋاردىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا «مەركىزىي ئىجرائىيە ھەيئەتكە، ھەربىي كومىتېتقا، گومىنداڭ ئىجرائىيە ھەيئىتىگە تەقدىم»، دەپ خەت يېزىلغان ئۈچ دانە لەۋھە تەقدىم قىلىندى. مۇشۇ يىل 8 - ئايلاردا گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقەسىدىن يەكەنگە ئەۋەتىلگەن ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياڭ ۋېيەن، تەشكىلات تەش-

ۋەقات خىزمەتچىلىرى ساۋىر قاسىم، ھەسەن نەسىرىدىنـ
لەرنى ئېلىپ كېلىپ يەكەن مائارىپ ئىدارىسى قىلـ
غان خەنزۇ ئۇيۇشما بىناسىدا ناھىيىلىك
بۆلۈمنى رەسمىي قۇردى (مائارىپ ئىدارىسى يېڭى
شەھەردىكى ناھىيىلىك ساقچى ئورنىغا يۆتكەلدى). ۋالىي كاڭ مىـ
يۈەن پىرقە كومىسسارى بولدى. شۇكۈندىن باشلاپ يەكەندىكى
پۈتۈن ئىدارە جەمئىيەت باشلىقلىرى، كادىر خىزمەتچىلەر گوـ
مىنداڭ پىرقىسىگە قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى. ھەربىر ئىدارە
جەمئىيەتلەردە، رايونلۇق ۋە شۆبە رايونلۇق بۆلۈمچىلەر
قۇرۇلدى. ياڭ ۋېيىەن يەكەندە ھەربىيلەردىن باشقا پۈتۈن
ئىدارە جەمئىيەتلەرنى ئۆز قولىغا كىرگۈزدى. ۋىلايەتنىڭ ۋالىيـ
سىدىن تارتىپ ھەممىنى ئۆزىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇندۇرـ
غان، ھەممە شۇنىڭ مەسلىھەت پىكرى بىلەن ئىش قىلىـ
دىغان ھالەت شەكىللەندى. بۇ ئىشكىرىدىن يېڭىلا چىققان
بولۇپ ئاچچىقى يامان، قوپال، قىزىققان، ئاز ئىش ئۈچۈن ئۇـ
رۇشقا قول يوگۇرتىدىغان ئورۇق، 40 ياش چامىسىدىكى ئادەم
ئىدى. ھەرھەپتىنىڭ بىرىنچى كۈنى ھەپتىلىك خاتىرە يىغىـ
نى، ھەر ئايدا بىر قېتىم دۆلەت خەلقى ئايلىق خاتىرىلەش
يىغىنى ئېچىشنى، ھەربىر ئىدارە، جەمئىيەت ئورۇنلار بىلەن
مەكتەپلەر بايراق چىقىرىش مومىنى بېكىتىپ، ھەركۈنى
ئىشقا چۈشىشتىن بۇرۇن توپلىشىپ سەنمىنجۇيىي شېئىرـ
نى ئوقۇش بىلەن بايراق چىقىرىشنى رەسمىيلەشتۈردى.
ھەپتىدە بىر قېتىم، ھەر بىر رايون ۋە شۆبە رايون پىرـ
قەلەر ئۆز ئورۇنلىرىدا سەنمىنجۇيىنى مۇزاكىرە قىلىش
ئۇيۇشتۇرۇلدى. شەنداڭبۇ پىرقە بۆلۈمىگە كېرەكلىك نەرـ
سىلەرنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يۇرت بەگلىرىگە بۇيرۇق چۈـ

شۇرۇپ ئورۇنداپ بەرگەنىڭ سىرتىدا، ياڭ ۋېيىەن ئۆز ئالـ
دىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ياكى چاقىرتىپ ئورۇندايدىغان، يەر-
لىكتە ھەممە ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنىدىغان بولدى.

سەنمەنجۇيى كالتىكى ۋە تۇرمۇش ھەرىكىتى

ناھىيىلىك پىرقىلەر بۆلۈمى ئىشخانىسىدا ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتىر كېلىدىغان ئاق، قىزىل، يېشىل بويالغان بىر نەچچە ئون كالتەك يۆلەپ قويۇلدى. بىرەر چوڭ يىغىن ئېچىلغاندا، تەرتىپ ساقلىغۇچىلار بۇ كالتەكنى تۇتۇپ تەرتىپ ساقلىدى. بەزىلەر ياڭ ۋېيىەن تەرىپىدىن بۇ كالتەك بىلەن ئۇرۇلدى. ياڭ ۋېيىەن بىرەر كىشىگە ئاچچىقلانسا ياكى ئۇنىڭغا بۇيرۇق چۈشۈرمەكچى بولسا كالتەكنى قولىدا تۇتۇپ ھەيۋە قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كالتەك سەنمەنجۇيى كالتىكى دەپ ئاتالدى.

يېڭى تۇرمۇش ھەرىكىتى

مۇشۇ يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياڭ ۋېيىەن، يېڭى تۇرمۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرىمىز، دېگەن نام بىلەن پىرقە بۆلۈم كادىرلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى باشلىقلىرى، ئۇيۇشما ئەرتىسلىرىدىن ئىبارەت 35 كىشىدىن تەركىپ تاپقان تەشۋىق قىلىش ھەيئىتى تەشكىللەپ، يەكەننىڭ 16 رايون (بەگلىك)كە چىقىپ تەشۋىق ئېلىپ باردى. بۇنىڭ ئومۇمىي مەسئۇلى ياڭ ۋېيىەن، تاماق باشقۇرۇشقا سودا - سانائەتچىلەر رەئىسى سەمەت قارى، ئويۇن قويۇشقا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىن

مەن مەسئول بولدۇم. ھەر بىر رايونغا باردىغان ھار-
ۋىنى شۇ رايون باشلىقى تەييارلاپ بېرىدۇ. ھەر رايوننىڭ
ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلىپ سەھنە ياسىلىدۇ. رايون باشلى-
قى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئادەم كېچىسى ئۇخلىماي ئوت
قالاپ چىقىدۇ. ھەر رايوندا بىر كۈن مەجلىس ئېچىلىدۇ.
ئويۇن قويۇلىدۇ. ياڭ ۋېيېن يېڭى تۇرمۇش ھەرىكىتىدىن
سۆزلەيدۇ. سۆز تۈگىگەندىن كېيىن كىگىز ئويىگە چاپلانغان
رەسىم كۆرگەزمىسى كۆرسىتىلىدۇ. بىرقە بۆلۈم تەشۋىقات،
تەشكىلات باشلىقى ساۋىر قاسىم، ھەسەن نەسىرىدىنلەر
كۆرگەزمىدىكى رەسىملەرنى خەلققە چۈشەندۈرىدۇ. رەسىملەر
پەقەتلا ئامېرىكىنى تونۇشتۇرىدىغان ئامېرىكا زۇڭتۇڭلىرى
سايلاملىرى، سانائەت، شەھەر قۇرۇلۇشلىرى، زاۋۇتلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان بىر نەچچە يۈز پارچە رەسىمدىن ئىبارەت. تەشۋىققا
چىققانلار كوللېكتىپ تاماق يەيدۇ. تاماق يەيدىغانلار 35 كىشى،
ئەتىگەنلىكى بىر چوڭ چىنىدىن سۈت، تۆت تۇخۇم، چۈشتە
ھەر بىر ئادەمگە پۈتۈن پىشۇرۇلغان بىردىن توخۇ، قوي
گۆشى بېسىلغان پولو، ئاخشىمى ئەتكەن چاي بىلەن نان.
بۇلار تەشۋىقات ھەيئىتى كېلىشتىن بۇرۇن تەييارلىنىدۇ،
ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەييارلىقنى كۆزىتىدىغان ئا-
دەملىرى بولغانلىقتىن شۇ رايوننىڭ باشلىقى، يۈز-
بېشىلىرى بىلەن چىققانلار يۈتكەلگەنگە قەدەر كەتمەي تۇرىدۇ.
ناھىيىنىڭ ھاكىمى، جۇيجاڭلىرى ئىككى كۈندە بىر نەقەمەي-
دانغا بېرىپ ئىشنىڭ قانداق بېجىرىلىۋاتقانلىقىنى كۆز-
دىن كەچۈرۈپ قايتىدۇ. بۇنداق بولغانلىقىدىن بەگلەر ئۆز
تەييارلىقىنى ئارتتۇرۇپ ئورۇندايدۇ. مۇشۇ جەرياندا سەنسەن-
جۇيى كالتەكنىڭ رولى تازا ئىشقا سېلىنىدۇ. مەجلىسكە ئا-

دەم توپلاش، يىغىن ئورنىدا تەرتىپنى ساقلاش ئىشلىرىدا كاللىتەك مىلتىق ئورنىدا ئىشقا سېلىندى. «مەجلىسكە ئادەم يىغىلمىدى»، «ۋاقتىدا كەلمىدى» دېگەن بانايى - سەۋەبلەر بىلەن بىر نەچچە بەگ ۋە يۈز بېشىلار ياڭ ۋىيىيەن تەرىپىدىن كاللىتەك بىلەن جازالاندى. بىر كۈنى تاماق ۋاقتىغا ئۈلگۈرمىدى، دەپ سەمەت قارىمۇ كاللىتەك جازاسىغا ئۇچرىدى. بىر قېتىم ئويۇن ۋاقتىدا باشلانمىدى، دېگەن سەۋەب بىلەن مەنمۇ كاللىتەكتە ئۇرۇلۇشتىن قۇرۇق قالمىدىم. مۇشۇ بىر ئايلىق ۋاقىت ئىچىدىكى توخۇ، ئۇخۇم، قوي قاتارلىق نەرسىلەر خەلققە چېچىش يولى بىلەن ھەل قىلىناتتى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئۈستىگە يەنىمۇ نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار يۈكلەندى، ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. يەنە ۋىلايەت بويىچە باۋ، جا سىستېمىسىنى يولغا قويۇش ھەرىكىتى يۈرگۈزۈلدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن نوپۇسنى ئاساس قىلىپ يېزىلاردا باۋجاڭ، جاجاڭلار بەلگىلىنىپ، رەسمىي سىستېمىلاشتۇرۇلدى. بۇرۇنقى بەگلىكنى «يېزا» (شاڭ) قىلىپ يېزا باشلىقى، شەھەردىكىلەرنى «گەي» قىلىپ گەيجاڭ دەپ ئاتايدىغان بولدى. كونىشەھەردە گەيجاڭ بىرىنچى قۇرۇلۇپ ھىدايەتخان مۇدىر، ھەبىبۇللا بەگ مۇئاۋىن مۇدىر قىلىپ تەيىنلەندى. بۇلارنىڭ مائاش راسخوتلىرىنى گۇڭشەنجۈي تەمىنلىدى. ئورنى تۆمۈر كۆل ئۇدۇلىدىكى قاسىم شاڭزۇڭ سارىيى قىلىندى، شەھەر بويىچە بەلگىلەپ چىققان گەيجاڭلار، گەيجاڭ بىرىنچى قارمىقىدا مەركەزلەشتۈرۈلدى. باۋ، جا سىستېمىسىنى يولغا قويۇش بىلەن يەكەننىڭ نوپۇسى تەكشۈرۈلۈپ، نوپۇس ئېنىقلاپ چىقىلدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئېلان قىلىنغان ستاتىستىكىدا يەكەننىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 317.000 (ئۈچيۈز ئون يەتتە مىڭ) دەپ ئېلان قىلىندى.

يەكەن دەريا كۆۋرۈكىنىڭ ياسىلىشى

يەكەنگە قاراشلىق تۆت ناھىيە (يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت) خەلقلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، يەكەن دەرياسىنىڭ چوڭ كۆۋرۈكىنى ياساش مۇشۇ يىل بېشىدىلا باشلاندى. ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن بىر نەچچە تېخنىكتىن باشقا كۆۋرۈكنىڭ ئومۇمىي مەسئۇللۇقىغا ئارال بېگى تالىپ سۇپۇرگە بەلگىلەندى. كۆۋرۈكنى ھەر ناھىيىگە تەقسىم قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ھەر ناھىيىدىكى بەگلەر ئۆز دائىرىسىگە مەسئۇل قىلىندى. ھەر بىر يېزا (بەگ) ئۆز ئىشخانىسىنى دەريا ئېچىگە قۇردى. دەريا ئېچىگە ياسالغان كەپە ئۆيلەر، گەمىلەر، ئاماقخانا — ياتاقخانىلارنىڭ تولۇقلىقى بىلەن دەريا ئىچى بىر شەھەر تۈسىگە كىرگەندى. ئون مىڭ ھاشا كۈچى بۇيەرگە جەم بولدى. بىر نەچچە مىڭ ئات، كالا، ھارۋىلىرىدا توشۇلۇۋاتقان ياغاچ — شومبۇلار دۆۋە-دۆۋىلەنگەن، يېزىلاردا ئادەم قالمىغاندەك دەريا بويىغا ھەيدەلگەندى. ھەرناھىيە ھاكىملىرىمۇ ئىش ئۈستىدە تۇرۇشتى. مۇشۇ يىل 4 - ئايدا خوتەن، قەشقەر، يەكەن بۇ ئۈچ ۋىلايەت ۋالىيلىرىنى شېڭ شىسەي ئۆز ۋەكىلى قىلىپ كۆۋرۈكتە ئىشلىگۈچىلەردىن ھال سوراشقا بەلگىلىگىنى ئۈچۈن، ئۈچ ۋىلايەت ۋالىيلىرى ۋە ئىدارە، جەمئىيەت باشلىقلىرى يەكەنگە توپلىنىپ، كۆۋرۈكنىڭ ئىش مەيدانىغا چىقىپ ھال سورىدى. كۆۋرۈككە قوزۇق ئۇرغۇزۇش جەريانىدا توخماق چۈشۈپ كېتىپ سەككىز ھاشارچى ئۆلدى.

كاڭ مىنيۇەن ۋە ئۇنىڭ يۆتكىلىشى

يەكەن ۋىلايىتىگە تۈنجى ۋالىي بولغان كاڭ مىنيۇەن، دوڭبېيلىق، ئېگىز بوي، يوغان كۆز، گەۋدىلىك، 50 ياش چامىسى-

دىكى ئادەم ئىدى. ئۇ، يەكەن ۋىلايەت بولۇپ، بىرىللا ۋالىيلىق
قىلدى. ئۇنى شىڭ شىسەي تۈرمىدىن چىقىرىپلا ئەۋەتكەنلى‍ـ
كى ئۈچۈن ئۇ ناھايىتى قورقۇنچاق، ۋالىيلىق سالاپىتىمۇ
يوق بولۇپ، پەقەت ساقچى ۋە پىرقە باشلىقلىرىغا يۆلىنىپلا
ئىش بېجىردى. يەكەن ۋىلايەت بولسىمۇ ۋىلايەت‍ـ
لىك ئاپپارات ۋە ۋالىينىڭ ھوقۇقى تولۇق يۈرگۈزۈلمىدى. ھەت‍ـ
تا ناھىيىلىك پىرقە بۆلۈم باشلىقىنىڭ ئادەم ئۇرۇش، ئۆز
ئالدىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈش، ھاكىملىقنى ئىشقا سېلىشتەك
يولسىزلىقلىرىنىمۇ توسىيالمىدى. ئومۇمىي جەھەتتىن ۋالىي‍ـ
نىڭ رولى بولمىدى. مۇشۇ يىلىنىڭ 10 ـ ئايلىرىدا خەنزۇ
ئۇيۇشمىسى كۇلۇبىدا ئىدارە، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئىشچى ـ
خىزمەتچىلىرى، شەھەر خەلقى بولۇپ، ئۈچ مىڭدەك كىشى‍ـ
نىڭ قاتنىشىشى بىلەن ناھىيىلىك گومىنداڭ پىرقە باشلى‍ـ
قى ياڭ ۋېيۋەننىڭ رىياسەتچىلىكىدە كاڭ مىنيۇدىنى ئۇ‍ـ
زىتىش دېگەن نامدا مەجلىس ئېچىلىپ، كاڭ شىن جى‍ـ
جاڭ ئالتاي ۋالىيلىقىغا بەلگىلەندى، بۈگۈن ئۇزىتىمىز،
ۋىلايەتلىك ساقچى باشلىقى جاڭ دېڭكۈي مۇۋەققەت ۋالىيلىقنى
قوشۇمچە ئىشلەيدۇ، دەپ ئېلان قىلىندى. شۇ چاغدا بىلىنىش‍ـ
چە، ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياڭ ۋېيۋەن ئۆزى ۋالىي بولۇش
غەرىزىدە كاڭ مىنيۇەن ئۈستىدىن شىڭ شىسەيگە مەلۇمات
بەرگەن. شىڭ شىسەي بۇنىڭ مەلۇماتى بويىچە كاڭ مىن‍ـ
يۇدىنى بوشىتىپ، جاڭ دېڭكۈينى مۇۋەققەت ۋالىيلىققا بەل‍ـ
گىلەپ تېلېگىرامما بەرگەن. كېيىن ئۇقۇلغان خەۋەردە
كاڭ مىنيۇەن ئۈرۈمچىگە بېرىشىغىلا قاماپ قويغان.

يەنە مۇشۇ يىلىنىڭ 2 ـ ئېيىدا مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇش‍ـ
مىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ

ۋىلايەتلىك سايلىمى ئۆتكۈزۈلدى. تۆت ناھىيە خەلق ۋەكىل-لىرى قاتناشتۇرۇلۇپ چەك تاشلاش ئۇسۇلى بىلەن ئۆتكۈ-زۈلگەن سايلامدا، 31 ھەيئەت سايلىنىپ ئىجرائىيە ھەيئەت تەسىس قىلىندى. ھەيئەتلەر ئىچىدىن يوشۇرۇن ئاۋاز بىلەن رەئىسلىككە ئابدۇرېشىت يۈسۈپ، مۇئاۋىن رەئىسلىك-كە ئابدۇسەمەت مەخسۇم سايلاندى.

جۇ فاڭگاڭ يەكەندە

جۇ فاڭگاڭ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرەپتىن 1943-يىلى شىنجاڭدا باۋ، جا سىستېمىسى يولغا قويۇش ئۈچۈن، «جۇسەنيى» نامى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە جاي-لىرىغا كەلگەن. شۇ يىل ئاخىرلىرىدا يەكەنگە كېلىپ ۋالىي مەھكىمىسىگە چۈشكەن. خىزمەتكە قاتنىشىپ ئىچكى جەھەت-تىن يېتەكچىلىك قىلغان. شۇ يىل 2 - ئايدا ئوقۇغۇچىسى دەي جىچېڭنى ئېلىپ، يەكەنگە رەسمىي ۋالىي بولۇپ كەلدى. بۇ يەكەننىڭ 2 - قېتىملىق ۋالىيسى ئىدى. ئىز يەكەنگە كېلىش بىلەن ئاچقان چوڭ يىغىندا: «مەن ئىچكىرىدىن شىنجاڭدا باۋ، جا سىستېمىسىنى يولغا قويۇشتا رەھبەرلىك قىلىشقا چىققاندىم. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خىزمەتلەرنى تۈگىتىپ قايتقىنىمدا، شېڭ دۇبەننىڭ «سىز يەكەنگە ۋا-لىي بولۇپ ماڭا ياردەملەشسىڭىز»، دېگەن تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدىم، ئىلاجسىز بۇ يەرگە كەلدىم. ئەمما مېنىڭ دەرىجەم ۋالىيلىقتىن ئۈستۈن ئىدى. شېڭ دۇبەننىڭ سۆزىنى رەت قىلالمىدىم. مەن سەنمىنجۇيى ئاساسىدا خەلققە رەھبەر-لىك قىلىمەن. مەن پەقەتلا دۆلەت ئاتىمىز سۇنجوڭشەننىڭ

بىۋاسىتە تەربىيىسىنى ئالغان ۋە ئىنقىلاب قىلغانلىقىم ئۈچۈن بۈگۈندىن باشلاپ مۇشۇ ۋىلايەتنىڭ سىياسىي، مەمۇرىي خىزمەتلىرىدە كەمدە - كەم بولمىسۇن مېنىڭ بۇيرۇقۇمغا بويسۇنۇشى ئاساسىي شەرت. ھەربىيلەرمۇ ئەسلا بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس»، دەپ باشتىلا ئۆز ھەيۋىسىنى كۆرسەتتى. ئىشقا چۈشۈپلا ۋالىي مەھكىمىدە قۇرۇلۇش باشلاپ، مەھكىمىنى قايتىدىن ئىسلاھ قىلدى. 200 كىشى سىغارلىق كۇلۇب سالدۇردى. پۈتۈن ۋىلايەتتىكى ئىدارە ۋە ئۇنىڭ باشلىقلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. ئىچكى جەھەتتىن ھەممىنى بىلىۋېلىپ، بىرىنچى قەدەمدە تۆت ناھىيىنىڭ ھاكىملىرىنى قايتىدىن بەلگىلەپ چىقتى (يەكەن ناھىيىسىگە دەي جىچىڭنى، پوسكامغا ۋالىي مەھكىمىدە مۇدىر كاتىپ بولغان لىۇك × ×نى، مەكىتكە دەي چېڭنى، قاغىلىققا ۋىلايەتلىك ساقچىنىڭ مۇدىر كاتىپى لىۇ يېشىڭنى ھاكىملىققا بەلگىلەپ ئورۇنلاشتۇردى). ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ۋىن پۇلىننى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەندە ئۆزىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلماي، ۋىلايەتنى ئوۋچە ئىگىلىۋالدى. ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياڭ ۋېيىۋەننىمۇ ئوچۇقتىن - ئوچۇق تىللاپ: «ئادەم ئۇرغان، ھەممە ئىشنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان» دەپ قاتتىق ئەيىبلەپ، تېلېگرام ئارقىلىق شىڭ شىسەيگە مەلۇم قىلىش بىلەن خىزمىتىدىن قالدۇرغانلىقىنى، ئۈچ كۈن ئىچىدە يەكەندىن كېتىشنى بۇيرۇق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى قاتتىق چۆچۈدى. ھەممە بىردەك جۇ فاڭگاڭغا بويسۇندى. شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەتتىكى ھەر بىر ئىدارىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىپ ئۆزىنى تونۇتتى. ساق-

چى باشلىقلىرىمۇ جۇ فاڭگاڭنىڭ قويىنغا ئۆزىنى ئاتتى. بىر مەجلىستە ساقچى باشلىقى جاڭ جۇفاڭنى يەنە ئۈچ يىل يەكەندە ئىشلەشكە بېكىتتىم، دەپ ئېلان قىلدى.

خەلققە ئۆزىنى تونۇتۇش ۋە ئۆزىگە جەلپ قىلىش

1. خەنزۇ ئۆيۇشما كۇلۇبىدا «دۆلەت خەلقىنىڭ ئايلىق خاتىرىلەش يىغىنى» ئېچىلىۋىرىدۇ، ئىسلام دىنىدىكىلەر خۇدادىن ئۆزگىگە چوقۇنمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قانداق يىغىندا دۆلەت ئاتىمىز رەسىمىگە تازىم قىلىش توغرا كەلگەندە ئىسلام دىنىدىكىلەر تازىم قىلماي تۇرۇۋېرىشىمۇ بولىدۇ. باش قىلار رەسمىيەت بويىچە تازىم قىلىدۇ، دەپ جاكالىدى.

2. 1939 - يىللىرىدىكى يەكەن قازىخانا (مەھكىمە شەرئىيە) دىن بىرنەچچە ئەلەم، مۇپتىلار شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىشى بىلەن تارقاپ كېتىپ، ئوخشاش دەرىجىلىك بىر قانچە قازى ئۆز ئۆيلىرىدە قازىلىق قىلىشاتتى. جۇفاڭگاڭ كېلىپلا خەلق ئىچىدىكى خەلق ئىشەنچ قىلىدىغان ئاخۇنلارنى بەلگىلەپ، قازىخانىنىڭ بۇرۇنقى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. قادىرخان خوجامنى ئەلەم، ياقۇپ قازىنى مۇپتى، مۇسا قازىنى رەئىس، قىلىپ

بەلگىلەپ، بۇ قازىلارنى تولۇقلاپ قازىخانا (مەھكىمە شەرئىيىنى) تۇرغۇزدى.

3. قايسى ۋاقىتتا تۇپلانغىنى ئېنىق ئەمەس، كونا شەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر ئۆيىدە نەچچە يۈز پارچە دىنىي كىتابلار يىغىلىپ پېچەتلەنگەنىكەن، جۇ فاڭگاڭ دەي جىچىڭ ئارقىلىق بۇ كىتابلارنى ھەر قايسى مەد-

رنس ئاخۇنلىرنىڭ ئۆز قولىغا تارقىتىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ دىنىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى خەلققە كۆرسەتتى.

4. شۇ يىلىنىڭ 3 ـ، 4 ـ ئايلىرىدىكى ئايلىق يىغىنىدا: «ھازىر يەكەندە خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقان گۆرۈكەشلەر خەلقنىڭ نۇرغۇن پۇللۇق نەرسىلىرىنى ئازغىنە پۇل بېرىپ ئېلىۋېلىپ، بىرنەچچە كۈن ئۆتسە بالىسى، ئۆسۈمى مۇنچە بولدى، دەپ ھەتتا بەرگەن مېلىمۇ چىقمىشـ ماي خەلق نۇرغۇن زىيان تارتقان. بۇ گۆرۈكەشلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ، بۇگۈن 15 كۈنلۈك سۈرۈك، دېمەك شۇ 15 كۈن ئىچىدە گۆرۈككە ئالغان ماللىرىنى ئىگىسىگە ئەينەن قايتۇرىدۇ. ئارقىدىن گۆرۈكەشلىك دۇكانىنى تاقايدۇ. خىلاپـ لىق قىلغۇچىغا جازا بېرىلىدۇ. بۇنىڭغا ساقچى ئورۇنلىرى مەسئۇل بولىدۇ». دەپ ئېلان قىلدى ۋە قاتتىق تۇتتى. بېرىم ئاي ئۆتمەيلا يەكەندە گۆرۈكەشلىك ئۈزۈل ـ كېسىل تۈگىتىلدى.

5. شۇ ۋاقىتتا يەرلىك ئۇيغۇرلاردىن نوپۇزلۇق ۋە ئەقىدىدارلىق بىرنەچچە كىشىنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىـ نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قىلىپ ئۆستۈردى (قاغىلىققا ئۆتىپىدىن ھاشىمنى، مەكىتكە ماھۇت قارىنى، پوسكامغا ئابدۇراخمان قاسىمنى بەلگىلىدى).

6. ھەر ئايدا بىر قېتىم ئىدارە، جەمئىيەت باشلىقلىرى، بەگ، ئاخۇنلار (يۇرت بەگلىرى) قاتناشقان مەمۇرىي يىغىن ئېچىپ، يىغىندا «ھەر بىر باشلىق بولغانلار سوۋغا ئالماسـ لىق، پارىخورلۇق قىلماسلىق كېرەك. كىمدە ـ كىم بولسۇن بۇنداق ئىش سادىر قىلىدىكەن، باۋئەن سىلىدىكى ئورنۇمـ دا تۇرۇپ ھەربىي سوت قائىدىسى بويىچە قاتتىق چارە

كۆرمەن»، دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بىلەن بۇنى ئەمەلىيەتتە ئىجرا قىلدى. ھەتتا «ياپونغا قارشى ئۇرۇشتا ئانىسىنىڭ ئۆلگەن خەۋىرى كېلىپ ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەندە، ئالدى بىلەن كۆيدۈرىدىغان قەغەز چاغلىق نەرسىمۇ قوبۇل قىلىنمايدۇ»، دەپ ئۇقتۇرۇش چىقاردى. كەلگۈچىلەر شۇ بويىچە قۇرۇق كەلدى. دېمەك مۇشۇ يوللار بىلەن باشقىلارنى ئىشەندۈرۈش ۋە جەلپ قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سىرلىق، ھىيلە - مىكىرلىرىنى چاندۇرماسلىق تاكتىكىسىنى قوللاندى. ئەسلىدە جۇ فاڭگاك ناھايىتى قۇۋ - ھىيلىگەر، رەھىمسىز، ئاچكۆز، پوچى ئادەم ئىدى. ئۇ بىرنەچچە قېتىملىق چوڭ - كىچىك يىغىنلاردا: «جۇ فاڭگاك» دېگەن ئىسىم يېزىلغان ئۈچ خەت دەرۋازا ئالدىغا ئېسىپ قويۇلسا، دۈشمەن كىرەلمەي چېكىنىپ كېتىدۇ» دەپ پو ئاتقان. يەنە خەلققە كۆيۈنگەن بولۇپ، «ھازىر ھەربىي تەمىنات كۆپىيىپ كەتتى، خەلققە كۆپ ئۇۋاللىق بولۇۋاتىدۇ» دەپ يىغلاپ كېتەتتى. تارامالاپ ياش ئاققۇزۇپ، كىشىلەرنى ئىشەندۈرۈشكە تىرىشاتتى. ئاستىرتتىن بولسا، ھۆكۈمەتنىڭ سېپىل سوقۇش، يول ياساش، قۇتقۇزۇش قاتارلىق مەخسۇس پۇللىرىدىن ۋە يەرلىك مەھسۇلات شىركىتىنىڭ ئىسكىلاتىدىكى ماللىرىدىن بۆلۈپ نۇرغۇن - نۇرغۇن مىقداردا پۇل - مالنى ئۆز چۆنتىكىگە سالاتتى.

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزىنى پاك ھېسابلىغان جۇ فاڭگاك تۆۋەندىكى ئۇسۇللار بىلەن بايلىق توپلىدى.

1) يېكەندىكى ئېھتىيات ئامبىرىنىڭ زاپاس ئاشلىقلىرى، دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىقتىسادىي ھاكىم دەي جىجىڭ ئارقىلىق تامام يىغىشتۇرۇۋالدى.

2) يەكەن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنى تارقىتىۋېتىش بۇيرۇقى كېلىش بىلەن، ئالدى ئۇنىڭ باشلىقىنى كەتكۈزۈۋەتتى. ۋالىي مەھكىمىسى ئۆز تەرىپىدىن ئەڭ تۆۋەن باھادا ئون مىڭ دوللار باھالاپ، كۇرسى چۈشكەن بۇ پۇلنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ قويۇپ پۈتۈن ئىقتىسادقا ئۆزى ئىگە بولدى. بۇنى ھېچ كىشىگە سەزدۈرمىدى.

3) يېڭىشەھەرگە نەمۇنە مەكتەپ سالىمىز، دەپ تەستىق سېلىپ، خەرىتىلىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يوللاپ ئون مىڭ يۈەن پۇل ئېلىپ مەكتەپنى بولسا يۇرتقا ئالۋاڭ سېلىپ سالدۇردى. بۇ پۇل شۇنداقلا جۇ فاڭگاڭنىڭ قولىدا قالدى. مۇشۇ ۋاقىتتا بىر سەر ئالتۇن، 65 سەر كۈمۈش ئىدى. مۇشۇنىڭ بىلەن بىر يولىلا 150 سەردىن ئارتۇق ئالتۇنغا ئىگە بولدى.

4) قاغىلىقنىڭ زۇڭبىڭگى ھېيت بەگ ئارقىلىق بىر نەچچە يۈز تۆگىدە ھىندىستانغا مال يۆتكەپ تىجارەت قىلدى. خەلقنىڭ كۆرۈشىدە تىجارەت ھېيت بەگنىڭ بولۇپ، ئەمەلىيەتتە جۇ فاڭگاڭنىڭ ئىدى. ھېيت بەگ نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش بايلىقلىرىنى ئېلىپ، 1948 ـ يىلىلا چەتكە چىقىپ كەتتى.

5) جۇ فاڭگاڭ ئۆزى بىرگە ئېلىپ كېلىپ يەكەن ناھىيىسىگە ھاكىم قىلغان دېي جىچىڭ 32 ياش، قاتاڭغۇر، ئالدى چىشىنى ئالتۇندىن قاپلىغان، دائىم يېڭى يوق پەلتو كىيىۋالىدىغان ياسانچۇق، سۆلەتۋاز ئادەم ئىدى. ئۇنى كىشىلەر جۇ فاڭگاڭنىڭ «شىۋېيسى» دەپ كىنايە قىلىشاتتى. ئۇ گەرچە ھاكىم بولسىمۇ، ناھىيىدىكى ئىشلار بىلەن ئانچە كارىمۇ يوق. تولا ئىشلارنى بۆلۈم باشلىقى ۋە كاتىپلىرىغا ئىتتىرىپ قويۇپ يۈرەتتى. قانداق سەۋەب-

لەردىندۇر، ئۇ شۇ يىلى ناھىيە ئىسمىنى سۆچە (ئەسلىدە
شاچېي ئىدى)، ھەربىر يېزىلارنىڭ ئىسمىنىمۇ خەنزۇچە
لىشىجاڭ، شۆۋىنشاڭ، جىنجەشاڭ، خوفىنجىڭ ....
دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئاتاشنى يولغا قويدى. بۇ ئىسىم-
لار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قاتارلىق ئىدارىلەردە بىرمەزگىل
قوللىنىلغان بولسىمۇ، تاشقى تەرەپتە تولۇق ئۆزلەشمىدى.
خەلق يەنىلا بۇرۇنقى ئۇيغۇرچە ئىسمىنى قوللىنىۋەردى.

6) جۇ فاڭگاڭنىڭ يولىيورۇقى بىلەن ھەر بىر بەگلىك-
لەرگە شۇ بەگلىك تەۋەسىدىكى مەكتەپ مۇدىرى، مۇئاۋىن
يېزا باشلىقى قىلىپ بەلگىلەندى. شۇنداق قىلىپ بىر يېزىدا
ئىككى مۇئاۋىن بىلەن يېزا باشلىقى ئۈچ كىشى بولدى.
مەكتەپ مۇدىرىدىن بەلگىلەنگەن يېزا باشلىقى تەۋەسىد-
دىكى مەكتەپلەرنى ۋە مائارىپ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە
زېپىسىنى ئۆتىدى. بۇلارغا مۇدىرلىق مائاشىنى ئۇيۇشمى-
دىن ئاۋۋالقىدەكلا بېرىپ تۇردى.

7) دەي جىچىڭ خىزمەتكە ئورۇنلاشپلا تۇرمۇش قۇ-
رۇش كويىدا بولدۇ. بىر كۈنى ۋالىي مەھكىمىسىدىن جۇفاڭ-
گاڭ مېنى باش كاتىپ مەممەت ئىمىنگە چاقىرتىپ، «دەي جىچىڭ
ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن، بىلىمى ئۈستۈن، × ×
بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشقا كېلىشىپتۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاكىس-
نىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىش ئۈچۈن چاقىرتقانىدىم» دېدى.
بۇ چاغدا مەممەت ئىمىن: «بولىدۇ، مېنىڭ جىق گېپىم يوق،
پەقەتلا بۇ مىللىي، دىنىي مۇناسىۋەتكە بېرىپ تاقىلىدۇ،
ھەرھالدا بۇنداق بولمىغىنى ياخشى» دېدى. بۇ يەردە
جۇ فاڭگاڭ شۇنداق غەزەپكە كەلدىكى، ئاچچىقىدا
جوزا ئۈستىدىكى ئىستاكانلارنىمۇ سۇندۇرۇۋەتتى. بىزگە

ئېتىلدى. ئىككىمىز ئۇدۇل تاشقىرىغا قاراپ قاچتۇق. يە-
كەنگە كېلىپ پو ئېتىش بىلەنلا سۆزىنى ئۆتكۈزۈپ كەل-
گەن جۇڭفاڭگاڭنىڭ ھەيۋىسى مۇشۇ بىر قېتىمدىلا سۇغا
چىلاشتى. بۇ ئىشمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دەرۋازىسىنى يۆتكەش

دەي جىچىڭ ھاكىم بولۇش بىلەن ھېچ نەرسىگە قارى-
ماي، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان
ئەسلى چوڭ دەرۋازىسىنى جەنۇبقا ئېلىپ قايتىدىن ياسات-
تۇردى. يېڭى ئېلىنغان دەرۋازا تار كوچىغا توغرا كېلەتتى.
ھارۋا قاتنىشى ناھايىتى ئەپسىز ئىدى. دەرۋازىنى يۆت-
كەشنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىپ دەي جىچىڭ شۇنداق دېگەن:
«بىز خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا، يامۇلنىڭ دەر-
ۋازىسى جەنۇبتا بولۇش كېرەك. غەربتە بولسا، باشلىققا
دەخلى يېتىدۇ. بۇ سۆز بىزنىڭ كونا كىتابلىرىمىزدا بار.
مەن بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ئېنىقلاپ تەكشۈرسەم،
مەن بىلەن 31 ھاكىم ئۆتۈپتۇ. بۇلاردىن تۆتى ئېلىشىپ،
ساراڭ بولۇپ ئۆلۈپتۇ، بىرنى ماھمۇت سىجاڭ قاچقاندا
ئېتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. قالغانلىرى شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە
ئۆلۈپتۇ، شۇڭا بۇ دەرۋازىنى يۆتكىمەي بولمايدۇ». بۇ سۆزنى
ھەربىر يېزا باشلىقلىرى قاتناشقان يىغىندا ئېيتقان.

1945 - يىلدىكى يەكەن

ئۈچ ۋىلايەت خەلق ئىنقىلابى كېڭىيىپ تاشقورغانغا

قەدەر كەلگەن خەۋەر ئاڭلانغاندىن كېيىن، يەكەن ۋەزىيىتى جىددىي تۈسكە كىرىپ، يەكەن ئاسمىنىنى قارا تۇتەك قاپلىدى. خەلق بېشىغا تۆپىلەپ بالايىئاپەت يېغىشقا باشلىدى گومىنداڭنىڭ ئاساسىي كۈچى ھېسابلانغان 36 - تۈەنىنىڭ قورچاق باۋئەن سىلىڭى بىلەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئورۇنلىرى ئەڭ قاتتىق ساراسىمىگە چۈشۈپ، مۇداپىئە كۆرۈش، ئىستىھكام قۇرۇش ۋە خەلقنى بېسىشقا ئاتلاندى.

يەكەن قۇرۇق كۆلدىكى ئىشان ئابلا داموللامنى مۇرىتى مەھەممەت ئېلى ئەتراپىغا ئادەم توپلايدۇ، دەپ ۋەھىمە قىلىپ قولغا ئالىدۇ. بۇلارنى تۈرمىدە ئىككى ئاي قىيناپ مەھەممەت ئېلى قىيناشتا ئۆلىدۇ (ئۆلۈكىنى ئائىلىسىگە بەرگەن). ئابلا داموللام سالامەت چىقىدۇ.

شۇنىڭدەك يەكەندىكى ئىشان ئايۇپ قارىنىڭ ئۆيىگە ئاقسۇ، قەشقەردىن 10 نەچچە كىشى زىيارەتكە كېلىدۇ. كەلگەنلەر بىلەن بىرلىكتە بۇ كىشىنى قولغا ئالىدۇ. سوراق قىلىپ نەتىجە چىقىرالماي، ئىككى ئايدىن كېيىن قويۇپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر تەرەپلەردىن كەلگەن سودىگەرلەر ۋە ياكى باشقا ئىدارە ئىشلىرى بىلەن كەلگەن قانداقلا كىشىلەر بولمىسۇن، تەكشۈرۈش، سوراق قىلىش، توختىتىپ قويۇشقا ئۇخشاش ھەرىكەتلەرنى يۈرگۈزۈپ، خەلقنى ئەڭ قاتتىق بېسىم ئاستىغا ئالدى. مەسىلەن: قەشقەرلىق مەھەممەت سوغۇقنى گۇمانلىق دەپ ماللىرىنى تارتىۋېلىپ قايتۇرۇۋەتكەن. قەشقەر سەمەندىن مەھەممەت ياسىن، مۆمىنلەر يەكەنگە تۇغقان يوقلاشقا كەلگەن، بۇلارنىمۇ گۇمانلىق دەپ قاماپ ئۈچ ئاي ئازابلاپ، نەتىجە چىقىرالماي تۈرمىدىن چىقىرىپلا قايتۇرۇۋەتكەن. ھەتتا يەكەندىن ئاشكارا قەشقەر تەرەپلەرگە بېرىپ - كېلىشنى قاتتىق چەكلىگەن.

سېپىل ياساش دولقۇنى

گومىنداڭنىڭ يەكەندىكى 36 ـ ئاتلىق تۇەنى، باۋئەن سىلىڭ قوشۇمچە ۋالىي جۇ فاڭگاڭلار يەكەن يېڭىشەھەرىنى ئىستىھكام قىلىشنى پىلانلاپ، يېڭىشەھەر سېپىلىنى قايتا ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن، زىۋېيتۈەن (قوغدىنىش پولكى) تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ باشلىقلىقىغا ھاكىم دەي جىچىڭ، مۇئاۋىنلىقىغا تۆت بەگ بەلگىلەنگەن، بۇلار ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەر بويىچە خەلقنى سېپىل ياساشقا قاتناشتۇردى. نەچچە مىڭ خەلق سېپىلغا خىش، توپا توشۇش، جا باغلاش بىلەن كېچە ـ كۈندۈز ئىشلىدى. شەھەر ۋە يېزىلاردا ئادەم قالمىغاندەك سېپىل ئەتراپىغا توپلاندى. پۈتۈن بوجاڭ، جاجاڭ، گەيجاڭلار ئىش ئۈستىدە ئاغلاقچىلىق (ھەيدەكچىلىك) قىلدى. مۇئاۋىن بەگلەر ئۆز يېزىلىرىدا تۇرۇپ، ئادەم ھەيدەش بىلەن بولدى. ئومۇمەن ئۈچ ئاي داۋام قىلغان بۇ سېپىل ياساشتا خەلق ئېيتقۇسىز ئازاب ـ ئوقۇبەتنى باشتىن كەچۈردى. سېپىل ياساش تاماملانغاندىن كېيىن خىزمەت كۆرسەتكەن ۋە نەتىجىسى يۇقىرى بولغان يېزا باشلىقلىرىغا مۇكاپات پۇل، نەرسە ـ كېرەكلەر بېرىلدى ۋە چوڭ يىغىن ئېچىپ ئېلان قىلىندى.

ھەربىي تەمىنات ئىدارىسى

مۇشۇ يىلىنىڭ 2 ـ ئايلىرىدا چىڭ ×× فامىلىلىك كىشىنىڭ زەنجاڭلىقىدا يەكەندە يەكەن ـ خوتەن ھەربىي تەمىنات ئىدارىسى يېڭىشەھەردىكى بۇرۇنقى خەنزۇ باشلانغۇچ

مەكتەپ ئورنىدا قۇرۇلدى. بۇنىڭ تەشكىلىي دائىرىسى
كەڭ بولۇپ، بىر نەچچە ئون قوراللىق ئەسكەر، بىر نەچ-
چە بۆلۈم، 20 دىن ئارتۇق كادىر ۋە خىزمەتچىلەردىن
تەركىب تاپقان. زەنجاڭ تاشقىرىغا چىقىشقا توغرا كەلسە ئىككى
قورالىق مۇھاپىزەتچى بىلەن چىقىدۇ. ۋىلايەت بويىچە ھەر-
بىيلەر ئۈچۈن ئېلىنىدىغان ھەربىي تەمىنات سان بويىچە
بېكىتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسىگە سۇنۇلىدۇ. ۋالىي مەھكىمىسى
ھەر ناھىيىگە تەقسىم قىلىدۇ. ناھىيە يەرمو سانىغا قاراپ
يېزا (بەگلىك) غا چۇشۇرىدۇ. يېزىلار بۇجاڭلار ئارقىلىق
خەلقلەرگە چاچىدۇ. ھەربىي تەمىنات ھەر يۇرت يېزا باش-
لىقلىرى ھەيدەپ ئەكىرگەن نەرسىلەرنى كۆز چىنىدە
جىڭ ھېسابى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. كىچىككەنلەرنى بىۋاستە
ئەسكەر چىقىرىپ ھەيدەش، يېزا باشلىقلىرىنى قاماپ
قويۇش قاتارلىق ھوقۇقلار بولىدۇ. ھەتتا ھاكىملارنىمۇ ئال-
دىرىتىدۇ. موشۇ يىلدا يەكەننىڭلا ئېيىغا ھەربىيگە تاپشۇ-
رىدىغان نەرسىلەر سانى جەدۋەلدە 4.000.000 جىڭ بىدە-
سامان، 400 قوي دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇندىن باشقا يە-
كەن ھەر ئايدا تاشقۇرغانغا لەڭ ئاشلىق توشۇشتا بېرى-
دىغان ئېشەك 180 (بىر ئېشەك ئۈچۈن 30 سەر كۈمۈش
تاپشۇرۇلۇشى شەرت)، بۇندىن باشقا 36 - تۆەنگە ھەر بىر
يېزىدىن (بەگلىكتىن) 20 دىن ئات، جەمئىي 16 يېزىدىن
320 ئات. مۇشۇ ئاتنى ئۆلچەمگەلا يېقىلاشتۇرۇپ ئۆتكۈزۈش-
تە، بىر نەچچە مىڭ ئات ئەكىرىپ شۇنىڭدىن يارايدىغىنى
ناھايىتى ئاز.

ترانسپورت ئەترىتى

بۇ ھەربىي تەمىنات قارمىقىدىكى قاتناش قوراللىرى

(هارۋا، ئېشەك قاتارلىقلار) ئىدى. بۇلار يېزا باشلىقلىرى ئارقىلىق يۇرت خەلقلىرىدىن تەييارلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، يېزا باشلىقلىرى بىلەن توختام قىلىش، بۇلار ئارقىلىق يۆتكەش - توشۇش ئىشلىرىنى ئورۇنداشقا ترانسپورت ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇنىڭغا ئابدۇۋاھىت بەگنى ئەترەت باشلىقلىققا بەلگىلىدى. بۇ، ھەربىي تەممىناتنىڭ پايدىنى قاتلام ئېلىشىنىڭ بىر تەدبىرى ئىدى.

يەكەندە ياسالغان توپ

جۇ فاڭگاڭنىڭ پىلانلىشى بويىچە يەكەندىكى قازانچى (قۇيمىچى)، تۆمۈرچى ۋە مىسكەرلەردىن 100 دىن ئارتۇق ئۇستىنى يېڭىشەھەر ۋالىي مەھكىمىسىگە توپلاپ، يېتەرلىك چۆيۈن، تۆمۈر، مىس قاتارلىق ماتېرىياللارنى يۇرتقا ئالۋاڭ قىلىپ يىغدۇرۇپ توپ ياساشقا كىرىشتۈرۈلدى.

ئىككى ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە 12 دانە زەمبىرەك توپ ياساپ پۈتتۈرۈلگەندىن كېيىن، ۋالىي مەھكىمىدە توپقا نام قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ يىجاڭجۈن، ئەر جاڭجۈن دېگەن نام بېرىلىدى. بۇ ياسالغان توپ پەقەتلا ھەيۋەتلىك ئاۋاز چىقىرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، يېڭىشەھەر سېپىل ئۈستىگە ئورنىتىلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا يەكەننى قورشىغان مىللىي قىسىملار، پارتىزانلار قىلغان ئۇرۇشتا بۇ ياسالغان توپلارنى ئىشقا سالدى. بۇ توپنىڭ ھەربىرىگە تۆت ئاغاردىن پاختىنى مىلتىق دورىسى بىلەن چىڭداپ، پىلتىسىگە ئوت يېقىش بىلەن بۇ چىڭدال-

غان پاختا قىزىل چوغ بولۇپ، ھەيۋەتلىك ئاۋاز چىقىرىپ
ئۆيدەك ئوت ھاسىل قىلىش بىلەن 40 — 50 مېتر يەرگە
چۈشكەن. 12 توپنى بىرلا ئاتقاچقا بۇنىڭ ئاۋازى بىلەن
چاچىرىغان ئوتى پۈتۈن شەھەرنى قاپلاپ، كىشىلەردە يېڭىدىن
ئىجاد قىلىنغان قورال بولۇشى كېرەك، دېگەن ئوينى پەيـ
دا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا ئۈستۈنلۈكـ
كە ئېرىشكەن.

ئەسكەر يۆتكەپ تۇرغۇزۇش

قوشراپنىڭ چاپسال دېگەن يېرىدگە بىر ليەن، كاچۇڭنىڭ
ياقېرىق دېگەن جايىغا بىر پەي ئەسكەر ئورۇنلاشتۇردى.
بۇلارنىڭ پۈتۈن تەمىناتلىرى شۇ يۇرت خەلقلىرى ئۈستىـ
گە يۈكلەندى. بۇلارغا ئۆزى خالىغان يۇرتتىن ئېلىش
ھوقۇقى بېرىلگەنلىكتىن، شۇ يۇرتتىكى خەلقلەر قەۋەتلەپ
ئېغىرچىلىقلار ئاستىدا قالدى.

يېڭىشەھەرگە كۆچۈش ۋە شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ تاقىلىشى

شۇ يىلى 10 ـ ئايدا كونىشەھەردىكى ئىدارىلەر يېڭىـ
شەھەرگە كۆچۈشتى. ئۇيۇشمىنىڭ شەھەر ئامبىرىدىكى بىر
بۆلۈم ئاشلىقلىرىمۇ يېڭىشەھەردىكى مەكتەپكە يۆتكەپ
چىقىلدى (ئاشلىقلارنى يۆتكەپ كەتمىسە، مىللىي ئارمىيەلەر
ئوت قويىدۇ، دېگەن ئۇقتۇرۇش قىلىنغانىدى). يېڭىشەھەر
ۋە كونىشەھەر دەرۋازىلىرى تاقالدى. شەھەر ۋە يېزا ئوتتۇـ

رىسىدا قاتناش توختىتىلدى. شەھەر خەلقى يېمەك - ئىچمەك ھەتتا سۇدىنمۇ قىسىلدى. شەھەر خەلقى ئەتراپتىكى يېزىلارغا قېچىشقا باشلىدى. 12 - ئايدا تاشقۇرغاندىن چۈشكەن مىللىي ئارمىيە پارتىزانلىرى يەكەن خانىقا دەرۋازاۋە يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ئەتراپلىرىنى قورشاۋ قىلىپ، شەھەرگە ھۇجۇم باشلىدى. يېڭىشەھەر تەرەپتىن مۇداپىئەدە تۇرغان گومىنداڭ ھەربىيلىرى، ساقچى ۋە باۋئەن سىلىكىمۇ ئەسكىرىي قىسىملىرى سېپىل ئۈستى ۋە دەرۋازىدىن چىقىپ مىللىي قىسىم پارتىزانلىرى بىلەن ئېلىشتى، ئۇرۇش بىر كېچە داۋام قىلدى. كېچىچە ئېتىلغان ئوق ئاۋازىدىن خەلقلەر قاتتىق ساراسىم - قورقۇنچ ئىچىدە قالغانىدى. شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا پارتىزانلار ئوفىتسېرى بايەككە ئۆز ئادىمى خال مەممەت خائىنلىق قىلىپ، بايەكنىڭ كاللىسىنى كېسىپ گومىنداڭ ھەربىيلىرى تەرەپكە ئۆتىدۇ. گومىنداڭ ھەربىيلىرى بايەكنىڭ كاللىسىنى ئاۋۋال يېڭىشەھەر چوڭ يول بويىدىكى تېرەككە، كېيىن كونىشەھەر دىگەرلىككە ئاسىدۇ. ئېلان قىلىشتا (بايەك پولىك باشلىقى) خال مەممەت بايەكنىڭ كانۋىيى بولۇپ، ئارقىدىن ئېتىپ بايەكنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتكەن، دەپ ئېلان قىلدى. يەنە شۇ ۋاقىتتا ياقىرىق باشلانغۇچ مەكتەپ مۇئەللىمى ياقۇپ ئۆيىگە كېتىۋاتقاندا گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ رازۋېتكىلىرى تۇتىۋېلىپ، گەيشاڭغا ئەپچىقىپ خەلق ئالدىدا يۈرەك ۋە ئالەتلىرىنى كېسىپ تاشلىغان. ئۇرۇش توگمەنىنىڭ 2 - كۈنى (ئەتىسى) مىللىي پارتىزانلاردىن ئەسىرگە چۈشكەن 11 كىشىنى، 36 - تۈەن تۈەنجاڭى گوەن زىيۈن يېڭىشەھەر تۈەنبۇ ئالدىدىكى

تېرەكلىك چوڭ سەھنىدە تېرەككە بىردىن باغلاپ، يۈرەك باغرىنى سۇغۇرۇپ، ئالەتلىرىنى كېسىپ ئۆلتۈرگەن. بۇنى گومىنداڭنىڭ پۈتۈن ئەسكەر، ساقچىلىرى ۋە خەلقتىن تەشكىللىگەن ئەسكەرلىرىگە كۆرگەزمە قىلىپ كۆرسەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن 11 نەپەر كىشى ئىچىدە 12 ياشلىق بىر كىچىك بالىمۇ بار ئىدى. گومىنداڭ ھەربىيلىرى خال - مەممەتنى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ۋالىي مەھكىمىدە كاتىپ، گومىنداڭ ناھىيىلىك پىرقە بۆلۈمىنىڭ تەشۋىقات كادىرى قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئىككى ئاي ئىچىدە دەرۋازىلار ئېچىلىپ، ھەرقايسى ئىدارە، جەمئىيەتلەر ئۆز ئورۇنلىرىغا كۆچۈشتى.

1946 - يىلى

مۇشۇ يىلى 2 - ئاي ئاخىرلىرى، گومىنداڭنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق لۈيجاڭى شياڭ چاۋجۇڭ لۈيبۇسىنى كۆچۈرۈپ يەكەندىكى 36 - تۇەنگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئارقىدىنلا ئاقسۇدىكى تۇەنجاڭ جاۋ خەنچى ئۆز پولكى بىلەن يەكەنگە كېلىپ بۇرۇنقى توسانگۇڭسى پولك شىتابى، گومىن بىڭتۇەن ئورنىنى ئەسكەر گازارمىسى قىلىپ ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى 36 - تۇەن يېڭى كەلگەن بىرلۈي ۋە بىر تۇەن قوشۇلۇپ ھەربىيلەر سانى ئۈچ ھەسسە كۆپەيدى. خەلق تېخىمۇ ئېغىر چىلىققا دۇچ كەلدى. ئالۋاڭنىڭ تولىلىقى، ھەربىيلەرنىڭ كۆن ئارىلاپ شەھەر ئىچىنى قوراللىق ئايلىنىپ تەھدىت سېلىشى، تېررورلۇقى خەلقنى يەنىمۇ پاراكەندە قىلدى. شياڭ چاۋجۇڭ (لۈيجاڭ)

ۋالىي جۇ فاڭگاڭ بىلەن كېلىشەلمەي شۇ يىلى 3 - ئايلاردا لۇيېزۇسىنى قاغىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇپ چىقىپ كەتتى. يەكەندە جاۋخەنچىنىڭ 7 - تۈەنلا قالدى. 36 - تۈەنىنىڭ تۈەنجاڭى گەن زىيۈن قەشقەرگە فۇلۇيجاڭ بولۇپ قايتتى. شۇ يىلى 5 - ئايلاردا جاۋشىڭگاڭ (گومىنداڭ ئۇرۇمچى زۇڭ سىلىڭبۇ-سىنىڭ سەنمۇجاڭى، كېيىن قەشقەردە تۇرۇشلۇق 42 - دىۋىزىيىسىنىڭ باشلىقى — جۇنجاڭى بولغان) باشچىلىقىدىكى ئۆمەر داموللام، ئىبراھىم تۇردىلار مۇئاۋىنلىقىدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەشكىللىگەن «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپتىش ئۆمىكى» يەكەنگە كەلدى. يەكەندىكى تۈەنبۇنىڭ چوڭ سەھنىسىدە بەش مىڭدەك كىشىنىڭ قاتنىششى بىلەن چوڭ يىغىن ئېچىلدى. ئۆمەك باشلىقى مەجلىسكە ئۆزى رىيا-سەتچىلىك قىلدى. ئەركىن پىكىر بېرىشتە قورقماسلىقنى ئو-چۇق جاكالىغانلىقتىن، يىغىنغا قاتناشقانلار ئالۋاڭنىڭ تولىلىقى، ئەمەلدارلارنىڭ قىلىۋاتقان ناھەقچىلىقلىرى، ھەر-بىيلەرنىڭ بۇلاش - تالاش، قاماشلىرىنى پاش قىلغان لۇرغۇن پىكىرلەرنى ئېغىز ۋە يازما ئارقىلىق سۇندى. يىغىن يېپىلغاندىن كېيىن 1 - 2 كۈنگىچە ئەرز - داتلار قوبۇل قىلىندى. ئۆمەك قايتقاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆ-كۈمەت بىر - بىرلەپ ھەل قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ قاي-تىشتى. مۇشۇ يىلى 3 - ئايلاردا ئۇرۇمچىدىن ئابدۇسەمەي يەكەننىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى بولۇپ كەلگەن ئىدى. يۇ-قىرىقى تەپتىش ئۆمىكى كەلگەندە، جۇ فاڭگاڭ ۋە ھاكىم دەي جىچىڭنىڭ ئۇستىلىرىدە بېرىلگەن پىكىرلەردىن گۇمان-لىنىپ، ئابدۇسەمىنىڭ يەكەنگە كېلىپلا توي قىلغاندا بەزى بەگلىكتىن ئارىيەت ئالغان نەرسىلەرنى (پۇل، ئاشلىق،

گىلەم قاتارلىقلارنى) پارا ئالدى، دېگەن باھانە بىلەن جۇ فاڭگاڭ فايۇەن ئارقىلىق قامىدى. كېيىن بۇرھان ئەپەندى سايلامغا كەلگەندە ئەھۋالنى تەپسىلىي سۈرۈشتۈرۈپ، ئابدۇسەمەتنى تۈرمىدىن چىقاردى ۋە ۋەزىپىسىدىن قالدۇردى.

بىتىم مۇناسىۋىتى بىلەن مىللىي قىسىملار پوسكام - قاغىلىقلاردىن چېكىنىپ، كونا ئەمەلدار ئۆز ئورۇنلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، جۇفاڭگاڭ ۋە ۋىلايەتلىك ساقچى باشلىقى جاڭ دەنگيۈيلار ئۈچ ناھىيىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقتى. پوسكام ھاكىمى لۇڭ، مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇغوپۇر بەگلەر مىللىي قىسىملار پوسكامغا كەلگەندە ئورۇن بوشىتىپ بېرىپ قاچقانلىقى ئۈچۈن لۇڭ قامالدى. ئابدۇغوپۇر بەگ ئىشتىن بوشىتىلدى.

قاتىللىق ھەرىكەتلەر

1. جۇ فاڭگاڭ ناھىيىلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ كىرگەندىن كېيىن، خەلق قاتناشقان ئوچۇق يىغىندا، «قاغىلىقتىكى راشىدىن مۇپتى ھاجى ئوغرىلارغا قوشۇلغان، كېيىن بۇ ئۆز - ئۆزىدىن قورقۇپ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. بۇ دىنىي ئاخۇن، ھازىر ئۇرۇش توختىدى، ئۇنىڭغا ھېچگەپ يوق. بىز كېپىللىك قىلىمىز. كۆرگەنلەر ئېيتىپ قويۇڭلار» دېگەننى جاكالىدى. ئەھۋال ئەسلى مۇنداق ئىدى. مىللىي قىسىم پارتىزانلىرى قاغىلىقنى قولغا ئالغاندا، گومىنداڭنىڭ پۈتۈن ئەمەلدار، ئاخۇن، يۇرت بەگلىرى خوتەنگە قاچقان. ئەمما راشىدىن مۇپتى ھاجىم ئۆيىدىن مىدىرلىمىغان. قاغىلىق قولغا ئېلىنغاندا، يەنە خەلق بىلەن ئۆتتۈۋەرگەن. جۇ فاڭگاڭ ناھىيە ھاكىمى لى زىشىڭنىڭ قولى بىلەن بۇ كىشىنى دەخپى ئۆلتۈرگەن (لى زىشىڭ ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلدى).

2. شۇ يىلى 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا بىتىمدە تەشكىل بولغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتىنىڭ كادىرى ئەنۋەر يۈسۈپ ئۈرۈمچىدىن مارالبېشى ئارقىلىق كېلىپ، مەكىت چامغۇرلۇق مەكتەپكە چۈشىدۇ. مەكتەپ مۇدىرى ئابلا مەممەت مەكىت ھاكىمى دەي ياچىڭغا خەۋەر قىلىدۇ. دەي ياچىڭ ئۆزى چىقىپ ئەنۋەر يۈسۈپنى ئېلىپ جۇ فاڭگاڭغا تاپشۇرىدۇ. ۋالىي مەھكىمىسى ئىچىدە ساقچىنىڭ مۇئەسسىلىك بىر كىشىسى ئارقىلىق ئۇنى قىيناش، ئازابلاش بىلەن ئۆلتۈرۈپ، جەسەتنى يەغىشتۇرۇۋەتكەن (بۇ ئەھۋالنى ئەھمەدجان قاسىمى، بۇرھان ئەپەندىلەر يەكەنگە كەلگەندە كۆپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئەمما دەي ياچىڭ، جۇ فاڭگاڭلارنىڭ قولى بىلەن بولغان بۇ ئىشنى ئايدىڭلاشتۇرۇش قىيىن بولدى). ئازادلىقتىن كېيىن دەي ياچىڭ باستۇرۇلدى. ئابلا مەممەت 20 يىللىق كېسىلدى.

3. قاغىلىقتىن مىللىي قىسمىغا قاتناشقان ھاشىم خۇيجاڭ، تۇردى قارىبەگلەر بىتىم بولغاندىن كېيىن ئۆز يۇرتى قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولغانىدى. بۇلارنى ھەربىيلەر ئارقىلىق تۇرمىگە تاشلاپ، دوختۇرخانا يۇەنجاڭنىڭ قولى بىلەن ئوكۇل بېرىپ ئۆلتۈرگۈزدى.

4. شۇ يىلى يېڭىشەھەر دەرۋازىلىرى ئېچىلغان 2 ـ ئايدا، ۋىلايەتلىك ساقچى باشلىقى جاڭ دەنگۈي ساقچىنىڭ خەت توشۇغۇچىسى ھوشۇرنى ئوغرىلارغا قوشۇلماقچى بولغان، دېگەن سۆز بىلەن پۈتۈن ساقچى ئىدارىلىرىنىڭ ئەمەلدار ساقچىلىرىنى يىغىپ، ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈردى.

تىنچلىق بىتىم مەزگىلىدىكى يەكەن

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ بىتىم بويىچە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ۋە مىللىي ئارمىيىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئەمما يەكەندىكى گومىنداڭ ھەربىيلىرى ۋە ۋالىي جۇ فاڭگاڭلار يەنىلا بۇرۇنقى ئۆز قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەي ئەكسىچە تەشۋىق قىلىش، بېسىم - تەھدىت سېلىش بىلەن يەكەن ۋەزىيىتىنى جىددىيلەشتۈردى. ھەربىي سېپىلقلار يەنىمۇ كۆچەيدى. باشقا ۋىلايەتلەردىن بولۇپمۇ ئۈرۈمچى، قەشقەردىن كەلگۈچىلەر گۇمانلىق ھېسابلىنىپ تەكشۈرۈپ، تەقىپ ئاستىغا ئېلىندى.

مۇشۇ يىلى 8 - ئايدا ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىس جاڭ جىجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىس ئەھمەدجان قاسىمى قول قويغان يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشۇمچە مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا بەلگىلەندۇق، دېگەن بۇيرۇقنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. بۇ چاغدا دەي جىچىڭ ھاكىم ئىدى. ئەمما ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىزمىتى كۆپرەك مېنىڭدىن يوشۇرۇلغىنى ئۈچۈن كۆپرەك ئۇيۇشمىدىكى ئۆز خىزمىتىم بىلەن شۇغۇللاندىم.

1946 - يىلى 11 - ئايدا بىتىم بويىچە سايلانغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ناھىيىلەردە ھاكىملارنى سايلاش ئۈچۈن بۇرھان ئەپەندى باشچىلىقىدىكى سايلام ھەيئىتى يەكەنگە كەلدى، جۇ فاڭگاڭنىڭ سايلامغا سۇيىقەست قىلىشىدىن

ئېھتىيات قىلىپ سايلام ھەيئىتى ۋالىي مەھكىمىسىدە تەييار-لانغان ئورۇنغا چۈشمەي، باغچا قېشىدىكى ئىسمايىل خۇيـ جاڭنىڭ جايىغا چۈشتى (يىغىن بۇ جاينى بۇرھان ئەپەنـ دىنىڭ پىكرى بويىچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىن تەييارلىغان). ئەتىسى ئابلاجاندىن ئىبارەت يەتتە كىشىلىك ناھىيىلىك سايـ لام ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى. 3 ـ كۈنى گەيشەڭدىكى خەنـ زۇ ئۇيۇشما كۇلۇبىدا شەھەر ـ يېزىلاردىن بولۇپ، ئۈچ مىڭـ دىن ئارتۇق كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن سايلام ئۆتكۈزۈش ھەققىدە كەڭ خەلق يىغىنى ئېچىلدى. يىغىن بۇرھان ئەـ پەندى باشچىلىقىدىكى بۇ سايلام ھەيئىتى تەرىپىدىن ئۆتـ كۈزۈلدى. يىغىنغا خوتەن سايلىمىغا رەھبەرلىك قىلىش ھەيئىتىنىڭ باشلىقى مەھەممەت ئىمىن ھەزرەتمۇ قاتناشتى. ۋالىي جۇفاڭگاڭ ۋە يەكەندىكى ساقچى ئىدارە باشلىقلىرىمۇ قاتـ ناشتۇرۇلدى. سايلام ھەيئەت ئەزالىرىدىن مەھەممەت ئىمىن خەلپەت يىغىننى باشقۇردى. دەسلەپتە بۇرھان ئەپەندى تەگبىر بىلەن سۆز باشلىدى. ئارقىدىن مەھەممەت ئىمىن ھەزرەت تەگبىر بىلەن سۆز باشلاپ، ئۆزىنىڭ تارىخى ۋە خوـ تەن خەلق قوزغىلىڭى ھەققىدە سۆز قىلدى. بۇرھان ئەپەنـ دى 11 ماددىلىق بىتىم ھەققىدە سۆزلەپ تاماملىغاندىن كېيىن، جۇفاڭگاڭ سۆزگە چىقتى. ئۇ ئاجايىپ شەكىلدە كىـ يىنگەن (خەنزۇلارنىڭ بۇرۇنقى مىللىي كىيىمى ئۇزۇن گاـ دالىق چاپان ئۈستىگە يېشىل خاڭدەن تاۋاردىن تىكىلگەن كالتە ئىزەملىق چاپان، پۇتىغا قىلىن چەملىك قونچىلىق خەي، بېشىغا قامىدىن ئىشلەنگەن سوغا تۇماق كىيگەن) ئىدى. ئۇ ئالدى بىلەن سۈن جۇڭشەن رەسىمىگە، بۇرـ ھان ئەپەندىگە تازىم قىلىپ خەلققە قاراپ بىر كۈلۈپ كېـ

تىپ، خۇددى سەھنىدىكى رول ئېلىۋاتقان ئارتىستەك سىپـ
رىگەرلىك ئويۇنىنى باشلاپ، «بۈگۈن مەن سۆزلىمەكچى ئەـ
مەسمەن، ئەھۋال سۆزلەشكە مەجبۇر قىلدى. دۇنيادا بىرـ
نەچچە تۈرلۈك دىنلار بار. مەن كاتولىك دىن ئېتىقادچىـ
سى. مۇشۇ دىنلار ئىچىدە ھەممىدىن ئۇلۇغ بولغىنى ئىسلام
دىنى. ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنى قۇرئان. شۇڭا ئىسلام دىنى
ئېتىقادچىلىرى مەسچىت، مەدرىس بىنا قىلىدۇ. مەدرىستە
دىنى قائىدىلىرىنى، دىنىنىڭ قانۇنى بولغان قۇرئاننى ئۆـ
گىنىدۇ. مەسچىتتە خاس بەش ۋاخ ناماز ئوقۇيدۇ، خۇداـ
غا ئىبادەت قىلىدۇ. باشقا ئىشلارنى مەسچىتتە قىلىشقا بولـ
مايدۇ. ھەتتاكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاياللارمۇ
ناماز ئۆتىگەندە ئىشتىنىنى سېلىۋېتىدۇ. بۇ پاكلىق ئۈچۈن.
مەن يەكەنگە ۋالىي بولۇپ كېلىپلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد
قىلغۇچىلارنىمەجلىستە رەسىمگە تازىم قىلماي ھۆرمەت بىلـ
دۈرۈڭلار! چۈنكى مۇسۇلمانلارغا خۇدادىن باشقىغا تازىم
قىلىش گۇناھ بولىدۇ، دەپ ئېيتتىم ۋە ئىجرا قىلدىم (خەلقـ
قە قاراپ راستمۇ ـ يالغانمۇ؟ دېگەندە راست دېگەن چۇـ
قان ئاڭلاندى). يەنە مەسچىتكە ئىبادەتكە كىرگەنلەر تاھاـ
رەت ئېلىپ كىرىدۇ. ناماز ۋە ئىبادەت قىلىدۇ. مەسچىتتە
رەسىم بولمايدۇ ۋە مۇسۇلماندىن باشقا كىشىلەر مەسـ
چىتكە كىرمەيدۇ. بۈگۈن مەجلىسكە كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ
تاھارىتى يوق ۋ ، دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغانلارمۇ بار. بۇ كۆلۈپ
ئىبادەت قىلىدىغان جاي ئەمەس. شۇڭا بۇ يەردە قۇرئان
ئوقۇش، نامازدىكى ئايەتلەرنى ئوقۇشقا بولمايدۇ. ئەجەبا
بۈگۈن ماۋۇ ئىككى كىشى رەسىمگە تازىم قىلدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە مەسچىتتە ناماز ئوقۇيدىغان چاغدا ئوقۇيدىغان

ئايەت تەكبىردىنى ئېيتتى. بۇ سىلەر مۇسۇلمانلارنىڭ كۆزدىنى بويىنانلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاش ـ ئاڭلىماسلىق ئۆزۈڭلارنىڭ ئىختىيارى. مېنىڭ سۆزۈم تۈگىدى»، دەپ باشتىكىدەكلا رەسىم ۋە بۇرھان ئەپەندىگە تازىم قىلىپ ئولتۇردى. جۇڧاڭگاڭنىڭ قۇۋلۇق بىلەن قىلغان سۈيىقەستلىك سۆزى يىغىن كەيپىياتىنى بۇزدى. بۇ يەردە ئىككى گۇرۇھ شەكىللىنىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن سايلامنى يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرى يۈز بەردى. شۇنداقتىمۇ زىيالىيلار ۋە سايلامنى ھىمايە قىلغۇچى خەلقلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن سايلام ئېلىپ بېرىلدى. يەرلىكتە قۇرۇلغان يەتتە كىشىلىك سايلام ھەيئىتى ھەربىر يۇرتلارغا چىقىپ ناھىيىدىكى 317.000 نوپۇسنى ئاساس قىلغان ھالدا 350 ۋەكىل سايلاپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشما كۇلۇبىدا ئوچۇق ئاۋاز بېرىش ئارقىلىق 31 كېڭەش ئەزاسى تۇرغۇزۇپ چىقىلدى. ئەتىسى ئۆلكىلىك سايلامغا نازارەت قىلىش ھەيئەت باشلىقى بۇرھان ئەپەندىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشما چايخانا زالىدا 31 كېڭەش ئەزالىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يوشۇرۇن چەك يېزىش ئارقىلىق كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە قادىرخان غوجام، مۇئاۋىنلىققا ئابدۇراھمان مەخسۇم سايلاندى. ئارقىدىن يەنە يوشۇرۇن چەك يېزىش بىلەن ئابلاخان ھاكىملىققا، ئابدۇرىشىت يۈسۈپ مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى ۋە مامۇت نۇر باشلىق تۆت كىشى ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. 1947 ـ يىلى يېڭى ھاكىم، كونا ھاكىم دەي جىچىڭدىن ئىش تاپشۇرۇپ ئالدى. ئەتىسى بۇرھان ئەپەندى رىياسەتچىلىكىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشما سايلىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئاب-

مۇرشىت يۇسۇپ رەئىسلىك، ئابدۇكېرىم نىياز مۇئاۋىن رە-
ئىسلىككە سايلاندى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن سايلىمى ئوڭۇش-
لۇق تامام بولۇپ، سايلام ھەيئەتلىرى مەكىت، پوسكام، قا-
غىلىق سايلاملىرىغا نازارەت قىلىشقا يۈرۈپ كەتتى. تۆت نا-
ھىيە سايلىمىنى تۈگىتىپ بىرىنچى ئاي ئوتتۇرىلىرىدا بۇر-
ھان ئەپەندى خوتەنگە يۈرۈپ كەتتى. مۇشۇ يىلى 2 - ئاي
ئاخىرلىرىدا ساقچىنىڭ مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇشى ئارقىسىدا
ھەر بىر يېزا باشلىقلىرى (بەگلەر) نىڭ قاتنىشىشى بىلەن
يېڭى سايلانغان ھاكىمغا قارشى زور كۆلەملىك نامايىش ئۇ-
يۇشتۇرۇلدى. بۇنىڭغا يۇقراچە كىيىنگەن ساقچىلارمۇ قاتناش-
تى. نامايىشچىلار ئۇدۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە باستۇرۇپ كىر-
دى. جۇفاڭگاڭ خۇددى بۇنى ئۇقمىغان كىشى بولۇپ نا-
ھىيىلىك ھۆكۈمەتكە كىردى. جۇ فاڭگاڭ نامايىشچىلارغا: «مەن
بۇ ئەھۋالنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلاي، ئۇچۇر كەلگىچە نا-
ھىيىنىڭ ھاكىملىقىنى مۇئاۋىن ۋالىي يەن جىيى ئىشلەپ تۇ-
رىدۇ»، دەپ ئېلان قىلدى. نامايىشچىلار تارقاپ كەتتى. يەن
جىيى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دەيلى ھاكىمى بولۇپ ئىشقا
كىرىشتى. سايلام ھەيئىتى يەكەنگە كېلىشتىن ئىككى ئاي
بۇرۇن، 8 - ئايلاردا يەكەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارە باش-
لىقى جاڭ دەنكۇي 7 - تۈەننىڭ تۈەنجاڭى جاۋ خەنچىلار
مەخپىي ھالدا يەكەندىن كېتىۋالدى. جاڭ دەنكۇينىڭ ئورنىغا
جا ×× كەلدى. جاۋخەنچىنىڭ تۈەنجاڭلىقىنى تەن فۇسى،
خۇڭ يادۇڭ ئىشلەشكە باشلىدى. 1947 - يىلى 4 - ئايدا
جاڭ جىجۇڭ، ئەھمەدجان قاسىمى، ۋاڭ زىڭشەن، مەس-
ئۇد ئەپەندى، رەھىمجان، ئەيسا بەگ قاتارلىقلار يەكەنگە
كەلدى. ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ زالدا خەلقلەر قاتناشقان چوڭ

يەنەن ئېچىلدى. جاك جۇجۇڭ سۆزلىدى. يىغىندا گومىن ئۆمىن بەگ «ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۆپەيلىدىن ئىنىمە ئەل ئۆسرى يۇسىرەن، فەئىننە مەئەل ئۆسرى يۇسر ئون ئۆيدە بىر قازان قالمىدى. ھېلى سېپىل ياسايمىز دەپ ھەممەسىنى پىلغا ئىشلىگەن، ھېلى بىدە ـ سامان دەپ ھەيدىگەن، بەك قىينالدۇق...» دەپ سۆزىنى داۋام قىلدۇرۇۋاتاتتى. ئەھمەدجان قاسىمى دەسلەپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئاقساقال ئولتۇرۇڭ، بىلدۇق، ئىلى ئۇيغۇرلىرى يا ئۇغرى بولۇپ چىققۇر، يا توغرا بولۇپ چىققۇر، ئەتە بىلىسىز دەپلا سۆزىنى بۆلدى. ۋالىي مەھكىمىسى ئالدىدا زالغا كىرەلمەي بىرنەچچە مىڭ ئادەم توپلانغانىدى. ئەھمەدجان قاسىمى يالغۇزلا چىقمىشىغا خەلق قىزغىن ئالقىشلاپ، ياشىسۇن دېگەن شوئار بىلەن تەنتەنە قىلدى. ئەھمەدجان قاسىمى توختىماي قويۇلغان بىر ھارۋىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: «قېرىنداشلار! قۇرئاندا «ئىننە مەئەل ئۆسرى يۇسرە»، «فەئىننە مەئەل ئۆسرى يۇسرا» دېيىلگەن. بۈگۈندىن مەلۇمكى، ھەر بىر قاراڭغۇلۇقتىن كېيىن بىر يورۇقلۇق بولىدۇ. ھەر بىر قىيىنچىلىقتىن كېيىن ئاسانچىلىق بولىدۇ. زۇلۇم ۋە قىيىنچىلىقتىن چوقۇم قۇتۇلىمىز»، دېگەن مەزمۇندا قىسقىغىنا سۆز قىلدى. جاك جۇجۇڭلار قايتقاندىن كېيىن، شۇ يىلى 6 ـ ئايلاردا ھەربىيلەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن تۇراپ بەگ (خاك جىڭ) يەكەنگە كېلىپ، كىچىك كۆلدىكى ئۆز ھويلىسىغا چۈشتى. ھەربىيلەرنىڭ باش ئورگانلىرىدىن ئالدىن خەۋەر بېرىلگەن بولۇشى كېرەك، يەكەندىكى گومىنداڭ ھەربىي باشلىقلىرى، جۇفاڭگاڭلار كىرىپ كۆرۈشتى. شۇ كۈندىن باشلاپ تۇراپ بەگنىڭ ئۆيى چوڭ بىر ئىدارە شەكلىگە ئايلاندى. ئىشىك ئالدىدا پوست تۇرىدىغان بولدى.

«خالق گوسەن» دېگەن نام ھەممىگە تارالدى. كۆرۈشكىلى بارغان ھەر بىر كىشىگە ۋە ھويلىسىغا توپلانغانلارغا: «مەن دوتەي، تۇەنجاڭلاردىنمۇ يۇقىرى ئەمەل بىلەن يامانلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، يۇرتنى تىنجىتىش ئۈچۈن كەلدىم. مەن دوتەي ئەمەسمەن، دوتەيدىن كىچىك ئەمەسمەن، سىلىڭ ئەمەسمەن، سىلىڭدىن كىچىك ئەمەسمەن» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلدى. بۇ سۆز بىلەن شەھەر ۋە يېزىلاردىن كۈنلۈكى كۆرۈشكىلى كىرگەن ئادەملەرنىڭ تولىلىقىدىن كىچىك كۆلنىڭ كوچىلىرى، تۇراپ بەگ قورۇلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. بۇ تەسىرات ئۈچ ناھىيە (قاغىلىق، مەكىت، يوسكام) لەرگىمۇ تارىلىپ، ئۇ يەرلەردىنمۇ كۆپلەپ ئادەملەر كۆرۈشكىلى كىرگىلى تۇردى. كىرگەنلەر قۇرۇق كىرىشمىدى. ئاردىن 5 ـ 6 كۈن ئۆتۈپ خەنزۇ ئۇيۇشمىسىدا 200 دەك ئادەم، جەمئىيەت خىزمەتچىلىرى ۋە بەگلەر قاتناشتۇرۇلۇپ، «ئاساسي قانۇننى ئالغا سۈرۈش ئۇيۇشمىسى» دېگەننى قۇردى. باشلىقى تۇراپ بەگ، مۇئاۋىن باشلىقى ساقچى باشلىقى بولدى. يۇنۇس قۇربانىنى بەلگىلەپ، تەشۋىقات ماتېرىيالى ئورنىدا «نۇرلۇق يول» دېگەن شېئىراپتا باسدىغان گېزىتنى تەسىس قىلدى. بۇنىڭ چىقىملىرى خالق جىئو تەرىپىدىن بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن «توۋا قىلىش» ھەرىكىتىنى يولغا قويدى. تۇنجى قېتىم 500 كىشىنى تەكلىپ قىلىپ ئابدۇقادىر بەگ (توكۇز) غاپپارخان غوجا بېشىدا توۋا قىلىش زىياپىتى ئۆتكۈزۈلۈپ، تۇراپ بەگكە تون كىيدۈرۈلدى. بۇنى كېڭەشىش ئۈچۈن بىر نەچچە كىشىلەرنى ئەگەشتۈرۈپ (پاسار بەگ، سەئىدوللا قاتارلىقلار) يەكەننىڭ پۈتۈن يېزىلىرىغا چىقىپ، پەتىلەش ئىشىنى

ئېلىپ باردى. بارغان ئۆيلەر ھەر يۇرتنىڭكى ئاتىۋاق-
لىق بەگ، بايلارنىڭ ئۆيلىرى بولۇپ، ھەر بىر پەتىگە
بارغان ئۆيدە چىققۇچىلارغا بىر كىيىملىكتىن تاۋار،
ھارۋىدكەش ۋە بىللە چىققۇچىلارغا بىر كىيىملىكتىن بەقەـ
سەم قويۇپ، بىرنەچچە قوي سويۇپ ئۇزاتتى، يەكەن نا-
ھىيىسىنى ئايلىنىپ بولغاندىن كېيىن قالغان ئۈچ ناھىيە-
گە چىقىپ، يەكەندىكى ئۇسۇل بويىچە پەتىلەش پائالىيەت-
لىرىنى ئېلىپ باردى. شۇ چاغدا ئېيتىلىشىچە بىر يەكەن-
دىلا پەتە قىلىنغان ئۆي 150 كە يەتكەن. مۇشۇ ھەرىكەت
جەريانىدا بىر كۈندۈزدىلا تالادا ئادەم ئۇرىدىغان كالتەكچىلەر
گۇرۇھى تەشكىللىنىپ چىقتى. ئۇنجى قېتىم باشلىنىشتا
ئابلىھەمىتجاننى ئۆيدىن چاقىرىپ چىقىپ، ھەزرىتى
پىردىكى چاچاڭ دېگەن جايغا ئەكىلىپ، شۇ يەردىلا ئۇ-
رۇپ ئۆلتۈردى. ئابلىھەمىتجان ئۇزۇن يىل تۇراپ بەگ
بىلەن ساقچىدا بىللە ئىشلىگەن كاتىپ، دوستاچاڭ بولغان
ئادەم ئىدى. ئەتىسى ئالمات بازاردا زاكىرجاننى ئۇرۇپ
ئۆلتۈرگەن. پوسكامدا مائارىپ خادىمى مەھەممەدنىيازنى
ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇ گۇرۇھنىڭ يىغىلىش، يوليورۇق ئېلىش
ئورنى خاڭجىئونىڭ ئۆيىدىلا بولغانىدى. بىتىم بۇزۇلغاندىن
كېيىن گومىنداڭچىلار يەنە بىر قېتىم تېررورلۇق ھەرىكەت
يۈرگۈزۈپ ھەربىي ئورۇنلىرىغا، مىللىي قىسىمغا قاتناشقان
ۋە خەلقچىلىق سايلامدىكى پائالىيەتلەرگە قاتناشقانلارنى
تۇتۇپ قامىدى. يەكەندە بۇ ھەرىكەتنى ئورۇنداشتا يەنىلا
تۇراپ بەگ، سەئىدۇللالار قول تىقىپ ئىشلەپ، يەكەندە
بارلارنى يەكەندە، قەشقەرغە كەتكەنلەرنى ئۆزلىرى بېرىپ
قەشقەردە تۇتۇپ يەكەن تۈرمىسىگە ئەكېلىپ قامىدى.

قەشقەردىن تۇتۇپ كەلگەنلەر ئابلاجان باشلىق ئون نەچچە كىشى ئىدى. قاغىلىق، مەكىت قاتارلىق جايلارغىمۇ كېڭەيگەن.

تۇراپ بەگ بىلەن جۇڭفاڭگاڭنىڭ ۋالىيلىقنى تالىشىش كۈرىشى

بىتىم بۇزۇلۇپ، مەسئۇد ئەپەندى ئۆلكە رەئىسى بولغاندىن كېيىن، ۋالىي سايلاش ھەيئىتى لىۋ بىلەن ئىبرا- ھىم مۇتىئىلار كەلدى. بۇلار كېلىشتىن بىر نەچچە كۈن بۇرۇن تۇراپ بەگ، يەكەننىڭ كېڭەش ئەزالىرى ۋە ھەر يۇرت بەگ، ئاخۇنلىرىنى ئۆيىگە توپلاپ ئۆزىنىڭ يەكەن ۋالىيسى بولۇشقا ئىچكى تەرەپتىن بېكىتىلگەنلىكىنى، سايلام ھەي- ئىتى كەلگەندە، توراپ بەگكىلا چەك يېزىشنى ئۇقتۇرۇپ بىر - بىرلەپ قەسەم ئالدى ۋە ئۈچ ناھىيىگە كېچىلەپ ئۆزى چىقىپ يەكەندىكىگە ئوخشاشلا ھەرىكەت يۈرگۈزدى. سايلام ھەيئىتى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن تۇراپ بەگنىڭ بۇ ھەرىكىتى قاغىلىق زۇڭ بېگى ھېيت بەگ تەرىپىدىن جۇڭفاڭگاڭغا ئاڭلىنىپ، جۇڭفاڭگاڭ خەنزۇ كۇلۇبىدا يىغىن ئاچتى. تۇراپبەگنىڭ قىلغان يامانلىقلىرىنى سۆزلەپ: «ئەگەر تۇراپ ۋالىي بولسا مەن تامغىنى بەرمەيمەن»، دەپ ئېلان قىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ، پاسار بەگ ۋالىي يەرلىك خەنزۇلاردىن ياڭ مىشۇ مائاۋىن ۋالىي بولۇپ بەلگىلەندى (پاسار بەگ ۋالىيمەھكىمە ئىچ- كى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، ساقچىنىڭ مۇئاۋىنى ئىدى). مۇشۇ سايلام ھەيئىتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ناھىي-

لىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ سايلىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ھاكىملىققا ئابدۇرېشىت يۈسۈپ سايلاندى. تۇراپ بەگ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇمچىگە قايتتى. مۇشۇ يىلى 8 ـ، 9 ـ ئايلاردا شاڭ لويجاڭ (شياڭ چاۋجۇڭ) يۆتكىلىپ، ئورنىغا تاڭ جىگدەن لويجاڭ بولۇپ كەلدى. قاغىلىقتىكى لويبۇنى يەكەنگە كۆچۈرۈپ، تۆەنىنىڭ ئورنىنى لويبۇ قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

1948 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ئۆلكىلىك گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ باشلىقى چىڭ شىخاۋ بىلەن ئاقسۇ ۋالىيسى سىيىت ئەھمەت خوجىلار يەكەنگە كەلدى. خەنزۇ ئويۇشما زالىدا قارشى ئېلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ يەردە چىن شىخاۋ زىيارەتكە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، ئامېرىكىدا ئوقۇغانلىقى، ئۈرۈمچى بىلىم ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكى، ئۆلكە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا بىلىملىك ئادەم باشلىق بولسا خەلق ئوبدان چىلىققا ئېرىشىدىغانلىقىنى سۆزلەپ، ئۆزىنىڭ ئۆلكە رەئىسى بولۇش تەلىپىنى ئىپادىلەپ ئۆتتى. سىيىت ئەھمەت خوجا قوشۇمچە قىلىپ يۇقىرىقى سۆزنى قۇۋۋەتلىدى. مەجلىس يېپىلغاندىن كېيىن ئۆزى تىزىملىغان بويىچە يەكەن كېڭەش ئەزالىرى، ئاخۇنۇملار ۋە جەمئىيەت باشلىقلىرىنى چۈەنيۈەن گۇڭشۇدىكى ياتىقىغا چاقىرتىپ، ھەر بىر كىشىگە 2 بولاقتىن قەنت، بىر خىش چاي، چىن شىخاۋ دېگەن ئىسىم يېزىلغان پەنزىنىنى تەقدىم قىلدى ۋە ۋالىي مەھكىمىدىن يەكەن پۇقراسى دېگەن گۇۋاھنامە ئالدى.

1947 ـ يىلى 6 ـ ئايلاردا گومىنداڭنىڭ غەربىي ھىمال مەھكىمىسىدىن يەكەندىن مارالبېشىغا قاتنايدىغان ئاشيولنى ياساشقا بۇيرۇق كەلگەن ۋە يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىگە ئاتمىش مىليون پۇل ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن

بۇ پۇلدىن سەككىز مىليوننى مەكىتكە، قالغىنىنى يەكەنگە تەقسىم قىلىپ، ناھىيە بويىچە يوللارنى يەر دوسانغا قاراپ تەقسىم قىلىپ، پۈتۈن خەلقنى قوزغاش بىلەن ياساش ئىشى باشلاندى. يۇقىرىدىقى پۇللار «پاجا» دەپ بەلگىلەر ئارقىلىق يول ياسىغۇچىلارغا تارقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن بىردىلگەن پۇل ئىشلىگۈچىلەرنىڭ بىرەر ۋاق يەيدىغان نېنىنىمۇ قامدىيالمايتتى. دېمەك يەكەن دەريا بويىدىن تاش ئارتىپ ماڭغان ئىشەك، هارۋىلار 2 كۈن، بەلكى 3 كۈندە ئاران يول بويىغا يېتىپ كېلەلەيتتى. خەلق بەك ئازابلانغانىدى. ئاممىنىڭ نارازى بولۇپ بەرگەن پىكىرلىرى، ئۆتكۈزگەن نامايىشلىرى باستۇرۇلدى. خەلق ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىق نەچچە ھەسسە ئارتتۇرۇلدى. شۇ چاغدا، بىر چارەك تاش، بىر چارەك گۈرۈچ بىلەن تەڭلەشتى، دېگەن سۆز ئوتتۇرىغا چىققانىدى. بۇ يول ياساش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى.

جۇفاڭگاڭ سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ 10 كۈن ئىچىدە ئالدى بىلەن دەي جىچىڭنى ئىچكىرىگە ماڭدۇرۇۋەتتى. بىر ئايدىن كېيىن ئۆزى ماڭدى. جۇفاڭگاڭ 1944 - يىلىدىن 1947 - يىل ئاخىرىغىچە تۆت يىل يەكەندە ۋالىي بولۇپ تۇردى. ئۆزىنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى باشقىلارغا سەزدۈرمەسلىكنى ئاساس قىلىپ خەلقنىمۇ ئىشەندۈردى. ئەمما ھېچ كىشىگە تۇيغۇزماي ئەڭ چوڭ بايلىقنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئالدى بىلەن ئىقتىسادىنى ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئاخىرىدا ئۆزى قۇرۇق قوللا چىقىپ كەتتى. جۇفاڭگاڭ 1948 - يىلى 3 - ئايلاردا ئەرتوغرۇل (قورچاق رەئىس مەسئۇد ئەپەندىنىڭ ئوغلى) باشچىلىقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ

تەپتىش ئۆمىكى يەكەنگە كەلدى. بۇ ئۆمەكنىڭ ئەزالىرى
باي ئەزىزى، تۇراپ بەگ (خاڭجىئو) قاتارلىقلار ئىدى.
تۇراپ بەگ ئالدىنقى قېتىم كەلگەندە يەكەندە شەھەر، يېزىلار-
دىن بىرنەچچە مىڭ كىشىنى قاتناشتۇرۇپ ئۆزى باشلامچىلىق
قىلىش بىلەن مەسئۇد ئەپەندىنىڭ رەئىسلىكىنى ھىمايە
قىلمىز، دەپ نامايىش ئۆتكۈزگەن. مۇشۇ ھەرىكەتنى بىلەن
مەسئۇد ئەپەندىنىڭ ئىشەنچىسىنى تۇرغۇزغان. بۇ قېتىمقى
ئۆمەككە ئەزا بولۇش سەۋەبىمۇ شۇ ئىدى. بۇ ئۆمەك يە-
كەنگە كەلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر ئويۇشما زالىدا ۋالىي
مەھكىمىسى، لۈيجاڭ تاڭ جىڭدەن زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋال-
دى. بانكىنىڭ باشلىقى خەنزۇ، خىيانەت قىلىپتۇ، دەپ ۋالىي
مەھكىمىسىدە بىر ئۆيگە قاماپ قويۇلدى، بۇلار خوتەنگە
كەتكەندىن كېيىن قويۇپ بېرىلدى. بۇ ئۆمەكنىڭ يەكەن-
دە قىلغىنى شۇ بولدى. بۇ ئۆمەك قايتىش ۋاقتىدا
تۇراپ بەگ كېسەل بولۇۋېلىپ ئايرىلىپ قالدى. 1948 ـ
يىلى لۈيجاڭ تاڭ جىڭدەن ۋالىي ئارقىلىق بۇيرۇق چۈشۈرۈپ،
كاچۇڭنىڭ چاھسال دېگەن كەنتىدىن ئۇدۇل قوشراپقا
ئۆتىدىغان دەرياغا كۆۋرۈك سېلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇ بىر
ناھىيە ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر مەسىلە ئىدى. بۇنىڭغا كېتىدى-
غان نەرسىلەر (ياغاچ، ئەمگەك كۈچى) خەلقتىنلا ئېلىنىشقا
توغرا كېلەتتى. كۆۋرۈككە مۇئاۋىن ھاكىم يۈسۈپ بەگ
مەسئۇل قىلىنىپ ئىش باشلاندى. تاڭ جىڭدەن قارمىقىدىكى
ھەربىيلەردىن بىر لىيەن كىشى بۇ ئىشقا قوماندانلىق
قىلدى. ئەسلىدە تاڭ جىڭدەن چېگرىغا كۆۋرۈك سېلىش،يول
ياساش ئارقىلىق ئىچكى جەھەتتىن تەييارلىنىپ، ئاخىرقى ۋاقىت-
تا سىرتقا قېچىشنىڭ تەييارلىقىنى كۆرمەكتە ئىدى. 1949 ـ

يىلى 3 ـ ئايلاردا خۇك يادۇك (يەتتىنچى تۇەننىڭ نۇەنجاڭى)
تاك جىگدەنىنىڭ ھەرىكىتىگە قارشى ئەسكەرلەرنىڭ ئايلىقىنى
يېدى، دېگەننى بانا قىلىپ، تاك جىگدەننى يېڭشەھەرگە
قامىۋالدى. ھەر ئىككى تەرەپ سوقۇشۇپ ئەھۋال ئېغىرلاشـ
تى. جاۋشىگۇاڭ ماڭا: «سىز يەكەندە ئۇزۇن تۇرغان
ھەم يەكەننىڭ ھاكىمى، يەكەندىكى جىدەلنى
بېسىقتۇرۇشقا بارىسەن، مەن بىلەن بىرگە بېرىڭ» دېدى.
شۇنىڭ بىلەن يەكەنگە باردۇق. يېڭشەھەر دەرۋازىلىرى
تاقالغانىدى. شەھەر ئىچىدە تاك جىگدەن، تاشقىرىدا خۇك
يادۇك سوقۇشۇۋېتىپتۇ. جاۋ شىگۇاڭ بارغاندىن كېيىن
ئۇرۇش توختىدى. مەن كونىشەھەرگە كىردىم. جاۋ شىگۇاڭ
يېڭىشەھەرگە كىرىپ كەتتى. يەكەننىڭ ۋالىي باشلىق پۈتۈن
ئىدارە باشلىقلىرى يېزىلارغا قېچىپ چىقىپ مۆكۈنگەن،
شەھەر خەلقى ھەر تەرەپكە قاچقان، شەھەر كوچىلىرىدا
بىرەر ئادەممۇ يوق قورقۇنچلۇق ھالەتتە ئىدى.
ئىككى كۈندىن كېيىن دەرۋازىلار ئېچىلىپ، يەرلىك
ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يوشۇرۇنغان يەردىن كېلىشتى. مۇشۇ
ئۆزئارا ئۇرۇشتا يەكەن كونىشەھەردە ھېمت قارى، ھەمراـ
ۋاي، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كېچاڭى شىڭ قاتارلىق بەش
كىشى، يېڭىشەھەردە ئالتە كىشى بولۇپ، جەمئىي 11 كىشى
ئۆلدى. كونىشەھەردە ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆيىگە ئەسكەرلەر كىرىپ
نەرسە ـ كېرەكلىرىنى بۇلاش بىلەن قالمايلا ئېتىپ تاشـ
لىغان. يەكەندە ئۈچ كۈن تۇردۇق. ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ ئىـ

گىلىرى ۋە شەھەر خەلقى جاۋشىگۇاڭغا ئەرز قىلىشىپ چىقتى. خەلقتە ئەھۋال چۈشەندۈرۈپ، تاڭ جىڭدەننى لۇيجاڭلىقتىن قالدۇرۇپ مافامىلىلىك كىشىنى لۇيجاڭ قىلىپ، تاڭ جىڭدەننى بىرگە ئېلىپ ھەممىمىز قەشقەرغە قايتىپ كەلدۇق (تاڭ جىڭدەن ئازادلىقتىن كېيىن ئاقسۇدا باستۇرۇلدى). 1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولۇپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى يېتىپ كەلگەندىن كېيىنلا، يەكەن خەلقى بىر يوللا بەخت - سائادەتكە ئېرىشتى. يەكەن زېمىنىدىن ئېغىر زۇلمەتلەر ئۈزۈل - كېسىل كەلمەسكە كەتتى.

AltunOq

ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 15 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە

(1913 — 1927 - يىللار)

چاۋار يۇسۇپ

ئاقسۇ ناھىيىسى مىنگونىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1913 - يىلى) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، تاكى 1927 - يىلىغىچە ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن كەلپىن ناھىيىسىگە تەۋە جايلارنىڭ ھەممىسى ئاقسۇ ناھىيىسىگە قارايتتى، پۈتۈن ناھىيە ئالتە يۇرۇشلۇك مەمۇرىي رايونغا بۆلۈنۈپ باشقۇرۇلاتتى. 1927 - يىلى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن كەلپىن ناھىيىسى ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆز تەۋەلىكى بويىچە ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاقسۇ ناھىيىسى يۇرۇش دېگەن مەمۇرىي نامنى رايونغا ئۆزگەرتىپ باشقۇردى.

ئاقسۇ ناھىيىسىگە سېپىل سېلىنىپ شەھەر بولغاندىن كېيىن، شەھەر سېپىلىگە تۆت چوڭ دەرۋازا قويۇلدى. شەرقىي دەرۋازىغا كوچا دىرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى، غەربىي دەرۋازىغا گۈلباغ دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى، شىمالىي دەرۋازىغا بازار دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى، جەنۇبىي دەرۋازىغا قەشقەر دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى.

يامؤل ۋە لەگزە

ئاقسۇ شەھىرىدگە ئۈچ چوڭ يامؤل سېلىنغان بولۇپ، ئۇلار دوتەي يامؤلى، شتەي يامؤلى، ئامبال يامؤلى دەپ ئاتىلاتتى. يامؤل بىلەن تەڭلا يەنە تۆت لەگزە سېلىنغان بولۇپ، ئۇلار مادۇي لەگزىسى، جوڭنىڭ لەگزىسى، زۇيىڭ لەگزىسى ۋە دۇڭ لەگزىدىن ئىبارەت ئىدى.

ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - مەكتەپلەر

ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - مەكتەپلەردىن پوچتىخانا، باجخانا، تۈرمە، مولوق ئالىدىغان ساك، ساقچى ئەترىتى (جوزە دېيىلەتتى) قاتارلىقلار بار ئىدى. ئامبال يامؤلغا قارايتتى، شۇ ۋاقىتتا ناھىيىگە قاراشلىق ئىككى مەكتەپ بولۇپ، بىرىنىڭ دەرۋازىسى قارا سىر بىلەن سىرلانغاچقا، قارا شۆتاڭ دەپ ئاتايتتى، بۇ مەكتەپتە خەنزۇ بالىلار ئوقۇيتتى. يەنە بىر مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى سىرلانمىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا يېزىدىن مەجبۇرى تۇتۇپ كېلىنگەن ئۇيغۇر باللار خەنزۇچە ئوقۇيتتى. شەھەر ئىچىدە يوقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىرقانچە جايلاردا بۇتخانىلار بار ئىدى.

ئامبال يامؤلىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى

ئامبال دېگەن سۆز ناھىيە باشلىقى دېگەن بولۇپ، ئامبالنى ئۆلكە باشلىقى (جاڭجۇڭ) ئۆزى بەلگىلەپ، ئۇ-

رۇمچىدىن بىۋاسىتە ئەۋەتىپ بېرەتتى. ئامبال ناھىيىنىڭ مەمۇرىي، سىياسىي - قانۇن، ئىقتىسادىي، مەدەنىي - مائارىپ قاتارلىق بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئامبالىنىڭ خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى ئىككى يىلدىن ئۈچ يىلغىچە بولۇپ، ۋاقتى توشقان ھامان ئورنىغا باشقا ئامبال ئەۋەتىلەتتى.

ئامبالنىڭ قول ئاستىدا كاتىبات بۆلۈم، سىياسىي - قانۇن بۆلۈم، مالىيە بۆلۈم، خەلق ئىشلار بۆلۈمى، دايىيىلار بۆلۈمى، باج ئىشلار بۆلۈمى، خەنبەن بۆلۈمى، خۇيبەن بۆلۈمى قاتارلىق سەككىز بۆلۈم بولۇپ، بۆلۈم باشلىقىنى سىيى دەپ ئاتايتتى. خەنبەن باشلىقىنى خەنبىي سىيى دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭ قول ئاستىدا ئون نەپەر دورغىسى بولۇپ، خەنزۇ پۇقرانىڭ ئەرز - دەۋا ئىشلىرىنى سوراپ بىر تەرەپ قىلاتتى.

خۇيبەننىڭ باشلىقىنى خۇيبىيسى دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭ قول ئاستىدا ئون نەپەر دوغىسى بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى سوراپ بىر تەرەپ قىلاتتى. كاتىبات بۆلۈمدە بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى، ئۈچ نەپەر كاتىپ، ئۈچ نەپەر تەرجىمان بار ئىدى. پۇقرادىن كەلگەن ئەرز خەت ۋە باشقا ئالاقىلەرنى تەرجىمە قىلىپ، خەت كۆچۈرۈش، ئالاقە يېزىش، تارقىتىش ۋە ئۇقتۇرۇش چىقىرىش ئىشلىرىنى ئىشلەيتتى.

باج ئىشلار بۆلۈمدە ئىككى نەپەر بۆلۈم باشلىقى بىلەن 30 نەپەر ئادەم ئىشلەيتتى. بۇلاردىن بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى مولۇق باجلارنى يىغىپ ئېلىشقا مەسئۇل ئىدى. ئون نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بىلەن ئون نەپەر خوجىساڭدا مولۇق ئالاتتى. يەنە بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى ئون

ئەپەر بۆلۇم ئەزاسى بىلەن يېزا ئاساسىي قاتلام باج خا-
دىملىرىغا ماسلىشىپ، يەرلىك ئىشلەم - سېتىم ۋە ھەر خىل
باج كىرىمىنى يىغىشۋېلىپ مالىيە بۆلۈمىگە تاپشۇراتتى.
مالىيە بۆلۈمىدە بىر نەپەر بۆلۇم باشلىقى، بەش نە-
پەر بۆلۇم ئەزاسى بولۇپ، ناھىيىنىڭ بارلىق باج كىرىمە-
لىرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، خىزمەتچىلەرنىڭ ئايلىق مائاشىـ
نى بېرەتتى. ئېشىپ قالغان پۇلنى ئامبالنىڭ شەخسىي
خەزىنىسىنى باقىدىغان دايىمىنىڭ قولىغا تاپشۇراتتى.
دايىملار بۆلۈمىدە بىر نەپەر بۆلۇم باشلىقى بىلەن
تۆت نەپەر بۆلۇم ئەزاسى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسـ
نى دايىي دەپ ئاتايتتى. بىر نەپەر دايىي ئامبالنىڭ
خۇسۇسىي خەزىنە - مۈلۈكلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ باشقۇراتـ
تى. بىر نەپەر دايىي بىرىنچى داتاڭغا مەسئۇل بولۇپ،
ئامبال سوراق قىلغىلى چىققاندا تامغا ساندۇقىنى قىزىل
شەلپەرگە ئوراپ كۆتۈرۈپ چىقاتتى. بىر نەپەر دايىي
ئىككىنچى داتاڭغا مەسئۇل بولۇپ، ئامبال بىلەن كۆرۈشـ
كىلى كەلگەن ئادەمنى قوبۇل قىلىپ، ئامبال بىلەن كۆ-
رۈشتۈرەتتى. بىر نەپەر دايىي ئۈچىنچى داتاڭغا مەسئۇل
بولۇپ، يامۇلنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى خاتىرىلەپ، كەچتە
ئامبالغا دوكلات قىلىپ خەۋەرلەندۈرۈپ تۇراتتى.
خەلقى ئىشلار بۆلۈمىدە بىر نەپەر بۆلۇم باشلىقى
بىلەن ئۈچ نەپەر بۆلۇم ئەزاسى بار ئىدى. پۇقرادىن
كەلگەن ئەرز ۋە دەۋا - دەستەكلەرنى تاپشۇرۇۋېلىپ،
بۆلۇم ۋەقەسى بولسا ئامبالنىڭ ئۆز قولىغا تاپشۇراتتى.
جىنايى ئىشلارغا ئائىت بولسا سىياسىي - قانۇن بۆلۈمىـ
گە يوللاپ بېرەتتى. ئەر - ئاياللىق نىكاھ مەسىلىسى ياكى

مىراس مەسىلىسى بولسا مەھكىمە شەرئىيىگە يوللاپ بېرەتتى. باج توغرىلىق بولسا باج ئىشلار بۆلۈمىگە يوللاپ بېرەتتى. ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى خەنزۇ بولسا خەنبەنگە، مۇسۇلمان بولسا خۇيبەنگە يوللاپ بېرەتتى.

سىياسىي قانۇن بۆلۈمىدە ئىككى نەپەر بۆلۈم باشلىقى بىلەن ئون نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بار ئىدى. بۇ بۆلۈم تۈرمە بىلەن بىر ساقچى ئەترىتىنى باشقۇراتتى. ساقچى ئەترەتتە 50 نەپەر چېرىك بولۇپ، بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى بىلەن 20 نەپەر چېرىك تۈرمىدە تۇرۇپ جىنايەتچىلەرنى باقاتتى. 20 نەپەر چېرىك ئامبال يامۇلىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى. ئون نەپەر چېرىك ھەر بىر كوچا ـ مەھەللىدىكى پاشىشاپ ـ ئونبېشى بىلەن شەھەرنىڭ تۆت دەرۋازىسىنى باقاتتى.

ئالدامچى ئامباللار

مىنگونىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1913 ـ يىلى) ئاقسۇ ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دەسلەپ جورىڭچۈەن ئامبال بولۇپ، ئۈچ يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ئۈچ يىل جەريانىدا يەرلىك بەگ ـ ئەمەلدارلار، سودىگەر ـ بايۋەچچىلەر ۋە يەر ئىگىلىرى بولۇپ جورىڭچۈەننى ئىلگىرى ـ كېيىن مېھمانغا چاقىرىپ، ئۆز لايىقىدا سوۋغا ـ سالام تەقدىم قىلىشتى. ھە دېگەندىلا، ۋاي جوداردىن دەپ قىلمىغانلىرى قالمىدى. بۇنىڭ بىلەن جوداردىن تېخىمۇ مەغرورلىنىپ، ھېيلىگەرلىك بىلەن دېھقانلارنى ئالداپ: «مەن كونا دېھقانچىلىق باج تۈزۈمىنى مۇۋاپىق ئۆزگەرتىپ، دېھ-

ھانلارنىڭ سىلىقىنى يەڭگىللىتىپ، كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىمەن...» دەپ يەرنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆلچىگۈزۈپ، ئۈچ خىل دەرىجىگە ئايرىدى. بىرىنچى دەرىجىلىك يەرگە 16 جىڭ (ھازىرقى 24 جىڭغا تەڭ)، ئىككىنچى دەرىجىلىك يەرگە 12 جىڭ، ئۈچىنچى دەرىجىلىك يەرگە 8 جىڭ مولۇق باج ئېلىشقا توختاتتى. باجدىن تاشقىرى مازارنىڭ ۋەخپە يېرى، مەسچىتنىڭ ۋەخپە يېرى ۋە دېھقانلارنىڭ يېڭىدىن ئېچىپ تېرىغان بىنام يەرلىرىنىمۇ ئۆلچەپ مولۇق يەرگە قوشۇپ، يۇقىرى ئۆلچەمدە باج ھېسابلاپ ئالدى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى ئاقسۇ خەلقىنى قاقشىتىپ، 1915 - يىلى چۈنتىكى توشقاندا يۆتكىلىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئاچ - يالىڭاچ قالغان دېھقانلار ئۇنىڭغا «ئالدامچى ئامبال»، دەپ لەقەم قويۇشقانىدى.

1916 - يىلى 1 - ئايدا شولوپىك ئامبال بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ بويى پاكار ھەم سېمىز بولۇپ، ئۆردەكتەك ئىككى يېنىغا ئېغاڭلاپ ماڭاتتى. يامۇل سىرتىغا چىقماقچى بولۇپ كاجوغا چىقىپ ئولتۇرسا ئۇنىڭ بويىنى چاشقانغا ئوخشاپ قالاتتى. كاجونى تۆت دورغا كۆتۈرۈپ ماڭسا، يېنىدا تۆت چېرىك مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭاتتى. چېرىكلەر ئېھتىرام بىلدۈرەلمىگەنلەرنى كۆرۈپ قالسىلا ئۇراتتى، تىللايتتى. بۇنى كۆرگەن شولوپىك قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ، چېرىكلەرنى ماختاپ قوياتتى. خەلقلەر ئۇنىڭ دىققاق بويىنىغا قاراپ «لاۋشۇ دارىن» (چاشقان چوڭام) دەپ لەقەم قويغانىدى.

شۇ دارىنمۇ دەسلەپتە جورىڭچۇەنگە ئوخشاشلا بايۋەچچى - بەگلەرنىڭ ئۆيىدە بىر قاتار مېھمان بولدى.

ئارقىدىن ھېيلىگەرلىك قىلىپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىدىغانلىقىنى، تۇرمۇشنى ياخشىلايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەمەلىيەتتە خەلقنىڭ زىممىسىدىكى سېلىقنى يەڭگىللىتىش ئۇياقتا تۇرسۇن، يەرلىك باجنى ئىسلاھ قىلىپ قېيدىمىدىن ئادەت بولۇپ كەلگەن تىجارەت بېجى، ھۈنەر - سانائەت بېجى، چارۋا ئېلىم - سېتىم بېجى قاتارلىق باجلاردىن باشقا، ئوتۇن - سامان، توخۇ، تۇخۇم بېجى، ئىت، مۈشۈك، پىرە - مەشرەپ، پاختا - يىپ، غاز - ئۆردەك بېجى قويۇپ ئالدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يېڭى سىياسەت چىقىرىپ، ھەتتا شەھەر - يېزىنى ئايرىماستىن 50 ئائىلىگە بىردىن خاڭتو تەيىنلەپ، ھەر بىر ئائىلىگە ھەر ئايدا 50 پۇڭدىن ئايلىق باج قويۇپ يىغىۋالدى. ئۇ چاغدىكى 50 پۇڭ ھازىرقى بەش سومغا توغرا كېلىدۇ. شۇ دارىننىڭ ئالدامچىلىقى جورىگچۆەننىڭكىدىن ئېشىپ چۈشكەچكە، ئۇ يۇقىرىقىدەك ۋاستىلەر بىلەن بىر يىل ئىچىدىلا نۇرغۇنلىغان بايلىق توپلىۋالغانىدى.

يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەت

1916 - يىلى دېھقانلار كۆزلۈك زىرائەتلىرىنى يىغىشقا بىرلەشتۈرۈپ، ئاقتاما يەرلىرىدىكە كۆزگە بۇغداي تېرىغانىدى. كۆز ۋاقتى سۇ قىس بولۇپ قېلىپ، نامرات دېھقانلارنىڭ بۇغدايلىرى قارا توپا بويىچە قالدى. دېھقانلاردا ئەتىيازلىققا ئەگىز سۈيى بالدۇر كەلسە بۇغدايلىرىمىزغا قۇيارمىز، دېگەن ئۈمىد بار ئىدى. ئەمما ئۇ قىشلىقى قار ياغماي، شىۋىرغانلىق قۇرۇق سوغۇق بولۇپ ئۆتتى. 1917 - يىلى

ھەتتا 5 ـ ئاي كىرگەندىمۇ سۇ كەلمىدى. 6 ـ ئايلاردا
ئارانلا ئازراق سۇ كەلدى. دېھقانلار يېرىم جان بولۇپ
قۇرۇپ قالغان بۇغدايلىرىغا نۆۋەت بىلەن سۇ قۇيسا، قو-
ناق تېرىلغۇسىنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كېتەتتى. ئامالسىزلىقتىن
بۇغدايغىلا چالا ـ بۇلا سۇ قۇيالىدى. قوناق يەرلىرى ئاق-
تاما قېلىۋەردى. ئەمما، 7 ـ ئايدا يېڭى بۇغدايغا ئېرىشىد-
ىغان بولدۇق، دەپ تۇرغان پەيتتە، ئاسماندىن قار تو-
زىغاندەك ئاق چېكەتكە (كەسكەك) دېگەن ھاشارات پەيدا
بولۇپ، سېرىقتال بولغان بۇغداي باشاقلىرىنى قىرقىپ
تاشلىغىلى تۇردى. چېكەتكە ئېتىزدىن ـ ئېتىزغا قاراپ
ئۇچسا ئۇدۇلدىكى نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. نەتىجى-
دە بۇ چېكەتكە ئاپىتى كۆپلىگەن ئېتىزلىقتىكى بۇغداينىڭ
بېشىنى قىرقىۋەتتى. چېكەتكىنى قورۇپ قۇتقۇزۇپ قالغان
بۇغدايدىن چىققان ئازغىنا ھوسۇل ئۇرۇقچىمۇ توغرا كەل-
مەيتتى. يەردىن چىققان بۇغداينى ئۇرۇققا قويسا يەيدىغان-
غا قالمايتتى، شۇڭا دەردۇ ـ بالانىڭ ھەممىسى دېھقانغا
كېلىپ، ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشىغا ئىمكانىيەتتى قال-
مىدى. نەچچىسى يۇرتنى تاشلاپ، سەرسان ـ سەرگەردان
بولۇپ چىقىپ كەتتى.

مولۇق باج سىياسىتى

1917 ـ يىلى دېھقانلار ئېغىر تەبىئىي ئاپەتكە ئۇچراپ
ۋەيران تارتقان بىر يىل بولدى. دېھقانلار بۇغدىيىمىز ئا-
پەتكە ئۇچرىدى، بالىلىرىمىز نېمە يەيدۇ؟ كەنجى تېرىغان
قوناقتىن ئۈمىد يوق، دەپ ئوزۇق ـ تۈلۈك غېمىدا قال-

غاندى، ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك، دېگەندەك 8 ـ ئاينىڭ كىرىشى بىلەنلا، ھەرقايسى ئايماقنىڭ كۆكبېشىلىرى مولۇق باج ئۈقتۇرۇشىنى ئېلىپ چىقىپ دېھقانلارغا قارا ـ قويۇق تارقاتتى. ئۈقتۇرۇشنى كۆرۈپ دېھقانلارنىڭ بېشى تېخىمۇ قاتتى. يەردىن چىققان بۇغدايىنى مولۇق باج تاپشۇرسا، ئۇرۇقلۇق بىلەن تەمىناتقا زادىلا ئاشمايتتى. شۇندا كۆكبېشىنىڭ پەيتۇلىرى ئۆيمۇ ـ ئۆي ئاختۇرۇپ يۈرۈپ، بۇغدىيى بارلارنى ھارۋىغا باستۇرۇپ ئېلىپ ماڭدى، بۇغدىيى يوق نامرات دېھقانلار ـ نىڭ چارۋا ـ ماللىرىنى ھەيدەپ ماڭدى. چارۋىسى يوقلى ـ رىنىڭ كىگىز ـ پالاز، قازان ـ قومۇشلىرىنى سېتىشقا زورلىدى. شۇ چاغدا بىزنىڭ ئائىلىدىمۇ پۈتۈن دان يوق ئى ـ دى. دادامنىڭ كېلەر يىلى قوشقا يارايدۇ، دەپ بېقىۋاتقان بىر جۈپ توپىقى بار ئىدى. شۇنى سېتىشقا مەجبۇر بولۇپ، قارا سۇ بويىدىكى غىڭشىق توختاجىنىڭ ئالدىغا ئاپارغا ـ نىدى. «قوشقاچنى قار ياغقاندا تۇت» دېگەندەك، دادامنىڭ مولۇققا قىستالغىنىنى بىلگەن نائىنساپ ھاجىم ئىككى تو ـ پاققا ئاران 20 چارەك قوناق بېرىپ تۈگەتتى. دادام مولۇق بەدىلىگە بەش چارەك بۇغداي، 17 چارەك قوناق تاپشۇرۇپ ئاران تۈگىتىپ كەلدى. بىزدىن باشقا دېھ ـ قانلاردىن ئاچ ـ يالىڭاچ قېلىپ، ئۆلۈپ كەتكەنلەرمۇ بار ئىدى.

مولۇق سېلىقىدا كۆرگەنلىرىم

مولۇق — باج ئاشلىقىنى ساقلايدىغان ئىسكىلاتنى مولۇق سېكى، دەپ ئاتايتتى. مولۇق سېكى ئامبال يامۇلنىڭ

باج ئېشلار بۆلۈمىگە قارايدىغان بولۇپ، بىر نەپەر ساڭ باشلىقى بىلەن يەنە بىر نەپەر مۇئاۋىن ساڭ باشلىقى بار ئىدى. ئۇندىن باشقا سەككىز نەپەر ۋېيۇەن (ئىش بېجىرگۈچى) بىلەن سەككىز نەپەر خوچى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ساڭنىڭ بەگلىرى ھېسابلىناتتى. ساڭ باشلىقىنى ساڭ بېگىم، ئىش بېجىرگۈچىنى سىيى، خوچىلارنى خوچى بېگىم، دەپ ئاتايتتى.

1918 - يىلى 8 - ئايدا، ئايماقنىڭ پەيتولىرى دېھقانلارنى مولۇق - باج تاپشۇرۇش ئۈچۈن قارا - قويۇق ھەيدەپ ماڭدى. دادامۇ تەييارلىغان قونىقىنى ئېشەككە ئارتىپ يولغا چىقتى. مەنمۇ دادام بىلەن بىللە باردىم. دادام مېنى تاغار بېقىنىشقا قويۇپ، ئۆزى ئېشەك باغلىغىلى كەتتى. قارىسام ساڭنىڭ سەيناسىدا 100 پارچىدىن كۆپرەك كىگىز - پالاز سېلىنغان ئىكەن. ئۈچ نەپەر ساڭ بېگى چىقىپ تاغارنى تۆكۈشكە بۇيرۇدى. بىردەمدىلا بۇغداي، قوناق، گۈرۈچ ۋە باشقا ئاشلىقلار تۆكۈلۈپ بولدى. ئەمدى تاسقاڭلار دېدى. غەلۋىر بىلەن تاسقاشقا چۈشۈپ كەتتى. ئاندىن كېيىن سورۇڭلار، دەپ ئەمىر قىلدى. ھەممە ئادەم ئۆز ئاشلىقىنى سورۇپ بولۇپ، ئۇقتۇرۇش قەغىزىنى ئاشلىق ئۈستىدە قويۇپ، ئاشلىق بىلەن باستۇرۇپ قويدى. ساڭ بېگى چىقىپ ھەر دۆۋە ئاشلىقنى كۆرۈپ، يارىغانلىرىغا قىزىل چەنزە قاداپ قويدى. ئارقىدىن ئۈچ نەپەر خوچى كەلدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۈچ ئادەم دو، شىڭ، شازىلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، شازىنى خوچى بېگىمگە ئىككى قوللاپ سۇندى. ئۇلار چارەككە ئاشلىقنى چىڭداپ ئۇسۇپ، ئۈستىگە قىرغا سالمايلا تاغارغا قاچىلاۋەردى. توشقان تا-

فارنى يۇدۇپ ساڭغا ماڭغاندا، ئېتەك ھەققى دەپ ئارقىدا ما-راپ تۇرغان ئادەمنىڭ ھەممىسىگە بىر شازىدىن بۇغداي قۇيۇپ بەردى. ئېتەكچىلەر بۇغداينى ئېلىپلا كۆزدىن غايىپ بولۇشتى. مەن ھەيران بولۇپ كۆرگەن ئەھۋالىمنى دادامغا ئېيتسام، دادام جىم بول، بىزگىمۇ بار ھېلى كۆرسەن دەپ مېنى جىم قىلدى. قارىساق دېھقانلارنىڭ مولۇق بېجىدىن ئاشقان بۇغدايلىرىنى غەلۋىر ھەققى، شامالچى ھەققى، كىگىز - پالاز ھەققى، تاغارچى ھەققى دەپ بىر نەچچىگە بۆلۈپ، ئىگىسىگە ئازراقمۇ بۇغداي قايتۇرۇپ بەرمەستىن، ھەممىسىنى بۇلاپ كەتتى. يىراق - يىراق يېزىلاردىن يول ئازابى تارتىپ مولۇق باج تاپشۇرغىلى كەلگەن نامرات دېھقانلار دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ كېتىشتى. دادامنىڭمۇ بىر دو، سەككىز شىڭ (بەش چارەك) بۇغداي بەدىلىگە ئېلىپ كەلگەن 17 چارەك قونىقىدىن ئىك-كى چارەكتىن كۆپرەك ئاشقانىدى. باشقا دېھقانلارغا ئوخ-شاشلا بىزگىمۇ بىر جىڭ قوناق بەرمەي بولاپ كەتتى. بىز ئاتا - بالا ئىككىمىز ئاچ قوساق ئۆيگە قايتىشقا مەجبۇر بولدۇق.......

شىرقى يەپ قەھەتچىلىكنى يېڭىش

1917 - يىلى تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن بۇغداي مەھسۇلاتى تۆۋەنلەپ كېتىپ، ئالغان مەھسۇلات مولۇق باج بىلەن ئاياغلىشىپ، ئۇرۇقلۇق بىلەن تەمىناتقا ئاشمىدى. كەنجى تېرىلغان قوناق باش چىقىرىپ، دان تۇتۇپ بول-غىچە ئۆششۈك تېگىپ، يەر توڭلاپ قالدى. دېھقانلار جا-پا تارتىپ بىر يىل ئەمگەك قىلغان بولسىمۇ، ئۆيدە

يەيدىغانغا بەزى ئائىلىدە بىرەر چارەك تېرىق، بەزى ئائىلىدە بىرەر چارەكتىن سۆك بار ئىدى. ئۆيىدە يىگۈدەك بىر نەرسە قالمىغان نامرات دېھقانلار كۆكتات، كاۋا قاينىتىپ يەپ، بىر ئاي چان باقتى. نائىلاج جاڭگالمۇ ـ جاڭگال ئىزدەپ يۈرۈپ قاغا جىگدىسى تېرىپ كېلىپ باللىرىنى گۈللىدى. جىگدە تېپىلماي ئازغان مۇنچىقى بىلەن جىغانىنىڭ ئۇرۇقىنىمۇ تېرىپ يېدى. ئاخىرى بۇنىمۇ تاپالمىغاندىن كېيىن، نامرات دېھقانلار ئاشلىقتىن ئۆلىدىغان ئوخشايمىز، دەپ يىغلاپ قاخشىدى. مۇشۇ ۋاقىتتا دېھقان قوشاقچىلىرى تۆۋەندىكى غەزەلنى ئىجات قىلغانىدى:

هۆسنى جامالى ھەپىرەك خېنىم،
ئاچلىقتىن بولدى زەپىرەك خېنىم.
بىر كۈن بولسىمۇ كۈن كۆرۈش ئۈچۈن،
بۇغداي بولمىدى، شىرقى يەك خېنىم.
....

بۇ غەزەلنى ئاڭلىغان دېھقانلار سۈرۈشتە قىلىپ، شىرىقنىڭ يېپىشكە بولىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ خوش بولۇشۇپ كەتتى. غەزەل خەلق ئىجادىيىتى شەكلىدە ئاڭلانسىمۇ، ئەمما تەشۋىقى خوش خەۋەر ئىدى. شۇڭا بۇ غەزەل چاقماق تېزلىكىدە تاراپ، ئاقسۇ، ۋىنسۇ تەۋەسىنىڭ ھەممە يېرىگە يېتىپ باردى. كۆپ ساندىكى دېھقانلار شىرىقنى دېگەن گىيانىڭ قولىقىنى يەمدۇ ياكى پوستىنى يەمدۇ بىلمەيتتى. 80 ـ 90 ياشلىق دېھقانلاردىن سوراپ، شىرقى قومۇلۇقتا ئۈنىدىغانلىقىنى، دان بولغان بولسا تۈگمىنىدە

تارتىپ يېگىلى بولىدىغانلىقىنى بىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، ۋەنسۇ تەۋەسىدىكى ئاشلىقىيوق نامرات دېھقانلار ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى ئەر - ئايال ئېشەك، تاغارلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، قوۋچى بوزۇرگاھىدىن تارتىپ خادا ئېر- رىقلارنى بويلاپ تارىم ۋادىسىغا قاراپ ئاتلانىدى. ھەر يەر، ھەر يەردىن شىرىقى ئىزدەپ كەلگەن دېھقانلار قوم- لۇقتا چېچىپ يۈرۈپ، ھەممە ئادەم ئۆز ئالدىغا كۆپرەك شىرىقى يىغىۋېلىشقا ئالدىرايتتى. شۇ قاتاردا داداممۇ ئاشلىقى يوق كەمبەغەل دېھقانىنىڭ بىرسى بولۇپ، ئاكام بىلەن بىر ئاي قۇملۇقتا يۈرۈپ، 35 چارەك شىرىقى يىغىپ كەلدى. ئانام شىرقىنى يەپ كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن بىر چارەك شىرقىنى تۈگمەنگە ئاپىرىپ ئۇن تارتىپ كەلدى. بىر قازان ئۇماچ چېلىش ئۈچۈن ئىككى - ئۈچ سائەت ئوت قالىغان بولسىمۇ، قازاننىڭ چۆرىسى قايناپ، ئوت- تۇرىسى زادى قاينىمىدى. بىز ئۈچ بالا قازاننىڭ چۆرى- سىگە چىقىپ ئۇماچ ئۇسۇپ بېرىڭ، دەپ ئانامنى ئال- دىراتتۇق. قارىساق قازاننىڭ ئوتتۇرىسىغا يىغىلىۋېلىپ قاي- ناتمىغان نەرسە شىرىقى يېغى ئىكەن. شۇنداق قىلىپ شىر- قىنىڭ ئۇمىچىنى ئىچىپ، نېنىنى يېدۇق. تەمى قىرتاق ھەم سەل - پەل قاقشىق تېتىسىمۇ، لېكىن باشنى قاي- دۇرۇپ، قوساقنى ئاغرىتىدىغان زىيانلىق ئەھۋال كۆرۈل- مىدى. شۇنىڭ بىلەن 80% نامرات دېھقانلار شىرىقى يەپ يىلغا ئۇلاشتۇق.

قەپەسكە سولاپ ئۆلتۈرۈش

ئۇرۇشتىن قېچىپ كەلگەن سوۋېت پۇقرالىرى، 1917 - يىل- ىنىڭ ئاخىرىغىچە قويرۇقى ئۈزۈلمەي كەلگىلى تۇردى.

بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى دېھقان، چارۋىچى خەلقلەر بولسىمۇ، بىر قىسمى يەر ئىگىلىرى، يەنە بىر قىسمى قانۇنسىز سودىگەرلەرۋە ئاشلىق بېسىمدارلىرى ئىدى. بۇلار ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن، ۋىنسۇلۇق غوجەك بېدىك، ئابدولكېرىم مەخسۇم، مامۇت ھاجى، يۇسۇپ قوقان ۋە ئاقسۇلۇق سۇپى ھاجى، مەتنۇر ھاجى، ئەنۋەر ئىشان دېگەنلەر بىلەن تېپىشتى. بۇلار دائىم قاراقولغا بېرىپ - كېلىپ تۇراتتى. سوۋېت تەرەپتىن كەلگەن بايۋەچچى سودىگەرلەر ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن - كۈمۈش ۋە تىللالىرىنى، تەڭ شېرىك كېلىشىم بىلەن ئاشلىق، ئات - كالا ۋە قوتاز سېتىۋې لىشقا ئۆتكۈزۈپ بەردى. يەرلىك سودىگەرلەر ئاقسۇ بىلەن ۋىنسۇ ئارىلىقىدا قاتىراپ يۈرۈپ، قوللىرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرگە نۇرغۇن ئاشلىق ۋە چارۋا - مال توپلىدى.
1919 - يىلىنىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، سوۋېت پۇقرالىرى قايتىپ ماڭدى. بۇنى كۆرگەن غوجەك بېدىك، «ھازىر قارا قولغا سەپەر قىلىشنىڭ پۇرسىتى كەلدى.» دەپ، ئۆزى بىلەن ھەمنەپەس سودىگەرلەر بىلەن بىرلىشىپ يايلاقتا بېقىۋات قان ئات - كالىلاردىن 30- 40 تۇياق ئەكەلدۈرۈپ، ئۇن - گۈرۈچ ئارتىپ شېرىكلىرىنى مۇساپىرلارغا قوشۇپ قارا قولغا ماڭدۇرۇۋەردى. بۇ جەرياندا ئۇ نۇرغۇن ئاشلىق يۆتكىدى. 10 - قېتىمدا ئۇ شېرىكلىرىنى قايتۇرۇۋېتىپ ئۆزى قالدى ۋە يۇسۇپ قوقاننىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن قوقانغا بېرىپ بىر يىل تۇردى. ئۇلار بىزنىڭ ئىشىمىزنى بىر كىم ئۇقمىدى، ئەمدى يۇرتقا بارساق سۈرۈشتە قىلمايدۇ، دېيىشىپ، 1919 - يىلى تاشقۇرغان بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندى.

بۇ يىلى ئاقسۇ رايونىدا ئاشلىق باھاسى كۈنسايىن
ئۆرلەپ، بازارغا ئاشلىق كىرمەس بولدى. پۇل كۆتۈرۈپ
چىققان بىلەن بىرەر نان ياكى بىر جىڭ ئاش تېپىلمايتتى.
نامرات دېھقانلار بىلەن شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ كۈنى
تەس بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاچلىقتىن ئۆلۈم گىرداۋىغا
بېرىپ قالغان 100 دىن كۆپ ئادەم توپلىشىپ ئامبال
يامۇلنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ھۆكۈمەتتىن ئاشلىق سېتىپ
بېرىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ
ئامبىلى شۈلۈيىڭ جودوتەينىڭ ئالدىغا كىرىپ ئەھۋالنى
دوكلات قىلىدۇ. جو دوتەي ھەر بىر ئادەمگە تۆت جىڭ-
دىن ئۇن سېتىپ بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. دادام بىلەن ئانام-
مۇ ھەر كۈنى كېلىپ سەككىز جىڭ ئۇن ئېلىپ چىققان-
تى. بۇنىڭ سەۋەبىنى تېپىش ئۈچۈن جو دوتەي ھەر قايى-
سى ناھىيىلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ سۈرۈشتۈرگەندە، ئاشلىق
ۋەقەسى ئەڭ ئېغىر بولغان جاي ئاقسۇ بىلەن ۋىنسۇ نا-
ھىيىسى بولۇپ، غوجەك بېدىك باشچىلىقىدىكى سودىگەرلەر
ئات - كالا ۋە قوتازلارغا ئۇن - گۈرۈچ ئارتىپ قارا-
قولغا قاچقانلىقى ئاشكارا بولىدۇ. نەتىجىدە جو دوتەينىڭ
پەرمانىغا ئاساسەن غوجەك بېدىكنى تۇتۇش ئۈچۈن، قو-
راللىق ئون ئادەمنى غۇلجا يولى مۇز داۋاننى توسۇشقا ئەۋە-
تىدۇ. ئون ئادەمنى ئۇشتۇرپانغا ئەۋەتىدۇ. يەنە ئون ئادەمنى
قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ. قەشقەرگە بارغانلار جودوتەينىڭ سالىم-
نى ماتىتەيگە يەتكۈزگەندىن كېيىن، ماتىتەينىڭ چېرىكلىرى
بىلەن قەشقەر كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەرلەردە بىر ئاي
يۈرۈپ، ئاخىرى غوجەك بېدىك باشچىلىقىدىكى يەتتە نە-
پەر سودىگەرنى تۇتۇپ قولغا ئېلىپ. قولىغا كويزا، پۇتىغا

ئىشكال سېلىپ ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىدۇ.

غوجەك بىدىكنى ئالدىن تەييارلاپ قويغان تۆمۈر قەپەسكە سولاپ، ئىشىكلىرىنى مەھكەم ئېتىپ، بەش نەپەر قوراللىق چېرىكنىڭ يالاپ مېڭىشى بىلەن ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىدۇ. غوجەك بىدىكنى قەپەس بىلەن ۋىنسۇ ئامبال يامۇلىنىڭ ئالدىغا ئېسىپ قويۇپ، بىر يىل باقىدۇ. ئۇنىڭ كۈندىلىك تەمىناتى ئۈچۈن ئىككى سەر قوناق نېنى بىلەن بىر جام سوغاقسۇ بېرىدۇ. ئائىلىسىدىن ئاش - تاماق بېرىشكە رۇخسەت قىلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن غوجەك بىدىك قورسىقىنىڭ ئېچىشىغا چىدىماي ئۆز بەدىنىنىڭ ئاغزى يەتكەن جايىنى چىشلەپ يەپ، ئالتە ئايدىن كېيىن ماغدۇرسىزلىنىپ قەپەس ئىچىدە ئۆلىدۇ.

خەلقپەرۋەر ئامبال

1919 - يىلى 1 - ئايدا، شۈلويىگىنىڭ ئورنىغا يۈەن شوتوڭ ئامبال بولۇپ كەلدى. بۇ كىشىنىڭ بويى ئېگىز ھەم گەۋدىلىك بولۇپ، يول ماڭسا ھاسسا تايىنىپ ماڭاتتى. يېڭى ئامبال ئىش تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ھەر كۈنى بازارغا چىقىپ كوچا ئايلىنىپ، پۇقرانىڭ تۇرمۇشىنى كۆزدىن كەچۈرەتتى. ئاقسۇ رايونىدا ئۇدا ئىككى يىل قەھەتچىلىك يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن قورساق ئاغرىقى كېسىلى كۆپ ئىدى. ئامبال ئالدىغا ئۇچرىغان كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بەزىلىرىگە ئۆزى دورا بېرەتتى، بەزىلىرىگە دورا قەغىزى يېزىپ بېرەتتى. كېسەلدىن پۇل تەلەپ قىلمايتتى.

ئامبالنىڭ تېۋىپ ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان پۇقرالار تۈركۈم-تۈركۈملەپ كېلىپ، داۋالىنىدىغان بولدى.

مەسىلەن: ئىنگەرچىنىڭ سايلەڭگەر كەنتىدىن ساۋۇت ئاخۇن قورساق ئاغرىقىغا دۇچار بولغىلى ئىككى يىل بولغان. بۇ كىشى يۈەن شوتاڭنىڭ ئالدىغا كەلگەندە تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ، ئۈچەيدە جاراھەت بار ئىكەن، دەپ تۇخۇم بىلەن شېكەرگە دورا ئارىلاشتۇرۇپ قايناتىپ بىر كورا ھالۋا قىلىپ بېرىدۇ. سادىق ئاخۇن بۇ ھالۋىنى يەپ ساقىيىپ كېتىدۇ.

يەنە مەسىلەن: ئاتۇشلۇق مەمەت ئاشپەزنىڭ ئۇچىقىغا ئوت قالايدىغان جۇمەك تازىنىڭ بېشىدىن قان يىرىڭ ئېقىپ تۇراتتى. ئامبال جۇمەكنىڭ بېشىغا ئاپئاق سۇيۇق دورا سۈۋاپ، ھەر ئۈچ كۈندە بىر كېلىڭ دەيدۇ، ئۈچ كۈندە بىر دورا سۈۋاپ داكا بىلەن تېڭىپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ 30 كۈندە ساقىيىپ بېشىغا چاچ چىقىدۇ. دېمەك يۈەن ئامبالنىڭ قولىدا داۋالىنىپ ساقايغان قورساق ئاغرىقى ۋە باشقا كېسەللەر ئاز ئەمەس ئىدى.

ئىككى يىللىق قەھەتچىلىكتە باققۇچىسى يوق قېرىلار، تۇل خوتۇن-يېتىم باللاردىن ئامالنىڭ يوقلۇقىدىن تىلەمچى بولۇپ قالغانلار كۆپ ئىدى. يۈەن شوتاڭ ئالدىغا ئۇچرىغان تىلەمچىنىڭ ئىسمىنى يېزىۋېلىپ، قولىغا خەت قىلىپ بېرىدۇ ھەم خەتنى كۆتۈرۈپ شەن يامۇلنىڭ خەلق ئىشلار بۆلۈمىگە بېرىڭ دەپ جېكىلەيدۇ. بۆلۈمگە بارغاندىن كېيىن، بۆلۈم باشلىقى ئامبالنىڭ ئىمزاسى چۈشكەن خەتنى كۆرۈپ، سېرىق سىر بىلەن خەت يېزىلغان بىر دانە قىزىل تاختا بېرىدۇ. ئۇنى كۆتۈرۈپ مولۇق ساڭغا بارسا

ھەر ئايدا ئۈچ چارەك بۇغداي بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ يۇەن شوتۇڭ بىر يىلدا تىلەمچى قويماي ئۆز قولى بىلەن تىزىملاپ چىقىدۇ. تىلەمچىلەرنىڭ سانىغا قاراپ، ئاقسۇ قەلەندەرخانىسىنى ياسىتىدۇ. ھەر بىر تىلەمچىگە بىر ئېغىزلىقتىن ئۆي بېرىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. مەن چوڭ بولۇپ بىر نەرسىنى بىلسەم، ئانامنىڭ دادىسى توختىياز سوپۇم دېگەن بوۋام قەلەندەرخانىدا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، ھەر ئايدا قىزىل تاختىنى كۆتۈرۈپ بېرىپ مولۇق سېگىدىن ئۈچ چارەك بۇغداي ئېلىپ چىقاتتى. مەن بۇغداينىڭ نەرقىنى سورىسام، بوۋام يۇەن شوتوڭ ئامبالنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئاقسۇ قەلەندەرخانىغا جەم بولغان تىلەمچىلەر 500 ئۆيلۈككە يەتكەن ئىكەن. بۇ دىۋانىخانىغا بارات ئىسىملىك بىر مويسىپىت ئادەمنى باشلىق قىلغان بولۇپ، تىلەمچىلەر ئۇ كىشىنى بارات بوۋام دەپ ھۆرمەت قىلىشىدىكەن. يۇەن شوتۇڭ ئامبال ياساتقان قەلەندەرخانا دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بىر نەچچە ئامبال ۋە ھۆكۈمەتنى بېشىدىن كەچۈردى. شۇنداقلا بۇ جايدىكى تىلەمچىلەرمۇ ئېغىر خار - زارلىقلارنى بېشىدىن كەچۈردى. ئاخىرى كۈتكەن ئازادلىققا ئېرىشىپ، ھازىر بەخت ساناتورىيىسىگە ئۆزگەردى.

چىرىيە يېزىسى ۋەقەسى توغرىسىدا

تىلىۋالدى ھوشۇر

چىرىيە يېزىسى (ھازىرقى چىرىيە ناھىيىسىنىڭ چىرىيە يېزىسى) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا 900 دىن كۆپ ئائىلە بار ئىدى. شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە، ئۇ كېرىيە ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئاساسلىق بىر بازار بولۇپ، روسىيە سودىگەرلىرى سودا - سېتىق قىلىدىغان رايونلارنىڭ بىرسى ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى روسىيە سودىگەرلىرى ئىككى مىڭ 493 ئائىلە بولۇپ ① ئۇلار كۆرۈنۈشتە سودا قىلىش بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر تەرەپتىن كونسۇللۇق ۋەزىپىسىنى ۋەكالىتەن بېجىرىپ شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاخبارات توپلاپ جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. سېيىت ھاجى كۆرۈنۈشتە سودىگەر، ئەمەلىيەتتە چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ جاسۇسى ئىدى. ② ئۇ چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوفنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە كېرىيە، چىرىيە قاتارلىق جايلاردا روسىيە گراژدانلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ كىشىلەرنى روسىيە گراژدانى بولۇشقا دەۋەت قىلىشتا، ئالدى بىلەن روسىيە - گراژدانى بولۇشنى خالايدىغانلار ھەممە پاسپورت ئېلىپ

بولغانلارنىڭ ئالۋاڭ ياسىقىنى كەچۈرۈم قىلىدىغانلىقىنى، شۇ قاتاردا روسىيىنىڭ تۆرلۈك ئالاھىدە ھوقۇقلىرىدىن بەھ-رىمەن قىلىدىغانلىقىنى جاكالايدۇ. ئۇ،چىر دىيە يېزىسىدا سۇ قىس شارائىتتىن پايدىلىنىپ، روسىيە گراژدانى بولغانلار-غا سۇنى كۆپەيتىپ بېرىدۇ. ئۇ يەنە ئاشكارا ھالدا ئې-لان چىقىرىپ: «جۇڭگونىڭ ھازىرقى ھالى خاراپ، ئۇيې-غۇرلار روسىيە تەرەپكە ئۆتىدىغان بولسا پايدا كۆپ»، دەپ جاكالايدۇ. سىيىت ھاجى روسىيە گراژدانى بولۇشنى رەت قىلغانلارنى ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن قورقىتىدۇ، باغلاي-دۇ، ھەتتا ئۇرىدۇ. مەھەممەت توختى قاتارلىق ئۈچ كىشى روسىيە گراژدانى بولۇشنى رەت قىلغانلىقتىن قاتتىق ئۇرۇلۇپ، 15 كۈن قاماقتا ياتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستى-دا چىرىيىنىڭ تۆۋەن ئۆستەڭدىن سۇ ئىچىدىغان 130 دېھ-قان مەجبۇرى ھالدا روسىيە گراژدانى بولىدۇ. لېكىن چىرىيە يېزىسىدىكى خەلق ئۆز ۋەتىنىنى سۆيگەچكە، سى-يىت ھاجىنىڭ ئالدامچىلىقى ۋە تەھدىتىگە پىسەنت قىلماي-دۇ. ئۇلار يەرلىك ئەمەلدار سوپۇرگە ئاخۇنىڭ باشچى-لىقىدا چىرىيە، توپا قاتارلىق جايلاردا سىيىت ھاجىنىڭ زوراۋانلىققا قارشى دەلمۇ-دەل كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، سىيىت ھاجىنىڭ چىرىيە، توپا قاتارلىق جايلاردا روسىيە گراژدا-نى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يول قويمايدۇ.

1912-يىلى 2-ئايدا، سىيىت ھاجىنىڭ چىرىيە ئۆس-تىڭىنىڭ سۈيىنى ئىگىلىۋالغانلىقى دېھقانلارنىڭ چەكسىز غەزىپىنى قوزغاپ، كېرىيە ئامبىلىغا سىيىت ھاجى ئۈستىدىن ئەرز خەت سۇنىدۇ. لېكىن سىيىت ھاجى جىنايىتىنى ئىقرار قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە تېخىمۇ ئەسەبىيلىشىپ،

يۇزدىن ئارتۇق «روسىيە گراژدانى»نى باشلاپ يامۇلغا بېسىپ كىرىپ، ئامبالغا تەھدىت سالىدۇ. لېكىن ئامبال ھەققانىيەت تەرەپتە تۇرۇپ، سېيىت ھاجىنى تۇتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىرىيە يېزىسى خەلقى تۇنجى غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. سېيىت ھاجىنىڭ تۇتۇلغانلىقىنى ئاڭلىغان سۇكوف، مۇئاۋىن كونسۇل بىرونوسنى كىرىيىگە ئەۋەتىدۇ. بىرونوس ئامبالغا بېسىم ئىشلىتىپ سېيىت ھاجىنى قەشقەر كونسۇلخانىسىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە قىستاپ، سېيىت ھاجىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېتىدۇ. 5 - ئايدا كونسۇلخانا «گۇۋاھ ئىسپات تولۇق ئەمەس» دېگەننى باھانە قىلىپ، سېيىت ھاجىنى قويۇپ بېرىدۇ. دەل بۇ چاغدا قەشقەردىكى گېلاۋخۇي ئەزالىرى قوزغىلاڭنىڭ تەسىرى بىلەن 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قەشقەرگە دوتەي بولىدىغان يۈەن خوڭيۈنى ئۆلتۈرۈپ، قەشقەرنى ئىگىلەيدۇ. بۇنداق جىددىي ھالەتنى كۆرگەن سېيىت ھاجى يەنە چىرىيە يېزىسىغا كېلىدۇ. ئۇ يېزا ئاغزىغا كەلگەندە، چاپارمەنلىرى سەپ بولۇپ قارشى ئالىدۇ. 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى سېيىت ھاجى يەنە سۇنى ئىگىلىۋېلىپ، ئامىمنى ئۇرىدۇ. بۇ چاغدا چاررۇسىيە قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنى ۋە روسىيە سودىگەرلىرىنى قوغداش باھانىسى بىلەن قەشقەرگە ئەسكەر كىرگۈزىدۇ. سېيىت ھاجى بۇنى كۆرۈپ تېخىمۇ ئەسەبىيلىشىدۇ. ئۇ قەشقەردىكى كونسۇلخانىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، روسىيە گراژدانىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىپ، خەلققە مەجبۇرى ھالدا يۇقىرى باھادا پاسپورت سېتىپ بېرىدۇ. پاسپورت سېتىۋېلىشنى رەت قىلغانلارنى ئۇرىدۇ، قامايدۇ. نەتىجىدە سېيىت ھا-

جى بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئۆتكۈرلە-
شىپ، خەلق يەرلىك ھۆكۈمەتكە سىيىت ھاجى ئۈستىدىن يە-
نە ئەرز قىلدۇ. بۇ چاغدا قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغان
گېلاۋخۇيىنىڭ كاتىپىشى بىيەن يوڭفۇ، ۋىي دېشى قاتار-
لىقلار چەرچەن يېزىسى خەلقىنىڭ كۈرىشىگە ھېسداشلىق قى-
لىپ ۋە قوللاپ، يەكەندىكى سەنجاڭ، شىيۇڭ گاۋشىڭ
ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىسى جاۋداشاڭ قاتارلىقلارنى كېرىيىگە سى-
يىت ھاجى ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋە-
تىدۇ. شىيۇڭ گاۋشىڭ بىر ۋەتەنپەرۋەر ھەربىي ئەمەلدار بو-
لۇپ، مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن ئىقتىدارلىق كىشى ئىدى.
ئۇنىڭ كېرىيىگە بېرىشى، يەرلىكتىكى خەلقنىڭ روسىيەگە قار-
شى كۈرىشىگە زور ئىلھام بولىدۇ. لېكىن سىيىت ھاجى بىرو-
نېوسىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن قول ئاستىدىكى 100دىن
ئارتۇق ئاتلىق «روسىيە گراژدانى» نى
قوراللاندۇرۇپ، قېيىن ئاتىسى ئابلىز قارىنىڭ قورۇسىنى بازا
قىلىپ، روسىيە بايرىقىنى ئۆگزىسىگە چىقىرىپ، شىيۇڭ گاۋ-
شىڭ بىلەن ئېلىشىشقا تەييارلىنىدۇ.

6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى شىيۇڭ گاۋشىڭ ئەسكەرلىرى-
نى باشلاپ كېرىيىدىن چەرچەنگە كېلىپ، سىيىت ھاجىنى
سوراق قىلىپ دېلىلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. لېكىن سىيىت ھاجى
قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن چەرچەن يېزى-
سى خەلقى، سۇپۇرگە ئاخۇننىڭ باشچىلىقىدا سىيىت ھا-
جى ئىگىلەپ ياتقان قورۇنىڭ ئارقا تېمىنى يېقىپ،
قورۇنى قورشايدۇ. شىيۇڭ گاۋشىڭمۇ جۇشۇتاڭ قاتارلىق
بىرنەچچە ئەسكىرىنى ئەۋەتىدۇ. سىيىت ھاجى ئاشكارا
قورال چىقىرىپ، جۇشۇتاڭ بىلەن بىر ئەسكەرنى ۋە بىر

چۇقرانى نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈردى، بىر كىشىنى يارىدار قىلدى. سىيىت ھاجىنىڭ بۇ خىل زوراۋانلىقىنى كۆرگەن ئامما غەزىپىنى باسالماي، 29 ئېغىزلىق چوڭ قورۇغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. سىيىت ھاجى ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئايالچە ياسىنىپ، يېرىم كېچىدە بىرنەچچە چاپارمەنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قەشقەرگە قېچىپ كېتىدۇ. قاچالمىغان چاپارمەنلەر ۋە مىللىي مۇناپىقلار ئوتتا كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەزەپلەنگەن ئامما يەنە روسىيىنىڭ چىرىيىدە قانۇنسىز قۇرغان «ئاقساقاللار جەمئىيىتى»نى پاچاقلاپ تاشلايدۇ ھەم روسىيىنىڭ ئاتالمىش «روسىيە گىراژدانلىرى خانىقاسى» نى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ.

چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىدىن كېيىن روسىيە كونسۇللىرى ھەقىقىي پاكىتنى بۇرمىلاپ، چىرىيىلىكلەر سىيىت ھاجىنىڭ ئائىلىسى ۋە 100 دىن ئارتۇق ئادىمىمىزنى كۆيدۈرۈۋەتتى، دەپ يالغان سۆزلەيدۇ. ئارقىدىنلا «روسىيە گىراژدانلىرىنى قوغداش» نىقابى ئاستىدا قەشقەردىكى ئەسكىرىنى كۆپەيتىپ 500 گە يەتكۈزۈپ، قەشقەر دوتيىنىڭ چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى روسىيىلىكلەرنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ھەل قىلىشى ھەققىدە تەھدىت سالىدۇ. سوكوف يەنە 200 دىن ئارتۇق كازاك قوشۇنىنى قوراللاندۇرۇپ، چىرىيىگە بېرىپ ئىنتىقام ئالىدىغانلىقى ھەققىدە جار سالىدۇ. سوكوف 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روسىيىنىڭ بېيجىڭدىكى ئەلچىسى ئارقىلىق يۇەن شىكەيدىن شىنجاڭ دائىرىلىرىنىڭ ئۆزرىخاھلىق ئېيتىشىنى بۇيرۇشىنى ھەمدە قاتىلنى تۇتۇپ، زىياننى تۆلىتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ھەتتا ئۇ روسسيە تەرەپ چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، دەيدىغان بىمەنە تەلەپنىمۇ تەپ تارتماستىن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يۈەن شىكەي ۋەكىللىكىدىكى شىمالىي مىلىتارىست ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ بېسىمىغا تىز پۈكۈپ، «چېگرا رايونىدا چاتاق چىقماسلىقى كېرەك» دې-گەننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ھەم چارروسىيىنىڭ «ئەپۇ سوراش، قاتىلنى جازالاش، زىياننى تۆلەپ بېرىش» شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ، قەشقەرنىڭ دوتىيى ياڭ زىڭشىڭغا تېلېگرام بېرىپ، دەرھال تەكشۈرۈپ قاتىلنى تۇتۇپ قاتتىق جازا-لاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. ئۇ يەنە شۇ يىلى 8 - ئايدا ياڭ-زىڭشىڭغا، روسسيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىغا بې-رىپ ئەپۇ سوراشقا ھەمدە خوتەننىڭ دوتىيى تاڭ يىجۇڭ، كېرىيە ئامبىلى شىن يوڭچىڭنىڭ مەنسىپىنى ئېلىۋېتىش-كە، شيۇڭ گاۋشىڭ، جاۋ داشىڭ قاتارلىقلارنى تۇتۇپ تەك-شۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ.

چارروسىيە يۈەن شىكەينىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، بوزەك قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەسكىرىنى داۋاملىق كۆپەيتىدۇ. 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 800 دىن ئارتۇق روسسيە ئەسكىرى ئۈچ چوڭ زەمبىرەك ۋە باشقا قورال - ياراقلار بىلەن كېلىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋا-زىسىنى ئاشكارا پارتلىتىپ، شەھەر ئىچىگە كىرىپ ئىغۋا-گەرچىلىك قىلىدۇ. يەنە شۇ ئاينىڭ ئاخىرىدا چارروسىيە ئەسكىرىنى كۆپەيتىپ، قەشقەر رايونىغا تاجاۋۇز قىلىدۇ. سوكۇف بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا ماتېرىيال توپلاپ، ئۆز-لىرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. 9 -

ئايدا چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇلى بىرونوس 25 نەپەر ئەسكەرنى باشلاپ، خوتەن، چىرىيە، كېرىيە قاتارلىق جايلارغا ئىككى قېتىم بېرىپ «تەكشۈرۈش» ئېلىپ بېرىپ، يالغان ماتېرىيال ئويدۇرۇپ چىقىرىدۇ. ئۇلار ئۆز ئالدىغا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان مەزگىللەردە، پۇقرالارنى خالىغانچە سوراق قىلىپ، سىيىت ھاجىنىڭ جىنايى ماتېرىياللىرىنى يوقىتىۋېتىدۇ، ھەتتا تەكشۈرۈش باھانىسى بىلەن خالىغانچە ئادەم تۇتۇپ، جىنايى بەدنام چاپلايدۇ. ئىككى نەپەر ھەربىي ئەمەلدارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 36 نەپەر ئادەمنى جىنايەتچى قىلىپ، قەشقەرگە يالاپ ئېلىپ بارىدۇ. تېخىمۇ ئېغىر بولغىنى شۇكى، بىرونوس تېخىمۇ غالجىرلىشىپ كېرىيە يامۇلىنىڭ ئاشلىق ئامبىرىغا ئوت قويۇۋېتىدۇ.

يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارىتا تاقابىل تۇرۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى سواچى، تەسلىمچىلىك لۇشيەنىنى يۈرگۈزىدۇ. ياڭ زىڭشىڭ بۇ لۇشيەننى سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، كېرىيە ئامبىلىغا بىرونوسنىڭ كېرىيىدە «تەكشۈرۈش» ئېلىپ بېرىشىغا ياردەملىشىشى ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. يۈەن شىكەي ياڭ زىڭشىڭغا شيۇڭ گاۋشىڭنى تۇتۇپ تەكشۈرۈشنى ئېلان قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن مەزگىللەردە، گۇما، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ۋەتەنپەرۋەر خەلق تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، شيۇڭ گاۋشىڭنى قارشى ئالىدۇ. لېكىن بىرونوس «تەكشۈرۈش» ئېلىپ بارغاندا، خەلق ئۇنىڭغا ئاشكارا قارشى چىقىدۇ. يەكەن ئامبىلى بىرونوسنىڭ قوپاللىقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، كۆتۈۋالمايدىغانلىقىنى جاكا-

لايدۇ. قەشقەردىكى ۋەتەنپەرۋەر گېلاۋخوي ئەزالىرى ۋە قوراللىق كۈچلەر قەشقەردە نارازىلىق نامايىشى ئۆتكۈزۈپ، چارروسىيە بىلەن ئاداققىچە ئېلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشىدۇ.

ياڭ زېڭشىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ چارروسىيەگە قارشى كۈرىشىنى قوللاش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە يۈەن شىكەينىڭ ئىرادىسى بويىچە چارروسىيە بىلەن ئاپئاق - چاپئاق بولىدۇ. ئۇ 10 - ئايدا چىرىيە ۋەقەسىدە خەلق تەرەپتە تۇرغان بىيەن يۈگىدى، ۋېي دېشى قاتارلىق ھەربىي ئەمەلدارلارنى يەكەندىن قەشقەرگە يۆتكەپ كېلىدۇ. يۈەن شىكەي، ياڭ زېڭشىڭ قاتارلىقلارنىڭ تەسلىمچىلىك بىلەن يول قويۇشى ئارقىسىدا سوكوۋ خىلمۇ - خىل بىمەنە شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ «روسىيە تەرەپ بۇ ۋەقەنى تەكشۈرگەن ئىكەن، روسىيە تەرەپ ئەلۋەتتە بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك»، دەيدۇ. نەتىجىدە چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش ئارقىغا تارتىلىپ كېتىدۇ. سوكوۋ يەنە چىرىيە يېزىسى ۋەقەسى ئۆزلىرىنىڭ شەرتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنمايدىكەن، زۆرۈر تېپىلغاندا ئەسكەر ئارىلاشتۇرىدىغانلىقىنى جاكالايدۇ. يۈەن شىكەي ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ياڭ زېڭشىڭنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ياڭ زەنشۈنى قەشقەرنىڭ دوتيىيى، قوشۇمچە تاشقى ئىشلار ۋەكىلى قىلىپ چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ.

1913 - يىلى 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، ياڭ زەنشۈ ئىلىدىن قەشقەرگە كېلىپلا سوكوۋ بىلەن ئىككى نۆۋەت

سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. سۆھبەتتە ياڭ زەڭشۇ تۆت تۈرلۈك پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: ① دۆلەتكە زىيان يەتكۈزمەسلىك، ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىش. ② چارروسىيە قەشقەردىكى قوشۇننى چېكىندۈرۈش، چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى ۋە چارروسىيە سودىگەرلىرىنى جۇڭگو تەرەپ قوغداش. ③ چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنىڭ باش جىنايەتچىسى سىيىت ھاجى ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرۇش، ④ چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا روسىيە گىراژدانىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا يول قويماسلىق؛ ياڭ زەڭشۇنىڭ بۇ تۆت پىرىنسىپى مەسىلىنىڭ ئەجەللىك يېرى بولۇپ، ئىككى تەرەپ سۆھبەت جەريانىدا كەسكىن بولغانلىقتىن، سۆھبەتتىن ھېچ نەتىجە چىقمايدۇ. بۇنداق ۋەزىيەتتە ياڭ دوتەي ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كاتتىباشلىرى يىغىنىنى ئېچىپ، تاقابىل تۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۇ يەنە ئىلىدىن ئېلىپ كەلگەن 400 كىشىلىك قوشۇننى تايانچ قىلىغان ھالدا قەشقەر، خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى نەچچە يۈز ئاممىنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىپ، قىسقا مۇددەت تەربىيىلەپ، قورال تارقىتىپ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇشقا تەييارلىنىدۇ. سوكوۋ قەشقەردە مەنچىڭ ئارمىيىنىڭ كۆپەيگەنلىكىنى كۆرۈپ، پوزىتسىيىدە بىر ئاز يۇمشايدۇ - يۇ، لېكىن نىيىتىدىن يانمايدۇ.

1913 - يىلى 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى چىرىيە ۋەقەسى توغرىسىدىكى سوت قەشقەردە ئېچىلىدۇ. سوت باشلانماي تۇرۇپ، سوكوۋ كونسۇل سالاھىيىتى بىلەن سوتتا ئالدىنقى ئورۇننى ئىگىلەپ، بۇ ۋەقەگە ئۆزى ھۆكۈم قىلى-

ماقچى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا پەقەت ئەرز قىلغۇچى سۇپىتىدە سوتقا قاتنىشىدۇ. يەنە 26 نەپەر ئاتالمىش «روسىيە گىراژدانى» مۇ ئەرز قىلغۇچى سۇپىتىدە سوتقا قاتنىشىدۇ. ۋەتەنپەرۋەر ھەربىي ئەمەلدار شيۇك گاۋشىلىڭ شۇنىڭدەك تاڭ يىجۇڭ ۋە چېرىيە يېزىسىدىكى 36 نەپەر ئاممىا «جاۋابكار» ئورنىدا تۇرىدۇ. سوت رەسمىي باشلانغاندا «جاۋاپكار»لار سانسىز پاكىتلار ئارقىلىق سىيىت ھاجىنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىدۇ. بۇ چاغدا سوكۇف يۈتى كۆيگەن توخۇدەك ئولتۇرالمايدۇ. لېكىن دەسلەپتە خەلق تەرەپتە تۇرغان ياڭ زەنشۇ بىردىن ئۆزگىرىپ، يۈەن شىكەينىڭ يېڭى بۇيرۇقىغا ئاساسەن، چاررۇسىيىنىڭ قوراللىق تەھدىدى ئاستىدىكى يولسىز شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ، ماھىيەت خاراكتېرلىك يول قويىدۇ. نەتىجىدە چېرىيە يېزىسى ۋەقەسى خەلقىمىزنىڭ تولۇپ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولمىغان ھالدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

شۇ يىلى 7 - ئايدا سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى 2 - قېتىملىق ئىنقىلاب پارتىلايدۇ. يۈەن شىكەي ئىنقىلابنى باستۇرۇش ئۈچۈن، چاررۇسىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىپ، چاررۇسىيىنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، ۋاڭ بىڭگۇنىڭ③ ۋەزىپىسىنى ئېلىۋېتىدۇ. 8 - ئايدا ياڭ زەنشۇ بىلەن سوكۇف چېرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش كېلىشىمىنى تۈزىدۇ. كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن تاڭ يىجۇڭ، شىن يۈكچىڭنىڭ مەنسىپىنى ئېلىۋېتىدۇ. شيۇك گاۋشىڭغا 12 يىللىق قاماق جازاسى بېرىدۇ. جاۋداشىڭغا ئالتە يىللىق تۇتۇپ تۇرۇش جازاسى بېرىدۇ.چېرىيە يېزىسىدىكى 36 نەپەر ئاممىغا ئايرىم -

ئايرىم ھالدا تۆت يىلدىن ئالتە يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىدۇ. يۇەن شىكەي ھۆكۈمىتى يەنە 69 مىڭ ياماق تۆلەم تۆلەيدۇ. 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئىككى تەرەپ كېلىشىمگە رەسمىي قول قويۇپ، ۋەقەلى بىر تەرەپ قىلىشنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. سوكۇف ئەسلىدە سېيىت ھاجىغا جازا بېرىشكە قوشۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سېيىت ھاجى قەشقەردە «قەھرىمان» سۈپىتىدە ئەركىن يۈرۈيدۇ.

ئىزاھات:

①«شىنجاڭ يەرلىك تەزكىرىسى» خەنزۇچە 58 ـ سانىدىن ئېلىندى.

② سېيىت ھاجى (مىللىتى ئۆزبېك) ئەسلى خوتەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، ئۇ 16 ياش ۋاقتىدا روسىيىگە بېرىپ ئوقۇغان ھەمدە روسىيە گىراژدانلىقىغا كىرگەن. كېيىن ئۇ روسىيىدىن تۈركىيىگە بېرىپ ئوقۇغان. روسىيىدىكى ۋاقتىدا جاسۇسلۇق ئورگانلىرىدا ئالاھىدە تەلىم ئالغان. 39 يېشىدا ئۇ (يەنى 1905 ـ يىلى) روسىيە تەرىپىدىن كېرىيىنىڭ چىرىيە يېزىسىغا روسىيە سودىگىرى سۈپىتىدە ئەۋەتىلگەن. ئۇ چىرىيە يېزىسىدا بىر تەرەپتىن سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر تەرەپتىن ئاخبارات توپلىغان. ئۇ چىرىيە يېزىسىدىكى ۋاقتىدا يەرلىك چوڭ سودىگەر ئابلىز قارىنىڭ قىزى بۇۋى مەرىيەمنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، بىر مەزگىل ئۆي تۇتقان.

③ ۋاڭ دىڭكۈن، گېلاۋخۇينىڭ يەكەندىكى ھەربى باشلىقى.

ئاقسۇ كونىشەھەر مائارىپ تەزكىرىسى

(بېشى 20 - ساندا)

ئابدۇراخمان مامۇت دىيار

مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىزچىلار مارشى

1936 - يىلدىن 1945 - يىلغىچە ئىشلەنچى، قالىق، چاچلىق، ئوردىچى، چودار، ئاقبۇلاق، قىزىل بۇلاق قاتارلىق جايلاردا يەنە بىر قانچە مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. ئوقۇتقۇچىلارنى تولۇقلاشتا، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەنلەر ۋە ئۈلكىلىك، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەنلەر ئاساس قىلىندى. يەنە بىر تەرەپتىن باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىدىن ئەلاچىلار تاللىنىپ تولۇقلاندى.

مەسىلەن: 1935 - يىلى قىزلار مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تولۇقلاشتا نۇرنىسا قادىر، مەرەمنىسا خانروزى، ھېنىپەم ئابدۇللا قاتارلىقلار تاللىنىپ دەسلەپكى ئېھتىياج ھەل قىلىندى.

مەكتەپلەرنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىمۇ مەكتەپنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلەنگەندى. مەركىزىي مەكتەپلەردىن — مۇدىر، ئىلمىي مۇدىر، تەرتىپ مۇدىر، سىنىپ مەسئولى، دەرس ئوقۇتقۇچىسى، كۇرس ئوقۇتقۇچىسى، بوغالتىر، كاسسىر، لاۋازىمەتچى ۋە خىزمەتچىلەر بار

ئىدى. مۇدىرنىڭ مائاشى 1800 دوللار (هازىرقى 180 يۈەنگە تەڭ)، ئىلمىي مۇدىرنىڭ 1500 دوللار، سىنىپ مەسئۇلىنىڭ 1300 دوللار، دەرس ئوقۇتقۇچىسىنىڭ 1200 دوللار ئىدى. ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىدا دەرس ئۆتكەنلەرگە قوشۇمچە هەق بېرىلەتتى.

1936 - يىلىدىن 1945 - يىلغىچە بولغان مەزگىللەردە مائارىپ مەجبۇرى شەكىل ئالدى. ساۋاتلىق ئائىلىلەرنى تەقدىرلەپ، ساۋاتسىز ئائىلىلەرگە جەرىمانە قويۇلدى. نەتىجىدە، ئۆيدىكى مەستۇرە ئاياللارمۇ كەچ كۇرسلارغا بېرىپ ئوقۇدى. چوڭ يىغىنلار ئۆتكۈزۈلۈپ، ئىلىم - مەرىپەت تەشەببۇس قىلىندى. بۇنداق يىغىنلار «ئىزچى ئەترىتى» نىڭ هىمايىسى ئاستىدا تەرتىپلىك ئۆتكۈزۈلدى.

«ئىزچى ئەترىتى» ئىلغار ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، خەنزۇچە «توڭ زىجۈن» دېيىلەتتى. بۇلار ئاساسەن تەرتىپ ساقلاشقا مەسئۇل بولاتتى. بۇلار يىغىن، بايراملارنىڭ تەرتىپىنى ۋە كوچىلارنىڭ تەرتىپ ئامانلىقىنى ساقلايتتى. هۆكۈمەتتىن قارا كۆك تېرىكىدىن كىۇسار، هاۋارەڭ كۆينەك، ئالتە شوئار قادالغان قالپاق تارقىتىلاتتى. ۋەزىپە بەلگىسى كۆينەك يانچۇقىغا چۈشۈرۈلگەن ئىدى. قولىدا ئالا كالتەك بولاتتى. بۇ تەشكىلات 1935 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، باشلىقى نەزىم قاسىمى ئىدى.

«ئىزچى ئەترىتى» 1940 - يىللىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئاقسۇ كوناشەھەردىكى «ئىزچى ئەترىتى» خېلى يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. هۆكۈمەت ساقچىلىرىدىن تەپ تارتمىغان كىشىلەر «ئىزچى ئەترىتى» دىن ئەيمىنەتتى. ئەمەلدارلارمۇ هۆرمەت قىلاتتى. ئۇلارنىڭ

ئوقۇيدىغان «ئىزچىلار مارشى» بار ئىدى. بۇ مارشقا ئىلىم - پەننىڭ، مەرىپەتنىڭ روھى سىڭدۈرۈلگەنىدى. مەسىلەن:

بىز ئىزچىلارمىز، پوت - قوللىرىمىز گاڭ،
كۆزىمىز نۇرلۇق، قەلبىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام.

ئۇزۇن ۋاقىت بىز زالىم قولىدا،
ئىشلىيەلمىدۇق خەلق يولىدا.
قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەس تورۇپ،
ئالغا ئۆرلەيمىز ئېرپان نۇرىدا.

ئۆگەن، تىرىش، ياش ئىزچى باللار،
ۋەتەن ئىشقىدا قاينار ۋىجدانلار.

«ئىزچىلار مارشى» نىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى ۋە «ئىزچى تەربىيى» نى تەشكىل قىلغۇچى — مەمتىلى توختاجى (تەۋپىق ئەپەندى) ئىدى. تەۋپىق — ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئىخلاسكارى ۋە پىداكارى بولۇپ، ئۇ مەشھۇر پېداگوگ ۋە رىداكتىنىڭ شائىر ئىدى. ئۇ 1901 - يىلى ئاتۇشنىڭ بويامەت كەنتىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ... موسكۋا شەرق ئۇنىۋېرسىتېتىنى، تۈركىيىنىڭ ئىستامبول پېداگوگ كۇرسى قاتارلىق مەكتەپلەردە ئوقۇغان ۋە شۇ يەردە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1932 - يىلى ۋەتەنگە قاي-

تىپ، ئاتۇشتا ئىلىم - مەرىپەت دولقۇنىنى قوزغاپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن. ئۇ، 1933 - يىلى «بىز مۇئەللىم» ناملىق مەكتەپ شېئىرىنى يازغان. بۇ شېئىرنىڭ تېكىستى مۇنداق:

بىز مۇئەللىم — يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يوپ - يورۇق نۇرلار ساچىمىز.
تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم - ئېرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.
ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ئۇلى.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان مەمتىلى ئەپەندى، 1936 - يىلى قەشقەردە شېڭ شىسەي جاللاتلىرى تەرىپىدىن ئوتقا تاشلاندى. ئۇنىڭ تۈرمىدە يازغان شېئىرلىرى بۇلاق ژۇرنىلىنىڭ 1981 - يىللىق 3 - سانىدا تونۇشتۇرۇلدى. تەۋپىقنىڭ مائارىپ تارىخىدىكى مۇقەددەس ئورنى ئابدۇللا تالىپنىڭ «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلدى.

1940 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، تەتىل مەزگىلىدە مۇدىرلار ۋىلايەتلىك ئويۇشمىغا يىغىلىپ لېكسىيە ئاڭلايتتى. كۆڭۈل ئېچىش قىلاتتى. دېكلاماتسىيە ئويۇشتۇرۇلاتتى.

بۇ پائالىيەتلەر «دەرنەك» دەپ ئاتىلاتتى. دەرسنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلاردىن تۇيۇقسىز ئىمتىھان ئېلىنىپ، خۇلاسە قىلىناتتى. چوڭراق مەكتەپلەردە موللام تەكلىپ قىلىنىپ، دىن دەرس ئوقۇتۇلاتتى.

1936 - يىلدىن 1945 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا مەكتەپ 17 گە، سىنىپ 50 كە، ئوقۇتقۇچىلار 88 گە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 3224 نەپەرگە يەتتى. (ئارخىپتىن ئېلىندى).

مۇدەررىسلەر ئۇستازى — موللائاسىر داموللام

ئاقسۇ كونىشەھىرى XIX ئەسىردىن باشلاپ مەشھۇر ئۆلىما ۋە شائىر موللائاسىر داموللامنىڭ شۆھرىتى بىلەن «ئۆلىمالار يۇرتى» دەپ ئاتالدى. موللائاسىر داموللام 1850 - يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ قاشئېرىق يېزىسىدا قورايچى ھەم دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دادىسىدىن كىچىك قېلىپ، تۇل ئانىسى بېقىپ چوڭ قىلغان. بالىلىق دەۋردە قوراي سېتىپ غورىبەتچىلىكتە ھايات كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئوقۇش ئۈچۈن ئىشتىياق باغلىغانىدى. شۇڭا ئۇ، قوراي ساتقان پۇلدىن يىغىپ ئوقۇش خىراجىتى قىلىپ، ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى تالىپلارغا ئايلاندى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنىڭغا ئاتىدارچىلىق قىلىپ، قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى ئەلا باھادا تۈگەتكەن موللائاسىر، 16 يېشىدا بۇخارادىكى خەلقئارالىق مەدرىسكە

بېرىپ ئوقۇدى. ئۇ، ئوقۇش داۋامىدا ئەلشىر ناۋايىنىڭ «مەھبۇبىل قۇلۇپ» («كۆڭۈللەر سۆيگۈسى») نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ پەندى - نەسىھەتلىرىنى توپلاپ «جاۋاھىرۇل پەندى» ناملىق توپلامنى تۈزدى. «دالايىي شىرىپ» ناملىق كىتاب يېزىپ ئوقۇشنى ئەڭ يۇقىرى باھادا تاماملاپ، شۇ مەدرىستە بەش يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، ئۆز ئىلمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن ئاقسۇنىڭ شۆھرىتىنى شەرق ئەللىرىگە تونۇتتى. ئۇ كەمتەرلىك بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. شۇڭا نامانگەنلىك ئالىم مەھزۇپ دامولللامدىن تەلىم ئېلىپ، ئۆگەنگەنلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ باردى. موللا ناسىر دامولللام بۇخارادىن ئاقسۇغا قايتقاندا، بۇخارالىقلار: «بۇخارا ئاقسۇغا كۆچتى» دېگەنىكەن. موللاناسىر دامولللام ئاقسۇ كونىشەھەرگە قايتىپ، 1917 - يىلى ھازىرقى سىياسىي كېڭەش ۋە دائىمىي كومىتېت ئورنىدىكى ھەيۋەتلىك كۆركەم خانقانى ياساتقانىدى. خانقانىڭ ياغاچلىرى ئاقسۇ قومباش ھەتتاكى قارىتال قاتارلىق جايلاردىنمۇ كەلتۈرۈلگەن. خانقادىن ئاشقان پۇلغا مەككىدە ئۈچ قەۋەت، 32 ئېغىزلىق ساراي ياسىتىپ، ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ سېخىيلىقىنى يەنە بىر نامايان قىلدى.

ئاقسۇ كونىشەھەردىكى خانقانىڭ ھوجرىلىرى ئاۋات، كەلپىن، ئۇچتۇرپان، باي، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن تالىپلار بىلەن تولغانىدى. بۇ تالىپلارغا شۇ زامانىنىڭ ئالىي دەرسلىكلىرى: «سەرپ» (ئوقۇش كىتابى، ئىملا قائىدىسى)، «نەھۋى» (ئەرەبچە گرامماتىكا)، «پارايىز» (ئىلمىي ھېساب، قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش،

بۆلۇش، تاناسىپ، كەسىر قاتارلىق ئالتە ئەمەلدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شەرىئەتتە مىراسقا مەسئۇل فوززاتلارنىڭ دەستۇرى)، «موقتەسەرۋاقايە»، «شەرھى ۋاقايە»، «ھىدايە»... لەر بىر يۈرۈش دەرسلىك بولۇپ، ئىسلام ئەھكاملىرىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى، يەنى — قانۇن، ئىنتىزام شەۋھىيلەنگەن دەستۇرلاردۇر. «تەپسىرى قۇرئان» (تەپسىرلەرنىڭ ئومۇمى ئاتالمىسى بولۇپ، ئۇ — «تەپسىرى يوسەيىنى»، «تەپسىرى كەششاپ»، «تەپسىرى قازى بەيزاۋى»... قاتارلىق 60 خىل تەپسىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قۇرئان سۆزلىرىنىڭ تەپسىراتىدىن ئىبارەت)، «موشكىلات شىرىپ» (دىنىنىڭ چىرىقىدۇر)، «ھەدىس» دىنىنى تەشۋىق قىلىدۇ. يەنى ئىسلام دىنىنىڭ ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىبتقانلىرى بولۇپ، ساھابىلەرنىڭ بايانلىرى ئارقىلىق دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىر يۈرۈش ئالىي ئوقۇشلۇق. «ھەدىس» بىر قانچە خىل بولۇپ، «سەھىھولبۇخارى»، «ئەينى»، «قەستالانى»، «سىھاھى سىتتە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. «ئىشقىيات» (ئىشقى - مۇھەببەت ئىپادىلەنگەن شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، بۇ «ناۋايى»، «فوزولى»، «غوجا ھاپىز» «ھۆۋەيرا» قاتارلىق توپلاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان: يۇقىرىقىلاردىن باشقا «بوستان، گۈلۈستان» «مەسنەۋى شېرىپ» قاتارلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش، ئەخلاق، پەندۇنەسىھەتلەردىن تەركىب تاپقان نەزمە ۋە نەسرى يول بىلەن يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر)، «غىياسى لۇغەت» (ئەرەبچە، پارسچە، تۈركىي ئۈچ تىلدىن تەركىب تاپقان تەرجىمە لۇغەت توپلىمىدۇر) قاتارلىقلار بولغانىدى.

تالىپلاردىن يۇقىرىدا ئۆتۈلگەن دەرسلەردىن ئىمتىھان

ئېلىنىپ، نەتىجىسىگە قاراپ، ئىلمىي ئۇنۋان بېرىلگەن ۋە ئۇنۋانىغا قاراپ ۋەزىپىگە قويۇلغانىدى.

مۇللانىسىر داموللامنىڭ تالىپلىرىدىن مەشھۇر ئۆلىما، تەرجىمان، خەتتاتلار يېتىشىپ چىقتى، بۇلار ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى قىلدى.

ئۆلىمالاردىن مەمەتنىيازخان مەخسۇم داموللام (1945-يىلى غۇلجىغا بېرىپ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىغا قاتناشقان، 1946 - يىلى «11 بىتىم» دە غۇلجىدىن كېلىپ ئاقسۇ كوناشەھەرگە ھاكىم بولغانىدى. 1948 -يىلى ئەرەبىستانغا كۆچۈپ كەتتى)، ئارۇپ ئەلەم ئاخۇنۇم، داۋۇت قوززات ئاخۇنۇم، ئىمىر ئەلەم ئاخۇنۇم، ئاۋۇت ئەلەم ھاجىم، قادىر قوززات ئاخۇنۇملارمۇ شەرىئەت، ئۇيۇشما ۋە مەددىرىسىلەردە ئىشلىدى. شايۇپ قارى ھاجىم، ماھۇت ئاخۇنجانۇپ ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن شۇغۇللانغاندا ئۇلارنىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە زور بولدى.

ئىسمايىل بەگ، ئىمىرخان داھى، بارات بەگ، ھاشىم بەگ، توختى بەگ، ئايۇپ بەگ، ساۋۇت بەگ قاتارلىق تەرجىمانلار (خەنزۇ تىلى تەرجىمانلىرى) يېتىشىپ چىقتى. بۇلار ئاۋۋال دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، كېيىن خەنزۇ مەكتەپ (شۆتاڭ) دا ئوقۇپ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا، ئىشلىگەندە «بەگ» دەپ ئاتالغانىدى. بۇلار ئاساسەن ياڭجاڭجۈن (ياڭ زېڭشىن) دەۋرىدە ئۈرۈمچىدە ئوقۇپ كەلگەنىدى. ئەرەب، پارس تىلى تەرجىمانلىرىدىن مۇھەممەتخان داموللام، مۇتەللا ئاخۇنۇم، ئارۇپ قوززات ئاخۇنۇم، داۋۇت قوززات ئاخۇنۇم قاتارلىقلار بولۇپ، بولار بۇخارا، قەشقەر قاتارلىق

جايلاردا ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. موللا ناسىر داموللام مۇدەررىس، تەرجىمانلارنى يېتەكلەپلا قالماستىن، بىر قانچە ئۇستا خەتتاتلارنى يېتىشتۈردى. بۇ خەتتاتلاردىن: مۇسا مەزىن ئاخۇنۇم، مامۇت ئاخۇن خەلپەت، مەخسۇت ئىمام ئاخۇنۇم، ھېلىم مۇدەررىس ئاخۇنۇم، ھەمەرخان يېپەكچى، يۈسۈپ ئىمام ئاخۇنۇملار داڭلىق ئىدى.

موللا ناسىر داموللامنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشقان ئىلمىي كۈچلەرنىڭ ئىرىشچانلىقى بىلەن ئونلاپ مەدرىسلەر بارلىققا كەلگەنىدى.

موللا ناسىر داموللام ئۆمرىدە خېلى نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەر ۋە دىداكتىك شېئىرلارنى يازغان بولسىمۇ، ئەمما «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا بالىلىرىنىڭ ئۆيىدىن بۇلاپ كېتىلىپ يوقالغان. شاگىرتلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، موللا ناسىر داموللام تاماخور موللا، غەيۋەتخور، ھەسەتخورلارنى، بىكارچى، چېقىمچىلارنى يامان كۆرەتتى. كىشىلەرنى ئىلىم، ھۈنەر ئۆگىنىشكە دالالەت قىلاتتى. ھالالدىن ئاش يەپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشاشنى تەكىتلەيتتى. داستىخان سۈپۈرگىسى، نەپسانىيەتچىلەرنى مەسخىرە قىلاتتى. داموللامنىڭ ئەنە شۇنداق تۇيغۇلارنى ھەجۋى قىلغان شېئىرىدا، ئابدۇرېھىم خېتىپ ئىسىملىك كاززاپقا قارىتىپ مۇنداق مىسرالارنى تىزغان:

ئاقسۇنىڭ بالاسى بولدى ئابدۇرېھىم خېتىپ،
ئىت كەبى نەپسى ئۈچۈن ئىماننى دۇنياغا سېتىپ.

....

موللا ناسىر داموللام 1918 ـ يىلى ۋاپات بولدى. «ئالىم

نىڭ ئۆلگىنى ئالەمنىڭ ئۆلگىنى» دېگەنىدەك، داموللام جان ئۆزگەنلىگىدىن خەۋەر تاپقان ھەرقانداق كىشى ھازىدار بولدى.

پۈتۈن شەھەر تەۋرەپ بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ جىنازا نامىزىنى ئوقۇشقا سەپەراس بولدى. جامائەت مەرھۇمنى پات - پات تاۋاپ قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن خانىقاغا يەرلىك كولاپ دەپنە قىلدى ۋە خاتىرە گۈمبىزى ياسىدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا ئالدى بىلەن گۈمبەز چېقىلدى. ئاندىن گۈمبەز ئاستىدىكى داموللام يەر ئۈستىگە ئېلىپ ئالدىدا تارقاقلاشتۇرۇلدى. لېكىن، بىرئۆمۈر ئوقۇش ۋە ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانغان، مۇدەررىس يېتىشتۈرۈپ، مەدرىسلەر ئاچ قان بۇ پىر ئۇستاز خەلق قەلبىدىن يوقىتىلمىدى. شۇڭا ھەر بىر ئىلىم سورۇنلىرىدا ئۇنىڭ شۆھرەتلىك نامى ئىپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە....

كوناچاچ ئۆسكەن تېرە بولمىسا، يېڭى چاچمۇ بولمايدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش كونا ئاساس بولمىغان بولسا، ئەينى يىللاردىكى پەننى مەكتەپلەرنىڭ يۇقىرى سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىمۇ يېتىشتۈرۈپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەننىي مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، مەدرىسلەرنىڭ رولىنى، مۇدەررىسلەرنىڭ تۆھپىلىرىنى، دەرسلىكلىرىنى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىشىمىز لازىم. ئەگەر ئۇنى ئېتىبارغا ئالمايدىغان بولساق، ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئىنكار قىلىپ، پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسي ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى مۇجمەللەشتۈرۈپ قويىمىز.

شىرىپ ھوشۇرى

شىرىپ ھوشۇرىنىڭ مىللىتى تاتار بولۇپ، رۇسچە، خەنزۇچە تىلغا ئۇستا ئىدى. ئۇ، 1934 - يىلى ئۈرۈمچىدىن ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيىلىك يەرلىك مال شىركىتىگە بوغالتىر بولۇپ ئىشلەش جەريانىدا، 1936 - يىلى قولغا ئېلىندى. 1937 - يىلى تۈرمىدىن چىقىپ، ئاقسۇ كوناشەھەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولغانىدى. شىرىپ ھوشۇرى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئالاھىدە ئۆزگىرىش بولدى. ئۇ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ھەر خىل مەدەنىي - مەشغۇلات، تام گېزىتى چىقىرىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغان ئىدى. شىرىپ ھوشۇرى قەتئىي ئىرادىلىك كىشى بولۇپ، خۇشامەتگويلۇقنى ياقتۇرمايتتى. 1939 - يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىن ئالاھىدە ھوقۇقلۇق رېۋىزىيە (مۇپەتتىش) ئۆمىكى كەلگەنىدى. باشقا ئىدارىلەردىكى بىر قىسىم باشلىقلار مۇپەتتىشلەر ئالدىدا ھودۇقۇپ، ۋەزىپىسىدىن ئېلىنىپ كېتىشىدىن ئېھتىيات قىلىپ خۇشامەتگويلۇق قىلىشقانىدى. لېكىن شىرىپ ھوشۇرى ھېچقانداق تەمتىرىمەستىن، ھودۇقماستىن ئۇلارنى ئادەتتىكىچىلا قارشى ئېلىپ، خىزمەتلەرنى ئۆز لايىقىدا دوكلات قىلىپ يولغا سالغانىدى.

شىرىپ ھوشۇرى ھەر تەرەپلىمە ئىقتىدارلىق بولۇپ، قول ئاستىدىكىلەرنىڭ قابىلىيىتىنى بايقاشنى بىلەتتى. ھەر خىل ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرۇش بىلەن سۆيلەشنى چىڭ تۇتۇشنى بىلەتتى. ئۇ بىر قېتىم مەكتەپلەرگە تام گېزىتى

ئىشلەشنى تاپشۇردى. تام گېزىتى ئىشلەش يېڭىچە ئىش بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆپ مەكتەپلەردە ئىشلىيەلمىدى. ئاق بۇلاق مەكتەپ مۇدىرى ئۆمەر ھەسەننى كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەپ چىقتى. شېرىپ ھوشۇرى بۇ تۇنجى تام گېزىتىنى باشقا مەكتەپلەرگىچە كېڭەيتىپ، ئۆمەر ھەسەننىڭ ئۇيۇشمىنىڭ مۇپەتتىشلىكىگە يۆتكىگەنىدى.

شېرىپ ھوشۇرى 1937 - يىلدىن 1939 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قازان بازىرىدىكى ئابدۇراخمان ھاجىنىڭ مەدرىسى، ئابدۇقادىر چاۋارۇپىنىڭ سارىيى، ئابدۇلھېمىت ھاجىمنىڭ سارىيى قاتارلىق بىر قىسىم ئورۇنلارنى سېتىۋېلىپ، خوجلۇق بۆلۈم، تەشۋىقات بۆلۈم، مەدەنىيەت بۆلۈم قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىشخانىلار ۋە تىياتىرخانا (كىنوخانا)، چايخانا، سەتراچخانا، مۇنچا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان پۇختا ۋە كۆركەم ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى ياساتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى - ئوقۇتۇش بىلەن سانائىنەپىسە (ئەدەبىي - سەنئەت بۆلۈم)، مەدەنىيەت يۈرتى قاتارلىق بىرقانچە مۇھىم بۆلۈمچىلەرنى تەسىس قىلىپ، ئاقسۇ كونا شەھەر خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى گۈللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

شېرىپ ئەپەندى ئوقۇتۇشنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئۆزى ئوقۇتۇشقا چۆكۈپ، مەكتەپلەرگە بېرىپ دەرس ئۆتكەنىدى. ئايالى سىنبانۇ خانىممۇ يۇقىرى مەلۇماتلىق ئىدى. ئۇ قىزلار مەكتىپىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن بىر ئۆلۈش ھەسسىسىنى قوشتى. شېرىپ ھوشۇرى ئۇيۇشما خىزمىتىدە بولغان يىللاردا ناھىيە ئىچىدە «مەكتىپى ئىسمايىلىيە غازى ئاتا»، «مەكتىپى شەپقەت»، «تۇران سادىقىيە»، «ۋەتەن

يونۇسىيە»، «مەكتىپى نىيازىيە» (قىزلار مەكتىپى) قاتارلىق مەكتەپلەر؛ بىزىلاردا بولسا، ئاجىرىقتىكى «مەكتىپى ئوغۇزخان»، «جام تۇرمۇش مەكتىپى» قاتارلىق مەكتەپلەر ھۆكۈمەت تەممىناتىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يەنە بىر قانچە خەلق مەكتەپلىرى قۇرۇلۇپ، مېھنەتكەشلەرنىڭ باللىرى ئۈچۈن بىلىم سەھنىسى ھازىرلاندى.

شىرىپ ھوشۇرى 1939 - يىلى شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى. 1942 - يىلى مامۇتخان شاگىزوڭ، مۇھەممەت خوجاگىلارنىڭ ياردىمى بىلەن تۈرمىدىن چىقتى. 1947 - يىلىغىچە مالىيە نازارىتىدە ئىشلەپ، شۇ يىلى كۇچاغا كېلىپ باجخانىغا جوۋاڭ بولدى. 1949 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك باجخانىغا جوۋاڭ بولدى. شۇ يىل ئىچىدە تۈرمىگە يۆتكىلىپ، ئۆلكىلىك (ئاپتونوم رايونلۇق) پىلان كومىتېتىدا ئىشلىگەندى. 1962 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ، 1980 - يىلى چىرچىقتا ۋاپات بولدى.

قىرغىز زىيالىيسى - دوسىرالى موللام

قىرغىز زىيالىيسى دوسىرالى موللام — سوۋېت قىرغىزىستانى يەتتە ئۆگۈز ناھىيىسىدىن بولۇپ، 1905 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇ 1937 - يىلى باي ناھىيىسىنىڭ قارا باغ تاغلىق رايونى، موزات دەرياسى بويىدا چېدىر تىكىپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغان. بۇ چېدىر ئۆيلەرگە «باھار مەكتىپى» دەپ ئىسىم قويۇلغانىدى. دوسىرالى موللامنىڭ ئۇيەردە قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلىرى بار ئىدى. ئوقۇغۇچىسى

56 نەپەر بولۇپ، بىر قىسمى بـوزدۆڭدىن بىرىـپ يېتىپ
ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلاردىن: بۇرجىكى سامتىر، مامۇر سەيـ
دىۋاققاس، نۇر دۆلەت، توختىبىك، موسەك، سابىربېك،
ئۆمۈر، ئۇسەنقارى، ئىبراي قاتارلىقلار ئۈرۈمچىدىكى
ئۆلكىلىك مەكتەپلەرگە 1 - تۇركۇمدە بارغان قىرغىز ئو-
قۇغۇچىلاردۇر.

موسىرالى دوللام 1940 - يىلى قارابـاغدىن بوز-
دۆڭگە كەلدى. ئۇ 1943 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا
ئابدۇش قاسىم قاتارلىق ياشلارنى يېتىشتۈرۈش بىلەن
بىللە، قىزى ئايگۈلچە ۋە ئايتىكە، ئايشە قاتارلىق مۇ-
ئەللىمەلەرنى يېتىشتۈردى. بۇلار ئاقسۇ كونىشەھەر تا-
رىخىدىكى 1 - تۇركۇم يېتىشىپ چىققان مۇئەللىمەلەردۇر.
ئازادلىققىچە بولغان مەزگىلدە، ئالى ئابدۇللا (1977 - يىلى
ۋاپات بولدى)، دۈيشەن ئالداش، ئالى ھەسەن قاتارلىق
بىرقانچە پېشقەدەملەرنى يېتىشتۈردى. بۇلارغا يەنە
ئۈيغۇرلاردىن ئۆمەر توختى (ھازىر ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دا-
رىلمۇئەللىمىندە خوجۇلۇق مۇدىرى)، تۇنىياز ھاشىم (ھازىر
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)، ئىبراھىم
ئىمىن ...... قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، قىرغىزلار مائارىپىنى
ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇپ باردى. 1944 - يىلى قىرغىز-
لارنىڭ دەرسلىكلىرى ئۆلكىلىك مەركىزىي قازاق، قىرغىز
ئۇيۇشمىسىدىن كەلتۈرۈلگەنىدى. 1943 - يىلى، بوزدۆڭدە
ئوقۇغۇچىلار سانى كۆپىيىپ 200 گە يەتكەنىدى. ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ كىچىكى سەككىز ياشتا، چوڭلىرى 20 ياشلاردا
بار ئىدى. بوزدۆڭ قىرغىزلار مەكتىپىدە ئوقۇغۇچىلار سانى
ھەر يىلى ئېشىپ بېرىش بىلەن، ئوقۇتۇش سۈپىتىمۇ

كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىشى باردى. ھازىرقى كۈنلەردە بوزدۆڭ قىرغىزلار ئەكتىپىنىڭ سابىق ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئەنۋەر بايتۇر — جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا مۇئاۋىن تەتقىقاتچى. نىياز قارى شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسى قىرغىزچە ئاڭلىتىش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى. توختاش ماكتىباي ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تاشيول ئىدارىسىنىڭ ئەدگەك بۆلۈمىدە مەسئۇللۇق خىزمەتنى ئىشلەيدۇ. ئەنۋەر بايتۇر، نىيازقارى ۋە توختاش ماكتىبايلار خەنزۇ تىلىغا ماھىر تەرجىمانلاردۇر.

تەرەققىيپەرۋەر — ئېلى ھاكىم ۋە ئابلاھاكىم

ئېلى ئەپەندى (تاتار)، ئابلا يۈسۈپ 1937 - يىلىدىن 1942 - يىلغىچە (ئېلى ھاكىم 1937 - يىلىدىن 1939 - يىلغىچە، ئابلا ھاكىم 1939 - يىلىدىن 1942 - يىلغىچە) ئاقسۇ كوناشەھەرگە ھاكىم بولدى. ئېلى ئەپەندى، سوۋېتلىك، ئابلا يۈسۈپ ئەسلى ئاتۇشلۇق بولۇپ، قارا شەھەردە چوڭ بولغان. بۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلەر دارىلفۇنۇنىنى پۈتتۈرگەن يۇقىرى مەلۇماتلىق زىيالىيلاردىن بولۇپ، ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسى كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا كوچىلار بىرقەدەر كېڭەيتىلىپ، ئورمان سېلىپ كۆكەرتىش چىلىك تۇتۇلغانىدى. بازارنىڭ ئىچىدىكى ۋە ئېقىن بويىدىكى ئاجايىپ يوغان تېرەكلەر شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ، بۇ تېرەكلەر ئاساسەن. 1981 - يىلى ئاقسۇ كوناشەھەر بازىرىدا قەد كۆتۈرگەن قىشلىق

كىنوخانىنىڭ قورۇلۇشىغا سەرپ قىلىندى. «قان يولى» دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ يول بويىلىرىدىكى تېرەكلەرمۇ شۇ دەۋردە سېلىنغان.

ئېلى ئەپەندى، ئابلا يۈسۈپ ھاكىم بولغان مەزگىللەردە، ناھىيىنىڭ تاغ، يېزىلىرىدىكى ھەممە مەھەللە، ئايماقلارنى ئايلىنىپ، ئىسمى مۇۋاپىق بولمىغان ئورۇنلارنىڭ ئىسمىنى (نامىنى) ئۆزگەرتكەنىدى. مەسىلەن، بۇزدۆڭدىكى «بايلىقئاتا»نىڭ ئەسلى نامى «پېقىرلىق ئاتا» ئىدى. «تىكەنقورۇق»نى «پاخلان قورۇق»قا ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، بۇ نام ئۆزلىشىپ بولالماي قالغانىدى. «قارا بۇلاق»نى «ئاقبۇلاق» دەپ ئۆزگەرتكەن. يار ئۈستى تەرەپتىكى «قارا توغراق»نى «ئاقتوغراق»، «گومبات» نى «گۈلئاۋات»، «غېرىپ تۇر»نى «ئەركىن تۇر» ... دېگەندەك ناملارغا ئۆزگەرتىپ، ئۆزلەشتۈرگەنىدى.

ئېلى ھاكىم، ئابلا ھاكىملار خەلقلەرنىڭ روھىنى پەن بىلەن ئويغۇتالىدۇرۇپ، مەنىۋى ھاياتنى يۈكسەلدۈرۈشنى چىڭ تۇتقانىدى. ئېلى ھاكىمنىڭ ئايالى پاتىمە خانىم بولسا موسا داموللامنىڭ ئىز باسارى بولۇپ، قىزلار مەكتىپى («مەكتىپى نىيازىيە») نىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغاندا پاتىمە خانىم ئوقۇتۇشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە تازىلىققا كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن ھەم قىزلارغا دەرسخانا كىيىمى تىكتۈرۈپ تارقىتىلغانىدى. ئېلى ھاكىمنىڭ ئائىلىسى مەدەنىي ئائىلە ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەستەر ۋە قىزى لالە سەھنىگە چىقىپ:

مېنىڭ ئېتىم شىنجاڭ قىز،
قولغا بايراق ئالغان قىز.

ئون تۆت مىللەت بىرلىشىپ،
جاھانگىرگە قارشى بىز.

دىگەن دىكلاماتسىيىنى ئوقۇپ، شۇ دەۋرنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىلىرىغا ئايلانغانىدى. ئېلى ھاكىم دەۋرىدە مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار ئۆيۈشمىسى، مەكتەپلەر ئارا مەكتەپلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلۇپ، ئوقۇتۇشنى تەتقىق قىلىش ئېلىپ بېرىلغانىدى. ساۋات چىقىرىش ناھىيە بازىرىدا ئاممىۋى ھەرىكەتكە ئايلىنىپ، كۈندە تۆت سائەت ئوقۇتۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. داغدۇغىلىق ساۋات چىقىرىش دولقۇنىدا مەستۇرە ئاياللارمۇ چۈمبەلدىن چىقىپ، سىنىپقا كىرگەنىدى. ساۋاتلىق بولغانلارغا دىپلوم تارقىتىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 2000 نەپەرگە يەتكەن. شۇ يىللاردا ئەدەبىي - سەنئەت، شېئىر ئوقۇش، تەنتەربىيە، نۇتۇق سۆزلەش، تام گېزىتى چىقىرىش قاتارلىق ھەر خىل ئىلمىي پائالىيەتلەر ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەنىدى.

1940 - يىللىرى ئاقسۇ كوناشەھەردە ھوشۇر دوختۇر، ئاقسۇ يېڭىشەھەردىكى مىرغىياس دوختۇرلارنىڭ مەسئۇللۇقىدا دوختۇرخانا قۇرۇلدى. ئاقسۇ كونا شەھەردە ھوشۇر دوختۇرغا يېقىن ياردەمچى يۈسۈپجان قاتارلىق بىرقانچە تەجرىبىلىك دوختۇرلار بار ئىدى. ئېلى ھاكىم، ئابلا ھاكىملار ئوقۇغۇچىلارنى ھەقسىز داۋالاشنى يولغا قويغان.

ئېلى ھاكىم قولغا ئېلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ دوستى ئابلا يۈسۈپ ئېلى ھاكىمنىڭ ئىشلىرىنى ئىز

چىل داۋام قىلدۇرۇپ ماڭدى. ئابلا يۇسۇپ دەۋرىدە ئايال ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى زورايدى. ئابلا ھاكىمنىڭ ئايالى نۇرنىساخان باۋۇدۇنمۇ ئوقۇتقۇچى ئىدى.

مەرھۇم ئابلىمىت ھاجىم، سادىق ئاخۇنۇم (سادىرىن) ۋە سەلەي ھاجىم، تۇردى ئاخۇن خەلپەت قاتارلىق سىپا ۋە ئۆلىمالارنىڭ قىز باللىرىنى پەننىي مەكتەپكە بېرىشى — مۇتەئەسسىپ كۆچىلەرنىڭ قىز باللىرىنى ئوچاق بېشىنىڭ بەندىسى قىلىپ، ئۆيدىن چىقارمايدىغان مۇتەئەسسىپ، فېئوداللىق ئىدىيىسىگە بېرىلگەن ئەمەلىي پەشۋا بولدى.

يۇقىرىقىدەك سىپا ۋە ئۆلىمالارنىڭ قىزلىرىدىن يېتىشىپ چىققان ئايشە خانىم، سىنبانو خانىم، تۇرانەم سەلەي، سەيدى خانىم، نۇرنىسا قادىر، بەختەم ھېكىمۇپ، خەلچەم تۇردى، سائادەت ئەخمەت، مەرەمنىساخانىم، چىنتەش خانىم، ئىززەت ئالماس... لار 30 - يىللاردا يېتىشىپ چىققان قابىلىيەتلىك مۇئەللىمەلەر ئىدى.

ئېلى ھاكىم ۋە ئابلا ھاكىم دەۋرىدە يەرلىك بەگ، شاڭيۇ، ..... لارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ ۋە ئۇلارنىڭ مەكتەپتىكى رولى جارى قىلدۇرۇلۇپ، مەكتەپ باشقۇرۇش ۋەكىللىرى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەنىدى. ئۇلار ئوقۇتقۇچىلارغا يېقىندىن ماسلىشىپ، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش، ئوقۇغۇچى چاقىرىش، مۈلۈك تولۇقلاش قاتارلىق خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرەتتى. ئوقۇتقۇچىلارمۇ يەرلىك بەگ، شاڭيۇ ئەمەلدارلارنىڭ خەت - چەكلىرىنى يېزىپ بېرىشكە ياردەملىشەتتى. شۇڭا ئۇلار يۇرت ئىچىدە «ئەپەندىم» دەپ چىرايلىق ئاتىلاتتى.

يېزىلاردا بېكىتىلگەن مەكتەپ ۋەكىللىرى ئىچىدە

جامىدىن ھادىل شاگىيۇ، سالى ھاجىم، تاغلاق (تاغ بولاق)
تىن مۇسابەگ، چوداردىن قاسىم ھاجىم، ئەلاھاجىم، ئىمىن
بەگ؛ ئىشلەنچىدىن داۋۇت مۇتىۋەللە ئاخۇنۇم؛ قويچىدىن
توختىنياز بەگ، قىزىلدىن ئىمىر شاگىيۇ، ئاجىرىقتىن
ئابدۇراخمان ھاجىم، بوزدۆڭدىن تويۇق ئىمام، بوربو-
دۇي ئىپىسا مىراپلار ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك
شەخسلەر ئىدى. 1941 - يىلىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ
بوغالتىرى مەخمۇد موللايۇپ ئاكىنىڭ ئېيتىشىچە، چودار-
دىكى ئەلا ھاجىم (ئەلابەگ) ئۇيۇشمىغا زاكات بېرىشتە
ئەڭ ئاكتىپ ئىدى. ئۇ ئالدى بىلەن 20 دىن 30 غىچە
قويىنى تاللاپ، زاكاتقا بېرىپ، ئاندىن باشقىلارنى زاكات
بېرىشكە دەۋەت قىلاتتى.

ئېلى ھاكىم، ئابلا ھاكىم دەۋرلىرىدە يۇقىرىدىن مەك-
تەپ خىراجىتى بېرىلگەنىدى. مەسىلەن: 1937 - يىلى ئۆل-
كىلىك مەركىزي ئۇيۇشمىدىن 14 مىليون دوللار بۇيرۇپ
بېرىلگەن بولۇپ، بۇ پۇل بىلەن جام ۋە دۆڭ مەھەللە
مەكتەپلىرى رېمونت قىلىنغانىدى. شەھەردىكى مەكتەپلەر-
نىڭ سانى كۆپىيىش بىلەن سىنىپ سانى 19 غا، ئوقۇ-
غۇچىسى 760 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچىسى 30 غا كۆپەيگەنىدى.

ئابدۇخالىق داموللام ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك 19 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ دەم
ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم باغۋەن لوتپىيە ئىسھاقوۋا 10
بالىسىنى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇتۇپ، سوتسىيالىستىك زاما-
نىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ياراملىق ئەۋلاد يېتىشتۈ-
رۈپ بېرىشتەك تۆھپىسى بىلەن تونۇلغان شەرەپلىك ئانا.

ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىلشات مالىك «مەملىكەتلىك ئالا-چىپار سىيرلارنىڭ نەسلىنى يېتىشتۈرۈش ئىلغار خىزمەتچىسى» بولۇپ باھالىنىپ، ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلاندى. بۇ — ئۆز ئائىلىسى جۈملىدىن پۈتۈن مىللىتىمىز ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن يەنە بىر شەرەپ.

تەجرىبىلىك، ئىخلاسكار باغۋەن ئۆز بېغىدىن يېڭى بىر مېۋە سورتىنى يېتىشتۈرۈپ، كىشىلەرنى ھوزۇرلاندۇرۇشنى ئۆزى ئۈچۈن بەخت ھېس قىلغىنىدەك، ئاتا-ئانىلارمۇ بالىلىرىدىن ئەل كۆڭلىدىكى بىرەر ياخشى پەرزەنت چىقسا، كۆڭلى سۆيۈنۈپ پەرزەنتىنى قاتارغا قوشۇش جەريانىدىكى قۇربان كۈچ-قۇۋۋەتلىرى شۇ ھامان تولۇقلىنىپ، ئۆزىگە يېڭىدىن بىر كۈچ قوشۇلغاندەك ھېس قىلىدۇ. «بالا چوڭ قىلىپ، ھاردۇغۇم چىقتى» دېگەن ئەنە شۇ.

ياراملىق ئەۋلاد قالدۇرۇپ ھۆرمەت سورۇنلىرىدا قەدىرلىنىۋاتقان لۇتپىيە ئىسھاقوۋانىڭ مائارىپ ئۈچۈن سىڭدۈرگەن قىممەتلىك مېھنەت ئەجرىنى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ مۇخبىرلىرى يېڭى يېزىقچە، كونا يېزىقچە گېزىتلىرىنىڭ بەتلىرىدە سۈرىتى بىلەن ئېلان قىلدى.

ئاقسۇ كۇنىشەھەرنىڭ مائارىپ تەزكىرىسىنى يېزىشقا قول سېلىپ 1940-يىللارغا كەلگىنىمدە، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خۇددى 11-ئايدىكى ئۈششۈك ھەرىلەرگە ئايلىنىپ، جان تالىشىۋاتقان دەۋرگە توغرا كەلدىم. ئەنە شۇ زۇلمەت ئىلكىدىكى ئاقسۇ كونىشەھەر مۇھىتىنىڭ قاراڭغۇلۇقىدا بىر ئۈمىدۋار چىراغ يېنىپ تۇردى. بۇ چىراغنى ياندۇرغۇچىلار لۇتپىيە ئىسھاقوۋا ۋە ئۇنىڭ دادىسى ئىلھامجان ئەيسايۇپ، ئانىسى تۇرسۇنخان ئابدۇخالىقوۋا

ئىدى. لۇتپىيەنىڭ ياشلىق دەۋرلىرى، دادىسى ۋە ئانىسىنىڭ قىرانلىق دەۋرىدىكى ئەقىل - قۇۋۋىتى ئىلىم - مەرىپەت چىرىغىغا ماي بولۇپ قۇيۇلۇشقا باشلىدى.

ئىلھامجان، تۇرسۇنخانلار مائارىپ قوشۇنىغا 1933 - يىلى كىرىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار 1943 - يىلى ئاقسۇ كونىشەھەرگە كەلگەنگە قەدەر تۇرپان، ئۇرۇمچى، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئىشلەپ نۇرغۇنلىغان ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرگەنىدى.

لۇتپىيە ئىسھاقىۋا 1942 - يىلى ئۈلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ دارىلمۇئەللىمىن سىنىپىنى پۈتتۈرۈپ، ساۋاقداشلىرى مورشىدە ۋەلىيېۋا، ئايىشە ساپىيىۋا ۋە شەمشىقەمەر قاتارلىق ئۆزبېك، تاتار قىزلىرى بىلەن جەنۇبقا تەقسىم قىلىنغان. مانا بۇلار جەنۇبقا تەقسىم قىلىنغان تۇنجى قېتىملىق قىزلار ئىدى. لۇتپىيە بولسا پېشقەدەم پېداگوك ۋە ئەدىب ئابدۇللا تالىپنىڭ «قاينام ئۆركىشى» ناملىق بىئوگىرافىك رومانىنىڭ 7 - بابىدىكى «قوشئاۋاتتا قوش پەرى» نىڭ، يەنى —

«قوش ئاۋاتتا قوش پەرى،
قېلىشمايدۇ ھېچبىرى.
ئىككىلىسى گۈزەل ئاي،
ئايدىن گۈزەل تەسۋىرى»! نىڭ بىرسىنىڭ بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

لۇتپىيە ئىسھاقىۋا ئاقسۇ كونىشەھەرگە كەلگەندە دادىسى «تۇران سادىقىيە» دە ئوقۇتقۇچى، ئانىسى تۇرسۇنخان قىزلار مەكتىپى «مەكتىپى نىيازىيە» دە مۇدىر ئىدى. تۇرسۇنخان «مەكتىپى نىيازىيە» نىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى

تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، مەدەنىي ھايات يەنىمۇ جانـ
لىنىشقا باشلىدى. ئوقۇغۇچىلار پائالىيەتلىرى توغرىسىدا
ئاپتونوم رايونلۇق دورا شىركىتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان
پېشقەدەم سائادەت سولتانىۋا مۇنداق ئەسلەيدۇ: «ئوقۇغۇـ
چىلار مەكتەپ فورمىسى بويىچە ئاق كوپتا، قارا يوپكا
كىيەتتۇق. كەمبەغەل قىزلارغا مەكتەپتىن تىككۈزۈپ بېرەتـ
تى. كوچىلارغىمۇ مەكتەپ فورمىسىدىكى كىيىم بىلەن چىقـ
قاتتۇق، يۈرۈش تۇرۇشىمىز ناھايىتى رەتلىك ئىدى. ئوـ
قۇتۇش سۈپىتى چىڭ تۇتۇلاتتى. ئىمتىھان نەتىجىسى ئوـ
قۇغۇچىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ ئالدىدا ئېلان قىلىناتـ
تى. ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارغا بىر كىيىملىك رەخت، يېرىم
توپ قىرىنداش، يېرىم توپ دەپتەر مۇكاپات بېرىلەتتى.
مەنمۇ شۇنداق مۇكاپاتلاردىن بەھرىمەن بولغان. بۇ ئىقتـ
سادىي ياردەم ئىقتىسادلىق كىشىلەرنىڭ ئاياللىرى ئىئانە
قىلىش ئارقىلىق يىغىلاتتى. دەرستىن كېيىن تەنتەربىيە،
سەنئەت، شېئىر ئوقۇش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق
مەدەنىي تۇرمۇش ناھايىتى جانلانغانىدى».

تۇرسۇنخان ئابدۇخالىقىۋا باشلانغۇچ مەكتەپتىن سا-
ئادەت سۇلتانىۋا، ئېلىخان توختى، ھاۋا ھاشىم، پاتەم
ئەكرەمى قاتارلىق ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتقۇچىلار
قوشۇنىغا تولۇقلاپ بەردى. بۇ قىزلار مىتوت، كەسىپ جەـ
ھەتلەردىن ھېچقانداق تەمتىرەپ قالماي ئوقۇتقۇچىلىقـ
نىڭ ئېھتىياجىدىن چىققانىدى.

بارلىق تىرىشچانلىقلىرىنى ئوقۇتۇشقا سەرپ قىلغان
تۇرسۇنخان ۋە ئىلھامجانلار مەدەنىي ئۆلىمالار ئائىلىسىدە
ئۆسۈپ يېتىلگەن. تۇرسۇنخان ئاپپايىنىڭ دادىسى ئابدۇـ

خالىق داموللا بۇخارا مەدرىسى ئىسلام ئىنستىتۇتىدا ئەرەبچە، پارسچە تىل، ئىسلام تارىخى ۋە تىببىي ئىلىم ئۆگىنىپ، 1901 ـ يىلى ئۈرۈمچىگە كەلگەن. ئۇ، ئۈرۈمچىدە نورغۇنلىغان پاشالارغا، تىبابەتچىلىك ۋە پەننىي، دىنىي جەھەتلەردىن دەرس ئۆتكەن. شۇ قاتاردا ئۆزىنىڭ پەرزەنتلىرى: نۇرۇدۇن، شەمسىدىن، بەدرىدىن، تۇرسۇنخانلارغا دەرس ئۆتكەن. بۇ پەرزەنتلەر شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ ئالدىنقى زىيالىيلىرىدىن ئىدى. چوڭ ئوغلى نۇرۇدۇن ئابدۇخالىقى ئۈرۈمچى، ئالتاي مائارىپىنىڭ ئاساسىنى ياراتقان بىرىدىنبىر شەخسىيدۇر. شەمسىدىن يەرلىك مال شىركىتىدە بىرنەچچە يىل ئىشلىگەن. بەدرىدىن ئۈرۈمچى، ئالتاي، قاتارلىق جايلاردا ئوقۇتقۇچى، كېيىن ئىلى ۋىلايەتلىك ... 1905 ـ يىلى تاشكەنتتىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان مەدەنىي ئۆلىما بولۇپ، ئۇ ئوغلى ئىلھامجاننى شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق زىيالىيسى ئەيسا زەيتۇللادا ئوقۇتقان. ئىلھامجان رۇسچە، تاتارچە تىللارنىمۇ پۇختا ئۆگەنگەن...

ئەگەر تېخىمۇ كەڭرەك ئويلىساق، ئابدۇخالىق داموللامنىڭ ئىلىم ـ پەننى مىراس قالدۇرۇش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلىم ـ پەن پەرۋانىلىرىنى نەچچە ھەسسىلەپ ئۇلغايتىپ باردى.

دېموكراتىك زات — شايۇپ قارى ھاجىم

شايۇپ قارى ھاجىم 1890 - يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ئەشمە بۇلاق بېشىدا تۇغۇلغان. دادىسى ئابدۇساتتار ھاجىم ئەنجانلىق ئۆزبېك ئىدى. ئۇ چوڭ ئۆلىما، دىنىي زات بولۇپلا قالماي، موسكۋا قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرنى زىيارەت قىلغان تەرەققىيپەرۋەر، مەدەنىي سودىگەر ئىدى. ئابدۇساتتار ھاجىم ئاقسۇ كونىشەھەرگە كەلگەندىن كېيىن، بوز دۆڭلۈك چارۋىدار كېرەم ھاجىمنىڭ قىزى ئاتىكىخانغا ئۆيلەنگەن. دېمەك شايۇپ قارى ھاجىمنىڭ ئانىسى ئۇيغۇر ئىدى. ئابدۇساتتار ھاجىم سودىگەرچىلىكتە تېز بېيىغاندىن كېيىن ھازىرقى ئاقبۇلاق چارۋىچىلىق فېرمىسىغا قاراشلىق بولغان نۇرغۇن كۆزلەك ۋە يايلاقلارنى سېتىۋالدى. بالىلىرىنى ھەج تاۋاپ قىلدۇرۇپ شەرقتىكى چوڭ شەھەرلەرنى زىيارەت قىلدۇردى. ئۇ سودىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن رۇسلار بىلەن بىرلىشىپ ئاقسۇ كونىشەھەر بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى جوجاڭ دېگەن يەردە كەڭرى باغ، ئامبار، ياتاق - ئىشخانىلاردىن تەركىب تاپقان بىر شىركەت قۇردى. بۇ شىركەتنىڭ ئورنىدا ھازىر ئاقسۇ دۆلەت مۇداپىئە پولكىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى ئورۇنلاشقان. شۇنداق بولسىمۇ بۇ جاينى نۇرغۇن كىشىلەر ئابدۇساتتار ھاجىمنىڭ ئوغلى شايۇپ قارى ھاجىمنىڭ نامى بىلەن «شايۇپ قارى ھاجىمنىڭ بېغى» دەپ ئاتايدۇ.

شايۇپ قارى ھاجىم ئاقسۇ كونىشەھەردە موللا ناسىر داموللامدا ئوقۇپ تەلىم ئالغانىدى. ئۇ، 1930 - يىللاردىكى خوجىنىياز ھاجىم باشچىلىق قىلغان دېھقانلار ئىنقىلا-

بىنىڭ ئاكتىپ ھىمايىچىسى ئىدى. شۇڭا ئۇ خۇجىنسىياز ھاجىم زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن قولغا ئېلىندى. ئاكىسى ئابلىمىت ھاجىم زىنداندا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ ئاقسۇ كونىشەھەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تۇنجى رەئىسى ئىدى.

شايۇپ قارى ھاجىم 1941 - يىلى تۈرمىدىن چىقىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشتى ۋە ئىنقىلاب ئۈچۈن نۇرغۇن پۇل، چارۋىلارنى تەقدىم قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ ھەقىقىي قوللىغۇچىسى بولغانىدى. 1945 - يىلى ئاقسۇغا كېلىپ مۇئاۋىن ۋالىي بولغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن تاغلاق (تاغ بۇلاق) چارۋىچىلىق فېرمىسىغا مۇئاۋىن چاكجاڭ، ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەشكە ئەزا قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولدى.

شايۇپ قارى ھاجىم پارتىيىگە سادىق بولۇپ، سوتسىيالىزمنى ئاكتىپ ھىمايە قىلغانىدى. ئەپسۇسكى 1966 - يىلى قوزغالغان «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا «چەتكە باغلانغان ئۇنسۇر»، «ئەكسىلئىنقىلابچى»... دېگەندەك قالپاقلار ئاستىدا روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن دەھشەتلىك ئازابلارنى بېشىدىن كەچۈردى. 1975 - يىلى كۆيۈپ كېتىپ، ساقىيالماي كۇچاغا بېرىپ، ئوغلى ئابدۇساتتار قارىنىڭ يېنىدا ۋاپات بولدى.

شايۇپ قارى ھاجىم رەھىمدىل، دىيانەتلىك، كەڭ قورساق زات ئىدى. ئۇ «مەكتىپى شەپقەت» ناملىق دارىلئىتامنى قۇرۇشقا شارائىت ياراتقان ۋە مەبلەغ سالغان. كىشىلەر بۇ زاتنى بىردەك شەپقەتلىك، رەھىمدىل ئاتىلار قاتارىدا ھېسابلايدۇ ھەم ئىنقىلابىي تەشكىلاتچى، خەلق

ئىنقىلابىنىڭ مەدەنىيەتكارى ۋە باشلامچىلىرى قاتارىدا ھۆر-مەت بىلەن تىلغا ئېلىندۇ.

«تۇران سادىقىيە»

ناھىيە بازىرى ئىچى مىسكەر بازىرىدىكى مەكتەپ (ھازىرقى سانائەت - قاتناش ئىدارىسى ئورنىدا) «تۇران سادىقىيە» دەپ ئاتىلاتتى. «تۇران» دېگەن ئاتالغۇ - قەدىمكى زامان تۈركلىرىنىڭ ئومۇمىي ماكانىنىڭ ئاتالمىسىدۇر.

«تۇران سادىقىيە» نى تەمىر قىلغۇچى سادىق ئاخۇ-نۇم 1896 - يىلى قەشقەر شەھىرى قازانچى ياربېشى مەھەل-لىسىدە سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دادىسى ھېكىم ھا-جىم سەمەرقەنتلىك ئۆزبېك بولۇپ، ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. سادىق ئاخۇنۇم كىچىك ۋاقتىدا قەشقەر خانلىق مەدرىسى «ساچىيە» دە ئوبۇلقاسىم قازى ئاخۇنۇمدىن تەلىم ئېلىپ، ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئوچتۇرپانغا كېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دېڭىزچىلىق قىلىپ، ئالمۇئاتا، فرونزى، پىشكەك (پرژېۋالىسكى) ۋە سەمەرقەند ئەتراپىدا سودىگەرچىلىك قىلغان. كېيىن قەشقەردىكى ئاخۇنبايوپ (خەلقئارالىق سودى-گەر) نىڭ تەكلىپى بىلەن ئاقسۇدا تىجارەت ئورنى قۇ-رۇپ، 1930 - يىللىرى ئاقسۇ كوناشەھەردە يۇڭ، تېرە پىرىيوم قىلىش زاۋۇتى قۇرغان. سوۋېتكە خام مال چىقىرىپ، سا-نائەت ماللىرىنى كىرگۈزۈپ، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى

قامدىغانىدى. چەتنىڭ ئىلغارلىقلىرىنى ئۆگەنگەن سادىق ئاخۇنۇم، 1935 - يىلى ئاقسۇغا هاكىم بولغان. كىشىلەر بولسا «سادارىن» دەپ ئاتايتتى. سادىق ئاخۇنۇم هاكىم بولغاندىن كېيىن، ئاقسۇدا ئىككى سىنىپلىق «مەكتىپى سادىقىيە» نى (هازىرقى خۇيىزۇلار مەسچىتى ئورنىدا) ۋە ئاقسۇ كونا شەهەردە ئاستى - ئۈستى تاختايلىق بەش سىنىپلىق «توران سادىقىيە» نى تەمىر قىلغان. بۇ مەكتەپلەرنىڭ بارلىق قۇرۇلۇش راسخوتى ۋە بارلىق ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرىنىڭ چىقىمىنى سادىق ئاخۇنۇم ئۆزى قىلغان، هازىرقى پۇل هېسابىدا 100 مىڭ سومغا توغرا كېلەتتى.

خەلق مائارىپى ئۈچۈن ئۈچەس تۆهپە ياراتقان سادىق ئاخۇنۇم، 1940 - يىلى ئۈرۈمچىدە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتلە قىلىندى.

سادىق ئاخۇنۇم شۇ دەۋرلەردە باللىرىدىن:

نەمەتۇللا هېكىموف، ئوبۇلقاسىم هېكىموف، ئابابەكرى هېكىموف، بەختىخان هېكىموف قاتارلىقلارنى ئۈرۈمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى يۇقىرى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تايانچلىرىغا ئايلاندۇرغانىدى. بۇلار هازىرغىچە جەمئىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى، مائارىپنىڭ گۈللىنىشىدە ئەقىل - پاراسەتلىرىنى تولۇق سەرپ قىلىپ كەلدى.

«توران سادىقىيە» نىڭ دەسلەپكى مۇدىرى — قەشقەرلىك ئىمىن قارى ئەخمىدى (1937 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتلى قىلىندى)، ئوقۇتقۇچىلىرى — سادىق ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى ئوبۇلقاسىم هېكىموف (هازىر ئاقسۇ ۋىلا-

يەتلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكوم مەكتىپىدە)، ئوبۇلقاسىم ئابدىخوپۇر مۇبارەكشا (ئولياروپ)، قاسىم كېرىمى ئىدى.

نىياز دوتەي ۋە «مەكتىپى نىيازىيە»

1935 ـ يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن ئەشىبۇلاق يېنىدىكى ھازىرقى مائارىپ ئىدارىسى ئورنىدا قىزلار مەكتىپى («مەكتىپى نىيازىيە») تەمىر قىلىندى. قىزلار مەكتىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ـــ قىزلارنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى ئەركىنلىككە ۋە جەمئىيەتكە يۈزلىنىشىگە ئىمكانىيەت ياراتتى. مەكتەپنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتا رول ئوينىغۇچىلار: ئاقسۇدا تورۇشلۇق نىياز دوتەي (يەنى ۋالىي)، سوپى زادە (مەمتىمىن قارى ھاجىم)، موسا داموللام قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. مەكتەپكە، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى نىياز ھېزۇللا شېرىپنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن «مەكتىپى نىيازىيە» دەپ نام بېرىلدى.

نىياز دوتەي ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولۇپ، 1894 ـ يىلى تۇرپانغا قاراشلىق ئاستانە يېزىسىدا تەرەققىيپەرۋەر ئۆلىما ئائىلىدە تۇغۇلغان. كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان ۋە پەننىي بىلىملەرنى ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ بوۋىسى شېرىپ ئۆز زامانىسىدا قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملىغانلىقى ئۈچۈن، قەشقەر ھاكىمى زوردۇن ھېكىمبەگ (زوردۇن ھېكىمبەگ تۇرپانلىق بولۇپ، 1830 ـ يىللىرى قەشقەرنىڭ ھاكىمى ئىدى) كۈيئوغۇل قىلىۋالغان، نىياز شېرىپنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا ۋە نەۋ-

رىسى ھېبىزۇللا قاتارلىقلارمۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ، جامائەت ئىچىدە تونۇلغان. نىياز ھېبىزۇللا (شىرىپى) بۇۋىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، مەرىپەت ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىكتە تۇرپاندا ئالاھىدە ئابروي ۋە نوپۇزغا ئىگە بولدى. ئۇ ئاستانىدا يېڭى پوسۇندىكى ياۋروپاچە ئۆي - ئىمارەتلىرىنى سالدۇرۇپ، كىشىلەرنى مەدەنىي ھاياتقا يۈزلەندۈرگەنىدى.

نىياز شىرىپى 1930 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدىكى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ ئاكتىپ قاتناشقۇچىسى بولۇپ، تۇەنجاڭلىققا كۆتۈرۈلگەنىدى. شۇ جەريانىدا ئۇ مىللەتنىڭ روناق تېپىشىدا ئىلىم - پەننىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆز بالىلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپ ۋە قېيىن ئىنىسى ئابلىز شىرىپلەرنى ئۆز تەشەببۇسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىش بىلەن يەنە ئاستانىلىق ياشلاردىن ئەيسانىياز، ئىسمايىل ھېبىزۇللايۇپ، ئابدۇقادىر ھەسەن، ئابلىمىت مەخسۇتوپ، ئەبەيدۇللا رەۋىدۇللا، ئابلا ھوشۇرۇپ، ئابدۇۋايىت ۋاجىدى، ھەسەن كېرىم قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق ياشلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ «ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى» دا ئوقۇشىنى قوللاپ، قىزغىنلىق كۆرسەتكەن. چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپ تاشكەندە ئوقۇۋاتقاندا ۋاپات بولغان. قېيىن ئىنىسى ئابلىز شىرىپى ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىغا باشلىق بولۇپ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا ۋاپات بولغان، شۇ دەۋردە بىر قانچىلىغان ھەر مىللەت ياشلىرىنى

شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىغەن مەكتىپىدە ئوقۇشقا تەشەببۇسچىلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ بىرى شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىدىن دەم ئېلىشقا چىققان ئەيسا بۇسۇپ بولۇپ،[1] ئۇ ئاقسۇ مائارىپى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشقان.

شېڭ دوبەن ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىنجاڭدا، بىرلا ئاستانە يېزىسىدىن 30 دىن ئارتۇق ياشلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىقىشى، شۇ دەۋردىلا ئەمەس، ھازىرقى دەۋر ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ ئالاھىدە ئىشتۇر.

نىياز شىرىپى ئاقسۇدا دوتەي بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە كۈندۈزى ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن بولغان بولسا، كېچىسى تاڭ ئاتقىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن ھەر خىل گېزىت، ژۇرناللارنى... ئوقۇپ ئىچكى ئەھۋال ۋە ئېقىم مەسىلىلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغان. ئۇ بالىلىرىنىڭ ئوقۇشسىز قېلىشىنى خەۋپ دەپ بىلگەچكە، ئۆزىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرىنى ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ بالىلىرىنى دوتەي يامۇل ئىچىدە سىنىپ ئېچىپ ئوقۇتقان. بۇ باشلانغۇچ سىنىپ، 1934 - يىلى قۇرۇلغان تۇنجى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىننىڭ ئاساسى ئىدى. شۇ يىللىرى ئاقسۇ ۋىلايەت دائىرىسىدە مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ۋە مەكتەپلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشىنى نىياز دوتەيدەك بىر كۈچلۈك يۆلەنچۈكنىڭ بولغانلىقىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

نىياز دوتەي 1934 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە ئاقسۇدا تۇرغان مەزگىللەردە، ئاتاقلىق مەرسىيەتچى شائىر، ناتىق سوپى زادە (مەمتىمىن قارى ھاجىم) نى تەكلىپ

قىلىپ، ئاقسۇ كونىشەھەردىكى قىزلار مەكتىپى قاتارلىق بىر-قانچە مەكتەپلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە مەددەت بەردى ۋە شۇ يىللاردا ئاقسۇدا ئاتىسىدىن يېتىم قالغان بىر خەنزۇ بالىنى بېقىۋېلىپ، ئۆز بالىلىرى قاتارىدا ئوقۇتتى. بۇ بالىغا «ئابلاجان» دەپ ئىسىم قويدى. ئابلاجان ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىدە ئىشلەيدۇ. ئابلاجان تا ھازىرغىچە نىياز دوتەيىنىڭ بالىلىرى بىلەن ئۆزئارا بىر تۇغقانلاردەك مۇئامىلە قىلىشىپ تۇرۇشىدۇ.

1937 ـ يىلى شېڭ دوبەن ئۇيۇشتۇرۇش قىلىپ، نىياز دوتەيىنى تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق كونسۇللۇققا بەلگىلىدى. نىياز دوتەي ئاقسۇدىكى ۋەزىپىسىنى سالى دوتەيگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، تاشكەنتكە باردى. ئۇ بالىلىرىنى تاشكەنتتە رۇسچە ئوقۇتتى. شېڭ دوبەننىڭ نىقاب ئاستىدىكى ساختا قىياپىتى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، نىياز دوتەيىنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ، چۆچەك چېگرىسىدىن ئۆتكەندە قولغا ئالدى. بالىلىرى بولسا، دادىسىنىڭ قىسمەتلىرىدىن خەۋەرسىز ئىدى.... بالىلىرى «خائىن» نىڭ بالىلىرى دېيىلىپ (خۇددى «ئۇلۇغ پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا پېشقەدەم كادىرلارنىڭ ۋە رەھبەرلەرنىڭ بالىلىرى «جىن ـ شەيتان» لارنىڭ بالىلىرى دەپ چەتكە قېقىلغاندەك) چەتكە قېقىلىپ، ئىنسانىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىندى. نىياز دوتەي، خوجىنىياز ھاجىم، ماخمۇت مۇھىتى (سىجاڭ)... لار بىلەن بىر ئېقىمدا بولغانلىقى ئۈچۈن، شېڭ دوبەن خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، نىياز دوتەيىنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە مەرىپەتپەرۋەر قېرىنداشلىرى، بۇرادەرلىرىگە زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ تۇر-

پاندىكى تۇغقانلىرى ۋە پىكىرداشلىرىدىن: ئەخمەت شىرىپى، ئابلىز شىرىپى، ئىمىن تاجى، ئابدۇراخمان ئەپەندى قاتارلىقلارنى تۈرمىگە ئېلىپ قىيناپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئۆيلىرى ۋە يېقىندىن سالدۇرغان مەكتەپلىرى ئىنقىلابچىلارنى، مەرىپەتپەرۋەرلەرنى جازالايدىغان گۇندىخانا ۋە جازا مەيدانىغا ئايلاندۇرۇلدى.

شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندىن كېيىنلا نىياز دوتەيىنىڭ هايات قالغان بالىلىرى، قېرىنداش، پىكىرداشلىرى مەرھۇمنىڭ ئارزو - ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا كۆرەش قىلدى.

نىياز دوتەيىنىڭ چۆچەك چېگرىسىدا قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن قانداق قىسمەتلەرگە يولۇققانلىقى توغرىسىدا، مەرھۇمنىڭ ئوغلى ئابدۇرشىت شىرىپى 1958 - يىلى ئۈرۈمچى غەربىي تاغدا ئەسەدۇللا ھەبىزى (ئەسەدۇللا ھەبىزى ئۆزبېك، ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ كادىرى بولۇپ، 1962 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن) بىلەن تۆمۈر رۇدىسىنى كولاۋېتىپ قىلىشقان سۆھبەتلىرىدە تۆۋەندىكى مەلۇماتقا ئىگە بولدى. بۇ سۆھبەتنىڭ جەريانىغا قاراپ باقايلى.

— ئابدۇرشىت، سەن قەيەرلىك؟

— تۇرپان ئاستانىدىن.

— كىمنىڭ ئوغلى؟

— نىياز ئاخۇننىڭ.

— داداڭ بۇرۇن خىزمەت قىلغانمۇ؟

— ھەئە، بۇرۇن ئاقسۇغا دوتەي بولغان. تاشكەنتتە كونسۇلمۇ بولغان. نېمانچە سورايسىز؟

— سىنى داداڭغا ئوخشىتىپ سوراپ كۆردۈم.
— ئەسەدۇللا ئاكا، سىز دادامنى تونۇمسىز؟!
— ھەئە، داداڭ بىلەن بىر كامېردا ياتقانىدىم. ئىككىمىزدىن باشقا يەنە بىر خەنزۇ، بىر شىۋە بار ئىدى. داداڭ ئۈچ قېتىم ئېغىر سوراقتىن كېيىن سالامەتلىكى ناچارلىشىپ، سىيەلمەي ئاۋارىچىلىق تارتتى. ئېغىر قىيىن - قىستاقلار ئەنە شۇنداق ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان بولسا كېرەك. كېيىن باشقا كامېرغا يۆتكىۋەتتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي داداڭنىڭ ئەدىيال، يوتقان، كۆرپىلىرىنىڭ تالادا يېيىقلىق تۇرغانلىقىنى كۆردۇق. ئورۇن - كېچەكلەرنىڭ تالاغا يېيىلىپ قېلىشى مەھبۇسنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى....

نىياز دوتەيىنىڭ ئۆلۈمى ئەنە شۇنداق دەھشەتلىك بولدى. دادىسىنىڭ چۆچەكتىن كەتكەندىن كېيىنكى تەقدىرىنى 21 يىلدىن كېيىن بىلىشكە ئۈلگۈرگەن ئابدۇردىشىت نىيازى، (شىرىپى) ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق سودا نازارىتىنىڭ ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىدە ئىشلەيدۇ.

نىياز شىرىپى نامى بىلەن ئاتالغان ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپى بارلىققا كېلىشى بىلەن ئۇنىڭ مۇدىرلىقىغى ئۆزبېك ئۆلىماسى ۋە خەتتات مۇساداموللام ئۈستىگە ئالدى. شۇ دەۋرلەردە، بۇ مەكتەپتە ئوقۇغانلاردىن ئايشە خانىم، نۇرنىسا قادىر، خەلچەم ئاقمۇللا، ئايىمنىسا ئابلىمىت ھاجىم، نۇرانەم سەلەي، بەختىخان سادىق، چىننەتشەخان قادىر ھاجىم، خەيرىنىسا مەمتاجىم، سائادەت سۇلتانىۋا، خەلچەم ئەمەت، پاتەم ئەكرەم، ھىنىپەم ئابدۇللا، ئېلىخان توختى.... قاتارلىقلار ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئاقسۇ كونا-

ھەشەردە موئەللىمەلەر قوشۇنى ئۆلگىيىپ باردى. كېيىن تەجرىبىلىك ۋە ئىقتىدارلىق تورسۇنخان (ئۆزبېك) ئاپپايلار داموللامىنىڭ مېھنىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مەرھۇمنىڭ (نىيازدوتەيىنىڭ) روھىنى شادلاندۇردى.

مەرىپەتپەرۋەر — ماكتىباي

ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان تەڭرىتاغ ئېتىكىدە ياشىغۇچى قىرغىزلار ئىۆشرە، زاكاتنى ئۇچتۇرپان قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا تاپشۇراتتى. نەتىجىدە، قىرغىز مەكتىپى قۇرۇلماي قالغانىدى. مەكتەپ بولمىغاچقا بىر بۆلۈك قىرغىزلار بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن مۇزات دەرياسىدىن ئۆتۈپ، باي ناھىيىسىنىڭ مۇزات دەرياسى بويىدىكى قاراياغ تاغلىق كەنتىدىكى قىرغىز مەكتىپى بار جايغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدى. ئەنە شۇنداق شارائىتتا ماكتىباي كېيىنكى بىر ئەۋلاد قىرغىزلارنىڭ پەنگە بولغان ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەكتەپ قۇرۇشقا جۈرئەت قىلدى.

ئۆز مىللىتىنىڭ مەنىۋى ئورۇقىنى ھەل قىلىش يولىدا پەرۋانە بولۇپ يۈرگەن ماكتىباي، 1890 ـ يىلى سوۋېت قىرغىزىستانىنىڭ كۆل دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. 1918 ـ يىلى تاغلاق (تاغبۇلاق) قا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. ماكتىباي ساۋاتسىز بولسىمۇ، مەرىپەت ئىگىلىرىنى قەدىرلەيدىغان سەزگۈر ئادەم ئىدى. ئۇ 1934 ـ يىلى تاغلاق (تاغبۇلاق) تا مەرىپەتنى سۆيگۈچى، ئىلىم ـ پەننى قەدىرلىگۈچى قىرغىزلارنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ، مەكتەپ

سىلىشقا تەييارلىق قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن تۆمۈرچوققا باغرىدىكى بوزدۆڭدىن ساۋاپچىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئوقۇشسىز قالغان بالىلارنى تىزىملاپ چىقتى، ماكىتباي مىللەتلەرنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن ئىلىم - پەنگە تايىنىشنى تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ مائارىپقا بولغان تونۇشىنى ئۆستۈردى. مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۆزى ئالدى بىلەن 30 قوي ۋە بىر بۆلۈك پۇل چىقىرىپ، كىشىلەرنى ئىئانە توپلاشقا تەشەببۇس قىلدى. نەتىجىدە ماكىتباينىڭ باشلامچىلىقى، خەلقنىڭ قىزغىنلىقى ئۆزئارا ماسلىشىپ، 1936 - يىلى تاغلىق (تاغ بولاق) تا ئاستى - ئۈستى تاختايلىق، تۆت سىنىپلىق زامانىۋى تۇنجى ياتاقلىق قىرغىزلار مەكتىپىنى پۈتتۈردى. شۇ يىلى 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. ئوقۇتقۇچىلىققا ئاخچىدىن مۆمىن ئەپەندى، ئابدوسالام قاتارلىق قابىلىيەتلىك ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلدى. تاتار زىيالىيسى شاۋالىۋ شۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغانىدى. ئالىي ھەسەن، نىياز قارى (شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى قىرغىزچە ئاڭلىتىش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى) ...... قاتارلىقلار ياتاقلىق مەكتەپنىڭ تۇنجى ئوقۇغۇچىسى ئىدى.

ماكىتباي ئۈچتۇرپان قىرغىز ئويۇشمىسىغا تاپشۇرۇلغان ئۆشرە، زاكاتلارنى مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، تۇرمۇش ۋە ئوقۇتۇشنى چىڭ تۇتۇپ، تۇنجى ئەۋلاد قىرغىز زىيالىيلىرىنى يېتىشتۈردى.

ئاھالىلەر تارقاق ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئوقۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ياتاقلىق مەكتەپنىڭ زۆرۈرلۈكى-

نى بىز ئەمدى ھېس قىلىۋاتقان بولساق، ماكتىباي بۇ ئۈنۈملۈك چارىنى بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن ئىشقا ئاشۇردى.

ماكتىباي 1939 - يىلى بوزدۆڭگە شاڭيۇ بولۇپ بارغاندىن كېيىن، بوزدۆڭدىمۇ مەكتەپ قۇرۇپ، تېخىمۇ كۆپ بالىلار ۋە ياشلارغا ئوقۇش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بەردى. ماكتىباي باشچىلىقىدا تەمىر قىلىنغان تاغلاق (تاغبۇلاق) ياتاقلىق مەكتىپى، بوزدۆڭ ياتاقلىق مەكتىپى قىرغىزلار مائارىپىنىڭ مۇقەددەس بۆشۈكى بولدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ 50 يىلدىن بۇيان يېتىشتۈرگەن زىيالىيلىرى پايتەختىمىز بېيجىڭدىن، تاكى ئاساسىي قاتلاملارغىچە يىلتىز تارتىپ، بارغانسىرى ئۈزۈلمەس ئېقىمغا ئايلانماقتا.

لوپ ناھىيىسى مائارىپى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

(لوپ ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللار گۇرۇپپىسى)

لوپ خوتەن رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ناھىيە بولۇپ، ئەسلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ بىر رايونى ئىدى. 1903 - يىلى ئايرىم ناھىيە بولۇپ ئايرىلغان. لوپ غەرب تەرەپتە خوتەن شەھىرى، خوتەن ناھىيىسىنىڭ بوزاق، لاسكوي يېزىلىرى؛ جەنۇب تەرەپتە خوتەن ناھىيىسىنىڭ بويا، چىرا ناھىيىسىنىڭ ھاشاتاغلىرى بىلەن؛ شەرقتە چىرا ناھىيىسى بىلەن، شىمالدا تەكلىماكان قۇملۇقلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

لوپنىڭ ئومۇمىي يەركۆلىمى 20 مىڭ كۋادارات كىلومېتىر بولۇپ، تېرىلغو يېرى 428 مىڭ 700 مو. ھازىر ئىككى بازار 9 يېزا بولۇپ، 170 مىڭ نوپۇسى بار يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى.

بىز يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ناھىيىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. ئەھۋالنى بىلىدىغان پېشقەدەم مائارىپچىلار ۋە ھەر ساھەدىكى كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتۇق. ھەر

خىل تىپتىكى سۆھبەت يىغىنلىرىنى ئاچتۇق. تېپىلغان ماتېرىياللار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ باردۇق. ئىگىلىگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا ناھىيىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى يەككە - يىگانە بولماستىن، بەلكى پۈتۈن خوتەن رايونىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. شۇڭا بۇ خىل باغلىنىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا ناھىيىمىزدە مائارىپنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا بىز ناھىيىمىزنىڭ مائارىپ تارىخى ئەھۋالىنى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويىمىز.

20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ باشلىرىغىچە بۇ بىر كەڭ زېمىندا كىچىك تىپتىكى زامانىۋى سانائەت كارخانىلىرى يوق بولمايلا قالماستىن، بەلكى بىر قىسىم دىنىي مەكتەپلەردىن باشقا يېڭى تىپتىكى بىرەر پەننىي مەكتەپمۇ يوق ئىدى.

1908 - يىلى چىرىك مەنچىڭ خاندانلىقى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن يېڭىلىپ بولمايدىغان ئېغىر قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەن بولغاچقا، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىنى تۈزۈپ، يېڭى سىياسەت يولغا قويۇشقا ئەسلىدىكى ئىمتىھان تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، ھەرخىل تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ ئۆزىگە ئېھتىياجلىق بولغان خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ سودا ۋە سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان. بىراق بۇ بىرمەزگىل خەلقنى ئالدايدىغان قۇرۇق گەپ بولسىمۇ، بۇ ئەينى زاماندا

خەلققە نىسبەتەن بىر خىل يېڭىلىق بولۇپ يىراق چېگرادىكى شىنجاڭ رايونىدا كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان. شۇڭا مەنچىڭ ھۆكۈمىتى 1908 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا دوتۇڭنى مائارىپ تەپتىش ئەلچىسى سۈپىتىدە شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا ئەۋەتكەن. شۇيىلدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدە تارىختا تۇنجى قېتىم ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۆلكىلىك ئۆلگە كۆرسىتىش باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئوقۇش باشلىغان. بۇ مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار ئەسلى پەننىي مەكتەپ كۆرمىگەن، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ خەت ساۋادى چىققان. بىراق پەن ـ مەدەنىيەتتىن خەۋىرى بولمىسىمۇ، بۇ مەكتەپتە 3 ـ 4 يىل ئوقۇش ئارقىلىق پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ، شىنجاڭ رايونىدا مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش يولىدا دەسلەپكى قەدەمدە مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن دەسلەپتە ئۈرۈمچىگە يېقىن ناھىيىلەردە، كېيىن پەيدىنپەي چەت ياقا ناھىيىلەردىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن يېڭى تىپتىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ ئايرىلغاندىن كېيىن، مەيلى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى، مەيلى كېيىنكى شىمالىي مىلىتارىستلار ھاكىمىيىتى دەۋرلىرىدە بولمىسۇن شىنجاڭدا يېڭى تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەر بولمىغاچقا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى ھاكىمىيەت ئورگانلى

رىغا ئىچكىرىدىن ئەمەلدار ۋە خىزمەتچى خادىملارنى ئە-
ۋەتىپ بېرىشكە توغرا كېلەتتى. بۇ مەزگىللەردە مەركىزدى
ھۆكۈمەتمۇ ھەر خىل ئىچكى - تاشقى كۈچلەرنىڭ بېسىمى
بىلەن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ-
نىڭ ئارىلىقى ئۇزۇن، قاتناش قولايسىز بولغاچقا ئەۋەت-
مەكچى بولغان ئەمەلدارلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىمۇ تەس
ئىدى. بۇ مەزگىلدە شىنجاڭغا چىققان ئەمەلدارلارنىڭ
ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا ئۆز ۋاق-
تىدا شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي باش ۋالىيسى بولغان
لەنكۈي، يۈەن داخۇا، ياڭ زېڭشىنلارنىڭ قايسى بىرى
بولمىسۇن شىنجاڭدا مائارىپنى يولغا قويۇپ، خەلقنىڭ
ئاڭ - سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز
دەپ قارىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئىچكىرىدىن كەلگەن ئەمەلدارلار
قانچە كۆپەيسە، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورۇنلىرىنى دا-
ۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئىمكان
قەدەر شىنجاڭدا مەكتەپ قۇرۇپ ئۆزلىرىگە سادىق، ئىشەنچ-
لىك كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەندە ئۆزلىرىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى
ئويلاپ، بۇ خىل يېڭى تىپتىكى مەكتەپلەرنى قۇرۇش قا-
رارىغا كەلگەن. لېكىن ھېلىگەر ياڭ زېڭشىنىڭ ۋە كېيىنكى
جىڭشۇرىنلار بۇ خىلدىكى مەكتەپلەرنى مەلۇم دائىرىدە
چەكلەپ، ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغان خادىملارنى تەر-
بىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش، كەڭ دائىرىدە
راۋاجلاندۇرۇشقا يول قويماسلىق پوزىتسىيىسىنى تۇتقان.
لېكىن ئۇزۇن يىللاردىن بېرى مائارىپنى يولغا قويۇپ، پەن-
مەدەنىيەت ئۆگىنىپ، نادانلىقتىن قۇتۇلۇشقا تەشنا بولۇپ

كەلگەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەكتەپ قۇ-رۇش جىددىي ئارزۇسىنى توسۇپ قالالمىدى. ئۇرۇمچىدە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان يېڭى تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەرنىڭ تەسىرى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيدى. جۈملىدىن ئۇرۇمچىگە ئەڭ يىراق بولغان لوپمۇ بۇنىڭدىن خالى بولالمىدى.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (يەنى مىلادىنىڭ 1915 - يىلى) ناھىيىمىز لوپتا تارىختا تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر بالىلىرى خەنزۇچە تىل - يېزىقتا ئوقۇيدىغان ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بىر مەكتەپ قۇرۇلۇپ، بىر سىنىپقا 30 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان، ئوقۇتقۇچىلىققا ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندىن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەن جىڭ فامىلىلىك كىشى تەيىنلەنگەن. قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى ناھىيە بازىرى ياكى بىرەر يېزىدىن قوبۇل قىلىش ئىمكانىيىتى بولماي، 30 ئوقۇغۇچىنى ھەرقايسى رايونلارغا ۋەزىپە قىلىپ چۈشۈرۈپ بەرگەن رايونلار كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى پۇلغا سېتىپ ئېلىپ پۇلىنى ئاممىدىن يىغىپ بەرگەن. شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بىر بالىنىڭ يىللىق ھەققى 12 سەر كۈمۈش پۇلغا توختىتىلغان. ئوقۇش ۋاقتى تۆت يىل بولۇپ ھەر بالا ئۈچۈن 48 سەر كۈمۈشنى ئاممىدا سېلىق سېلىپ يىغىپ، ئوقۇغۇچىنىڭ ئاتا - ئانىلىرىغا بەرگەن. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە كەلگەندىن كېيىن تاماقنى ھۆكۈمەتتىن يېگەن. يىلىغا ئىككى قۇر كىيىم، قىشلىق ئوتۇن - كۆمۈر ھۆكۈمەتتىن بېرىلگەن. ئوقۇتقۇچىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە ھۆكۈمەتتىن 30 سەر كۈمۈش پۇل چىقىم قىلغان. مەكتەپ ئورنى دەسلەپتە كونا ماي ئىسكىلاتىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ھازىرقى ماشىنىچى

كارخانىسىنىڭ ئورنىغا مەكتەپ سېلىپ يۆتكەپ كېلىنگەن. مەكتەپتە ھەربىر ئوقۇغۇچىغا بىردىن پارتا - ئورۇندۇق، بىر سىنىپقا بىردىن دوسكا تەييارلانغان. مەكتەپنىڭ بارلىق چىقىمىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئايمۇ ئاي چىقىم قىلىپ بەرگەن. دەرسلىك ئۈچۈن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرىنى كەلتۈرۈپ ئىشلەتكەن. ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر ئىپتىدائىي سىنىپلاردا خەنزۇچە تىل يېزىق، ھېساب، تەنتەربىيە، دىنىي دەرس؛ رۇشتى سىنىپلاردا دۆلەت تىلى، ھېساب، كۆكىزى - مېكىزى تەلىماتلىرى، تەنتەربىيە، شېئىر، رەسىم، دىنىي دەرس قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن.

ئۆلكىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا ئاساسەن ناھىيىنىڭ ئامباللىرى مەكتەپنىڭ مۇپەتتىشلىك خىزمەتلىرىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. مەكتەپتە رەھبەرلىك گۇرۇپپا قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلىرىنى ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى بۇ گۇرۇپپىغا قاتناشتۇرغان. بۇ گۇرۇپپا پەن - مائارىپ ھەققىدە ئاممىغا تەشۋىقات قىلىش، ئاممىغا بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇش ھەققىدە چۈشەنچە بېرىش، ھەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ياخشى ئېلىپ بېرىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. بىرىنچى تۈركۈمدە قوبۇل قىلىنغان ئوتتۇز ئوقۇغۇچى ئىلگىرى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇمىغان بولسىمۇ، ئەمما تۆت يىللىق ئوقۇش جەريانىدا كۆپ سانلىقى خەنزۇچە سۆزلىشەلەيدىغان، خەنزۇچە كىتاب، خەت - ئالاقىلەرنى ئوقۇيالايدىغان بولغان. 1918 - يىلى ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋىلايەتتىكى خەنزۇچە مەكتەپكە بېرىپ ئىككى يىل داۋاملىق ئوقۇغان. قالغانلىرى ناھىيىدى-

كى ئورگانلارغا سىناق تەرىقىسىدە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ تەرجىمانلىق، يازغۇچىلىق قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

2 ـ قارار مىنگونىڭ 8 ـ يىلى (يەنى مىلادى 1919 ـ يىلى) باشلىنىپ، مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (يەنى 1922 ـ يىلى) ئاخىرلاشقان. بۇ قاراردا لوپ خەنزۇ مەكتەپكە ئوتتۇز نەچچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يورۇڭقاشتا يەنە بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇنىڭغا 30 نەپەر، تەۋەككۇلدە بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇنىڭغا 20 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كېلىش مەنبەئەسى، مەكتەپلەرنىڭ خىراجەتلىرى بىرىنچى قاراردىكىگە ئوخشاش. ئۈچىنچى، تۆتىنچى قاراردا لوپ خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا رايونلاردىن بىۋاسىتە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنماي، يورۇڭقاش، تەۋەككۇل مەكتەپلىرىدىكى 50 بالىدىن 30 نى تاللاپ قوبۇل قىلىنغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققى ئۈچۈن يىلىغا 12 سەردىن كۆمۈش پۇلنى خەلقتىن يىغىپ ئېلىپ ئاتا ـ ئانىلارغا بەرگەن. ئوقۇغۇچىلار ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئوقۇغان. ئىككىنچى، ئۈچىنچى قارارغا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسى بىر قەدەر ياخشى بولغاچقا، لوپ خەنزۇ مەكتىپىنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى يەنىمۇ ئۆسكەن.

يورۇڭقاشتا قۇرۇلغان خەنزۇچە مەكتەپكە دەسلەپتە ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرۈپ كەلگەن مىياۋ فامىلىلىك كىشى ئوقۇتقۇچى بولغان. كېيىن لوپ خەنزۇچە مەكتەپتىكى خەنزۇ ئوقۇتقۇچى جىڭنى ۋىلايەتلىك خەنزۇ مەكتەپكە يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، مىياۋ لاۋشىنى لوپ خەنزۇ مەكتەپكە يۆتكەپ كېلىپ، لوپ خەنزۇ مەكتەپتىن

بىرىنچى قاراردا پۈتتۈرگەن رەجەپ بەگنى يۇرۇگقاش خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتكەن. كېيىن رەجەپ بەگ قايتىپ كېلىپ تۆمۈربەگ، تۆمۈر بەگ قايتىپ كەلگەندە يەنە رەجەپ بەگ بارغان. رەجەپ بەگنى يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا روزى بەگ بېرىپ بۇ مەكتەپ ئەمەلدىن قالغانغا قەدەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

تەۋەككۈلدىكى خەنزۇچە مەكتەپ 1922 - يىلى كۈزدە قۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭغا لوپ خەنزۇ مەكتەپتىن بىرىنچى قاراردا ئوقۇش پۈتتۈرگەن مەتنىياز بەگ، قۇربان بەگ، داۋۇت بەگلەر بىرىنىڭ ئورنىغا يەنە بىرسى بېرىپ مەكتەپ ئەمەلدىن قالغىچە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. ھەر قاراردىكى ئوقۇغۇچى سانى ئوخشاش بولغاچقا، ھەر مەكتەپتە بىر خەنزۇچە ئوقۇتقۇچى، بىردىن دەرس ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىككى كىشى ئىشلىگەن. دىنىي دەرس كۈنىگە بىر سائەتتىن، خەنزۇچە دەرس تۆت - بەش سائەت ئۆتۈلگەن.

ئىككىنچى قارار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى ۋىلايەتتىكى خەنزۇچە مەكتەپكە ئوقۇشقا تاللاپ ئەۋەتىلگەن. قالغانلىرى ناھىيىدىكى ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىنىپ تەرجىمانلىق، يازغۇچىلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. نەتىجىسى تۆۋەن بولغان ئايرىم ئوقۇغۇچىلار ئائىلىسىگە قايتىپ كەتكەن.

3 - قارار مىنگونىڭ 12 - يىلى (يەنى مىلادى 1923 - يىلى) باشلىنىپ، مىنگونىڭ 15 - يىلى (يەنى مىلادى 1926 - يىلى) ئوقۇش پۈتتۈرگەن. ئۈچىنچى قاراردا لوپ خەنزۇ مەكتەپلەردىكى خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار يۆتكىلىپ

كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرۈپ كەلگەن ۋاڭ ۋېيپىڭ لوپ خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، جاڭ جىڭكەيلەر داۋاملىق ئوقۇتقۇچى بولغان.

يۇقىرىدىكى مەكتەپ تۈزۈمى، ئۆتۈلىدىغان دەرسلىك، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالى يۇقىرىقى قارارغا ئوخشاش، بەزى ئوقۇغۇچىلار رايونلارنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىلىرىگىمۇ قويۇلغان. بۇ قاراردا لوپ خەنزۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار يۇرۇڭقاش تەۋەككۇل خەنزۇ مەكتەپلەردە تۆت يىل ئوقۇغان ھەم ئاساسى ياخشى بولغاچقا، لوپ خەنزۇ مەكتەپ (شۆ تاڭ) نىڭ ئوقۇش سۈپىتى ياخشى بولغان.

4 ـ قارار مىنگونىڭ 15 ـ يىلى (يەنى مىلادى 1927 ـ يىلى) باشلىنىپ، مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (يەنى مىلادى 1931 ـ يىلى) ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە ئاز قالغاندا تارقاپ كەتكەن. بۇ قاراردا لوپ خەنزۇچە مەكتەپكە يۇرۇڭقاش، تەۋەككۇل خەنزۇ مەكتەپتىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن 30 نەپەرنى تاللاپ قوبۇل قىلغان. ئوخشاشلا يۇرۇڭقاش مەكتىپىنىڭ 3 ـ قارارغا 30 نەپەر، تەۋەككۇل خەنزۇچە مەكتەپكە 20 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. بۇ قارار-دىكى مەكتەپ ئەھۋالى باشتىكى قارارلارغا ئوخشاش بو-لۇپ، ئىككى خىل ئوخشىمايدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بۇ-نىڭ بىرى يۇقىرىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىگە ئىلگىرىدىكى قاراردىكىگە ئوخشاش ھەر ئوقۇغۇچى ئۇچۈن يىلدا 12 سەر كۈمۈش پۇل يىغىپ بەرمەستىن، ئاشلىقنى ئۆلچەم قىلىپ ھەر بىر بالىنىڭ يىللىقى ئۈچۈن ئاتا ـ

ئانسىغا 60 چارەكتىن 80 چارەككىچە قوناق يىغىپ بەرگەن.
ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە كەلگەندىن كېيىن ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئوقۇغان. يەنە بىرى يۇقىرىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە ئاز قالغاندا، قاراقاشتىكى مەمتىمىن ھەزرەت بىلەن لوپتىكى ئىمام ئاسىمنىڭ شەيخى مەتسىدىق ھاجى بىرلىشىپ، مالىي ئېزىلىشكە قارشى قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈپ، خوتەن رايونىدا ئىسلام ھاكىمىيىتى قۇرۇپ ھوقۇق ئىگىلىگەن. بۇنىڭ بىلەن خوتەن رايونى، جۈملىدىن لوپمۇ يەنە بىر نۆۋەت قالايمىقانلاشقان. شۇ سەۋەبتىن لوپتا 16 يىلدەك داۋام قىلغان ئۈچ ئورۇندىكى خەنزۇچە مەكتەپلەر، خىتايلارنىڭ مەكتىپى دەپ ئەيىبلىنىپ تاقىۋېتىلگەن. بۇ بىر قالايمىقانچىلىقتا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارمۇ تاراپ كەتكەن. مەمتىمىن ھەزرەت خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان 18 ئاي ئىچىدە، خوتەننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى يەنىمۇ ئېغىرلاشقان . 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى، 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ما خوسەن قوشۇنلىرى خوتەن ئىسلام ھاكىمىيىتىنى باستۇرۇپ، خوتەننىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ نەتىجىسى بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئالدىدا تاراپ كەتكەن ئوقۇغۇچىلاردىن ياخشىراق ئوقۇغان بىر قىسمىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ناھىيىدىكى ئورگانلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرغان. قالغانلىرى ئائىلىسىدە قېپقالغان. لوپ تارىخىدا تۇنجى قېتىم بارلىققا كەلگەن بۇ مەكتەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ باللىرىنى قوبۇل قىلىپ خەنزۇچە تىل - يېزىقتا ئوقۇتۇلغان بولۇپ، ئۇز ۋاقتىدا ئۇيغۇر ياشلىرىغا يېڭىچە ئىلىم -

پەننى سىڭدۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى لوپ ناھىيىسىدىكى
ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا بىر تۈركۈم يەرلىك مىللىي خا-
دىملارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ بەرگەن ھەم يەرلىك
ئاممىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرى بىلەن بىۋاسىتە ئالاقى-
لىشىش، دەرد ئەھۋالىنى ئۇقتۇرۇش، ئۇيغۇرلار بىلەن
خەنزۇلارنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن ئالماشتۇ-
رۇشىغا ئوڭايلىق يارىتىپ بەرگەن. 16 يىلدىن كۆپرەك ۋا-
قىت ئىچىدە بۇ مەكتەپلەرگە ئۈچ، تۆت قاراردا 300 ئەت-
راپىدا ياش - ئۆسمۈرلەرنى قوبۇل قىلىپ تەربىيىلەپ يې-
تىشتۈرگەن. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ناھىيىدىكى ئورگان-
لاردا خىزمەت قىلغان. ئۇلار كېيىنكى مەزگىللەردە مىللىي
مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا مەلۇم رول ئوينىغان. ئۇلار-
دىن بىر قىسمى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پار-
تىيىمىز رەھبەرلىكىدە داۋاملىق خىزمەت ئىشلىگەن. يەنە
بىر قىسمى خىزمەت داۋامىدا ياشىنىپ قېرىش ۋە كېسەل-
لىك سەۋەبلىرى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇلاردىن بەش
نەپەر كىشى يېقىنغىچە ئىشلەپ ياشىنىپ قالغانلىقتىن
دەم ئېلىشقا چىقتى. ھازىر ئۇلار كېيىنكى ئۆمرىنى خا-
تىرجەم، خۇشال ھالدا ئۆتكۈزمەكتە. لوپتا بارلىققا كەل-
گەن بۇ قىرىقى مەكتەپلەر خوتەن رايونىدىكى دېھقانلار
قوزغىلىڭى تۈپەيلىدىن تاقالغاندىن كېيىن،
قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيەت ئىگىلىگەن بىر يېرىم
يىل ئىچىدە بولسۇن ياكى ماخۇسەن ھاكىمىيەت ئىگىلى-
گەن تۆت يىل ئىچىدە بولسۇن خوتەن رايونىدا
ئەمدىلا بىخ ئۇرۇپ چىقىپ راۋاجلىنىشقا باشلىغان يېڭى
تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەر تاقىلىپ قېلىپ، ئىلىم -

پەن ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىر مەھەل سۇسلىشىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئىلىم - پەنگە تەشنا بولۇپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېڭىلىقنى قوبۇل قىلىش ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىدى، ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرىغىچە، شىنجاڭ رايونى شېڭ شىسەي، جىن شۇرېن، ما جۇڭيىڭ قاتارلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ھوقۇق تالىشىش ئۇرۇشلىرى تۈپەيلىدىن بىرلىككە كېلەلمەي بۆلۈنۈش ھالىتىدە بولدى، ھەر مىللەت خەلقى ئېغىر جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، كەڭ دائىرىدىن قارىغاندا سىياسىي ۋەزىيەت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە پايدىلىق تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىۋاتاتتى. خەلقئارادا لېنىن رەھبەرلىك قىلغان روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئاللىقاچان غەلىبە قىلىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى خەلق ھاكىمىيىتى ئورنىتىلدى ھەم ئىچكى - تاشقى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى تازىلاپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى بەرپا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى باشلاپ، خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ ئۈلگىسىنى تىكلەپ بەرگەنىدى. جۇڭگودا پارتىيىمىز دۇنياغا مەشھۇر 25 مىڭ يوللۇق ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ، خەلق ئازادلىق ھەرىكىتىنى باشلىۋەتكەنىدى. بۇ زور سىياسىي ۋەقەلەر شىنجاڭ رايونىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى، 12 - ئاپرېل ئۆزگىرىشى قاتارلىق تارىخىي خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا چىقتى. بۇنىڭ

ھا ماسلىشىپ بىر خىل يېڭىلىق پىكىر ئېقىمى — زور
گۆلەمدىكى مەدەنىيەت ئىلىم - پەنگە ئىنتىلىش دولقۇنى
كۆتۈرۈلدى. مۇشۇنداق خەلققە پايدىلىق ۋەزىيەتتە پار-
تىيىمىز قىيىنچىلىقلارغا قارىماي بىر قىسىم كوممۇنىزمچى-
لارنى شىنجاڭغا چىقىپ خىزمەت ئىشلەشنى قارار قىلدى.
بۇنىڭ بىلەن يەنئەندىن تىلىڭ دەيىيەن، چىن يۈن، دىڭ فا،
چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ، شىن يەنبىڭ قا-
تارلىق پارتىيىمىزنىڭ تايانچ كادىرلىرى ئارقا - ئارقى-
دىن شىنجاڭغا كەلدى. بۇ پېشقەدەم كوممۇنىستلار شىن-
جاڭدىن ئىبارەت بۇ ئېچىلمىغان زېمىنغا ئىنقىلابنىڭ ئۇ-
رۇقىنى چاچتى. ئۇلارنىڭ تۈرتكىسى شۇ ۋاقىتتىكى ۋە-
زىيەتنىڭ تەقەززاسى ھەم تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپى
بويىچە ۋەتەننى، مىللەتنى سۆيىدىغان، تەرەققىيپەرۋەر
زاتلار بىلەن يېڭىلىق تەرەپدارلىرى شىنجاڭدا ئۇزۇن مۇد-
دەت ھۆكۈم سۈرگەن ئادالەتسىزلىك، نادانلىق، خۇراپات-
لىقلارغا ئوت ئېچىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتكە يۈرۈش
قىلىش يولىدىكى توسالغۇلارنى بۆسۈپ تاشلاپ، مەدەنىيەت-
مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن يېڭى يول ئاچتى. بۇنىڭ بى-
لەن مائارىپ، مەدەنىيەت، ئىلىم - پەننىڭ ئويغىنىش ۋە
گۈللىنىش دەۋرى باشلاندى. شىنجاڭنىڭ مەركىزى بول-
غان ئۈرۈمچىدە ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى شىنجاڭ دارىلفۇ-
نۇنى تۇنجى قېتىم قۇرۇلدى. ئىلگىرى قۇرۇلغان ئۆلكى-
لىك دارىلمۇئەللىمىن، ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلەر يە-
نىمۇ جانلاندى. ئۇندىن باشقا بىرمۇنچە كۇرسلار
ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلىپ، ئېھتىياجلىق بولغان ھەر
خىل تىپتىكى كادىرلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش يولغا

قويۇلدى. مۇشۇ مەزگىلدە خوتەن رايونى گەرچە ئۈرۈمچىدىن 2000 كىلومېتىردىن كۆپرەك يىراق ھەم ئۇنىڭ ئۇستىگە قاتناش شارائىتى ئىنتايىن قولايسىز بولسىمۇ، 1935- يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە بىر تۈركۈم ۋەتەنپەرۋەر ياشلار ئۇلاق بىلەن، 2 - 3 ئاي جاپالىق يول يۈرۈپ، ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان ئالىي بىلىم يۇرتى ۋە قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلارغا بېرىپ ئوقۇشقا قاتناشتى. بۇ يىللاردا شىنجاڭنىڭ ئۆلكە دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا بىر قىسىم پېشقەدەم كوممۇنىستلار خىزمەتكە ئورۇنلاشقان ھەم بەزى ئورگانلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىگەن. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا بەزى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ھەتتا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا بىر قىسىم كوممۇنىستلار ئورۇنلىشىپ مۇپەتتىشلىك، ھاكىملىق، ۋالىيلىق ھوقۇقلىرىنى ئىگىلىگەن. ئۇلار ھەر خىل قىيىنچىلىق ۋە توسالغۇلارنى يېڭىپ، شىنجاڭنىڭ مالىيە، ئىقتىساد، مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.
1920 - يىلى ئېچكى - تاشقى بېسىم ئاستىدا شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم مائارىپ نازارىتى قۇرۇلۇپ، ياڭ زېڭشىن، ليۇ ۋېنلوڭنى نازىرلىققا تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئەسلىدە خەلقنىڭ ئويغىنىشى، پەن - مەدەنىيەت ئىگىلىشىنى خالىمايدىغان مۇتەئەسسىپلەردىن بولغاچقا، ياڭ زېڭشىن مائارىپ ئىشلىرىغا زادى كۆڭۈل بۆلمىگەن. ليۇ ۋېنلوڭ نامدا نازىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، مائارىپ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغان. شۇڭا مائارىپ نازارىتىنىڭ رولى بولمىغان. ئەمما پارتىيىمىز شىنجاڭغا ئەۋەتكەن پېشقەدەم كوممۇنىستلاردىن

لىن جىلۇ، شىن يەنبىڭ (ماۋدۇن)، جاڭجۇڭشى قاتارلىق يولداشلار بۇ جەھەتتە قىيىنچىلىققا قارىماي جاپاغا چىداپ ئىشلەپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن ھەمدە ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە زور بىر تۈركۈم خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەندىن باشقا، بىر تۈركۈم ياشلارنى ئارقا - ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىپ، ئالىي ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن بىر تۈركۈم تايانچىلارنى يېتىشتۈرۈپ، شىنجاڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كېيىنكى زور تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى ئاساس سالغان.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا خۇراپاتلىق، نادانلىققا قارشى تۇ- رۇپ، يېڭىلىققا، پەن - مەدەنىيەتكە يۈزلىنىش قىلىشتەك ئا- مۇۋى ھەرىكەت شەكىللەنگەن بولسىمۇ، شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ناچار بولۇپ، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يېتەرلىك خىراجەت ئاجرىتالمايت- تى. شۇڭا مائارىپنىڭ تەرەققىياتىنى مالىيە كۈچى قاتتىق چەكلەپ قويغاندىن باشقا، ئۆلكىنىڭ رەھبىرىي ئورگانلىرى ئاممىنىڭ ئېھتىياجىدىن بەكمۇ يىراق ئىدى. لېكىن بۇ چوڭ توسالغۇ ۋەتەنپەرۋەر ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىلگى- رىلەش يولىنى توسۇپ قالالمىدى. شىنجاڭدا خىزمەت ئىش- لەۋاتقان پېشقەدەم كوممۇنىستلار ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا رەھ- بەرلىك قىلىپ چارە تاپتى. 1934 - يىلدىكى ئاپرېل ئۆز- گىرىشىدىن كېيىنلا تەييارلىقى بولغان ھالدا ئۈرۈمچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھال- دا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى، جۈملىدىن شىنجاڭدا

ئاساسي مىللەت بولغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى رەسمىي قۇرۇلدى. ئارقىدىن مۇددەت، تۇركۈملەرگە بۆلۈپ ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. ناھىيىمىز لوپنۇردا 1937 - يىلى كۈزدە ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلدى. دەسلەپتە ئورۇن بولمىسىمۇ، ناھىيە بازىرىدىكى قاسىم كاۋىنىڭ سارىيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئالدىن ئىش باشلىدى. كېيىن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ، مەخسۇس ئىشخانا - بىنالارنى سېلىپ كۆچۈپ كېلىپ، تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنى تولۇقلاپ، ئۆز پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ بىر مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي، ئاممىۋى تەشكىلات بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلققە، بولۇپمۇ دېھقانلارغا تايىنىپ كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقىپ، مائارىپ خىزمىتىنىڭ ئېغىر يۈكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، خەلقنى نادانلىق جاھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇش؛ ئىلىم - پەن بىلەن خەلقنىڭ كۆزىنى ئېچىش ئىشلىرىغا جىددىي كىرىشتى. نادانلىق، جاھالەتنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان ۋە ئېغىر زۇلمەتلىك كۈنلەرنى باشلىرىدىن ئۆتكۈزگەن ھەر مىللەت خەلقىدە ئىلىم - پەنگە بولغان ئىنتىلىش ھەۋىسى تېزلا قوزغالدى. ئۇلارنىڭ ئاممىۋى مەدەنىي تەشكىلاتى بولغان ئۇيۇشمىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ، قاينام - تاشقىنلىق بولغان مائارىپ، مەدەنىيەت دولقۇنىنى كۆتۈرۈلدى. يولى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىپ قىسقىغىنا بىر مەزگىل ئىچىدە شەھەر ۋە يېزىلاردا يېڭى تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەر قەد كۆتۈرۈشكە باشلىدى. بۇرۇندىن بار بولغان بازار - يېزا

كەنتلەردىكى دىنىي مەكتەپلەرنى ئۇيۇشما ئۆتكۈزۈۋېلىپ،
پەننىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتتى. ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇ-
چىلارنى ئەۋەتىپ پەننىي دەرسنى ئوقۇتۇشنى يولغا قو-
يۇپ، پەيدىنپەي پەننىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىپ
قويدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك ئۇيۇشما ناھىيىنىڭ
بىردىنبىر مەدەنىي مائارىپ رەھبەرلىك ئورگىنى بو-
لۇپ شەكىللەندى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ راسخوت مەنبەسى بولسا، جەم-
ئىيەتتە ئۆتمۈشتىن تارتىپ خەلققە پايدىسىز ئىشلارغا ئو-
رۇنسىز سەرپ بولۇپ كېتىدىغان ياكى بىر قىسىم شەخسىي-
لەرنىڭ يانچۇقىغا كىرىپ كېتىدىغان ئۆشرە - زاكات،
مەسچىت، مازارلارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىنىڭ ئىجارىسى، قۇر-
بانلىق ماللارنىڭ تېرە - ئۈچەيلىرى قاتارلىقلارنى ئۇ-
يۇشما ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بۇلار جەمئىيەتتىكى بىر خىل
يوشۇرۇن مەبلەغ بولۇپ، بۇلارنى ئۇيۇشما بىر تۇتاش
يىغىۋېلىپ كىرىم قىلدى. تولۇق بولمىغان مەلۇماتلاردىن
قارىغاندا، لوپ ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۆز ئىلكىگە
ئالغان ۋەخپە يەرلەرنىڭ ئىجارىسىدىن يىلىغا 10.000 تۇ-
ياق قوي (ئاشلىق ۋە باشقا چارۋىلارنىمۇ قويغا سۇندۇرۇپ
ئالغان)، قۇربانلىق ماللارنىڭ تېرە - ئۈچەيلىرىدىن 20.000 دانە
كىرىم قىلغان (بىر چارەك لوپتا ئۆز ۋاقتىدا 16 جىڭ ئىدى).
بۇ ھەرگىزمۇ ئاز كىرىم ئەمەس ئىدى.

1936 - يىلى، شېڭ شىسەي شىنجاڭنىڭ خوتەن
ۋىلايىتىدىن باشقا جايلارنى تىزگىنلەپ بولغان ھەم خو-
تەن ۋىلايىتىنى بېسىپ ياتقان ما خۇسەننىڭ ھاكىمىيىتى-
مۇ تازا تەۋرىنىپ قالغان ۋاقىت بولۇپ، بۇ بىر يىلدا

لوپنىڭ ھاكىمى ئابلاجان قارى ۋەزىيەتىنىڭ قىستىشى بىلەن 1932 - يىلدىكى قوزغىلاڭ توپىيلىدىن يېپىلىپ قالغان خەنزۇچە مەكتەپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، 5 - قارارغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا تۆت رايونغا 60 بالا ۋەزىپە قىلىپ ئەكەلدۈرۈپ، 1936 - يىلى 10 - ئايدا رەسمىي دەرس باشلىغان. ئىلگىرى لوپ خەنزۇ مەكتىپىنىڭ 2 - ، 3 - قارارىنى پۈتتۈرگەن ئابلا بەگ، ئىلى بەگلەرنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلىگەن. رايونلار مەكتەپكە تۇتۇلغان ھەر بىر بالا ئۈچۈن يىلىغا 80 چارەكتىن قوناق بەلگىلەپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىسىغا دېھقانلاردىن يىغىپ بەرگەن. ياتاق، تاماق مەكتەپتىن بېرىلىپ، يوتقان - كۆرپىنى ئوقۇغۇچىلار ئۆزى ئېلىپ كەلگەن. ئوقۇش ماتېرىياللىرى مەكتەپتىن بېرىلگەن. 1937 - يىلى يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن ناھىيىدىكى تۆت رايوندىن يەنە 60 بالا ئېلىپ، ئوقۇغۇچىنى 120 گە يەتكۈزگەن. بۇ مەزگىلدە ئوردامچى دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەنلەردىن ئابدۇقادىر ئەپەندى، نىياز ئەپەندىلەر لوپقا تەقسىم قىلىنىپ كەلگەچكە، لوپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما لوپ ناھىيە بازىرى ھەم بازار ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن 100 ئەتراپىدا بالا يىغىپ، ئۇيۇشما قارمىقىدا بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇپ، يۇقىرىقى ئىككى ئەپەندىنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلىگەن. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى يېتىم - يېسىرلار بولغاچقا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاق، تاماق، ئوقۇش ماتېرىياللىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما خىراجىتى بىلەن ھەل قىلىنغان. مەكتەپ ئورنى ھازىرقى يېمەك - ئىچمەك شىركىتىنىڭ گۆش دۇكىنى ئورنىدا ئىدى. ئۇلار

دەرس باشلاپ بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە، شىڭ شىسەينىڭ ھاۋائارمىيە قىسىملىرى خوتەننى بومباردىمان قىلىپ، لوپنىڭ ناھىيە، بازىرى ۋە بازار ئەتراپىغا بىر قانچە بومبا تاشلانغان. بۇنىڭ بىلەن شۇ يىلى 11 - ئاي ئەتراپىدا ما خوسەن قوشۇنلىرى خوتەننى چېكىنىشتىن لوپنى تاشلاپ چەرچەن تەرەپكە قاراپ قاچقان. لوپ خەنزۇچە مەكتەپنىڭ رايونلاردىن قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلىرىمۇ تاراپ كەتكەن. ئۇيغۇر ئۇيۇشما شەھەر ئەتراپىدىن يىغىپ تەشكىللىگەن ئۇيغۇر تىل يېزىقىدا ئوقۇيدىغان باللار، ئوقۇشنى ئاساسەن داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. 1937 - يىلى 11 - ئايدىن كېيىن شىڭ شىسەي خوتەن ۋىلايىتىنى ئىگىلەپ، پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. 1937 - يىلى 12 - ئايلاردا لوپ خەنزۇچە مەكتەپتىن تاراپ كەتكەن 120 ئوقۇغۇچى ئاساسەن قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ئوقۇشنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

1937 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا لوپ ناھىيە بويىچە ئىككى مەكتەپ بولۇپ بىرى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن خەنزۇچە تىل يېزىقتا ئوقۇيدىغان مەكتەپ، يەنە بىرى ئۇيغۇر ئۇيۇشما خىراجىتى بىلەن ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا ئوقۇيدىغان مەكتەپ ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمى سانى 240 ئەتراپىدا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە دەرسكە داۋاملىق قاتنىشىدىغان ئوقۇغۇچى 200 ئەتراپىدا بولغان. بۇنىڭدىن خەنزۇچە تىل يېزىقتا ئوقۇيدىغان 120 ئوقۇغۇچى 1939 - يىللىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئورنىغا قايتىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنمىغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ناھىيىدىكى ئورگانلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشقان.

1938 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىدىن كېلىپ لوپقا ھاكىم
بولغان مەتىلى بەگ بىر قەدەر مەرىپەتپەرۋەر كىشى بو-
لۇپ، مائارىپ خىزمىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنىدى.
ئۇ ـــ ئۆزى بىۋاسىتە بازار ئىچىدىكى چوكان ـ خېنىم
مازىرىدا تەشكىللىگەن مەتسەيدى ئاخۇنۇمنىڭ دىنىي مەك-
تىپىگە بېرىپ، مەتسەيدى ئاخۇنۇمنى دىنىي دەرس ئوقۇت-
قۇچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، پەننىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى
بىلەن ئوخشاش تەمىناتقا ئىگە قىلغان. ئەسلى مەكتەپتە
قىز ئوقۇغۇچى بولمىغان. مەتسەيدى ئاخۇنۇمنىڭ تالىپلى-
رى ئىچىدىكى قىز ئوقۇغۇچىلارمۇ بېرىپ قوشۇلغاچقا، مەك-
تەپتە قىز ئوقۇغۇچىلارمۇ پەيدا بولغان. ئارقىدىنلا ھاكىم-
لارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاممىغا
خىزمەت ئىشلىشى ئارقىسىدا ئوقۇغۇچى سانى پەيدىن-
پەي كۆپەيگەن. ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئوقۇغۇچىلارنى تەتىلگە قويۇپ
بەرگەندە، مەھەللىسىدىكى ئوقۇمايدىغان بالىلارنى بىرگە ئال-
غاچ كېلىشنى داۋاملىق تاپشۇرغان. قايسى ئوقۇغۇچى بىر-
رەر بالا ئالغاچ كەلسە، شۇ ئوقۇغۇچىنى دەپتەر، قەلەم
بىلەن مۇكاپاتلاپ ئىلھام بەرگەن. بۇ ئۇسۇلمۇ ئوقۇغۇچى-
لارنىڭ كۆپىيىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. مۇشۇ مەزگىلدە
ئەسلىدىكى ئاتا ـ ئانىسى يوق يېتىم بالىلار مەكتەپتە
يېتىپ، تاماقنى مەكتەپتە يەپ ئوقۇغان. كېيىن قوشۇلغان
بالىلار كەچتە قايتىپ، ئەتىگەندە كېلىپ تاماقنى ئۆيدىن
يەپ ئوقۇغان. ئوقۇغۇچىلارغا كۈندە بىر سائەتتىن دىنىي
دەرس قوشۇپ ئوقۇتقان. پەننىي مەكتەپ يېڭى قۇرۇلغان
مەزگىلدە، بەزى كىشىلەر ھازىر ھۆكۈمەت دىنىي مەكتەپلەر-
نى ئەمەلدىن قالدۇرىدىكەن، بۇندىن كېيىن ئوقۇغان با-

لىلار «ئىمانسىز بولىدىغان بولدى» دېگەندەك ئىغۋالارنى تارقاتقان. نەتىجىدە بەزى كىشىلەر بالىلىرىنى مەكتەپتىن قاچۇرىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلگەن. بۇنىڭغا قارىتا لوپنىڭ هاكىمى مەمتىلى بەگ، لوپ بازىرىدا ئاممىۋى يىغىن ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلاردىن دىنىي بىلىمنى بىر قەدەر ياخشىراق ئوقۇغانلىرىنى تاللاپ چوڭ يىغىندا ئايەت - سۈرىلەرنى ئوقۇغىلى، مەكتەپنىڭ ئوقۇش ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغىلى قويغان. شۇڭا باشقا رايونلاردىمۇ بۇ خىل يىغىنلارنى ئېچىپ، ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىغۋالارغا رەددىيە بېرىپ، ئىلىم - پەننىڭ مۇھىملىقىنى سۆزلەپ، ئاممىنىڭ مەكتەپلەرگە قارىتا خاتا تونۇشلىرىنى تۈزەتكەن ۋە قۇرۇلغان پەننىي مەكتەپلەرنى تۇراقلاشتۇرغان. 1938 - يىلى 9 - ئايلاردا، خوتەن مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇپەتتىشى ئابدىغوپۇر ئەپەندى لوپقا چىقىپ مەكتەپلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپتە ئەسلى بار 120 ئوقۇغۇچىنى قالدۇرۇپ، بۇ مەكتەپنى «دارىلئىتام» مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتكەن. بۇ مەكتەپكە كېيىن قوشۇلغان ۋە ئۆيدە يېتىپ - قوپۇپ، تاماقنى ئۆز ئۆيىدە يەپ ئوقۇيدىغان بالىلارنى ئايرىپ، يېڭىدىن بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇنىڭغا لوپ شەنلى مەكتەپ دەپ نام بەرگەن. نەتىجىدە لوپ بازار ئىچىدىكى مەكتەپ ئۈچكە، ئوقۇغۇچىسى 300 ئەتراپىغا يەتكەن.

دارىلئىتام مەكتىپى 1948 - يىلى 9 - ئايدا سانائەت مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئوقۇغۇچىلىرى قەغەز قۇيۇش، يىپ ئېگىرىش، خام توقۇش، موزدۇزچىلىق كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر قىسىم خىراجىتىنى ئۆزى هەل قىلىش-

نى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ئىش تازا راۋاج تاپالماي شۇ يىلى ئاخىرىدا ئىقتىدارى بارلارنى ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىگە، بىر قىسمىنى خوتەن سىفەنگە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ بېرىپ مەكتەپنى ئەمەلدىن قالدۇرغان.

لوپ شەنلى مەكتەپتە 100 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئىككى پەننىي دەرس بېرىدىغان، بىر دىنىي دەرس بېرىدىغان جەمئىي ئۈچ ئوقۇتقۇچى بولۇپ، كۈنىگە بەش سائەت پەننىي دەرس، بىر سائەت دىنىي دەرس ئۆتۈلگەن. پەننىي دەرسلەر ئانا تىلى، ھېساب، تەبىئەت، تەنتەربىيە، شېئىر قاتارلىق بەش پەننى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

لوپ ناھىيە بازىرىدا ئۆز تىلى يېزىقىدا ئوقۇيدىغان شەنلى مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ مەكتەپنىڭ ھەر قايسى رايون - يېزىلارغا بولغان تەسىرى كۈچەيگەن. ئاممىنىڭ بۇ خىلدىكى مەكتەپلەرنى كېڭەيتىش تەلىپى ئاشقان. شۇڭا 1939 - يىلى يازدىن باشلاپ راخمانپور، يۇرۇڭقاش، چاھارباغ، سانپولا، دول، ھاڭگىيلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئالتە مەكتەپ قۇرۇلۇپ، مەكتەپ سانى سەككىزگە، ئوقۇغۇچىسى 500 گە يەتكەن. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مەكتەپلەرنىڭ كەينى - كەينىلەپ قۇرۇلۇشى، ئوقۇتقۇچىغا بولغان ئېھتىياجنى ئاشۇرۇپ، ئېغىر ھالدا ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك زىددىيىتىنى تۇغدۇرغان. ئۈرۈمچىدە ئوقۇپ كەلگەنلەر ئادەتتە ناھىيىلەرگە يېتىشمەيتتى. خوتەن تولۇقسىز سىفەن 1938 - يىلى قۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 6 - ئايدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى بەش نەپەر بولغاچقا ئېھتىياجنى ھەرگىز قاندۇرالمىغان. شۇڭا بىر ئاز ساۋادى بولۇپ، ئادەتتە ئوقۇتۇشنىڭ

ھۆددىسىدىن چىقالايدىغانلىقى ئادەم بولسا ئۇلارنى ئوقۇتقۇچىـ
لىققا ئورۇنلاشتۇرغان. بىراق بۇنداق كىشىلەر ھەقىقەتەنـ
مۇ ئاز ئىدى. شۇڭا ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى زور
كۈچ سەرپ قىلىپ، بىر تەرەپتىن خوتەن دارىلمۇئەللىـ
مىن قارمىقىدا 2، 3 ئايلىق قىسقا كۇرسلارنى ئېچىپ،
ساۋادى بار ياشلارنى تەربىيىلەپ يېڭىدىن قۇرۇلغان
مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان. يەنە بىر
تەرەپتىن دارىلمۇئەللىمىننىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتكەن، 1 ـ
3 ـ قارارلاردا لوپتىن 4، 5 تىن بالا قوبۇل قىلىنغان بولسا،
1941 ـ يىلى 6 ـ ئايدىكى 4 ـ قارارغا لوپتىن 32 بالاـ
قوبۇل قىلىنغان.

1940 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چوڭراق يېزىلارـ
دا بىردىن مەكتەپ قۇرۇلۇپ، مەكتەپ سانى 21 گە، ئوقۇـ
غۇچىسى 2000 گە يەتكەن. لېكىن ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىـ
يىلەپ يېتىشتۈرۈش مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى
بىلەن يەنىلا ماسلىشىپ كېتەلمىگەن. مەكتەپلەردە 100 دىن
ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولسىمۇ، لېكىن ئارانلا بىر پەن ئوقۇتقۇـ
چىسى بىردىن دەرس ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، پەننىي دەرس
ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ يوقى ھەقىقەتەن ئېغىر بولغان.

قۇرۇلغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان لوپ ئۇيغۇر
ئۇيۇشمىسى بىر تەرەپتىن كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ ئوقۇتقۇچىلارـ
نى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشنى تۇتسا، يەنە بىر تەرەپتىن
ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، مەكتەپلەر ئۈچۈن قۇرۇلۇش سېـ
لىش ئىشىنى چىڭ تۇتتى.

مەكتەپلەر دەسلەپتە قۇرۇلغاندا ئەسلىدىكى دىنىي مەكـ
تەپ مەدرىسلەردىن پايدىلىنىپ ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان.

ئارقىدىنلا مەكتەپ سالىدىغان ئورۇن سېتىۋېلىپ ياكى جامائەت ئىگىلىكىدىكى ۋەخپە يەرلەرنى ئىگىلەپ، ئاممىنىڭ كۈچى بىلەن مەكتەپ بىنالىرىنى سېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى يېڭىدىن سېلىنغان مەكتەپلەرگە كۆچۈرگەنىدى.

1942 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، ناھىيە بويىچە مەكتەپ 39 غا، سىنىپى 72 گە، پەننىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى 67 گە، دىنىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى 44 كە، مەكتەپلەرنىڭ باشقا خادىملىرى 10 غا يېتىپ، ناھىيىنىڭ ئاساسلىق يېزىلىرىدا بىردىن مەكتەپ بارلىققا كەلگەن. مەكتەپلەرنى سېلىش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، پارتا - ئورۇندۇق، دوسكا قاتارلىق ئاساسلىق ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى بىرگە سەپلەنگەن. لېكىن ئوقۇتقۇچى كەم بولۇپ، بەزى سىنىپلاردا 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بىللە ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلايتتى.

مەكتەپلەرنى سېلىشتا خەلقنىڭ كۈچىگە تايانغان، سېتىپ ئېلىنغان يەر ئورنىنىڭ پۇلىنىمۇ ئاممىغا چېچىپ يىغىۋالغان. ياغاچلارنىڭ بەزىلىرىنى ۋەخپە يەرلەردىكى ياغاچلاردىن كېسىپ ئىشلەتكەن. بەزىلىرىنى يېزىلارغا سېلىق سېلىپ ئالغان. خەلقنىڭ مەكتەپ سېلىش قىزغىنلىقى كۈچلۈك بولۇپ، پۇلى بارلار پۇل، ماتېرىيالى بارلار ماتېرىيال، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىپ ئىشلەپ پۈتتۈرگەن.

يېزىلاردا سېلىنغان مەكتەپلەر كۆركەم بولۇپ، ئۆيلىرى ئېگىز ھەم گەنجى ئاھاك بىلەن ئاقارتىلغان. بەزى مەكتەپلەرنىڭ دېرىزىلىرىگە ئەينەك سالدۇرۇلغان، ئەتراپلىرىغا تام سېلىپ دەرۋازا ئورنىتىپ، ئالدى تەرەپكە رېشاتكىلار ئورنىتىلغان. سىر ۋە ھەر خىل رەڭلەردە

بويالغان. مەكتەپ ئىچىدە رەتلىك ئىرىقلار ئېلىنىپ، ئورـ
مان بىنا قىلىنغان. ھەقىقەتەن كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىـ
نى جەلپ قىلغان. بۇ مەكتەپلەردە كۈندۈزى باللار ئوقۇـ
سا، كەچتە چوڭلار (ئەر ـ ئايال) يىغىلىپ ساۋات چىقارغان.
ئوقۇغۇچىلار ھېيت ـ بايرام كۈنلىرى شېئىر،ئوقۇش ۋە تەنتەربىيە
پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرغاندا، خېلى يىراق جايلاردىن ئاتا ـ
ئانىلار ۋە دېھقانلار كېلىپ، زوق بىلەن كۆرگەن. ئوقۇغۇـ
چىلارنىڭ مۇسابىقە مەيدانلىرى كەڭ ئاممىۋى سورۇنغا
ئايلانغان. ساۋات چىقىرىش سىنىپىدا ئوقۇغان چوڭلارمۇ
شېئىر، تەنتەربىيە مۇسابىقە پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان.
رايونلار بويىچە چوڭلارنىڭ شېئىر، تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىـ
مۇ ئۇيۇشتۇرۇلغان. پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا بازارلىرىدا مەـ
دەنىيەت، مائارىپ ئاممىۋى دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن.

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە ئايدا 20، 30
چارەكتىن بۇغداي، قوناق بېرىلگەن. ئۇلارنىڭ روھى كۆتۈرەڭگۈ
بولۇپ، ئاما ئارىسىدىكى ئابرويىمۇ يۇقىرى ئىدى. مەكـ
تەپلەردىكى دىنىي دەرس بېرىدىغان ئاخۇنۇملارغىمۇ ئوـ
قۇتقۇچىلارغا ئوخشاش ئىش ھەققى بېرىلگەن.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما مەكتەپلەر مائارىپى ۋە چوڭلارنىڭ
مەدەنىيەت ئۆگىنىش مائارىپىنى ياخشى تۇتۇپلا قالماستىن،
بەلكى ئۇيۇشما قارمىقىدا سەنئەت (سانايىنەپسە) ئۆمىـ
كى قۇرۇپ، يېڭى ناخشا، ئۇسسۇل، كومېدىيە ۋە دراملارنى
تەييارلاپ، بازار، يېزىلاردا ئويۇن قويۇپ كەڭ ئاممىنىڭ
مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغان. جەمئىيەتتىكى تىپىك
بولغان ياخشى ئىش، نادانلىق، خۇراپاتلىققا ئائىت ناچار
ئىشلارنى ناخشا ـ كومېدىيە ئارقىلىق ئاممىغا كۆرسىتىش

بىلەن ئىجابىي ۋە سەلبىي تەربىيە بېرىپ ئاممىنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگەن. مەكتەپلەرمۇ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىللەپ، يېزىلاردا ئويۇن كۆرسىتىپ ئاممىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن.

دەرسلىك ئۈچۈن تاشكەنتتە بېسىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرسلىكلەرنى زاكاس قىلىپ كەلتۈرۈپ ئىشلەتكەن.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى، 40 - يىللارنىڭ باشلىرى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاشلا لوپنىڭ يېزا بازارلىرىدا ئاممىۋى خاراكتېرلىك مەدەنىي مائارىپ دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن، مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ، دېموكراتىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىلىرى مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىكى ئۇرغۇن زىددىيەت ۋە مەسىلىلەرنى ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يۈكىنى ئازايتقان. مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىش چەكلەنگەن. تەن جازاسى بەرگەن ئوقۇتقۇچىلارغا بېرىلىدىغان جازا — تەنقىد بېكىتىلىپ، قاتتىق ئىجرا قىلىنغان. ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى يولغا قويۇلۇپ، مەكتەپلەردىكى ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرى خېلىلا جانلاندۇرۇلغان.

30 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 40 - يىللارنىڭ باشلىرىغا قەدەر پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە مەدەنىي - مائارىپ دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلىشتەك ياخشى ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىگە رەھبەرلىك قىلىۋاتقان شېڭ شىسەينىڭ ئىلغار دەرىپەتچى كىشى بولغانلىقىدىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. بەلكى بۇ خىل گۈللىنىش بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ

سىياسىي جەھەتتىنكى كۈچلۈك تەسىرى ۋە ماددىي جەھەتتىنكى ياردىمىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەڭ مۇھىم ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچى ۋە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە جاپاغا چىداپ خىزمەت ئىشلەۋاتقان پېشقەدەم جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىدىن بولدى. 1941 - يىلى سوۋېت، گېرمان ئۇرۇشى ئەڭ يۇقىرى باسقۇچقا يېتىپ، لېنىنگراد خەۋپ ئىچىدە قالغان، موسكۋا جىددىي ۋەزىيەتتە تۇرغان مۇرەككەپ خەلقئارا شارائىتتا، ئىككى يۈزلىمىچى شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋە كومپارتىيەدىن يۈز ئۆرۈپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، جياڭ جيېشى بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغلىدى. 1942 - يىلى كىرىش بىلەن لياۋ خەنساڭ، جۇ شاۋلياڭ قاتارلىق گومىنداڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۈرۈمچىگە ئارقا - ئارقىدىن كېلىشتى. شۇ يىلى كۈز پەسلىدە جاڭ جيېشىغا ۋەكالىتەن خوتۇنى سۇڭ مېيلىڭ ئۈرۈمچىگە كەلگەندە، باندىت شىڭ شىسەي بىلەن گومىنداڭنىڭ رەسمىي ئالاقىلىشىشى ئاشكارىلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇق دۈشمەنلىككە ئايلاندى، شىڭ شىسەي يولغا قويۇپ ئىجرا قىلىپ كەلگەن ئالتە سىياسەتنىڭ ئورنىنى سەنمىنجۇيى ئىگىلىدى، باندىت شىڭ شىسەي گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە بولغان ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈرۈشى ئۈچۈن، پارتىيىمىزنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان پېشقەدەم كادىرلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىپ، تۈرمىلەرگە قامىدى. ۋەھشىلەرچە قىرغىن قىلدى. 1943 - يىلى ئەتىيازدا شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ ئۆلگىلىك پىرقىسى قۇرۇلۇپ، شىڭ

شىسەي 100 دىن ئارتۇق شېرىكلىرى بىلەن بىرلىكتە قەسەم بېرىپ گومىنداڭغا ئەزا بولۇپ كىردى. ئارقىدىنلا شىڭ شىسەي چوڭچىڭغا بېرىپ گومىنداڭنىڭ يىغىنىغا قاتناشتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. بۇنىڭ بىلەن پارتىيىمىزنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەۋاتقان كادىرلىرىدىن باشقا، يەنە يۈز مىڭلىغان تەرەققىيپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار تۇتۇپ قىلىنىپ تۈرمىلەرگە تاشلاندى ھەم ئۇلار تۈركۈملەپ مەخپىي ئۆلتۈرۈلدى. جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرى سۇلغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالدى ۋە كۈنسايىن تۆۋەنلىدى. لېكىن قۇرۇلۇپ بولغان مەدەنىيەت ئورگانلىرى، سەنئەت ئۆمەكلىرى، مەكتەپلەر تاقىۋېتىلمىدى. بۇنداق قىلىش ئەمەلىيەتتە مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

باندىت شىڭ شىسەي شىنجاڭدىن كېتىش ئالدىدا پارتىيىمىزنىڭ نۇرغۇن كادىرلىرىنى ۋە ئۇلار تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن زىيالىيلار، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى كەڭ كۆلەمدە تازىلاپ، قامىغان ۋە مەخپىي ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، دەستلەپكى قەدەمدە سىياسىي جەھەتتە كۆزى ئېچىلغان، نادانلىق، خۇراپاتلىقنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ پەن ـ مەدەنىيەتكە ئىنتىلىۋاتقان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىنى تازىلىيالمىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قاماپ ئۆلتۈرۈپ بولالمىدى. بۇنداق قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەتتە يىل جەريانىدا، گەرچە ئۇلار شىنجاڭدا مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى خالىمىسىمۇ، مەملىكەت

ئىچى ۋە سىرتىدىكى بېسىم ئاستىدا شىنجاڭنىڭ مەدەنى-
يەت مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن بىر ئاز خىراجەت سەرپ
قىلىپ مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگەن قىيا-
پەتكە كىردۈالدى. شۇڭا يەتتە يىل ئىچىدە مەكتەپ مائارىپ
ئىشلىرى سان جەھەتتىن بىر ئاز ئۆستى. شېڭ شىسەي
ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، مەدەنىيەت - سەنئەت ئاپپا-
راتلىرى، مەكتەپلەرنىڭ پۈتكۈل خىراجىتى ئۇيغۇر ئويۇشمى-
نىڭ خىراجىتى بىلەنلا تەمىنلەنگەنىدى. 1947 - يىلى مىن-
جاۋگوەن (خەلق ئاقارتىش يۇرتى) قۇرۇلۇپ، بۇنىڭ راس-
خوتىنى دۆلەت تەمىنلىگەنىدىن باشقا، 1944 - يىلىدىن باش-
لاپ بىر قىسىم مەكتەپلەرنى مۇددەت، تۈركۈمگە بۆلۈپ ھۆ-
كۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، بۇ مەكتەپلەرنىڭ خىراجى-
تى دۆلەت تەرەپتىن چىقىم قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى ۋە ئۇي-
غۇر ئويۇشمىنىڭ يۈكى قارىماققا بىر ئاز يېنىكلىتىلدى.

1944 - يىلى كۈزدە، لوپ بازار ئىچىدىكى ئالتە سىنىپ-
لىق ئوغۇللار مەكتىپى بىلەن تۆت سىنىپلىق قىزلار مەكتى-
پىنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان. 1945 - يى-
لى يازدا چاھارباغنىڭ بامىيە مەكتىپىنىڭ بىر سىنىپىنى
ئويۇشمىدا قالدۇرۇپ، ئىككى سىنىپىنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا
ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

1946 - يىلى ئەتىيازدا يورۇڭقاش بازار مەكتىپىنىڭ
ئىككى سىنىپىنى، چاھارباغنىڭ ئۈچ سىنىپىنى ھۆكۈمەت ھېسا-
بىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

1947 - يىلى ئەتىياز ۋە كۈزدە، ئىلگىرى - ئاخىر
بولۇپ ھاڭگى، سانپۇلا مەكتەپلىرىنى ئۈچ دىن سىنىپى
بىلەن ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

1948 - يىلى كۈزدە يولچى كۆل مەكتەپىنى 3 سىنىپى بىلەن ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ بىرنەچچە يىلدا، خوتەن تولۇقسىز سىفەن بىر تۈكۈم ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ بەرگەچكە ئوقۇتقۇچىلار سانى كۆپەيگەن. مەكتەپلەرنىڭ سىنىپلىرىمۇ يىللىقلار بويىچە ئايرىلىپ، بىر قەدەر رەتكە سېلىنغان.

1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بارغاندا، ناھىيە بويىچە مەكتەپ سانى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا يەتتە، ئۈيۈشما قارمىقىدا 38، جەمئىي 45 كە يېتىپ، 1942 - يىلغا سېلىشتۇرغاندا 13% ئاشقان. سىنىپ سانى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا 26، ئۈيۈشما باشقۇرۇشىدا 113. جەمئىي 139 غا يېتىپ 93% ئاشقان. ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەر 226 گە يېتىپ، 68% ئاشقان. ئوقۇغۇچىلار 6223 كە يېتىپ، 58% ئاشقان (بىر مەكتەپ ئىچىدە بەزى سىنىپلار ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا، بەزى سىنىپلار ئۈيۈشما باشقۇرۇشىدا ئارىلاش بولغاچقا، ئوقۇتقۇچى-خىزمەتچىلەر بىلەن ئوقۇغۇچىلار سانىنى ئايرىغىلى بولمىدى). گومىنداڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىرنەچچە يىل ئىچىدە مەكتەپلەرنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىدە ۋە مەكتەپلەر تەرەققىياتىدا مەلۇم يۈكسىلىشلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلى، ئالتاي، چۆچەكتىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا قالغان يەتتە ۋىلايەتتە بۇ يۈكسىلىش سان جەھەتتىكىلا يۈكسىلىش بولۇپ مەكتەپلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيىتى، ئوقۇتۇش سۈپىتى، مەكتەپلەرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى قاتارلىقلاردا مەلۇم جەھەتلەردىن تۆۋەنلەپ كەتكەن. بۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە ئاسا-

سى سەۋەبلەر مەۋجۇت.

1. مائارىپنىڭ رەھبەرلىك ئورگانلىرى جۈملىدىن ئۇيۇشمىنىڭ ئورگانلىرى ئاجىزلاشقان. ئىلگىرى ئۈرۈمچى دارىلفۇنۇن، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنلەردە ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ رەھبەرلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن بىر قىسىم زىيالىي كادىرلار خىزمەت ئورنىدىن ئايرىلغان. بۇلاردىن بەزىلىرى خىزمىتىدىن قالدۇرۇلغان، بەزىلىرى تۈرمىلەرگە سولانغان. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ دىنىي ئاخۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان. بۇ مۇتەئەسسىپ دىنىي ئاخۇنلار نام، مەنپەئەتكە بېرىلىپ مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمىگەن. ئۇيۇشمىلاردا يەنە بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلار بولسىمۇ، ئۇلار تۇتۇشقا جۈرئەت قىلالماي، مۇتەئەسسىپ باشلىقلارنىڭ رايىغا بېقىپ خىزمىتىنى تاشلاپ قويۇشقا مەجبۇر بولغان.

1945 - يىلى لوپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا مۇدىر بولغان نەجىمىدىن بەگ ئاشكارا ھالدا، ئوقۇغۇچىلارنى موللىلار (مەكتەپلەردىكى دىنىي دەرس بېرىدىغانلارنى دېمەكچى) ئوقۇتسۇن، ئەپەندىلەر قەرتلىرىنى ئويناۋەرسۇن، ئۇلار مېنى مۇدىر دەپلا بەرىسە ئۇلارغا بېرىشكە تېگىشلىك ئىش ھەققىنى توختاتماي بېرىۋېرىمەن، دېگەن. دېمەك، ئۇيۇشما باشلىقىنىڭ ئوقۇتۇشقا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئاشۇنداق بولسا، ئاتالمىش ئەپەندىلەر ئوقۇتۇشنى موللىلارغا تاشلاپ قويۇپ ئوينايدۇ، ئوقۇتۇشقا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ.

2. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ بىرنەچچە يىلدا بازار تۇراقلىق بولماي، مال باھاسى ئايمۇ ئاي

ئۆرلىگەن، پۇلنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كەتكەن. ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى يىللىق چۈشۈرۈلمەي ئۈرۈمچىدىن ئايمۇ ئاي ئەۋەتىلگەچكە، بەزىدە 2 ـ 3 ئاي پۇل كەلمەي ئوقۇتقۇچىلار ئىش ھەققىنى ۋاقتىدا ئالالمىغان. پۇل كەلگەندە تارقىتىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، باھا ئۆسۈپ كەتكەچكە ئۇ پۇلغا تۈزۈك بىر نەرسە كەلمىگەن. ھەتتا بەزى ئايلاردا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىر ئايلىق ئىش ھەققىگە ئىككى چارەك ئاشلىقمۇ كەلمىگەن. تۇرمۇشتا قىيىنچىلىق تارتىپ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىدىن رايى يانغان. ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىگە ئەسلىدە ئاشلىق بەرگەن بولسىمۇ، كېيىن پۇل ئۆلچەم قىلىپ ئاشلىقنى سېتىپ پۇل بېرىپ، ئارىلىقتا مۇتەئەسسىپ باشلىقلار كۆپلەپ پايدا ئالغان. بېرىلگەن پۇلنىڭ بىر قىسمىغا يەنە دۆلەت باھاسىدا ئاشلىق سېتىپ بەرگەن بولسىمۇ، سانى بەك ئاز بولغان. ئوقۇتقۇچىلارنى ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا قىسقان. لېكىن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى ۋاقتىدا بېرىلگەن. ئەمما ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى تۆۋەن، تۇرمۇشى ناچار بولغاچقا ئۆز كەسپىگە بولغان ئىشەنچىسى تۆۋەنلەپ، خىزمەتتىكى ئاكتىپلىقى ئاجىزلاشقان. بۇنىڭ بىلەن مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتكەن.

3. شىڭ شىسەي رەھبەرلىك قىلغان 11 يىلدا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن. دەپتەر، قەلەممۇ كۆپلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەتتە

يىلدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن دەرسلىكلەرنى ئو-
قۇتۇش چەكلەنگەن. سودا مۇناسىۋەت توختىغاچقا، دەپتەر-
قەلەملەرمۇ ئۈزۈلۈپ قالغان. خەنزۇ مەكتەپلەر ئۈچۈن ئىچ-
كى ئۆلكىلەردىن دەرسلىك كىتاب كەلتۈرۈلگەن، بىراق،
ئاز سانلىق مىللەت مەكتەپلىرى ئۈچۈن دەرسلىك كىتاب
مەنبەيى بولمىغان. دەپتەر - قەلەم سېتىپ ئېلىشمۇ ئوقۇ-
غۇچىلار ئۈچۈن زور قىيىن مەسىلە بولۇپ قالغان. ۋىلايەت-
لىك مائارىپ ئىدارىسى مىللىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىر-
نى تۈزۈپ شاپىگرافتا بېسىپ تارقاتقان بولسىمۇ، بىر
تەرەپتىن سانى ئاز، يەنە بىر تەرەپتىن بېسىش سۈپىتى
ناچار بولغاچقا خەتلىرىنى ئوقۇغىلى بولمىغان. تەبىئىي
پەنلەر ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشىر قىلىنغان ئۇيغۇر
تىلىدىكى دەرسلىكلەردىن پايدىلىنىپ ئۆتۈشكە رۇخسەت
قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ كىتابلارنى ئىشلەتكەن ۋاقتى ئۇ-
زۇن بولۇپ يىرتىلىپ كەتكەن، بېشى بولسا ئايىغى بولمى-
غان. ئوقۇتۇش ئېھتىياجىغا ماسلاشمىغان. دېمەك مەكتەپ
بولغان بىلەن ئوقۇتىدىغان دەرسلىك كىتاب بولمىسا
ئوقۇتۇشنى ياخشى ئېلىپ بېرىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.

4. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا پۈتۈن
شىنجاڭغا ئوخشاشلا ناھىيىمىز لوپنىڭمۇ يېزا ئىگىلىك،
قول - سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى يۈكسەلمىدى، بەلكى ئار-
قىغا چېكىندى. ئالۋاڭ - سېلىق كۆپەيدى، خەلق تۇرمۇشى
ناچارلاشتى. خەلقنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك-
لىرى كاپالەتكە ئىگە بولمىغاچقا، خەلقنىڭ ئۆي پىكىرى
جان ساقلاشقا مەركەزلىشىپ، پەرزەنتلىرى ئوقۇشقا قىزىق-
مايدىغان ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوقۇتقۇچىلار ئەتى-

گەن - كەچتە ئائىلىمىز - ئائىلە بىرىپ بالا يىغىنىمۇ مەكتەپكە كېلىدىغان ئوقۇغۇچىلار كېلىشكە تېگىشلىك ئوقۇ- غۇچىلارنىڭ يېرىمىگىمۇ يەتمىگەن. بەزى سىنىپلارغا 4، 5 بالا كەلگەن. ئوقۇغۇچىلار تۇراقسىز بولغاچقا ئوقۇتۇش سۈپىتىمۇ ناچارلاشقان. بەزى باللار ئىككى - ئۈچ يىل ئوقۇسىمۇ خەت ساۋادى چىقمىغاچقا، ئاتا - ئانىلىرى ئۇلارنى مەكتەپكە بارغىلى قويمىغان. مەكتەپلەرنىڭ، ئو- قۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىناۋىتىمۇ چۈشۈپ كەتكەن. مەدەنىيەت، سەنئەت تەشكىلاتلىرىمۇ پالەچ، يېرىم پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان، ئىلگىرىكىدەك پائالىيەت ئېلىپ بارمىغان. 40 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدىكىدەك قاي- نام - تاشقىنلىق مەدەنىيەت، مائارىپ پائالىيەتلىرى ئەمدى- لىكتە كۆزگە چېلىقمايدىغان بولۇپ كەتكەن.

ئەسلىدە شىڭ شىسەينىڭ پاشىستلىق ھۆكۈمرانلىقىدىن بىزار بولغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن گومىنداڭ شىڭ شىسەيدىن ياخشىراقتۇر، ۋەزىيەت ياخشىلىنىپ قالار، دەپ ئۈمىدىنى گومىنداڭغا باغلىغان بولسىمۇ، ھەر مىللەت خەل- قىنىڭ بۇ بىر ياخشى ئارزۇسى قۇرۇق خىيالدىن ئىبارەت بولدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە گومىنداڭ ھاكىمىيىتىدىن بىزار بولدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تەجرىبىلەرنى يە- كۈنلەپ، ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئۈمىدىنى پارتىيىمىز رەھبەرلىك قىلىدىغان خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا باغلىدى.

تويلاپ يېزىپ چىققۇچى — تۇردى رىشىت.

قايتا كۆچۈرۈپ ئاساسقا ئالغۇچى — مەتنۇرى ئابلا.

غۇلجا خەيرىيە مەكتىپى توغرىسىدا ئەسلىمە

مۇھەممەد قۇربان ئەزىز يارى

ئىلى ۋىلايىتى رايونىمىز شىنجاڭدا كونا مائارىپ ئىشلىرى خېلى بۇرۇنلا باشلانغان ۋىلايەتلەرنىڭ بىرسى.

1905 - يىلى روسىيە فېۋرال ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1917 - يىلى روسىيىدە ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى كۆتۈرۈلگەندىن تارتىپ تاكى 1930 - يىلىغىچە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر، قازاق، رۇس، تاتار، ئۆزبېك، قىرغىز، خۇيزۇ مىللەتلىرىدىن بولۇپ زور بىر تۈركۈم خەلق ۋە زىيالىيلار ئىلى رايونىغا كېلىپ ماكانلىشىپ، غۇلجا شەھىرىدە ئىلى ئۇيغۇر مەكتىپى، تاتار مەكتىپى، ئۆزبېك مەكتىپى، رۇس مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، پەننىي ئاساس، دىنىي قوشۇمچە قىلىنغان ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. بۇلار ئىلى رايونىدا يېڭىچە ئوقۇ - ئوقۇتۇشنىڭ ئۇلىنى تىكلەشتە ئاساسىي كۈچ بولۇپ رول ئوينىغانىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزگىللەرنىڭ ھەممىسىدە ئىلى رايونىدا گەرچە مائارىپ قەدەم باسقۇچلاپ كېڭىيىپ، بىرمۇنچىلىغان مەكتەپلەر بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، پۇلى بارلارنىڭ بالىلىرى مەكتەپلەردە ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولۇپ، يوقسۇل - كەمبە-

غەللەرنىڭ بالىلىرى، يېتىم - يېسىرلار يەنىلا مەكتەپ سىرتىدا پاناسىز قېلىۋەردى.

1931 - يىلى قۇمۇل دېھقان، چارۋىچىلىرىنىڭ شائىخسىۋت ۋاڭ ۋەكىللىكىدىكى جىن شۇرىننىڭ قۇمۇلدىكى ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرگەن ئىنقىلاۋى ھەركىتى، چاقماق تېزلىكىدە رايونىمىز شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئاخىرى 1933 - يىلى شىنجاڭدا مۇستەبىت قارا ھاكىمىيەت ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى جىن شۇرىن ئىستىبدات ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئىلغار ئىدى. شۇڭا ئۇ، مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ قوللاپ، يار يۆلەكتە بولۇشىغا مۇيەسسەر بولالىغانىدى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى، شىنجاڭدا، جۈملىدىن ئىلى رايونىدا پەننى مائارىپ تېز سۈرئەتتە راۋاجلانغان مەزگىل بولدى. سەۋەبى بىر تەرەپتىن جۇڭگو كومپارتىيىسى چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرىنى شىنجاڭدا ئىشلەشكە ئەۋەتكەنلىكىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىدىن بولغانىدى. شۇڭلاشقا بۇ دەۋر خەلقى ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زاتلارنىڭ ياخشى نىيەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا شارائىت يارىتىپ بەردى.

تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زات مەتيۇسۇپ ھاجى غۇلجا شەھرىدىكى يېتىم - يېسىرلارغا خەيرخاھلىق قىلىپ، ئۇلارنى يېڭىدىن باشلىنىپ دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈۋاتقان پەننى مائارىپتىن بەھرىمەن قىلىپ ئوقۇتۇشنى ئويلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن نەجمىدىن ئەزىز بىلەن مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق

تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن مەھەممەت ھەسەن خەلپىتىم، تۇردى ئاخۇن (فاشاڭ)، ئابلا ماخمۇدى، سايىم ئاخۇن (ئالدىقورغان) قاتارلىق كىشىلەرنى يېنىغا تارتىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ياردەم ئېلىغاندىن تاشقىرى غۇلجىدىكى بىر قىسىم بايلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ كۆپلەپ ياردەم توپلايدۇ. شۇنداقلا ئۇلار بىلەن بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ، يېتىم بالىلار ئۈچۈن بىر مەكتەپ قۇرۇشنى، مەكتەپنىڭ نامىنى «خەيرىيە مەكتىپى» (خەيرى ساخاۋەت قىلىش مەكتىپى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاشنى قارار قىلىدۇ. بۇ قارارنى مۇناسىۋەتلىك تەشكىلگە مەلۇم قىلىپ تەستىقلىتىپ ئەنگە ئالدۇرغاندىن كېيىن، مەكتەپ مۇدىرى ۋە مۇئەللىملەرنى بەلگىلەپ، 1934 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۈچ سىنىپلىق غۇلجا خەيرىيە مەكتىپىنى رەسمىي قۇرىدۇ. مەكتەپ ئورنى نۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتى بولۇپ، ئۇنىڭ تۆت ئېغىزلىق ئۆيى ۋاقىتلىق ئارىيەتكە ئېلىنىپ، سىنىپ ئورنىدا پايدىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ غۇلجا تارىخىدا تۇنجى قېتىم كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ بالىلىرى ۋە ئاتا ـ ئانىسىز يېتىم ـ يېسىرلاردىن 100 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلارنى ئەھۋالىغا ئاساسەن سىنىپلارغا ئايرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوقۇتۇشنى باشلايدۇ. مەنمۇ شۇ چاغدا بىرىنچى سىنىپقا ئايرىلىپ، ئوقۇشۇمنى داۋام قىلدۇرغانىدىم.

مەكتەپ دەسلەپكى ئوقۇش يىلىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ پەقەت دەپتەر ـ قەلەم، ئوقۇش كىتابلىرىنىلا تەمىن ئەتتى. ئىككىنچى ئوقۇش يىلىدىن باشلاپ، كىيىم ـ كېچەك باشتىن ـ ئاياغقىچە بىر قۇر مەكتەپنىڭ فورما كىيىمى بېرىلىپ تۇردى. يېتىم بالىلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى ئۇلار-

نىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مەلۇم تۈرمۈش خىراجىتىنى بېرىپ تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ ئوقۇيدىغان قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. چۈنكى مەكتەپنىڭ مۇقىم ئورنى بولمىغاچقا ياتاق، ئاشخانا قاتارلىق لاۋازىمەت ئورنى يوق ئىدى.

مەكتەپ مۇدىرىيەت ئىشخانىسىغا ياردەملىشىپ مەكتەپنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن، مەكتەپ يېنىدا بىر مۆتىۋەللى ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا مەتيۇسۇپ ھاجى، مۇدىر نەجمىدىن ئەزىزى، مەھەممەت ھەسەن خەلپىتىم، تۇردى ئاخۇن، ئايخان ئانا، سايىم ئاخۇن، ئابلا مەخمۇدى، قاسىم ئاخۇن (جۇيجاڭ) لار ھەيئەت بولۇپ بەلگىلەندى.

مەكتەپنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىغا كەلسەك مۇدىر زۆھرەخانىم، ئوقۇتقۇچىلاردىن دەسلەپكى ئوقۇش يىلىدا رەمزىيە، فائىقە، مەھەممەت ئەپەندى، ئاپپان ئەلى ئىدى. بۇ مەكتەپنىڭ تەربىيىلەش نىشانى- ئاتا - ئانىسىز يېتىم باللارنى ئاساس قىلىپ، كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپ قوينىغا ئېلىپ، تەربىيىلەش ئىدى. شۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدىكى يېتىم باللار ۋە كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرى مەكتەپ يېشىدىكى باللارنىڭ خېلى نىسبىتىنى ئىگىلەيتتى. ئەمما مەكتەپ ئىشىكىنى بىردىنلا بارلىق يېتىم - يېسىرلار ۋە كەمبەغەل يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرى ئۈچۈن ئېچىۋېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا مۇشۇنداق ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن مەكتەپ مۆتىۋەللى ھەيئىتى، مەكتەپ مۇدىرىيەت ئىشخانىسى بىلەن بىرلىكتە 1935 ــ 1936 - يىلىدىكى مەكتەپ كۆلىمىنى قانچىلىك

كېڭەيتىش مۇمكىنچىلىكىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. نەتىجىدە
1935 - يىلىدا يەنە ئىككى سىنىپ (60 نەپەر بالا) قوشۇپ
مەكتەپنى بەش سىنىپقا كېڭەيتىشنى قارار قىلىدۇ. ئەمما
بۇ چاغدا مەكتەپ ئورنى مەسىلىسى ھەل قىلىشقا تېگىشـ
لىك ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ كۆرۈلىدۇ. مۇھاكىمە داۋامىـ
دا بۇ بىر زىددىيەتنى مەكتەپ مۇتىۋەللىي ھەيئەت ئەزاسى،
مەرىپەتپەرۋەر ئايىخان ئانا ئۆزىنىڭ 10 ئېغىزلىق ئۆيى بار
باغ قورۇسىنى مەكتەپكە ھەدىيە قىلىشتەك مەرتلىكى بىلەن
ھەل قىلىدۇ. 1935 — 1936 - يىلى ئوقۇش يىلىدا خەيرىيە
مەكتىپى بەش سىنىپلىق مەكتەپ بولۇپ كېڭىيىپ، بوينى
كېسىكتىكى نۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتىدىن قازانچى مەھەللـ
سىدىكى ئايىخان ئانا مەكتەپكە ھەدىيە قىلغان قورۇغا
كۆچۈپ كېلىدۇ. بەش ئېغىز ئۆينى سىنىپ، ئىككى ئېغىز
ئۆينى مۇئەللىملەر ئىشخانىسى، قالغان ئۆيلەرنى ئىسكىلات قىـ
لىپ ئورۇنلىشىدۇ. بۇ ئوقۇش يىلىدا قوشۇلغان مۇئەللىملەر
فەرىخە تىلىقبايېۋا، ئەزىزە، مايمۇنە، يۈسۈپجان، ئۆمەرجان،
ئالىمجان ئەپەندىلەردىن ئىبارەت بولدى. خەيرىيە مەكتىـ
پى ھەر ئوقۇش يىلىدا بىردىن، ئىككىدىن سىنىپ قوشۇلۇپ،
1937 — 1938 - ئوقۇش يىلىغا كەلگەندە كېڭىيىپ سەككىز
سىنىپلىق، 250 ئوقۇغۇچىسى بار بىر چوڭ مەكتەپ بولۇپ
يېتىلىشتى. خىراجەت دائىرىسىمۇ كېڭەيدى. 250 نەپەر ئوقۇـ
غۇچىنى دەپتەر، قېرىنداش، سىيا، قەلەم، كىتاب قاتارلىق
ئوقۇش ماتېرىياللىرى ۋە كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنلەش،
يېتىم باللارغا مەلۇم مىقداردا تۇرمۇش خىراجىتى بېرىش
زۆرۈر ئىدى. بۇ چاغدا مەكتەپنىڭ خىراجەت مەبلەغ مەـ
سىلىسى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە بولۇپ قالـ

دى. مەكتەپ مۆتىۋەللى ھەيئەت مۇددرى مەتيۇسۇپ ھاجىنىڭ تەكلىپ بىرىشى بىلەن بايلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، خەيرىيە مەكتىپى ئۈچۈن ئىئانە توپلاش ئۇسۇلى بىلەن مەكتەپنىڭ خىراجەت مەبلەغ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى قارار قىلىدۇ. بايلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈشتە نەجمىددىن ئەزىزى يازغان «كىمنىڭ ئىشى ئەس» (بىر ئائىلىدە ئەرنىڭ ئىشى ئەسمۇ ياكى ئايالنىڭ ئىشى ئەسمۇ) تېمىلىق پىيىسەسنى 10 نومۇر كونسېرت بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزىگە تەييارلىتىپ، تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبىدا مەجلىس ھەم ئەدەبىيات كېچىلىكى ئۆتكۈزىدۇ. مۇئاۋىن ۋالىي تۇردى ئاخۇنباي باشلىق 2000 نەپەر بايغا پەخرى بېلەت ئەۋەتىپ (كۇلۇبنىڭ قالغان ئورۇنلىرىغا بىلەت سېتىلدى)، ئەدەبىيات كېچىلىكى قاتناشچىلىرىغا پىيىسە ئويناش، كونسېرت كۆرسىتىشتەك جانلىق تەشۋىقات ئارقىلىق خەيرىيە مەكتىپىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، مەكتەپ خىراجىتى ئۈچۈن ئىئانە توپلاش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تۇردى ئاخۇنباي يالغۇزلا يېتىم باللار مەكتىپىنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن بىركىپ (16 توپ) دىگىنال تېرىكە، بىركىپ كوك بۆز، ۋاسكىتبول، ۋالىبول، فودبول، ھەر تۈرلۈك يېنىك ئاتلېتكا ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىق بىرقانچە يۈرۈش تەنتەربىيە سايمان ۋە ئەسۋاب-ئۈسكۈنىلىرىنى ياردەم قىلىدۇ. ئايخان ئانا 250 ئوقۇغۇچىغا بايراملىق كىيىم (ئۇ چاغدا ھەربىر مەكتەپ ئۆز فورمىسىدا بايراملىق كىيىم كىيەتتى) تەييارلاپ بېرىشنى زىممىسىگە ئالىدۇ. ئاندىن بايلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بەس - بەستە ياردەم ئاتاپ، كۆپلىگەن ھەرخىل

گەزلىمە رەخت، نۇرغۇنلىغان پۇل - پىچەك ئىئانە توپلىنىپ، مەكتەپنىڭ خىراجەت جەھەتتىكى كونكرېتنى قىيىنچىلىقى مەسىلىسى ھەل قىلىنىدۇ. 12 - ئاپرېل بايرام كۈنلىرىدىنىڭ بىرىدە (ئۇ چاغدا 1933 - يىلى 12 - ئاپرېلنى شىنجاڭدا جىن شۇرېننىڭ ئىستىبدات قارا ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شېڭ شىسەي يېڭى ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان كۈن دەپ، ھەر يىلى شۇ كۈننى بايرام قىلاتتى) مەكتەپ تەرىپىدىن لاتارى يىغىنى ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى ئىشلىگەن ھەرخىل كەشتە، لۆڭگە، داستىخان، لەۋھە قاتارلىق قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنى لاتارى قىلىپ سېتىش ئارقىلىقمۇ ئاز بولمىغان پۇل كىرىم قىلىنىپ، مەكتەپنىڭ كەلگۈسى ئېھتىياجىغا لازىملىق مەلۇم مەبلەغ جۇغلاندى. ئەدەبىيات كېچىلىكىدە ئوقۇغۇچىلار ئوينىغان پىيسە، كونسېرتلار خەلقنى (تاماشىبىنلارنى) ناھايىتى تەسىرلەندۈرگەن. شۇ كونسېرت نومۇرلىرىدىن بىرى ئاكا - سىڭىل بىرلىكتە ئورۇنلىغان «يېتىملار زارى» (تېكىستىنى نەچچىدىن ئەزىزى يازغان) نادلىق ناخشا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى تېكىستى مۇنداق ئىدى:

ئاتا يوق، ئانا يوق، يېتىم بىز غېرىپ،
يۈرەرمىز پەرىشان كۈندە تەلمۈرۈپ.
يېيەرگە، كىيەرگە يوق ئاچ - يالاڭ،
ئۆتەرمىز جاپادا ئۆلۈپ - تىرىلىپ.

ئوقۇر، ئوينىشار، باي ئوغۇل - قىزلىرى،
كىيىملەر پۈتۈن، قىپ - قىزىل يۈزلىرى،
لېكىن بىز يېتىملەر سامانىدەك سارغىيىپ،
يۈرەتتۇق ئاچ، زېرىن ھەم نادان قېلىپ.

بويۇنلار قىسىلغان، كۆڭۈللەر زەرداپ،
ئۆتمۈشتە ئارزۇلار قىلىنغان دەپسەندە.
ئوقۇشقا ئىشتىياق بولسىمۇ بىزدە،
يول قويماس يوقسۇللۇق توسالغۇ بولۇپ.

ئون ئىككىنچى ئاپرېل بىزگە يول ئاچتى،
ھۆررىيەت، مەرىپەت جانلاندى بۇ چاغ.
يېتىملار ئارزۇسى ئېشىپ ئەمەلگە،
جاھالەت يوقالدى گۆرىگە كىرىپ.

مەكتىپى خەيرىيە قۇرۇلۇپ شۇئان،
مەرىپەت نۇرىنى چاچتى بىزلەرگە.
مېھرىبان ئاتىلار چىققى مەيدانغا،
بىز ئۈچۈن ئىشلەشكە كۆكرىكىنى كېرىپ.

خەيرىيەت مەكتىپى غۇلجا شەھىرىدىكى يېتىم - يېسىرلار-نىڭ مەلۇم قىسمىنى ئۆز قوينىغا ئالغاچقا، مەكتەپ كۆلىمى كېڭىيىپ، 1937 — 1938 - ئوقۇش يىلىغا كەلگەندە ئاي-خان ئانا مەكتەپكە ھەدىيە قىلغان قورۇغا سىغىشماي، مەكتەپ ئورنى مەسىلىسى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك جىددىي مەسىلە بولۇپ كۆرۈلىدۇ. بۇ كونكرېتنى ئەھۋالىنى مەكتەپ مۇتىۋەللى ھەيئىتى غۇلجا ناھىيىلىك ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئەسلىدە سۆسەر ھاجىدىن مۇسادىرە قىلىپ ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئالغان كۆلىمى چوڭ، ئۆيلىرى كۆپ، ئىچكىرى - تاشقىرى كەڭ قورۇنى خەيرىيە مەكتىپىگە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەيرى-

يە مەكتەپى 1937 ــ 1938 ـ ئوقۇش يىلىدا قازانچى مەھەللىسىدىكى ئايخان ئانا قورۇسىدىن كۆلچۆلۈكتىكى سۆسەر هاجى قورۇسىغا كۆچۈپ باردى. بۇ ئوقۇش يىلىدا قوشۇلغان ئوقۇتقۇچىلار مۇتەللىپ قاسىم، زۇنۇن قادىر، نەسرىدىن ئەپەندى، مەجىت ئابدۇللا قاتارلىقلار ئىدى. ئايخان ئانا مەكتەپكە ھەدىيە قىلغان قورۇسى يەنىلا قازانچى مەھەللىسىنىڭ خەلق ئېگىدارچىلىقىدىكى بىر كىچىك باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنى بولۇپ قېلىۋېردى. خەيرىيە مەكتىپى ئۆزىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان تارىخى جەريانىدا تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن مەتيۇسۇپ هاجى، نەجمىدىن ئەزىزى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ غەمخورلۇقى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەستايىدىللىق بىلەن تەلىم بېرىشى نەتىجىسىدە نۇرغۇنلىغان يېتىم ـ يېسىرلارنى، كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرىنى باشلانغۇچ بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە قىلدى. نەتىجىدە ئالى گىمنازىيە مەكتىپى، سىفەن مەكتىپى، ئۆلكىلىك گىمنازىيە مەكتىپى، سىفەن مەكتىپى ۋە تېخنىكوم قاتارلىق بىلىم يۇرتلىرىغا بىر تۈركۈم ياراملىق شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. غۇلجا خەيرىيە مەكتىپىدە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىنى پۈتتۈرۈپ ئوتتۇرا، ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا كىرىپ مەخسۇس پەنلەر بويىچە ئوقۇپ ئالىم، پېداگوك، نەشرىياتچى، سەنئەتچى، شائىر، يازغۇچىلار بولۇپ يېتىشكەنلەر كۆپ. مەسىلەن: گېئولوگىيە پەنلىرى مۇتەخەسسىسى ياسىنجان ئىمىن، پېشقەدەم نەشرىياتچى تۇرسۇن قاهار، پېشقەدەم مائارىپچى ئوسمان، ئابدىرىشىت ئابىت، شائىر ھەم يازغۇچى خېلىل ھەمرا، ئىبرايىم قۇربان، خەلق سەنئىتى ساھەسىدە ئۇزۇن يىل

جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرگەن ئارتىستكا ئاممىنە قادىر، ئۈستۈلچى رۇقىيە، ئۈچ ۋىلايەت خەلق ئىنقىلابى جېڭىدە قۇربان بولغان ئىنقىلابىي قۇربان توختاسىنلار شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر.

مەتيۇسۇپ ھاجى، نەجمىددىن ئەزىزى قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلار ئۆز ئۆمرىدە بىرقانچە يىل ئىلى رايونىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ساھەسىدە جاپالىق ئىشلەپ، ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقانىدى. ئەمما شېڭ شىسەي ماھىيەتتە بىر مىللەتچى بولغىنى ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدىن چىققان ئىلغار زاتلار ئۇنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ ئىدى. شۇڭا ئۇ، شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زاتلارنى ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ خەۋپى، دەپ قارىدى. شۇ قاتاردا ئۇلارنى جۈملىدىن مەتيۇسۇپ ھاجى، نەجمىددىن ئەزىزى، ئايخان ئانىلارنىمۇ تۈرمىگە تاشلاپ، مەتيۇسۇپ ھاجى، نەجمىددىن ئەزىزلەر ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلدى. ئايخان ئانا ئىككى يىل تۈرمە ئازابىدا كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، تۈرمىدىن چىقىپ كېيىن ۋاپات بولدى. غۇلجا خەلقى بۇلارنىڭ ۋاقىتسىز غازاڭ بولغىنىغا ئېچىندى. ئۇلار ھازىرمۇ خەلق قەلبىدە ھايات.

ئۇيغۇر نەخشا - ئۇسسۇل، تىياتىرچىلىقى توغرىسىدا ئەسلىمە

ئەبەي ئەزىز

1911 - يىلى پارتلىغان سۇڭ جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى جۇڭگو بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى، مەملىكەت خەلقىنىڭ دەس تۇرۇپ ئىنقىلاب قىلىشىغا تۈرتكە بولدى ھەمدە بۇ ئىنقىلاب نەتىجىسىدە جۇڭگونىڭ نەچچە مىڭ يىللىق پادىشاھلىق فېئودال تۈزۈمىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. روسىيىدە ئېلىپ بېرىلغان لېنىن باشچىلىقىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ زەبەردەك ئاۋازى مەملىكىتىمىزگە (شىنجاڭغىمۇ) زور تەسىر كۆرسەتتى. سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن، سوۋېتتە يولغا قويۇلغان «ماركسىزم، لېنىنىزم» لىق يېڭى زامان ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ جەڭگىۋار ئاۋازى قۇلىقىمىز تۈۋىدە جاراڭلاپ، ئۇزاق يىل زۇلمەت قاراڭغۇلۇقىدا قالغان مەھكۇم خەلقنى ئويغاتتى.

1912 - يىلى قۇمۇل خەلقى تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدا زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شىنجاڭدىكى ياڭ زېڭشىنىڭ تەختىنى تىترەتتى.

1919 - يىلىدىكى 4 - ماي ھەرىكىتى، 450 مىليون

خەلقنىڭ (شۇ يىللاردا جۇڭگودا 450 مىليون خەلق بار ئىدى) نىجاتلىق يولىغا مېڭىش سىگنالىنى چالدى. 1921- يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگونىڭ ئۇلۇغ كوممۇنىستىك پارتىيىسى دۇنياغا كەلدى. 1930 - يىلى خوجىنىياز هاجى — باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن قومۇل دېهقانلار قوزغىلىڭى بىلەن 1933 - يىلى «12 - ئاپرېل» دا شىنجاڭدا يېڭى هاكىمىيەت ئورنىتىلىپ، مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى چىرىك كەتكەن تەختى بىتچىت بولدى. لېكىن شېڭ شىسەي تەختكە چىقىۋېلىپ، ئۆزىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە دوبەن، ئىيۇۋېنلوڭ بىلەن خوجىنىياز هاجىمنى مۇئاۋىن رەئىس دەپ ئېلان قىلدى (بۇ چاغدا خوجىنىياز هاجىم قەشقەردە ئىدى).

شېڭ شىسەي، شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى هەم جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى بىلەن، گومىنداڭ هۆكۈمىتىدىن قول ئۈزگەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، ئاۋۋال «8 ماددىلىق خىتابنامە» نى، كېيىن «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» (يەنى 1. جاهانگىرلىككە قارشى تۇرۇش. 2. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن بولۇش. 3. خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش. 4. تېچلىق. 5. شىنجاڭنى تەمىر قىلىش. 6. مىللىي باراۋەرلىك) نى ئېلان قىلدى. 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك «جاهانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى» (پەندىخوي) قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. يەنە شۇ يىل (1934 - يىل) 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇش بىلەن بىللە هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىمۇ قۇرۇلدى. 1934 -

يىلى 2 ـ ئايلاردا تۇرپانلىق شوپۇر مۆمىن ئەپەندى باشچىلىقىدا — ئۈرۈمچىدە ئون نەچچە كىشىلىك تىياتىر تەشكىل قىلىندى. ئارتىستلىرى ئابدىگۇل، رەھىم نىيازقارى، رايىدىن قارى، ئابدىپەتتار ئەپەندى، چوڭ ئاخۇن، ئابدۇۋايىت سوناي، ئابدىكېرىم رازى، نۇراخانىم (مۆمىن ئەپەندىنىڭ ئايالى) قاتارلىقلار بولدى. بۇلار مۆمىن ئەپەندى يېزىپ چىققان خەلق چۆچىكى «بوز يىگىت» دىرامىسىنى ۋە بىرنەچچە نومۇر كونسېرت (ناخشا ـ ئۇسسۇل) لارنى تەييارلاپ، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ سەنشىخاڭزا كوچىسىدىكى ۋاڭ جاڭگۇيدىنىڭ سارىيىدا تۇنجى قېتىم يېڭى زامان تىياتىرىنى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. 1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، بۇلار ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن كۈندۈزدە كوچا تىياتىرى قويدى. كەچتە يەنە «بوز يىگىت» دىرامىسىنى ئوينىدى. بۇلارنىڭ ئىش ئورنى مۆمىن ئەپەندىنىڭ ئۆيىدە بولدى. سەھنە سايمانلىرى، كىيىم-كېچەكلەرنى كىشىلەردىن ئارىيەت ئالدى. شۇ كۈنلەردە ئۈرۈمچى شەھىرىدە چاڭچىلىخانىدىن باشقا مىللىي تىياتىر ئويۇنلىرى، كىنو ۋە كىنوخانىمۇ يوق ئىدى. خەنزۇ تىلىنى بىلىدىغانلار چاڭچىلىخانىلارغا بېرىپ ئويۇن كۆرەتتى. خەلق ئىچىدە ئاددىي سېرىكچىلەر، موللاقچىلار، مايمۇن ئويۇنى قىلغۇچىلار، مەدداھلار، كىتابخانلىق قىلىدىغانلار ۋە داستانچىلار تۈرلۈك سورۇنلاردا ماھارەت كۆرسىتىپ ھايات كەچۈرەتتى. بۇ ئويۇنلارنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈرۈمچى شەھىرىدە بىرقانچە جايدا قىمارخانا، ئەپيۇن، نەشە چېكىدىغان سورۇنلار ۋە مابەنزىخانا (نومۇسىنى سېتىش سورۇنلىرى) بولۇپ، خەلق ئىجتىمائىي ئەخ-

لاقىي پەزىلەتتىن مەھرۇم ئىدى.

بۇ يېڭى تىياتىر ۋۇجۇدقا چىققاندىن كېيىن، ئۇرۇمچى شەھەر خەلقى ئىچىدە تېزلا ئابروي قازاندى. شۇ يىلى كۈزدە ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بۇ سەنئەت كۇرژىكىنى «ئۆلكىلىك سانايىنەپىسە» دەپ ئۆز تەركىبىگە ئالدى. قوشۇن كۆپەيدى، ناخشا - ئۇسسۇل، خور، لەپەر، چوڭ - كىچىك دراما ئەسەرلىرى تەييارلىنىپ خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

1934 - يىل ئىچىدە، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدىن باشقا بارلىق ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ھەر قايسى مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى، ئۇنىڭ قارمىقىدا سانايىنەپىسە ئۆمەكلىرى، گۇرۇپپىلىرى بارلىققا كەلدى. ئۇيۇشمىلار قارمىقىدا يېڭى زامانىۋى پەننىي دەرس ئوقۇلىدىغان مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلدى. بۇ مەكتەپلەردىكى سەنئەت كۇرژىكلىرى يەرلىك مەھەللىۋى سەنئەت پائالىيىتىنى باشلىۋەتتى.

1934 - يىلى كۈز ئايلىرىدا، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسە، بورا بىلەن ياپقان كولۇبتا پەردە ئۈستىگە تارتىلغان لوزۇنكىغا لېنىننىڭ «تىياتىر خەلق تۇرمۇش ئەينىكى» دېگەن چوڭ خەتلىك شوئار يېزىلغان پەردە ئېچىلىپ، «بوز يىگىت» دراممىسى بىلەن بىر نەچچە كونسېرت نومۇرلىرى ئوينالدى. ئويۇنغا ئۆلكىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجىنىياز ھاجىمۇ كەلگەن ئىدى. ئويۇن ئاخىرلاشقاندا خوجىنىياز ھاجىم ئارتىسلارنى قوبۇل قىلىپ: «سىلەرنىڭ ئويۇنىڭلار ناھايىتى ياخشى بولدى. بۇ «بوز يىگىت» دېگەن چۆچەكنى مەن قۇمۇل تاغلىرىدا پادىچىلاردىن ئاڭ-

لىغان ئىدىم. بۈگۈن بۇ ئويۇنلار ھەممىمىزگە ياقتى...
سىلەرنىڭ نېمە قىيىنچىلىقلىرىڭلار بار؟» دېگەن. ئارتىس-
لاردىن چوڭ ئاغزىن ۋە ئابدىكېرىم رازى: «ھاجى ئاكا،
بىزنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇپ كەلسەك دېگەن
ئارزۇيىمىز بار ئىدى، بىراق بىز ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىدۇق...»
دېگەندە، ھاجىم: «بۈگۈن ئوينىغان ئويۇنلارنىڭ ئۆزى
ئىمتىھان دېگەن شۇ»، دەپ ئىمتىھانسىز سوۋېت ئوتتۇرا
ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىپ ئوقۇشنى تەستىقلىغان. بۇلار
1936 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كېلىپ سەنئەت ئىشلىرى
بىلەن شۇغۇللانغان.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك «پەندىخۇي» (جاھانگىرلىككە قار-
شى ئۇيۇشما) دا كوممۇنىستلار بىلەن دېموكراتىك ئىلغار-
لار ئىشلەيتتى. مەسىلەن، ۋاڭ باۋچۈەن، خۇاڭ مىڭخۇ...
قاتارلىقلار ئاقارتىش ئىشلىرى، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى
ۋە ئالتە سىياسەتنىڭ ئىجراسى ئۈچۈن تەشۋىقى - تەربىيە
ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. بولۇپمۇ، ئەدەبىيات - سەن-
ئەت ئىشلىرىدا يېڭى زامان مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرۈش،
ماركسىزم، لېنىنىزم نەزەرىيىسىنى تارقىتىشتا تەشۋىقى
تەلىم تەربىيە ئىشلىرىنى جانلاندۇرغان. كېيىن جۇڭگو
كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۆزىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن
ماۋ زېمىن، چېن تىيەنچۇ، لىن جىلو، ماۋدۇن (شىڭ يەنبىڭ)،
جاۋدەن ... قاتارلىقلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن. ئۇلار ئۆل-
كىنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي - مائارىپ
تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنىڭ-
دەك ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭدىن
سوۋېتكە چىقىپ ئوقۇپ بىلىم ئالغانلار شىنجاڭغا قايتىپ

كەلدى. مەسىلەن: سەنئەتكارلاردىن قاسىمجان قەمبەرى. ئابدىخالىق ئۇيغۇر، تەۋپىق (مەشلى ئەپەندى)، توختى ھاجى، قەمبەرخانىم، ھەمراخانىم، ئابدۇللا ئاخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى، سەمەت ئابدۇللا، تالىپ ئاخۇن، ماھىر دىكراتور ۋە رەسسام ناماتخان ئۇستام، ئوغلى مەتىمىن... قاتارلىقلار سوۋېت سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ يېڭىچە ئۇسلۇبلىرىنى قوبۇل قىلىپ كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىنى يېڭى مەزمۇندا بېيىتتى. نۇرغۇن يەرلىك سەنئەتچىلەرنى يېتىشتۈردى. ھەم شىنجاڭدىن سوۋېتكە ئوقۇشقا ئېۋەتىلگەنلەرمۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلدى. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيەلىرىدە مەسئۇل خىزمەتلەردە بولسىمۇ، ئۆزلىرى تۇرغان جايلاردىكى سانائىنەپىسەلەرگە يېتەكچىلىك قىلدى ۋە تەشكىللىدى. ئوزلىرى رول ئېلىپ ئۇلگە كۆرسەتتى. ئۇلار ئۆزلىرى سوۋېتتىن ئالغاچ كەلگەن «باي بىلەن مالاي»، «ئارشىنمال ـ ئالان»، «غېرىپ ـ سەنەم» دراممىسى ۋە «پەرھات ـ شىرىن»... قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، شىنجاڭ سەھنىلىرىدە ئوينىاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

1936 ـ يىلى ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكىگە چۆچەكتىن ھېمىت ھېكىم (ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىس ۋە سەنئەت ئۆمىكىگە مۇدىر بولغان) بىلەن ئايىلى پەرىدە خانىم (دراما ئارتىسى)، ئىلىدىن قاسىمجان قەمبەرى، رازىيە خانىم، ئابدۇۋەلى جاروللايوپ، سەيدۇللام، تورپاندىن سىراجىدىن زەپەر، قەشقەردىن سەمەت ئابدۇللا، ئابدۇرېھىم چاڭچى ... قاتارلىقلار تەكلىپ قىلىندى. ئويۇن مەزمۇنى: ۋەتەنپەرۋەرلىك، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، خەلقنى

خۇراپاتلىق ـ نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقى، ئىلىم ـ بىلىمگە دالالەت قىلىش، خوتۇن ـ قىزلار ئازادلىقى ... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى. يەنە، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپكە ئۈندەش، ئالدىنقى سەپتە جەڭ قىلىۋاتقان ئارمىيە، خەلقلەرگە ياردەم توپلاش خىزمەتلىرىدىمۇ مەركەزلەشتۈرۈلدى.

1938 ـ يىلى ئۈرۈمچىدىكى نەنىڭ مەدەنىيەت كۇلۇبى پۈتتى. كۇلۇبنىڭ ئىقتىسادىي چىقىمى (قۇرۇلۇش چىقىمى) ئويۇن كىرىمى، لاتارى ئويۇنلىرىدىن كىرگەن كىرىم، ۋە ئايلارنىڭ ياردىمى بىلەن بولدى. بۇنى شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيۇشما رەئىسى ۋە سانائىتەپسە مۇدىرى ھېيمەت ھېكىمى ئۆزى لايىھىلىگەن ھەم ئۆزى مەسئۇل بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ چاغدا ئويۇن نومۇرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى، مەزمۇنى، تۈرلۈش چىنلىقى، مىللىي ئۇسلۇبى، كىيىم، گىرىم، دېكراتسىيە سايمانلىرى، سۇۋەت (نۇر) ۋە ئارتىسلارنىڭ ماھارىتى جەھەتتە بىر قەدەر تولۇقلاندى (ئۇنىڭ ئالدىدا، سەھنە كىيىملىرى ۋە سەھنە سايمانلىرىنى كىشىلەردىن ئارىيەت ئېلىپ، ئويۇن بېلىتى بېرىپ رازى قىلاتتۇق). كېيىن ئۆمەكنىڭ ئىجادىيەت ئىشلىرى كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلاپ، سەنئەت ئەدەبىياتى يازىدىغانلار بارلىققا كەلدى. ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە باشقا يىرىك ئەسەرلەرنى ئوينىش بىلەن تاماشىبىنلارنىڭ زوقمەنلىكى جەلپ قىلىندى.

بۇ ۋاقىتتىكى سەھنە ئەسىرى يازغانلار ۋە ئوينالغان سەھنە ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) ھېيمەت ھېكىم يازغان «ئەخمەت سەرراپ»، «سۆلەت»، «شەرمەندىلەر»، «جەلگور» (يانچۇقچى)، «پىرخون»، «ئانارخان» درامىلىرى.

(2) خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «18 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى» (تىراگېدىيە). (3) ماۋدۇن (شىڭ يەنبىڭ) يازغان «كۈرەش» دراممىسى. (4) نۇر بوساقوپ يازغان «بىرى سەن ـ بىرى مەن» دىرامىمىسى. (5) «يالغان تىبـ ۋىپ». (6) شېكسىپىر ئەسەرلىرىدىن ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەن «سوپى تاغا» كومېدىيىسى. (7) زىيا سەمەت ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن «غېرىپ سەنەم» دىرامىسى. (8) ئابدۇشۈكۈر يالقۇن يازغان «شاگىخەي كېچىسى». (9) ل. مۇتەللىپ يازغان: «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «ساماساق ئاكاڭ قايىنايدۇ»، «چۈمەن بىلەن پالۋان»، «چىڭ مۇدەن»، «تاھىر ۋە زوھرا» ئوپېراسى. (10) زۇنۇن قادىرى يازغان «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» دراملىرى. (11) ئابلا روزى يازغان «ئۆگەي ئانا» دراممىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغانىدى.

بۇ ئەسەرلەر ئۇرۇمچى سەھنىسىدىلا ئوينىلىپ قالماي، پۈتۈن شىنجاڭدا كەڭ تۈردە (يەرلىك سانايىنەپسەلەردىمۇ) ئوينالغان. ئۇ چاغدا ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشما ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئايدا دېگۈدەك بىردىن ـ ئىككىگىچە سەھنە ئەسىرىنى شاپگىرافتا بېسىپ تارقىتىپ تۇراتتى.

ناخشا ـ ئۇسسۇللار (كونسېرتلار)دىن «ماي چېچەكـ لىرى»، «ئەرزىم ـ دادىم»، «ئاچىل»، «قۇتۇلدۇق»، «سىپىل ناخشىسى»،«ئۆستەڭ ناخشىسى»، «نوزۇگۇم ناخشىلىرى»، «ئاھ ئۇرارمەن»، «ئېچىلغان گۈل»، «ئالدىنقى سەپكە بارايلى»، «ياپون قانخور، قېرى تۈلكى»، «قوپ ئى ئاـ داش ئەتراپىڭغا باق»، «ئارزىگۈل»، «ئاسمىنىڭدا ئاي

بارمۇ»، «جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق ناخشىسى»... قاتارلىق ناخشىلار؛ لەپەرلەردىن: «ئىستىكىم ئۇقۇش»، «ھەي نوروزـ ۋاي»، «نادان ئاتا بىلەن قىز»، «داۋانچىڭدا بىر يارىم بار»، «شاخ ـ شاخ چىنا»، «ئايەجان» (ئۆزبېكچە)، «شىنجاڭـ دىكى يېڭى مەكتەپ»قاتارلىقلار؛ كوللېكتىپ ئۇسسۇللۇق ناخشىلاردىن «ئىلى سەنىمى»، «پەريادەي»، «سىم ـ سىم ئارىلاپ» ، «دەككىدۇدۇك»، «ھەريان چومەنگول» قاتارلىقلار ئوينالغانىدى. ھەجۋى نومۇرلاردىن «مانىكاـ ۋاي» (نەشىخورلارغا تەنقىد)، «ناچار ئىللەت بىزدە بار» (قىمارۋازلارغا تەنقىد)، «ھەي ـ ھەي بۆرى» (خۇراپاتـ لىققا تەنقىد) قاتارلىقلار ئوينالغان.

ئۇسسۇللاردىن: نىم پەدىگە ئۇسسۇل، مۇناجاتقا ئۇسسۇل، ئوشاق مەرغۇلىغا ئۇسسۇل، جەڭچى قىز ئۇسسۇلى، ناغرا ئۇسـ سۇلى، ناغرا بايات ئۇسسۇلى، كەشتىچى قىز ئۇسسۇلى، ئومۇم مۇزىكا، يالغۇز مۇزىكا، دېكلاماتسىيە، سېرك ۋە سېھىرـ گەرلىك ... قاتارلىق كونسېرت تۈرلىرى ئوينىلاتتى. بۇ ئويۇنلار شۇ چاغدىكى تاماشىبىنلارنىڭ مەنىۋى ـ مەـ دەنىي ھاياتىدا زور يېڭىلىق بولۇپ قالدى. چۈنكى ئۇزۇن يىللىق فېئودالىق تۈزۈم قاراڭغۇلۇقىدا نادانلىق، تەقدىرـ چىلىكنىڭ قولىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. شۇڭا قەدىمدىن بار بولغان خەلق سەنئىتى ئۇنتۇلۇش، يوقىلىپ كېتىش ئالـ دىدا تۇراتتى. ھەتتا يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى خەلق سەنئەتچىلىرىگە نىسبەتەن ئادەم قاتارىدا مۇئامىلە قىلـ مايتتى. بۇ يېڭى ئۆزگىرىشتىن كېيىن ئەدەبىيات ـ سەنئەتچى خادىملارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى ۋە خەلق سەنئىتىمۇ ماركسىزملىق ئىدىيە تەسىرى ئارقىسىدا

يېڭىچە بەدىئىي ئۇسلۇب، سىياسىي تۈزۈمى يېڭى بولغان مەزمۇن ۋە مىللىي شەكىل بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ هال ئۈرۈمچى خەلقى ۋە بارلىق شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى هاياتىدا ئاجايىپ چوڭ پەخىرلىنەرلىك ئىش بولدى. 1939-يىلى ماۋدۇن (شىڭ يەنبىڭ)، جاۋدەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەنىڭ ئارتىسلىرىدىن بىرنەچچە ياشلارنى هەم هەر بىر ۋىلايەت، ناهىيىلەرنىڭ سەنئەتچىلىرىنى ئۆلكىگە يىغىپ، ئىككى يىللىق سەنئەت مائارىپى، يەنى «مەدەنىي كادىرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسى»نى ئېچىپ ئىپتىدائى سەنئەت بىلىمىگە ئىگە قىلغان. ئوقۇلغان دەرسلەر رېژىسسورلۇق، ئارتىسلىق ئىلمى، سەھنە سەنئەت ئىلمى (نۇر، دېكوراتسىيە، گرىم، كىيىم، سەھنە سايمانلىرى، ئېلېكتر كۈچىدىن پايدىلىنىش) ۋە سەھنە ئەدەبىياتى هەققىدە... قاتارلىق كەسپىي بىلىم دەرسلىكلىرىدىن سىرت، سىياسەت دەرسلىكى، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخى، خەلقئارا ۋەزىيەت، پەلسەپە، دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزمىدىن دەسلەپكى ساۋات قاتارلىق دەرسلەرمۇ ئۆتۈلدى.

ماۋدۇن، جاۋدەنلەر تەرىپىدىن «كۆرەش» هەم «يېڭى شىنجاڭ» ناملىق دراما يېزىلىپ، مەكتەپ پۈتتۈرۈش دوكلات ئويۇنى كۆرسىتىلدى. بۇ چاغدا، قەشقەردە سەمەت ئابدۇللا، يەكەندە تۇردى ئاخۇن ئاكام، كۇچادا هاشىم هاجى قاتارلىقلار مىللىي مۇزىكا ۋە دوخىۋى مۇزىكا كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ياش تەلەپكارلاردىن 200 گە يېقىن كىشى مۇزىكانت بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. غۇلجا ۋىلايىتىدە جامىكام، هاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، مەتتا مىركام، زىكرى ئەلپاتتا قاتارلىقلار كۆپلىگەن مىللىي مۇزىكانتلار-

نى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا مۇزىكانت-
لار كۆپىيىپلا قالماستىن، بەلكى ھەر خىل چالغۇ ئەسۋاب-
ى جەم بولۇپ، داتلىشىپ پەگادا قالغان مۇزىكا سايمان-
لىرى تۆرگە چىقتى. مەسىلەن: ساتار، چاڭ، قالون، دۇت-
تار، تەمبۇر، راۋاپ، غىجەك، نەي، بالىمان، چورا، سۇناي،
كاناي، سېپتور، ناغرا، داپ، ئەشتار، تاش، ساپايە، چاق-
چۇق، قوشۇق، تائادىئون، ئىسكىرىپكا، ماندالىن، ماندورا،
گىتار... قاتارلىق سازلارنىڭ تەڭشىكى بىرلىككە كېلىپ، مىللىي
مۇزىكا ئوركېستىرى مۇقام مۇزىكىلىرىنى ۋە باشقا مىللەت
مۇزىكىلىرىنى (چەت ئەل مۇزىكىلىرىنىمۇ) ئۆز پۇراقلىرى
بويىچە چېلىش ئىقتىدارىغا يەتتى، ھەتتا ئاھاڭنى نوتىسىز
يادا چېلىپ، ناخشا ئېيتىدىغان ئالاھىدىلىكمۇ ئومۇملاشتى.

بۇقىرىدىكى ئۇستازلار تەربىيىلىگەن سەنئەتكارلار،
80 - يىللارنىڭ سەنئەت ئۇستازلىرىدىن بولۇپ قالدى.
مەسىلەن: ھۆسەنجان جامى، قوربان ئىبراھىم، سىراجىدىن
زەپەر، قەمبەرخانىم، مەھەممەتجان ئىسمايىل، ئابلىكىم
ئابلايۇپ، غىياسىدىن بارات، سىدىق ھاشىم... قاتارلىقلار.

1940 - يىللارغا كەلگەندە، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسە
ئۆمىكىنىڭ قوشۇنى تولۇقلىنىپ، سان - سۈپەت جەھەتلەر-
دە ئارتىسلارنىڭ ماھارىتىمۇ ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك
بولۇپ قالدى. ئۆلكىلىك ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلىرى-
دىكى سانايى نەفىسە ئۆمەكلىرى 70 كە يېقىنلىشىپ، ئە-
زالىرى (كەسپىي ۋە كەسىپ سىرتىدا بولۇپ) 1500 ئەتراپى-
دىكى ئادەم سانىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا،
ھەرقايسى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە سەنئەت كۇر-
ژىكى، ناخشا ئەترەتلىرى، ئىدارە- ئورگانلاردا ئىشچى-

خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت پائالىيەتلىرى بارلىققا كەلگەن. شۇ قاتاردا خەلق مەشرەپلىرىمۇ خېلى جانلىنىپ كەتكەنىدى. بۇ يىللارغا كەلگەندە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 60 تىن كۆپرەك كۇلۇب، تىياتىرخانىلار بارلىققا كەلدى (ئاتسۇ، چۆچەكتە 36 - يىل، غۇلجىدا 37 - يىل، ئۈرۈمچىدە 38 - يىلى، قەشقەر، خوتەندە 39 -، 40 - يىللىرى... كۇلۇپ سېلىندى). 40 - يىلى، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسە چۆچەكتىن قەمبەرخانىم بىلەن سىڭلىسى گۈلبەھرەمنى، غۇلجىدىن قاسىمجان قەمبىرى، سەيدۇللام، ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ، روزى تەمبۇر قاتارلىقلارنى، قەشقەردىن سەمەت ئابدۇللا... قاتارلىقلارنى ئۆمەككە تەكلىپ قىلدى. شۇ يىلى ئۈرۈمچىدە سەنئەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ، شىنجاڭ شۆيۈەن، ئوتتۇرا مەكتەپ، گېزىتخانا قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىلىرى ل، مۇتەللىپ يازغان «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» ۋە «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ» دراملىرىنى كۆرسەتكەن. ئۆلكىلىك مەدەنىي كادىرلار كۇرسى «كۆرەش» دېگەن درامىنى ۋە بىرقانچە كونسېرت كۆرسەتكەن. پەندىخۇي خور دۈيى ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ئېيتقان. بۇنىڭدىن باشقا ئىدارە - جەمئىيەتلەر ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەرمۇ قاتنىشىپ، ئۆز ئىجادىيەتلىرىنى نامايەن قىلغان. بۇ پائالىيەت ئۆلكىمىزنىڭ سانايىنەپىسە (ئەدەبىيات - سەنئەت) ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. بۇ مۇسابىقىغا ئۈرۈمچى جىڭجۇ، يۆجۇ، چىنچاڭ تىياتىرلىرى ۋە ھەرقايسى مىللەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ سانايىنەپىسە ئۆمەكلىرى

قاتناشقان. بۇ مۇسابىقە ئۇرۇمچى تاماشىچىلىرىدا زور تەسىرات قالدۇرغان ھەم سەنئەتچىلەرنىڭ تۇنجى بايرىمى بولۇپ قالغانىدى. بولۇپمۇ شىنجاڭ قىز - ئاياللىرىنىڭ بۇ سەھنە سەنئەت پائالىيىتى خوتۇن - قىزلار ھۆرلىكى ئۈچۈن ئىشىك ئاچقانىدى. شۇ چاغقا كەلگىچە سەھنىلەردە ئايال كىشىنىڭ رولىنى ئەرلەر ئوينايتتى (بۇ سوۋېت تەرەپلەردىمۇ شۇنداق بولغانىدى).

30 - يىللاردىن كېيىن سەھنىدە ئوقۇلغان ناخشىلار

«ئاچىل»①

گۈلۈم ئاچىلاي دەيدۇ،
باشقا سانچىلاي دەيدۇ.
يارىمنىڭ يۈرەك ئوتى،
تەنگە يامىشاي دەيدۇ.

يار دەردىدە خۇن بولدۇق،
تۈگمەنلەردە ئۇن بولدۇق.

① ئاچىل ناملىق بۇ شېئىر ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ بولۇپ، ئۇ 30 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ھارپىسىدا خەلقنى ئويغىتىش، زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىش ئۈچۈن چاقىرىق قىلغان ناخشا. مۇزىكىسىمۇ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزى خەلق ئاھاڭلىرى ئاساسىدا يېڭىنىڭ مىلودىيە بىلەن ئىجات قىلغان. بۇ ناخشا شۇ ۋاقىتتا ناھايىتى تېزلا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغانىدى. ھازىر بۇ ناخشا ئېيتىلغان ھامان، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى يادىمىزغا كېلىدۇ.

قورقۇنچىڭدىن قاتتىق تاش،
بىرلىشەلمەي قۇم بولدۇق.

غەيرەت گۈلۈم ئېچىلغىن،
ھىممەت گۈلۈم ئېچىلغىن.
سېنىڭ ئۈچۈن جان پىدا،
قاچان بولسا بىر ئۆلۈم. ئاچىل ـ گۈل ئاچىل!

«سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن؟»①

«سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن ئويلىساڭچۇ،
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولۇرمۇ؟
كۆكرىكىڭدىن يېنىپ تۇرمىسا ئوتلىرىڭ،
ئەللەرىڭ، يۇرتلىرىڭ نۇر بولۇرمۇ؟

سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن ئويلىساڭچۇ؟
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولۇرمۇ؟
تىنىخ ئىلىپ، ئاتلىنىپ جەڭ قىلمىساڭ،
يورتلىرىڭ خەلقلىرىڭ ھۆر بولۇرمۇ؟»

---

① ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بۇ ناخشىدا 31 ـ يىللاردا خوجىنىياز ھاجى باشلىغان قوزغىلاڭغا خەلقنىڭ قاتنىشىشىنى چاقىرىق قىلغان، بۇ ناخشا قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەڭ مارشى بولۇپ قالغانىدى. بۇ ناخشا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان ھەم سەھنىلەردىمۇ ئوقۇلغان.

«ئەرزىم - دادىم» ①

بىزنى ئەزگەن زالىملار —
سەن يوقاتتىڭ ئىنقىلاب،
يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ —
پارچە - پارچىلاپ.

كۆپ زامانلار خار بولۇپ،
زارلاندى خەلقىم ئاھ ئۇرۇپ.
ئەمدى بىز ئالغا ماڭايلى،
ئورنىمىزدىن دەست تۇرۇپ.

نەقرات: ئەرزىم - دادىم دوستلارغا
بارمۇ دەردمەنلەرنىڭ داۋاسى.

«دوستلۇق ناخشىسى» ②

قولىمىزدا گاڭ قەلەم،
ئوينىشىمىز يېڭى سەنەم.

---

① ئىنقىلابىي سەنئەتكار قاسىمجان قەمبىرىنىڭ بۇ ناخشىسى، خەلق ئاھاڭىغا سېلىنىپ سەھنىلەردە ئۇزاق ۋاقىت ئوقۇلغان.

② بۇ ناخشىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇقىمىز مەدھىيىلىنىدۇ. ناخشىنىڭ تېكىستى ئەينى زاماندىكى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى يېڭى دەۋرگە يول ئاچقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭى بىلەن ملودىيىسى شوخ بولۇپ، سەھنىلەردە كۆپ ئوقۇلغان. ناخشىنىڭ تېكىستى ۋە مۇزىكىسىنىڭ ئاپتورى ئېنىق ئەمەس.

كەتتى بىزدىن قايغۇ ـ غەم،
دوستلار بۇ ھۆرلۈك زامان.

ئەتراپىمىز بوستانلىق،
سوۋېت بىلەن دوستانلىق.
ياشار مەڭگۈ ئىناقلىق،
دوستلار بۇ ھۆرلۈك زامان.

«ئارزىگۈل»①

ئېچىلغان گۈل جۇيخۇا گۈل،
ھەرگىز سولمايدۇ.
گۈلزارلىققا قەست قىلغان
ھايات قالمايدۇ.
خۇشال بۇلبۇل سايرايدۇ،
چىمەن گۈلزاردا.

---

① سۆزى، مۇزىكىسىنى قاسىم مۇسايوپ ئىجاد قىلغان: بۇ شېئىردا جۇيخۇا گۈلى سىمۋول قىلىنغان بولۇپ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئويغانغانلىقى، ۋەتەننى مۇنەقەرزلىكتىن قۇتقۇزىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. ناخشا ئاھاڭىمۇ يېقىملىق، خۇش خۇي.

شۇ چاغلاردا ئوينالغان سەھنە نومۇرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋەتەننى مۇنەقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش. خەلقنى ئىلىم ـ مەرىپەتكە دالالەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

ھەممەجانىنىڭ كۆڭلى خۇش،
گۈللۈك باھاردا.
بۇ باھاردا ئۆسكەن بىز،
دائىم ئۆرلەيمىز.
دەككە بېرىپ دۈشمەنگە
بەرنى قويمايمىز.
....

«ئۆلۈم يا كۆرۈم»①

«ئۆلۈم يا كۆرۈم» دەپ مىليونلىغان ئەل،
قانلىق مەيدانغا چىقىشتى باغلاپ دەھكەم بەل.
بۇ يولدا ئاقتىمۇ قانلار بولۇپ سەل،
بۇ كۈرەش مەقسىتىمىزنى قىلغۇسىدۇر ھەل.
....

«ئالدىنقى سەپكە بارايلى»②
(خور)
«پۇل ۋە مىللىي كۈچنى چىقىرىپ،
ئالدىنقى سەپكە بارايلى.

① بۇ ناخشا 1940 - يىلى، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئاممىۋى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلىۋاتقاندا لۇتپۇللا تەرىپىدىن يېزىلغان. مۇزىكانت مۇھەممەتجان ئىسمائىل نوتىغا سالغان. بۇ ناخشا شىنجاڭ سەھنىلىرىدە ھەم مەكتەپلەردە ئوقۇلغان.
② بۇ ناخشىنىڭ ئاپتورى نامەلۇم، مۇزىكىسى خەلقنىڭ.

ۋەتىنىمىزنى بېسىۋالغان،
ياپونلارنى قوغلاپ چىقىرايلى!

بىرلىك بىلەن ئالغا ماڭدۇق،
ياپون فاشىستىنى يوقىتىشقا.
قولدىن كەتكەن ئۆلكىلەرنى،
بىز قايتۇرۇپ ئېلىشقا.»

× × ×

«بىز يېڭىمىز»①

بىز يېڭىمىز ھەم يېڭىۋاتىمىز دۈشمەنلەرنى،
سۆلىبى تەسلىمچىلەرنى يوق قىلغاچقا.
ھېچ قويمايمىز ۋەتىنىمىزدە جاھانگىرلارنى،
ۋەتەن ئازاد! تۇيغۇلار، بىزدە بولغاچقا.

ئۇزۇن يىلدىن جۇڭگو ئۇچۇن ھازىرلىغان،
ھەربىي قورال بار كۈچىنى ھازىرلىغان.
پۈتۈن جۇڭگو مەملىكەتنى باسماقچى بولغان،
ياپونلارنىڭ چىرىك پىكرىنى بۇزۇۋەتتۇق بىز.

پات ئۇرۇشۇپ، پات ھەل قىلىش پىلانىنى،
يۈز مىڭلىغان سامۇرايلار ئەسكەرلىرىنى،

ۋەھشى باندىت، زالىم قانخور ئوغرىلارنى،
قەھرىمانلىق ئۇرۇش بىلەن قايتۇردۇق بىز.

× × ×

«ئۇلۇغ ۋەتەن تۇپرىقىنى قوغدايلى»②

«ياپون قانخور ئەڭ ئۇستا قىرى تۈلكى،
ھىيلىگەرلىك ـ ئالدامچىلىق ئۇنىڭ ھۈنىرى،
ھىيلىسىگە كۆنمىسە ـ ئالدانمىسا خەلق،
ئۆز تۈسىنى ئۆزگەرتىپ بولىدۇ بۆرى.
ياپونلارنى ئۆچ ئۆلكىدىن قوغلايلى!
ئۇلۇغ ۋەتەن تۇپرىقىنى قوغدايلى!»

«ماي چېچەكلىرى»③

«ماي چېچەكلىرى قاپلىدى چۆلنى،
گۈل قىلدى قەھرىمانلار قەبرىنى.

①، ② ناخشىلارنىڭ ئاپتورى نامەلۇم. مۇزىكىسى خەلقنىڭ.

③ بۇ، 4 ـ ماي ھەرىكىتىنىڭ شانلىق غەلبىسىگە ئوقۇلغان مەدھىيە. بۇ ناخشىنىڭ تېكىستى ۋە مۇزىكىسىنى پەن دېخۇي ناخشا گۇرۇپپىسى ئىجاد قىلغان. خىمىت ھېكىم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ ناخشا ئارقىلىق 4 ـ ماي ھەرىكىتى تەشۋىق قىلىنغان.

تۆكۈلگەن قانلار كەتمىدى زايا،
تۇغدى قەھرىمان نەۋرە - چەۋرىنى.

كاژ پىلەك چارقىنى رۇسلىدى ئۇلار،
ئەپكەلدى بەختىنىڭ سۈلھى - سەھرىنى.
كۆرۈڭلا نەۋرىلەر، چەۋرىلەر بۈگۈن،
تىكلىدى بەختىنىڭ ئالتۇن قەسرىنى.»

«ئايرىلمىسۇن»①

كەلدى نەۋ باھار كۆكلەم،
نۇرغا چۆمدى بۇ ئۆلكەم.
ئەجەب ئوبدان زامان بولدى،
ياڭرايدۇ خۇشال كۈلكەم.

× × ×

گۈل ئېچىلسا باغلاردا
تىكەنلەر كۆرەلمەيدۇ.
دوستلۇق - ئىتتىپاقلىقنى
دۈشمەنلەر بۇزالمايدۇ.

نەقرات ھەشقى پىچەك باغدا رەيھان يا دوست
ئۆرگىلىمەن شېخىدىن ئايرىلمىسۇن.

① تېكىستى قاسىمجان قەمبىرىنىڭ، مۇزىكىسىنى سەمەت ئابدۇللا ئىجاد قىلغان. ناخشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەن بىرلىكى ۋە يېڭى دەۋر مەدھىيىلەنگەن.

«يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى» ①

(لەپەر)

يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى يەي،
مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ يەي.
بىلىم ئېلىپ مەكتەپتە، ئىستەر ھامانەي
يېڭى داستان توقۇيدۇ يەي.

× × ×

يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى يەي،
ئوچۇق كېلەر يۈزلىرى يەي.
ئوقۇش ئۈچۈن تەلمۈرگەن، ئىستەر ھامانەي،
قارا بوتا كۆزلىرىيەي.

دەرۋەقە كونا زامان خۇراپاتچىلىقى خوتۇن ـ قىزلارنىڭ يېڭى پەننى مەكتەپتە ئوقۇشىغا يول قويۇلمىغانىدى.

ئۇسسۇللار (ئاياغ ئويۇن)

1) قەمبەرخانىم ئوينىغان ئۇسسۇللاردىن «ناغرا بايات»، «نىم پەدە»، «ناغرا ئۇسسۇلى» ۋە «جەڭ ئۇسۇلى» قاتارلىقلار لىرىكىلىق، شوخ كەيپىياتلىق ئۇسسۇللار بولۇپ، بۇنىڭدا ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپتە

① ئۇيغۇر قىزلىرىنى يېڭى مەكتەپ ــ مائارىپقا دەۋەت قىلغان، بۇ لەپەر، سانسىزلىغان خوتۇن ـ قىزلارنىڭ بىلىم ئېلىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆرەش قىلدۇاتقان جۇڭگو قىزىنىڭ بىرقانچە ياپون ئال ۋاستىلىرىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

2) نۇرخانىمنىڭ كەشتىچىلىك ئۇسسۇلى (داپقا ئوينىلىدۇ) بىلەن پەردەخانىم (ھېمىت ھېكىمنىڭ ئايالى) نىڭ درامىلاردىن «ئارشىن‌مال - ئالان»دا ئاسىيە، «پەرھات‌شېرىن» دا شېرىن، «غېرىپ - سەنەم» دە سەنەم بولۇپ ئوينىغان ئۇسسۇللىرىمۇ كۆپلىگەن تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەنىدى.

شۇنىڭدەك ھەمراخانىم، گۈلبەھرەم (قەمبەرخانىمنىڭ سىڭلىسى)، رازىيە خانىم... قاتارلىقلار ئوينىغان «مۇشكۇلات»، «دىلخىراج»، «مۇناجەت»، «ئۇشاق مۇقام مەرغۇلى» قاتارلىق يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇللار بىلەن كوللېكتىپ ئانسامبىل («ئىلى سەنىمى»، «پەريادەي»، «شاخ - شاخ چىنا»، «بادام قاپاق»، «ئالتە كەپتە»، «داۋانچىڭدا بىر يارىم بار»، «نورۇزۋاي»، «ئالمىخان»)لار ھەم لەپەر، ئېيتىشىش (چاستوچكا) لار تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

يۇقىرىدىكى كونسېرت (ناخشا - ئۇسسۇل) لار ئۆلكىنىڭ بارلىق سەنئەت مۇئەسسەلىرىگىچە تارالدى.

1940 - يىلى ئۇيابىردا ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت مۇسابىقىسىگە ئۈرۈمچىدىكى سىفەن، ئوتتۇر مەكتەپ، ھەرقايسى كۇرسلار ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سەنئەت كۇرۇژوكلىرى (گۇرۇپپىلىرى) دىمۇ يېڭى سەنئەت نومۇرلىرى بىلەن قاتناشتى.

«ئىستىگىم ئوقۇش»

(كىچىك ئوپېرا)

(يىراقتىن ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. بىر قىز سەھنىگە چىقىدۇ).

قىز: ناخشا

كېتىپ بارىدۇ مەكتەپكە،
گۈلگە ئوخشاش ئوماق باللار.
ئىشەنمىسەڭلار قاراڭلار،
ئەنە قولىدا پوپكىلار.

سەھەر تۇرۇپ يۈز يۇيۇپ،
چاي ئىچىپ، قورساق تويغۇزۇپ.
چاچ، كۆڭلىكىنى لەپىلدىتىپ،
كېتىپ بارىدۇ مەكتەپكە.

(قىزنىڭ ئاتىسى كىرىدۇ. قىز ئاتىسىغا ئېسىلىپ:)

قىز: ناخشا

جانىم ئاتا كۆردىڭىزمۇ مەكتەپ ئېچىلدى،
مەرىپەتنىڭ بوستانىغا نۇرلار چېچىلدى.
نېمە ئۈچۈن ئوقۇش ماڭا مەنئى قىلىندى؟
شۇنىڭ ئۈچۈن يىغلاپ كۆزۈم ياشقا تولدى.

ئاتا: (جاھىللىق بىلەن) ناخشا

بارما قىزىم مەكتەپلەرگە چوڭ بولۇپ قالدىڭ!
ئوقۇش ئوقۇپ شەرىئەتكە قازى بولامتىڭ؟
ئۆيدە ئولتۇر، تالا - تۈزگە چىقمىغىن ئەسلا!
قازان - قومۇچ ئىشلىرىنى ئۆگەن ئاناڭدىن.

(ئاتا: قىزىغا قىيداپ چىقىپ كېتىدۇ. بىر توپ قىزلار كىرىدۇ).

قىز: (مەيۈسلىنىپ) ناخشا

نادان ئاتامەي، مەكتەپكە بەرمەي،
قالدىم قارا يەي — قالدىم قارا يەي.
قىزلار: ئاھۇ كۆزلىرىڭ، ئاھ! شېرىن سۆزلىرىڭ...
قىز: ئىستە - ئىستە ئىستەك — ئىستىكىم ئوقۇش.

قىزلار: ھەريان چىمەن گۈل ياشناپ ئېچىلۇر،
قارىشىدا پارلاپ نۇرلار ساچىلۇر.
ئاھۇ كۆزلىرىڭ — شېرىن سۆزلىرىڭ.
قىز: ئىستە - ئىستە - ئىستەك، ئىستىكىم ئوقۇش.

قىزلار: (قىزنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ ئۇسسۇل ئويناپ...)

ناخشا

مەكتەپ ـ مەكتەپ، مەكتەپ دوستلار،
چاقىرادۇر بىزلەرنى.
ئىلمۇ ئىرپان نۇرى بىلەن،
يورۇتايلى كۆزلەرنى.

ئوقۇپ ـ ئوقۇپ ئالغا بىسىپ،
ئوقۇپ ـ ئوقۇپ ئالغا بىسىپ
مەملىكەتنىڭ كەڭ قوينىدا
ئەركىن ئۆزۈپ! ... (تامام)

• بۇ كىچىك ئوپىرا شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا ئوينىلىپ، قىزلار مەكتەپلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن يىراق يىزىلارغىچە تەسىر قوزغىغان. بۇ نومۇر ئوپىراچىلىقىمىزنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئاساسى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

1 ـ ناخشا «بۇ ئانا ماكان»

بۇ ئانا ماكان ـ كانى ئىرپان،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر.
مەرىپەت بىزگە بىرەر شەرەپ ـ شان،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر!

نەقرات ئىلىم ئوقۇيمىز، شان ئالۇرمىز
ياشلىق ئوقۇش دەۋرىدۇر.

بىلىم بېغىدا گۈللەر ئاچىلۇر،
هەر گۈل شېخىدا بۇلبۇل سايرىشۇر.
بىلىملىك ئەۋلاد شان - شەرەپ قۇچارە
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر!

نەقرات

ئىلىم، ھېكمەتتىن بولۇر ئىززىتىڭ،
ئەخلاق - پەزىلەت بولسۇن خىسلىتىڭ.
ساغلام بەدەندۇر ئۆمۈر زىننىتىڭ،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر!

Altun0q

بۇ ناخشىنىڭ تېكىستى بىلەن ئاھاڭى مەمتىمىن قارى ھاجى (سوپىزادە) نىڭ ئىدى. 40 - يىللاردا دراماتورگ ئابدۇللا روزى تېكىستىنىڭ بەزى يەرلىرىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەن. بۇ ناخشا ئۇزاقىچە سەھنە ۋە مەكتەپلەردە ئوقۇلغان، خەلق ئىچىگە تارقالغان.

2 - ناخشا «قوپ ئى ئاداش»

قوپ ئى ئاداش بىر ئەتراپىڭغا باق،
باق، نە كۆرەرسەن؟ ئويلانغىن ئۇزاق.
دەرسۇ - ئىبرەتلەر كېلۇر بۇ جاھاندىن،
ياۋروپالاردىن ئال ئەمدى ساۋاق.
بىر، ئىككى، ئۈچ، بىرلىكتىدۇر كۈچ.

ئۇلار ئىلمىي، ھېكمەت بىلەن يۇر، (يۇرەر)
سىنە① لىرىدە ھىممەت بىلەن يۇر،
يەردە ھاۋادا ـ سۇدا ئۇزە يۇرلەر،
جۇملە② جاھاننى يۇتماق ئىستە يۇر...

2 ـ ناخشىنىڭ تېكىستى بىلەن مۇزىكىسى ۋەتـەنپەرۋەر شائىر ھەم يېڭى زامـان مائارىپىغا ئاساس سالـغۇچى مەمتىلى ئەپەندى تەۋپىقنىڭ ئىدى.

3 ـ ناخشا «تىلىكىم ئوقۇش»

مەن بىر بالىمەن، تىلىكىم ئوقۇش،
جان ئىلە تېنىم ئوقۇشقا قۇربان.
ئانا مەكتىۋىم دىلىنى يورۇتۇر
ئوقۇپ ۋەتەندە قىلىمەن جەۋلان.

كېلىڭ دوستلار بىرلىشەيلى
پەن ـ ئىرپانىغا ئېرىشەيلى.

مەن بىر بالىمەن، تىلىكىم ئوقۇش،
جان ئىلە تېنىم ئوقۇشقا قۇربان.
ئاتا ـ ئانىلار ئوقۇمىغاچقا،
قالدىلەر زارلاپ ئەۋلادلار ھامان ...

× × ×

① سىنە كۆكرەك ـــ يۇرەكلىرىدە ھىممەتلىك بىلـەن يورۇيىدۇ.

② جۇملە جىمى جاھاننى پەن ـ ئىلىم ئارقىلىق يۇتماقچى.

«ئوقۇغۇچىلار مارشى» (خور)

بىز ئوقۇغۇچى بىز، پۇت - قوللىرىمىز،
كۆز، دىماغىمىز ھەر يېرىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام.

نەقرات
يۈرۈڭ! ئوقۇيلى ياش ئوقۇغۇچىلار،
ۋەتەن، خەلق يولىدا قاينار ۋىجدانلار.

ئۇزۇن يىللار بىز زۇلمەت قوينىدا،
ئوقۇيالمىدۇق ۋەتەن يولىدا.
قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەست تۇردۇق،
ئالغا ئۆرلەيمىز ئىرپان يولىدا.

نەقرات

ئۆسكەن يېرىمىز قانلىق شىغىل تاش،
ئۇنى گۈللەشكە پىدادۇر بۇ باش.
ماڭغان يولىمىز نىجادلىق يولى،
قايتما بۇ يولدىن ئىزىز قېرىنداش.

4 - ناخشا «ئۆلكىمىز»

ئۆلكىمىز ئالتۇن ئۆلكە، ئالتۇن تاغۇ - تاشلىرى،
ئالتۇن رەڭدە چاقنايدۇ، بۇغداي - قوناق، ئاشلىرى.

ئۆلكىمىز ئالتۇن ئۆلكە، بىز پىداكار ياشلىرى،
قەدىرلەيمىز ئىرپاننى، بىز بىلىم يولداشلىرى.

بۇ ئۆلكىنىڭ پەرزەنتى، ھەربىرىدۇر ئارسلان،
جەڭگە تەييار ئەرك ئۈچۈن، بۇندا سانىسىز قەھرىمان.
ئۆلكىمىز ئالتۇن ئۆلكە، بىز ئۇنىڭ قۇربانى بىز،
بەخشەندە بولدى ئاڭا، قەلبىمىز ۋىجدانىمىز.

«ناچار ئىللەتلەرگە تەنقىد»
(ئېيتىشىش)

ئا: بەزىلەردە باردۇر ناچار ئەيىبلەر،
نەشە، ھاراق، ئەپيۇنكەشلىك كېيىپلەر.

ب: چېكىشۈپلەپ نەشە، ئەپيۇن دېگەننى،
مەيدىسىنى زەيگە يېقىپ يېتىشلەر.

ئا: بەزىلەر بار قىمار ئويناپ، مۇشتلۇشۇر،
ئەل قاخشىتىپ، جەلگۈرلۈككە خۇشتاردۇر.

ب: ئوينار يەنە قىمار، قەغەز دېگەننى،
ھايۋان يېمەس ئۇلار نان دەپ يېگەننى.

ئا ـ ب: توغرا مېڭىڭ، ئىبرەت ئېلىڭ بىزلەردىن،
ئەھلى ۋەتەن بىزار بولدى سىزلەردىن.

تەنقىد قىلدۇق، ئەخلاقىڭىز تۈزىلۈر،
تۈزەلمىسە سىزدىن ئۈمىد ئۈزىلۈر

يۇقىرىدىكى ناخشا، خور، ئېيتىشلارنىڭ تېكىست ھەم مۇزىكىسىنى شائىر ۋە كومپوزىتور مەمتىلى ئەپەندىم (تەۋپىق توختاجى ئوغلى) ئىشلىگەن بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ 33 - يىلىدىن 36 - يىلىغىچە ئارىلىقتا يازغان شېئىرلىرىدىن بىر قىسمى. مەرھۇمنىڭ ئىجادىي ناخشىلىرى 100 دىن ئاشىدۇ. ئۇ ناخشىلار مەكتەپلەردىن كەڭ جەمئىيەتكە تارقىلىپ، سەھنىلەردىمۇ كۆپ ئوقۇلغان. مەمتىلى ئەپەندى تەۋپىقنى 1937 - يىلى قەشقەردە شىڭ شىسەي ژاندارمىلىرى سۇيىقەست قىلىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن.

يۇقىرىدىكى پائالىيەتلەر ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل (تىياتىر) چىلىق ئىشلىرى مەزمۇن، شەكىل، بەدىئىيلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئىلگىرىلىدى ھەم سەنئەت قوشۇنى ئۇلغايدى. بولۇپمۇ ماركسىزم، لېنىنىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەپ، مەملىكىتىمىزنى سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئىستىكى ياشلار قەلبىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. ئۇلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدىكېرىم ئابباسوپ، قاسىمجان قەمبىرى، لۇتپۇللا مۇتەللىپ ... قاتارلىقلارنى ئەسلەيمىز. شۇ چاغدىكى ياشلاردىن ھايات قالغانلىرى، ۋەتەن ئازادلىقىدىن كېيىن داۋاملىق ئەدەبىيات - سەنئەت (تىياتىرچىلىق) ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقىمىزنىڭ ھۆرمەت - ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

× × ×

1942 ـ يىللىردىن كېيىنكى تىياتىر ئەھۋالى.

ئالدامچى شېڭ شىسەي خەلققە قارشى ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، خەلقتىن يۈز ئۆرىدى. كوممۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرىنى، كوممۇنىزمچىلارغا ئەگەشكەن ياشلارنى، مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلارنى تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ قامىدى، ۋەيرانكەشلىك قىلدى. شىنجاڭنىڭ ئاسمىنىنى قارا تۇتەك قاپلىدى، ئارتىس، ئارتىسكىلارمۇ قامالدى ۋە تەھقىپ ئاستىغا ئېلىندى. 37 ـ يىلدىن تاكى 42 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجىم، ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى رەئىسلىرىدىن ئابدۇللا داموللام، خېۋىت ھېكىم، ئابدۇللا داۋۇتوپ (بۇ كىشىنى ئاقسۇغا پالاپ، 45 ـ يىل ئاقسۇدا ل. مۇتەللىپلەر بىلەن بىرگە جادۇغا بېسىلدى)، ئۆلكىدە تۇنجى سانايىنەپىسە ئۆمىكىنى قۇرغۇچى مۆمىن ئەپەندى ... قاتارلىقلارنى ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە قەتلە قىلدى. 42 ـ يىلىغا كەلگەندە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن ماۋزېمىن، چېن تېەنچۇ، لىن جىلۇ قاتارلىقلارنى ۋەھشىلەرچە نابۇت قىلدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىقلار ئاقسۇغا سۈرگۈن قىلىندى. ئومۇمەن پەندىخۇيغا ئەزا بولغان ئوقۇغۇچىلار، كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان، ماركسىزم ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان زىيالىيلار قارا تىزىملىككە ئېلىنىپ، نازارەت قىلىندى.

لېكىن شېڭ شىسەينىڭ غالجىرلىقى ـ تېررورلۇقى ھەددىدىن ئاشقانسېرى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا

قارشىلىقى تېخىمۇ ئۆرلەپ، تەرەپتە شېئىر شىئىيە-
گە قارشى دولقۇن كۆتۈرۈلدى. ۋەتەنپەرۋەر شائىر، درا-
ماتورگ ل. مۇتەللىپ ۋاك ئوردىسىنى پاش قىلىدىغان
«چىن مۇدەن»، «كۆرەش قىزى»، «تاھىر - زوھرا» دراما-
لىرىنى يازدى. نىم شېھىد (ئارمىيە ئىلى سايرامى) «لەيلى
مەجنۇن»، «پەرھاد - شېرىن» دراملىرىنى يازدى. ئابدۇللا رو-
زى «ئۆگەي - ئانا»، زۇنۇن قادىرى، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا»
دىراممىلىرىنى؛ ئەھمەت زىيايى «رابىئە - سەئىدىن» دراما-
سىنى يازدى. ئارقىدىن بىلال ئەزىزىنىڭ «يىللارغا سوئال»
شېئىرى بىلەن تۇرغۇن ئالماسنىڭ «تەنلىرىم ياپراق» ناخ-
شىلىرى يېزىلىپ، شۇ ئارقىلىق خەلقنى كۆرەشكە ئۈندەش.
پائالىيەتلىرى ئۇلغايدى. 1943 - يىلى گومىنداڭ شىنجاڭدا
گومىنداڭ پىرقىسىنى قۇرۇپ، پەندىخۇيىنى تارقىتىپ، دېموك-
راتىيىنى تۇنجۇقتۇرۇپ، قايتا باشتىن ئەكسىيەتچىل زۇلۇم-
نى يۈرگۈزدى. زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق، 1944 - يىل
7 - نويابىر نىلقىدا گومىنداڭغا قارشى كۆرەش ئېلىپ
بېرىپ، 1945 - يىل سېنتەبىرگىچە ئىلى، ئالتاي، چۆچەك-
نى گومىنداڭدىن ئازاد قىلدى. ئارقىدىنلا غۇلجىدا
مىللىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئۈچ ۋىلايەت
ئارمىيىسى قەشقەر، ئاقسۇ رايونلىرىنى (تاشقۇرغان، قاغى-
لىق، باي، ئاقسۇ كونشەھەر ناھىيىلىرىنى) ئىشغال قىلىپ،
ئۇرۇمچى بوسۇغىسى ماناس دەرياسىغا يېتىپ كەلگەن كۈنلەر-
دە، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا دېموكراتى-
يىنى يولغا قويۇشقا ماقۇل بولۇپ، تېچلىق سۆھبىتى
ئېلىپ بېرىش قارارىغا كەلدى. 1946 - يىل ماي ئېيىدا
«11 ماددىلىق بىتىم» گە قول قويۇلۇپ، شىنجاڭدا بىرلەشمە

ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. رەئىسلىككە جاڭ جىجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىسلىككە بۇرھان شەھىدى، ئەخمەتجان قاسىملار، ئابدىكېرىم ئابباس مائاۋىن باش كاتىپ بولۇپ، بىر نازارەت نازىرلىرى بېكىتىلدى. لېكىن 1947 - يىلى گومىنداڭ تەرەپ بىتىمنى بۇزغانلىقتىن، ئۈچ ۋىلايەتتىن كەلگەنلەر بىلەن بىر تۈركۈم ئىلغار زىيالىيلار ھەم ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەنىڭ بىر تۈركۈم ئارتىسلىرى ئۈچ ۋىلايەتكە كېتىپ، مىللىي ئارمىيە ۋە خەلقتىن ھال سوراپ، ئويۇن قويۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان.

1947 - يىلى كۈز ئايلىرىدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىپى ئەيسا بەگ، ھۆكۈمەت نامىدىن «سەنمىنجۇيىلىق ياشلار سەنئەت ئۆمىكى» نى (70 كىشىلىك) تەشكىل قىلدى. بۇ ئۆمەك ئىچكىرى ئۆلكىلەردە — يەنى نەنجىڭ، تەيۋەن قاتارلىق جايلاردا شىنجاڭ سەنئىتىنى كۆرسەتتى. ئاساسلىق ئوينىغان نومۇرلىرى، قەمبەرخانىمنىڭ ئۇسسۇللىرى، ئايىمنىساخانىمنىڭ مىزان گۈل، تاجىنىسانىڭ ئايرىن (تۈركچە ناخشا) ناخشىلىرى ۋە قۇربان ئىبراھىمنىڭ «تاشۋاي» مۇزىكىسى قاتارلىق ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكىلار ئوينالدى. بۇ ئۆمەك تەيۋەندىن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، 1948 - يىلى بۇ ئۆمەكنىڭ ناخشا - ئۇسسۇللىرى ئاساسىدا «گۈزەل شىنجاڭ» ناملىق كىنو فىلىمى ئىشلەنگەن. بۇ شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇلىنىڭ تۇنجى فىلىمغا ئېلىنىشى ئىدى.

1949 - يىلى 8 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك سابىق ھۆكۈمەت نامىدىن ئەيسا بەگ باشچىلىقىدا 40 كىشىلىك سەنئەت ئۆمىكى تەشكىللىنىپ، جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قال-

غان مابۇپاڭدىن ھال سوراپ ئۇيۇن قويۇش ئۈچۈن لەنجۇغا بارغان. لېكىن بۇ ئۆمەك لەنجۇدا ئويۇن قويالماي چاپ-سانلا شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن. ئارتىسلارمۇ تارقاپ كېتىشكەن.

× × ×

1949 - يىلى 26 - سېنتەبىر شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك يېڭى ھۆكۈمەت مەدەنىي - مائارىپ ھەيئىتى يېڭى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە «شىنجاڭ ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكى» قۇرۇلدى. ئۆمەك تەركىبىگە ئۈچ ۋىلايەت سەنئەت ئۆمىكىدىن، «سەنمىنجۇيى ياشلار سەنئەت ئۆمىكى» نىڭ تارقاپ كەتكەن ئارتىسلىرىدىن ۋە سابىق ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبەك قىرغىز ئۇيۇشما سانايىنەپىسەنىڭ ئارتىسلىرىدىن بولۇپ تەخمىنەن 120 نەپەر ئارتىس ئۇيۇشتۇرۇلدى. بۇ ئۆمەك ئۈرۈمچى شەھەر خەلقى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مۇبارەك قەدىمىنى قارشى ئېلىپ، ئۇلانبايغا بېرىپ داغدۇغىلىق ھالدا ئارمىيىنى كۈتۈۋالدى. ئازادلىققا تەشنا بولغان خەلق خۇشاللىق يېشىنى تۆكۈپ: «ياشىسۇن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى!»، «ياشىسۇن ماۋجۇشى!»، «ياشىسۇن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى!...» دەپ يەر - زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، يۈزمىڭلىغان خەلق بىلەن ئارمىيە ئۈرۈمچى شەھىرىگە كىرىپ كەلدى.

1950 - يىلى 3 - ئايلارغىچە ئۆمەكنىڭ بىر بۆلۈم

سەنئەتچىلىرى يېڭى نومۇرلار تەييارلاپ، غەربىي شىمال رايونىغا بېرىپ ئويۇن قويۇشقا ئەۋەتىلدى. يەنە بىر بۆلۈك سەنئەتچىلەر تەييارلىق كۆرۈپ، 8 - ئايلاردا پايتەخت بېيجىڭدا بىرىنچى قېتىملىق مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنى ھەم مەملىكىتىمىز ئازادلىقىنىڭ 2 - يىللىقىنى تەبرىكلەپ ئويۇن قويۇشقا ئەۋەتىلدى.

1950 - يىلى 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، خەيرىنتاڭ (زال) دا شىنجاڭ ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكىمىز ئويۇن قويدى. بۇ ئويۇننى ماۋجۇشى، ليۇشياۋچى، جۇزۇڭلى، جۇدې ... قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت پىشۋالىرى كۆرۈپ، خۇشاللاندى ۋە ئالقىشلىدى.

ماۋجۇشىمۇ ئويۇننى قىزىقىپ كۆردى ۋە بىر قانچە ئاتاقلىق شائىرلار بىلەن ئويۇن كۆرۈۋېتىپ، ئويۇنغا مەدھىيە شېئىرلىرىنى يازدى. ماۋزېدۇڭ جۇشى ھاياجانلانغانلىقىدىن «ليو يازى ئەپەندىگە نەزىرە» قىلىپ، «ۋەنشىشا» شەكلىدە مۇنداق يازدى:

«1950 - يىلى دۆلەت بايرىمى كۈنى ئويۇن كۆرۈپ ئولتۇرغان چاغدا ليۇ يازى ئەپەندى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا «ۋەنشىشا» شەكلىدە بىر شېئىر يازدى، مەنمۇ ئۇنىڭ قاپىيەسىنى ئىزىدىن بىر نەزىرە يازدىم.

«ئۆتتى تاڭ ۋەسلىنى كۆرمەي بۇ ئېلىم تۈن ئىلكىدە،
جىن ۋە شەيتانلار ئەسىرلەپ ئۆتتى ئىشرەت بەزمىدە.
باش قوشۇپ بەش يى* خەلق جەم بولمىغان بىر مەركىدە.

* بەش يى — بەشيۈز مىليون جۇڭگو خەلقى.

چېلىدى خوراز جاھاننى ئويغىتىپ، تاڭ يورىدى،
ياڭرىدى ھەر ياندا ساز، يۇپتىيەنمۇ* بار بۇ نەغمىدە،
كەلدى ئىلھام مىسلىسىز شائىرنى ئۈندەپ نەزمىگە.»

لىۇ يازى ئەپەندىنىڭ يازغان شېئىرى مۇنداق ئىدى:

گۈل بولۇپ ياندى چىراغلار، تۈن بۈگۈن نۇر ئىلكىدە،
قان - قېرىنداشلار ئۇسسۇلغا چۈشتى خۇشال بەزمىدە،
ياڭرىدى پەرۋاز قىلىپ ھەم «ئايگۆلۈك»* توي مەركىدە.

كەلمىسە يولباشچى بولۇپ بىرى توپىنىڭ ئالدىدا،
شۇنچە مىللەت گۈللىنەرمۇ باش قوشۇپ بىر نەغمىدە.
زەپ كۆكلۈك ئۆتتى چوڭ توي، دىلنى ئۈندەپ نەزمىگە».

شۇ كۈنلەردە غەربىي جەنۇب مىللەتلەر ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمىكى، شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمىكى، يەنبيەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمىكى، ئىچكى موڭغۇل ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمىكى قاتارلىق ئورۇنلار ئويۇن قويغانىدى.

بۇ شېئىر بۈيۈك بىرلىكنىڭ نامايەندىسى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن ئىلھام ۋە مەدەت ئىدى.

ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكىمىز يەنە بىر تۈركۈم سەنئەتچىلەرنى تەييارلىق قىلدۇرۇپ، باندىتلارنى تازىلاش، قايمۇقتانلارغا تەربىيە بېرىپ ھەققەتكە قايتۇرۇشتەك

---

* «ئايگۆلۈك» — قازاق ئارتىسكا نۇرغايشا ئوينىغان «ئايگۆلۈك، ئاينىڭ يۈزى دۆڭگۈلۈك» دېگەن لەپەر كۆزدە تۇتۇلغان.

* يۇپتىيەن — كېرىيە، بۇ يەردە شىنجاڭ كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

شەرەپلىك ۋەزىپىگە ئەۋەتىلدى. بۇ ئۆمەك چىڭخەي، تىبەت
رايونلىرىغا بېرىپ، ھال سوراپ ئويۇن قويۇش، تەشۋىق
قىلىش خىزمىتىنى ئىشلەپ باردى. ھەتتا ئات - تۆگىلەرگە
مىنىپ ھەر بىر ئائىلىلەرگىچە بېرىپ ھال سوراپ ئويۇن
قويدى. ئۆمەك ئەزالىرى ئىچكىرىدە بېيجىڭ، چىڭخەي،
شىئەن رايونلىرىدىن ۋەزىپىسىنى تاماملاپ شىنجاڭغا قايتىپ
كەلگەندىن كېيىن، ماۋجۇشىنىڭ 1942 - يىلى 22 - مايدا
يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىگە سۆزلىگەن «نۇتۇق»نى
ئاساسىي دەرسلىك قىلىپ قىزغىن ئۆگەندى. پارتىيىمىز-
نىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت لۇشيەنى ھەم مىللىي سىياسىتى
ئۆگىنىلىپ، ئارتىسلارنىڭ سىياسىي، سىنىپىي ئېڭى، ماركس-
زىمچە دۇنيا قاراش نۇقتىئىنەزەرى ئايدىڭلاشتى. شۇنىڭ
بىلەن ئۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە (ئىجارە كېمەي-
تىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، تۆرىچىلىككە قارشى
تۇرۇش، 3 ۋە 5 كە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى) قاتى-
نىشىپ، قايناق كۈرەش ئىچىدىن ئىجادىيەت مەنبەلىرىنى
تېپىپ ئىجاد قىلدۇق. بىر تەرەپتىن ئىجاد قىلىپ، بىر
تەرەپتىن ئويۇن قويۇپ خەلققە تەشۋىق قىلساق، يەنە
بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ سىنىپىي مۇھەببەت ۋە نەپرىتىنىڭ
چېگرىسىنى ئاجرىتىۋالدى. خەلق سەنئىتىدىن ئۆگىنىپ،
ئۆزىنىڭ كەسپىي ماھارىتىنى ئۆستۈردى. 50 - يىلىنىڭ
ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئەتچىلىرى
(مەدەنىيەت دېلېگاتسىيىسى)، بۈيۈك ئازادلىقىمىزنى مۇبارەك-
لەپ ئۈرۈمچى، خوتەن، ئىلى، قەشقەر، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىگىچە
ۋە بەزى ناھىيىلىرىمىزگىچە بېرىپ ئويۇن قويدى. بىز
ئۇلار بىلەن سەنئەت ئىجادىيىتى، ماھارەت (تېخنىكىلىرى)

جەھەتلەردە پىكىر ئالماشتۇردى ۋە ئۆز-ئارا ئۆگىنىش ئېلىپ بېرىپ، مەلۇم تەسىراتلارغا ئىگە بولدى. شۇنداقلا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن شىنجاڭغا چىققان سەنئەت پېشىۋالىرىدىن ئۆگەندى ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولدى. 1952 - يىلى ماي ئېيىدا، شىنجاڭ بويىچە تۇنجى سەنئەت مۇسابىقىسى قەشقەر رايونىدا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ مۇسابىقىگە ئۆمىكىمىزدىن 30 غا يېقىن سەنئەتچىلەر دىياسەتچىلىك قىلىپ، خەلق سەنئەت بايلىقىنى قېزىش، ۋە سەنئەت ئۆمەكلەر (خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن ۋىلايەتلىرىنىڭ (ئۇ چاغدا يەكەن ۋىلايەت ئىدى) سەنئەت ئۆمەكلىرى ۋە قەشقەر، سوۋېت گىراژدانلىرى سەنئەت ئۆمىكى، 2 - جۇڭ سەنئەت ئۆمىكى، 13 - دىۋىزىيە (مىللىي دىۋىزىيە) سەنئەت ئۆمىكى ھەم تۆت ۋىلايەت خەلق سەنئەت پېشۋالىرى) دىن ئۆگىنىش بويىچە ناخشا - ئۇسسۇل، دراما نومۇرلىرى تېخىمۇ بېيىدى

1953 - يىلى مەملىكىتىمىزدىن چەتكە چىقىپ ئويۇن كۆرسىتىش ئۆمىكىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ سىراجىدىن زەپەر، ئايىمجان، ئابلىز يۇسۇپ ... قاتارلىق سەنئەتچىلىرىمىز ۋارشاۋا، رومىنىيە، موسكۋالارغا بېرىپ ئويۇن نومۇرلىرىنى كۆرسەتتى. شۇ يىلى شىنجاڭ خەلقى نامىدىن چاۋشيەن ئالدىنقى سەپ جەڭچىلىرى ۋە پىدائىي قوشۇنلار-دىن ھال سوراپ ئويۇن قويۇشقا ئەۋەتىلدى. ئۇلار قاسىمجان قەمبىرى يېتەكچىلىكىدىكى ھۆسەنجان جامى، يولۋاسخان، پاشائىشان، سالامەت ئالىم، ھەمراخانىم، ئىمىن ئېيزى، كاۋلانباي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

1955 - يىلى (ئازادلىقىمىزنىڭ 6 - يىلى) ئۆكتەبىردە

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ (مۇختارىيات) تويىغا زور تەييارلىقلار بىلەن قاتناشتى. ئاپتونومىيە تويىنى تەبرىكلەپ مەركىزىي مىللەتلەر سەنئەت ئۆمىكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا رېسپوبلىكىلىرى مەدەنىيەت دېلېگاتسىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى ۋە ھىندىستان سەنئەتچىلىرى ۋەكىللەر ئۆمىكى كەلدى. ئۇلار بىلەن ئۆزئارا ئۆگىنىش، دوستلۇق ـ ئىتتىپاقلىق جەھەتلەردە ئۇلارغا زور تەسىرات قالدۇرددى، ئۇلار: «ئازلا ۋاقىت ئىچىدە شۇنچىلىك تەرەققىي قىلىپسىلەر» دېيىشتى.

شۇ يىلى پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن دراما كۆرىكىدە، زونۇن قادىرى يازغان «توي» ناملىق درامىنى ئويناپ كوللېكتىپ ھەم شەخسىي مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1956 ـ يىلى رايونلۇق سەنئەت ئۆمىكىمىز ئىككى ئۆمەك بولۇپ قۇرۇلدى. «رايونلۇق 1 ـ ناخشا ـ ئۇسسۇل ئانسامبىلى» ۋە «رايونلۇق 2 ـ مۇزىكالىق دراما تىياتىرى» دېگەن ئىككى مىللىي ئۆمەك تەشكىل قىلىندى. بۇ چاغدا ئۈرۈمچى شەھەر نەمۇنە خەلق تىياتىرخانىسىمۇ پۈتكۈزۈلدى. مۇزىكالىق دراما تىياتىرى يېڭى كۆلۈبتا سەيپىدىن ئەزىزى يازغان «خېمىرتۇرۇچ سېلىش كېرەك» كومېدىيىسى بىلەن زىيا سەمەت يازغان «غېرىپ ـ سەنەم» نى ئوينىدى. بۇ چاغدا ئۆمىكىمىزنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنىدى. ئۆمىكىمىزگە ئۆلكىلىك پارتىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرگەنلەردىن ھامۇت سابىت، توختى مولتاجى، سەيپۇل يۈسۈپ ... قاتارلىقلار ۋە شىمەن سەنئەت شۆيۈەنىنى پۈتتۈرگەن ئىبراھىمجان، ئىسكەندەر سەيپۇللا، مەريەم ناسىر، نۇرنىسا ئىسمائىل... قاتارلىقلار كەلگەنىدى.

1956 ـ يىلى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئانسامبىلى ئاساس

قىلىنىپ ئىلى، قەشقەر ۋىلايەت سەنئەت ئۆمەكلەردىن بىر-نەچچە ئارتىسلار تەكلىپ قىلىنىدى ۋە ئۇلار مەدەنىيەت ۋەكىللىرى ئۆمىكى قىلىپ تەشكىللىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتە رېسپوبلىكىسىدىكى شەھەر ۋە كولخوزلاردا ئوتتۇز نەچچە مەيدان ناخشا - ئۇسسۇل ئويۇنى قويۇپ، ئۇلارغا ياخشى تەسىرات قالدۇردى. قويغان ئويۇنىمىز، 30 نەچچە يىللىق سوتسىيالىزم تۈزۈمىدىكى مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى تاماشىچىلىرىنىڭ ئالقىشى ۋە ياخشى باھاسىغا ئېرىشىپ، ۋەتىنىمىزگە شان - شەرەپ كەلتۈردى.

1958 - يىلى «ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئانسامبۇلى» بىلەن «ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكالىق دراما تىياتىرى» بىرلەشتۈرۈلۈپ، «ناخشا - ئۇسسۇل، دراما تىياتىرى» بولۇپ تەشكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە ئەترەتكە بۆلۈنۈپ، يەنى «ئۇسسۇلچىلار ئەترىتى»، «مۇزىكانتلار ئەترىتى»، «دراماچىلار ئەترىتى»، «ئىجادىيەت گۇرۇپپىسى»، مەمۇرىي ئىشخانا ۋە پارتىيە ياچېيكىسى قاتارلىق ئاپپاراتلىرى مۇقىملاشتى.

ئاپتونوم رايون بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئوڭچى ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئاممىۋى ھەرىكەتكە قاتنىشىپ «ئىدىيىنى تازىلاش»، «يۈرەك تاپشۇرۇش» ھەرىكىتى ئېلىپ باردى. 1959 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ دۆلەت بايرىمىنىڭ 10 يىللىقى، ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 5 يىللىقى ئۈچۈن تەييارلىق قىلدى. نەتىجىدە «پاختىچىلىق»، «قىزىلگۈل»، «ئۈزۈمچىلىك» ئۇسسۇللىرىنى ۋە «كۈن ۋە تۈن» سىمپونىيىسى شۇنىڭدەك «راك مۇقامى ئانسامبۇلى»، «ئەجەم مۇقام ناخشىسى»، «ئازاد زامان»، «ياشا پارتىيە»

قاتارلىق ناخشا - ئۇسسۇل، دراممىلارنى ئوينىدۇق. كېيىن ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان «كۈرەش يولى» (سەيپىدىن ئەزىز يازغان) ناملىق ئەسەر سەھنىلەشتۈرۈلدى. ئاندىن كېيىن بۇرھان شەھىدىنىڭ «يالقۇن تاغ غەزىپى» نى ئوينىدۇق.

1958 - ۋە 1959 - يىللىرى «پولات تاۋلاش ھەرىكىتى»، تۆمۈريول قۇرۇلۇشى، كۆمۈر كان قېزىش، ئۈرۈمچى ياشلار ئۆستەڭى قېزىش ۋە ھەر يىلى ئوما مەزگىلىدە دېھقانلارغا ياردەملىشىپ كوللېكتىپ ئوما ئوروش، يېزا ئىگىلىكىگە سوتسىيالىستىك تەربىيە بېرىش ئىشلىرىغا نۆۋەتلىشىپ (ئالتە ئايدىن بىر يىلغا قەدەر دېھقانلار بىلەن 5 تە بىرگە بولۇپ) ئىشلەش قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە قاتناشتۇق. بۇ بىز سەنئەتچىلەرنىڭ ئىشچىلار، دېھقانلار ئارىسىغا بېرىپ ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ تۇرمۇش ئۆگىنىش بىلەن دۇنيا قاراش نۇقتىئىنەزەرىمىزنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىزغا ھەم ئىشچى - دېھقانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىدىيەمىزنى تىكلەشكە پايدىلىق بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشچى - دېھقان، زىيالىيلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئازايتىشقا ئىدىيەدە زور زېمىن ھازىرلاندى.

1960 - يىلغا كەلگەندە، ناخشا - ئۇسسۇل، دراما تىياتىرىمىزدىكى 300 دىن ئارتۇق ئائىلىنىڭ 1050 نوپۇسى بىرلەشتۈرۈلۈپ «كوممۇنا» قۇرۇپ، چوڭ قازان تاماقى يولغا قويۇلدى. بۇ چاغدا يېزا ئىگىلىكى بىلەن شەھەرلەر كوممۇنىلاشتۇرۇلغانىدى. شۇ يىل كۈزدە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكا تىياتىرى (خەنزۇ مۇزىكا تىياتىرى) ناخشا - ئۇسسۇل دراما تىياتىرغا قوشۇلدى (60 كىشى).

بىز شۇنىڭدىن كېيىن، مۇزىكا چوڭ ئەترىتى بولۇپ قۇرۇلدۇق. 80 دىن ئارتۇق كىشىگە ئىگە مۇزىكا ئوركېستىرى كەسپىي تېخنىكا جەھەتتە يۈكسىلىشكە باشلىدى. يېڭى قوشۇلغانلار مۇزىكا ئالىي مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەنلەر بولۇپ، مىللىي مۇزىكانتلارغا دەرس ئۆتتى. ئاددىي نوتا، دۇنياۋى نوتا ئاساسىمىز تىكلەندى. شۇ يىل يۇقىرىنىڭ تەستىقى بىلەن ئۆمىكىمىزگە 60 دەك مىللىي ئۆسمۈرلەر قوبۇل قىلىنىپ، ئۇسسۇل سىنىپى ئاچى. بۇ ياشلار ئۈچ يىل تەربىيىلەنگەندىن كېيىن ئۆمەك ئۇسسۇلچىلار قوشۇنىنى تولۇقلىدى.

شۇ يىللاردىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» دولقۇنىدا يېڭى نومۇر، سەھنە كىتابلىرى تەييارلاپ ئېيىغا 40 ـ 45 قېتىم ئويۇن قويۇپ، 40% ئۆز ـ ئۆزىمىزنى تەمىنلەش ئىقتىدارىغا يەتكۈزدى.

1963 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما تىياتىرى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما جۈيۈەنى» بولۇپ قۇرۇلدى. سەندۇڭبېيدىكى ئورنىمىزدىن دۆڭكۆۋرۈكتىكى كونا سوۋېت كونسۇلخانىسىغا كۆچتى. رايونلۇق خەنزۇ دراما تىياتىرىمۇ جۈيۈەنگە (ئاكادېمىك تىياتىرغا يېقىن) قوشۇلدى، تىياتىرنىڭ يۈەنجاڭى مەمەت تاتلىق، ماۋسەي، پارتكوم سېكرېتارى جو شۇجى بولدى. يۈەن تەركىبىدە ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى، خەنزۇ دراما ئۆمىكى، ئۇيغۇر دراما ئۆمىكى، مۇزىكا ئۆمىكى، بەدىئىي ئىجادىيەت ئىشخانىسى، مەمۇرىي ئىشخانا، كادىرلار بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. ئىجا-

دىيەت كۆچەيتىلىپ، يېڭى نومۇرلار بارلىققا كەلدى. شۇ يىلى مايدا «لەيلىگۈل» ناملىق ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوپېراسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوينالدى. بۇ تۇنجى ئۇيغۇر ئۇسسۇل ئوپېراسى ئىدى. ئەسەرنى مەمەت تاتلىق، مەن (ئېلى ئېزىز)، ساۋچىنجىڭلار يازغان ۋە هاجى راخمان، ساۋچىنجىڭلار رېژىسسورلۇق قىلغانىدى. 1964 ـ، 1965 ـ يىلى چوڭ تىپتىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئاساس قىلىنغان «خەلق گۈلشىنى ياخشى» ناملىق كوللېكتىپ ئۇسسۇلنى ئوينىدى. يەنە كوللېكتىپ ئىجاد قىلغان ۋە ساۋچىجىڭ، هاجى راخمان قاتارلىقلار رېژىسسورلۇق قىلغان يىرىك ئەسەر 12 مۇقام مىلودىيە قىلىنىپ، شۆھرەت قازىنىلدى. 1965 ـ يىلى دۆلەت بايرىمى ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ 10 يىللىق تويىدا چوڭ تىپتىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئوينالدى. بۇ ئەسەرگە 500 كىشى قاتنىشىپ رول ئالدى. شۇ يىللاردا مەركىزىي تىياتىر ئىنستىتۇتى شىنجاڭ ئۈچۈن بىر سىنىپ ئېچىپ، 30 غا يېقىن ئۇيغۇر ياشلىرىنى ئالتە يىل ئوقۇتۇپ، شىنجاڭغا ئەۋەتكەنىدى. بۇ ياش كۈچلەر رايونىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت راۋاجى ئۈچۈن زور كۈچ بولۇپ قېتىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى 17 يىللىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشىمىز، باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلغانىدى.

يەكەن سەنئىتى توغرىسىدا ئەسلىمە

مۇھەممەت فايىتى

يەكەن ئۆز زامانىسىدا 12 مۇقامنى رەتلەپ كۆيگە سالغان قەدىمى يۇرتنىڭ بىرى بولۇپ قالماستىن، بەلكى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈنمۇ ئۆزىنىڭ پارلاق تۆھپىسىنى قوشقان جايىنىڭ بىرىسىدۇر.

بۇنىڭ ئۈچۈن بىز يىراقنى قويۇپ يېقىننى ئەسلەپ ئۆتەيلى.

1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بېشىغا ھېيلىگەرلىك بىلەن چىققاندىن كېيىن، بۇ كۈننى خاتىرىلەش ئۈچۈن ھەر يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈننى ئاتالمىش «ئاپرېل بايرىمى» قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلگەن ئەدەبىي ـ سەنئىتى بىر ئاز ئەسلىگە كېلىپ، ھەر قايسى جايلاردا جانلىنىشقا قاراپ ماڭدى. 1935 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تەپتىشى باقىرجان بۇ بايرامنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن يەكەنگە كېلىپ، خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۈچۈن ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلدۇ. بۇ ۋاقىتتىن ئىككى ئاي بۇرۇن يەكەن ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغا-

ئىدى. بۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن شەھەر ئىچىدىكى شەنلى (ھۆكۈمەت ھېسابىدىكى مەكتەپ) خۇيلى (ئۇيۇشما ھېسابىدىكى مەكتەپ) مەكتەپلەرنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، تۈرلۈك مەشغۇلات شەكىللىرى — گىمناستىكا، تەنھەرىكەت، مىللىي ئۇسسۇل، ناخشا... قاتارلىق ئويۇنلارنى تەييارلاشقا ئۇيۇشتۇرغان، باقىرجان ئويۇنلارنى ئۆزى تەرتىپكە سېلىپ، «ئويۇن گۇرۇپپىسى» قۇرۇپ تەشكىللىك باشقۇرغان. يەكەن سەنئىتى مانا شۇ چاغدا بىخ ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىغان.

بايرامدىن كېيىن كونا شەھەر «دەڭدار» دېگەن يەردە بىر قازىمنىڭ بېغىنى ئىجارىگە ئېلىپ چايخانا ئاچقان (ھازىرقى ياغاچ پونكىتىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ). بۇ چايخانىغا يەكەننىڭ مىللىي ئەلنەغمىچىلىرىنى يىغقان. باغدا يۇسۇپ خىجەك، تۇردى ئاخۇن، يۇسۇپ ئاخۇن سانا، بارات ئاخۇن ۋە ئەيسىراخۇنلار داۋاملىق نەغمە قىلىپ تۇرغان. ياشلار ئۇسسۇلغا ئۇيۇشتۇرۇلغان، زاكىرجان مۆمىن تىنجاي ئۇسسۇل ئويناپ تۇرغان. خەلق ئۈزۈلمەي تاماشا كۆرۈپ تۇرغان، ئەزىمجان ھارماي كۈتكۈچىلىك قىلىپ تۇرغانىدى. ئاساسلىق نەغمىلىرى 12 مۇقام نەغمىلىرى ئىدى. بۇنىڭغا مەكتەپ باللىرىدىن قوبۇل قىلىنىپ رېپېتىس قىلىناتتى.

1936 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەھمۇت سىجاڭ (دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى) ئۇشتۇمتۇت ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. بۇنىڭ ئورنىغا توقسۇنلۇق ئابدۇنىياز سىجاڭ بولۇپ يەكەنگە كەلدى. بۇ، ئۆزى يالغۇز شىڭ شىسەيگە ناقابىل تۇرالماسلىقىنى بايقاپ، خوتەننى بېسىپ ياتقان ماخۇسەن (ماجۇڭيىڭنىڭ

قىسمى) بىلەن بىرلىشىپ قارشى تۇرماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەندىن خۇيزۇلار چۇۋۇلۇپ چىقتى، نەتىجىدە يەكەن خۇددى ئەسكەرلەر لاگىرىغا ئايلاندى. شۇ تۇپەيلى چايخانا تاقالدى. سەنئەت ئىشلىرىمۇ توختاپ ھەممە ياقنى بۇرۇقتۇملۇق ۋەزىيەت قاپلىدى.

شۇ يىلى شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىسيانچىلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ئۇنىڭ ھىيلە-مىكىرلىك سىياسىتىنىڭ ياردىمى بىلەن چايخانىدا ئويۇنلار يەنە باشلىنىپ كەتتى. بۇ قېتىم غەدگەرلىك دېگەن يەردىكى ئابدۇراخمان غوجامنىڭ قورۇسىدا داۋام قىلدى. قەشقەردىن ھاجى مۇھەممەت ۋە ئىبراھىم ئاخۇن قاتارلىق مۇزىكانتلار كەلدى. ياز پەسلى كەلگەندە «قوشقار ئاتار» دېگەن يەردىكى مەكتەپ ئورنىغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، رەسمىي سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلدى. زىيائىدىن قارىم (ھازىر مەككىدە)، ھاجى نۇرۇللا (ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدا) مۇدىرلىق ۋە رېژىسسورلۇق قىلدى. زاكىرجان مۆمىن، يۇسۇپ زىيا، زاكىر يولداش، سوفىجان شەمسىدىن، جۇرۇۋاي، ئەنۋەر قاتارلىق ئۆزبېك ياشلىرى رول ئوينىدى (ئۇ ۋاقىتتا يەرلىك خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ئويغىنىشى تۆۋەن بولغانلىقتىن، ئەنجانغا بېرىپ كەلگەن ئۆزبېك ياشلىرى رول ئوينىغان).

ئۇيغۇر ئويۇنشىسىنىڭ ئىقتىسادى بىلەن بۇ جايدا يازلىق ۋە قىشلىق سەھنىلەر ياسالدى. ئويۇنغا سىرتتىن بىرقانچە ھەۋەسكار، مۇئەللىملەر قاتناشتى، تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن يەكەندە تۇنجى قېتىم «ئايخان» ۋە «سەلىمە» دېگەن دراما قويۇلدى. خەلق ناھايىتى قىزىقىپ كۆردى. بۇ چاغدا ھازىرقى-

دەك توك چىراغلار يوق ئىدى. گاز چىرىغى (چىدىلىق) يېقىلغان، ئايالالارنىڭ رولىغا ئەرلەر چىققان (ئۇ چاغدا ئايالالار تېخى ئۆيىدىن چىقمىغان، جەمئىيەتكە ئارىلاشمىغانىدى) ھەمدە لايىق-كىيىم ۋە گىرىملەرنى خەلقتىن ئۆتنە ئېلىپ ئىشلەتكەن. بۇنىدىن باشقا شارائىت جەھەتتىن نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار مەۋجۇت ئىدى.

1938 - يىلى يازلىق تەتىلدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى ئەۋەتكەن ئابدۇقادىر سىدىق باشچىلىقىدا ئابدىرىشىت يۇسۇپ، ئىمىر ھۆسۈيىن، مەھەممەت جالالىدىن، ئابدۇقادىر يۇسۇپ، مەھەممەت رېھىم قاتارلىق 60 تىن ئارتۇق مائارىپ ۋە سەنئەت خادىملىرى يەكەنگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن سەنئىتىنىڭ كەم - كۈس يەرلىرى تولۇقلىنىپ، تېخىمۇ جانلىنىشقا باشلىدى. جۇملىدىن يەكەن سەنئەت ئۆمىكى 3 - قېتىم يېڭىباشتىن قۇرۇلدى. مۇنتىزىم ۋە ھەۋەسكار ئارتىسلار قوبۇل قىلىندى. ئەدەبىي ئىجادىيەت بۆلۈمى قۇرۇلدى، سەھنە ئەسەرلىرى ۋە يېڭى كونسېرت نومۇرلىرى ئىجاد قىلىنىپ سەھنىلەشتۈرۈلدى. يازلىق سەھنە ۋە قىشلىق سەھنە ياسىلىپ ئۇستەل، شىرە، سەھنە سايمانلىرى ۋە كىيىم - كېچەكلەر تەييار قىلىندى. 1944 - يىلغىچە ئالتە پارچە سەھنە كىتابى، 100 دىن ئارتۇق كونسېرت ۋە بىرقانچە ئېيتىشىش، كومېدىيىلەر يېزىلىپ، كۆپ ساندىكىلىرى سەھنىلەشتۈرۈلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى، ناخشا قوشاقلىرى توپلاندى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن سەنئىتى ئۇچقاندەك ئالغا بېسىپ شەھەردىن يېزىلارغا ۋە قوشنا ناھىيىلەرگىچە كېڭەيدى. سەنئەتچىلەرمۇ قوشنا ناھىيىلەرگە بېرىپ ئويۇن

كۆرسەتتى. بۇ ئويۇننىڭ نەمۇنىلىرى: «كۈرەش»، «كۈرەش قىزى»، «قانلىق داغ»، «ئۆز مۇھىت»، «ئانارخان»، «زەينەپكە تۆھمەت»، «چىمەنگۈل»، «سامساق ئاكاك قاينايدۇ»، «تۆنۈگۈن بۈگۈن»، «يالغان تېۋىپ»، «پىرخون»، «غېرىپ – سەنەم»، «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» قاتارلىق درامىلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئاساسلىق روللاردا ۋە رېژىسسورلۇقتا ئابدۇقادىر يۈسۈپ (ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە)، مۇھەممەت رېھىم غوپۇر (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت مەكتىپىدە)، مۇھەممەت فايىتىھ (ھازىر يەكەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتە)، توختى سوپى (1967 – يىلى ئۆلۈپ كەتكەن)، ئابدىقادىر مۇھەممىدىن (ھازىر يەكەن ئاشلىق 4 – ماگىزىنى ئائىلە قورۇسىدا)، رەھمەتۇللا ياقۇپ (ھازىر يەكەن پاختا شىركىتىدە)، زاكىر يولداش، زاكىر مويىدىن، زىيائىدىن، ئوسمان ھاشىم، ئابدۇسەلىمجان، ئابلىز ھايىت، ئاياللاردىن: خەيرىنىسا زۇنۇن، خەيرىنىسا تۆلەندى (ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە)، زىننەت ئەمەت، خاتەم ئەمەت، خەلىچە ياقۇپ، نۇرنىسا تۇرغۇن، تۇنىسا قاسىم، سىيتىنىسا ھەلىمىدىن، خاتەم تۇردى قاتارلىقلار. سازچىلاردىن تۇرسۇن تۇردى، ئىمىن ھوشۇر، تۇرسۇن كەنجى، مىجىت بارات، ئابدىكېرىم روزى، ئوسمان يۇنۇس قاتارلىق سەنئەتچىلەر شۇ مەزگىلدىكى سەنئەتكە قاتنىشىپ كۈچ چىقارغان كىشىلەردۇر.

1940 – يىلى يەكەن سەنئەت ئۆمىكى ئۈچ ئايلىق ساز كۇرسى ئېچىپ، ھەر مىللەت بالىلىرىدىن 20 نەپەر كۇرسانتقا ئىسكىرىپكا، گىتار، ماندالىن، چاڭ، نەي، دۇتار قاتارلىق سازلارنى ئۆگىتىپ، جايلارنىڭ سازچىلارغا بول-

خان ئېھتىياجىنى قاندۇرغان.

يەكەن سەنئىتى جەمئىيەتتىن ئۆگىنىپ، ئۆز كۆچىگە تايىنىپ ئالغا باسقان. مەسىلەن: 1942 - يىلى قەشقەردە ۋىلايەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، يۇقىرى نەتىجە قازانغان ۋە مۇكاپاتلانغان.

ئەڭ مۇھىمى يەكەن سەنئىتى ئىلىمنىڭ يايپۇنغا قارشى ئۇرۇشقا كۆزگە كۆرۈنگۈدەك تۆھپىلەرنى قوشتى. ئويۇن كۆرسىتىش ۋە ئاغزاكى تەشۋىق قىلىشتىن باشقا ئەمەلىي ھالدا خەلقتىن نۇرغۇن ئىئانە ياردەملەرنى توپلىغان (مەن بۇ مەزگىلدە بىرنەچچە كون ئىئانە پۇلىنى ساقلىغانىدىم. پۇلنىڭ سانى ھازىر ئېسىمدە يوق، ئەمما تۆت تاغار پۇل قاچىلىغانلىقىم ھېلىمۇ ئېسىمدە).

يەكەن سەنئىتى كىنوچىلىقنىمۇ تەشكىلىي جەھەتتىن بىر تۇتاش ئېلىپ بارغان. 1939 - يىلى ئۆيغۇر ئۇيۇشمىسى قەشقەردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا فىرمىسى بىلەن تېرە - ئۆچەيگە توختام تۈزۈپ كىنو ئاپپاراتى سېتىۋالغان. بۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋۇرشىن ئىسىملىك بىر مېخانىكى قۇرۇپ بېرىپ كەتكەن. بۇنى تاش مۇھەممەت ۋە ئابدۇسېلىمجانلار باشقۇرغان. ئۆز ۋاقتىدا بۇ كىنو سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فىلىملىرىدىن چاپايېۋ، مايىز گىرانشتان، تىمىرناتىسى، ۋولگا، ئالېكساندىر سىرگىيېۋىچ، كوستىيا، ۋاسىلىسا («خاپا چوكان»، ھېكايە فىلىم)، نەسىردىن ئەپەندى، گوركىي، لېنىن ئۆكتەبىر قاتارلىق فىلىملەرنى قويغان.

1944 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە يەكەن سەنئىتىدە بىر ئاز ئۆزگىرىشلەر بولدى. پېشقەدەم ئارتىسلار خىزمەت ئال-

ماشتۇرۇپ ۋە ئالمىشىپ سىرتقا كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ يەنە جەمئىيەتنىڭ ئارزۇسى بولغاچقا چېكىنمەي ئۈزلۈكسىز زورايدى. توختى سوفى (ئۆلكىلىك مەدەنىي كۇرستا ئوقۇغان كەسپىي ئارتىس) ۋە ئابدۇقادىر مۇھەممەدىنلارنىڭ رېژىسسورلۇقىدا بارلىق ئارتىسلار تىرىشىپ ئىشلەپ «غېرىپ - سەنەم»، «رابىيە - سەئىدىن»، «تاھىر زوھرا»، «ئەرشىن - مالئالان» (ئەزەربەيجان تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان) قاتارلىق دراممىلارنى سەھنىلەشتۈردى ۋە يېڭى كونسېرت - كومېدىيىلەرنى كۆرسەتتى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ ئازاد بولغاندا، يەكەن سەنئىتىگە يېڭىدىن جان كىرىپ يېڭى ئىستىقبالغا قاراپ ماڭدى ۋە شىنجاڭنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

رەتلىگۈچى: ئابدۇللا ئىدرىس

شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئىچكى ئۆلكىلەرنى ساياھەت قىلىشى

پەرىدە ئېلىيوۋا

30 ـ يىللاردىكى ئويغىنىش دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپى يوقتىن بارلىققا كېلىپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. جۈملىدىن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىمۇ يوقتىن بارلىققا كېلىپ راۋاج تاپتى. ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدا سانايىنەپىسە (سەنئەت ئۆمىكى) تەسىس قىلىنىپ، بۇنىڭ ئەتراپىغا زىيالىيلار، ئارتىس، ئارتىسكىلار ۋە يازغۇچىلار جەلپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن 1937 ـ يىلىغا كەلگەندە ئەدەبىيات ـ سەنئەت (سانايىنەپىسە) ئىشلىرى تەرەققىي قىلىپ، دەسلەپكى ئۇسسۇل ئويناش، ناخشا ئېيتىش، دېكلاماتسىيە سۆزلەشتىن ئىلگىرىلەپ سەھنە ئەسەرلىرىنى قويالايدىغان بولدى. شۇ چاغدا «ئانارگۈل»، «غېرىپ ـ سەنەم»، «پەرھات ـ شېرىن»، «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ»، «قانلىق داغ»، «رابىيە سەئىدى»، «زەينەپكە تۆھمەت»، «چىن مۇدەن»، «ئارشىن ـ مالئالان» قاتارلىق سەھنە

ئەسەرلىرى ئوينالغانىدى. تاتار ئۆيۈشمىسىدا: «ئاسىل يار»، «غالىيە بانو»، «باشماق»، «سىرىنگەن يۈلتۇزلار» تاتار-لىقلار؛ قازاق ئۆيۈشمىسىدا: «شوغا»، «قىزجىبەك» قاتار-لىقلار؛ ئۆزبېكلەردە، «نەسەپ قۇربانى»، رۇسلار ۋە باشقا مىللەت ئۆيۈشمىلىرىمۇ ئۆز لايىقىدا ئويۇنلارنى قويالايدىغان بولدى. ئۇ چاغدا ھەممە ئۆيۈشما ئۆز مەدەنىي - مائارىپ، ئەدەبىيات سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشاتتى. مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى بىلىملىك كىشىلەرگە يۆلەنسە، ئەدەبىيات سەنئەتتىمۇ زىيالىي ياشلارغا، قابىلىيەتلىك، تالانتلىق ئارتىس، ئارتىسكىلارغا ۋە مۇزىكانتلارغا مۇھتاج ئىدى. ئۇ چاغدىكى ئاساسلىق قىيىنچىلىق ئارتىسكا مەسىلىسى بولۇپ، ئاياللارنى سەھنىگە چىقارغىلى بولمايتتى. ئەدە-بىيات - سەنئەت قوشۇنىدىكى ئاياللار، بولۇپمۇ يارامل ىق ئارتىسكىلار ئاز ئىدى. چۈنكى ئۇ چاغدا فېئوداللىق دى-نىي خۇراپاتلىق خاھىشى كۈچلۈك بولغاچقا ئاياللار سەھ-نىگە چىقسا ئۇلارنى پەقەت كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدى-غان بىر ئويۇنچىلار، دەپ قارىغانلىقتىن، ھېچكىم ئاياللارنى سەھنىگە چىقىرىشقا ئۇنىمايتتى. 1940 - يىلىغا كەلگەندە ئۆيۈشمىلار ئارا بىر قېتىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت مۇ-سابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۆيۈشمىسى باشچىلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى. ھەرقايسى ئۆيۈشمىلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئويۇن قويۇپ، ياپونغا قارشى تۇرۇپ ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئىئانە توپلىدى. نەتىجىدە ھەرقايسى ئۆيۈشمىلاردىن يىغىل-غان ئىئانە - ياردەم پۇللارغا 10 ئايروپىلان سېتىۋېلىپ، ئۇنى 1939 - يىلى ياپونغا قارشى تۇرۇش باش ئۆيۈشمىغا

ىپ بەردى. بۇنىڭدا ھەرقايسى ئۇيۇشمىلارنىڭ ھەسسىسى ولغاندى. مانا شۇنداق ھەرىكەتلەر شۇ چاغدا ئاممىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن تەربىيىلىدى. شۇ چاغدىكى سانايىنەپىسەدىكى سەنئەتچىلەر گەرچە ئاز ساندا بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىقىدەك مۇھىم ھەرىكەتلەرگە پائال قاتنىشىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ۋە ئاممىنى ۋەتەننى سۆيۈش، جاھانگىرلارغا قارشى تۇرۇش، ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ۋە خەلقنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

1941 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە ئۇيۇشمىلار ئارا يەنە بىر قېتىم مۇسابىقە ئېلان قىلىنغاندا، قەمبەرخانىم تۇغقان يوقلاپ چۆچەككە كېتىپ قالغانىكەن. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئالاھىدە بىر ماشىنا بىلەن ئابلەھەق ھوشۇرنى ئەۋەتىپ، قەمبەرخانىم بىلەن سىڭلىسى گۈلبەھرەمنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كەلدى. ئۇلار ئاچا ـ سىڭىل ئىككىسى سەھنىدە ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسىتىپ ھەممىمىزنى ھەيران قالدۇردى. شۇنداق قىلىپ بىز چوڭ تەييارلىقلار بىلەن مۇسابىقىگە قاتناشتۇق. مەن شۇ چاغدا ئۈچ ئۇيۇشمىنىڭ ناخشا ۋە مۇزىكىسىغا قاتناشتىم. قەمبەرخانىم، گۈلبەھرەملەر قاتناشقان شۇ قېتىملىق مۇسابىقىدە مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىرىنچىلىكنى ئالدى. شۇندىن تارتىپ قەمبەرخانىم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق سەنئەتچىسى بولۇپ قالدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمۇ ئۇچقاندەك راۋاج تاپتى. ئىلگىرىكىدەك ئاياللار سەھنىگە چىقمىسىلىقتەك كونا رامكىنى بۇزۇپ تاشلاپ،

سەھنىگە ئاياللار كۆپلەپ چىقىشقا باشلىدى. مۇسابىقىلەرمۇ داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىغان بولدى. 1947 - يىلىغا كەلگەندە رەئىس جاڭ جىژجۇڭ بىلەن ئەيسالارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ھال سوراش ئۆمىكى ئەۋەتمەكچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر ۋە قاغىلىق قاتارلىق يەر- لەردىن بىر تۈركۈم ئارتىس، ئارتىسكىلارنى تاللاپ ئە- كىلىپ، ئۈرۈمچىدىكى سەنئەتچىلەر بىلەن بىرلەشتۈرگەن ئاساستا ئۆلكىلىك تەشۋىقات ھەيئىتى قارمىقىدا 60 كىشىلىك بىر سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلىندى. بۇ ئۆمەك ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ھال سوراش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىقلارنى قىلىشقا باشلىدى. بۇلارغا كىيىم ئۈچۈن شاڭخەي، شياڭگاڭ بازارلىرىدىن نەپىس رەختلەرنى تاللاپ كېلىپ سەنئەتچىلەر كىيىمىنى تىكتۈردى. ئارتىس، ئارتىسلارغىمۇ كاستيۇم، شالۋۇر، پەلتۇلارنى تىكتۈردى. شۇنىڭ بىلەن سەنئەتچىلەر- نىڭ سەھنە كىيىملىرى دېگەندەك چىرايلىق ھەم تولۇق بولدى. تەييارلىقلىرىمىز پۈتكەندىن كېيىن ھال سوراش ئۆمىكى دېگەن نام بىلەن جاڭجىژجۇڭ بىۋاستە رەھبەر- لىك قىلىپ، تۆۋەندىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن مە- مەت ئىمىن توختايوپنى بەلگىلىدى. بۇ چاغدا ئەيسابەگ- نىڭ ئايالى پاتىمە خانىم ئۆمەك بىلەن مەنمۇ بارىمەن دېگەندى، ئەيسابەگ ئۇنىمىدى. ماڭار چېغىمىزدا ئەيسابەگ ئۇزىتىمىش نۇتقى سۆزلەپ مۇنداق دېدى: «بىز شىنجاڭدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ھال سوراش ئارقىلىق، ئۇيغۇر- لارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى خەنزۇلارغا تونۇشتۇرۇش ۋە سىلەرنى خەنزۇلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى بىلەن تونۇشتۇرۇپ، مەدەنىيەت، سەنئەت ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن سى-

لەرنى تەشكىللەپ ئەۋەتمەكچى بولدۇق. سىلەر بۇرۇن ئۇ يەرلەرنى كۆرمىگەن، ئۇلارمۇ سىلەرنى كۆرمىگەن، تۇنجى قېتىم كېتىپ بارىسىلەر. سىلەر شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىغا ۋاكالىتەن ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى تونۇشتۇرۇش ۋە جۇڭگونىڭ قىسمەن شەھەرلىرىنى، خەلقىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بارىسىلەر. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن سىلەر دىققەت قىلىدىغان ئىشلارنىڭ بىرى، بارغانلا يەردە ھەر بىر ئادەم ئۆزىنى ئوبدان تۇتۇش، بولۇپمۇ ئەدەب ئەخلاققا دىققەت قىلىپ، يامان تەسىر بېرىشتىن ساقلىنىش لازىم. ھەر جەھەتتە ياخشى تەسىر كۆرسىتىپ، قايتىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.......»

1947 ـ يىلى 10 ـ ئاي ئاخىرلىرىدا بىز ئۈرۈمچىدىن مەخسۇس ئايروپىلان بىلەن ئۇچۇپ، لەنجۇدا بىر كېچە قوندۇق. ئەتىسى شۇ چاغدىكى مەركىزىي شەھەر نەنجىڭگە يېتىپ باردۇق. بىزگە ئۇ يەردە غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمە مۇدىرى جاڭجىجوڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلدى. بىزنى نەنجىڭدە تۇرۇشلۇق مەركىزىي ئىدارىلەر، ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر ۋە خەلق ئاممىسى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، تەييارلانغان مېھمانخانىلارغا ئورۇنلاشتۇردى. بىز بىرقانچە كۈن ئارام ئالدۇق. بۇ جەرياندا مۇخبىرلار كېلىپ، بىزنىڭ ئۇ يەرگە بېرىشتىكى مەقسىتىمىز ۋە قاچانغىچە تۇرۇپ، قانچە ۋاقىت ئويۇن قويۇشىمىزنى سوراپ، كۈندىلىكنى كۈندە گېزىتكە خەۋەر قىلىپ تۇردى. بىز ئۇ يەردە بىر تەرەپتىن خەلققە ئويۇن قويۇپ، بىر تەرەپتىن ئىدارە، جەمئىيەت، فابرىكىلارنى، مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق ۋە كۆپ تەسىراتلارغا ئىگە بولدۇق. بىر

كۆنى نەنجىندە چوڭ كۇلۇبتا ئويۇن قويغاندا ئويۇنىمىزغا جياڭجيېشى كېلىپ ئويۇنىمىزنى كۆردى. ئويۇن مەزمونىنى بۇرھان ئەپەندى ئۇنىڭغا تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتقانتى. مەن سەھنىدە ناخشا ئېيتىپ تۇرۇپ كۆردۇم. ئۇ بىرەر سائەت كۆرە ـ كۆرمەيلا كېتىپ قالدى. بىز قالغان ناماشىنلارغا ئويۇنىمىزنى قويۇۋەردۇق. بىزلەر تۇنجى قېتىم ئىچكىرىگە بارغان ئويۇنچۇلار بولغانلىقىمىز ئۈچۈن خەنزۇ خەلقى بىزنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. ئۇلار قىزىققان ھالدا بىر بىلەن سۆھبەتلەشتى، بىزنى سىلەر چەت ئەللىكمۇ؟ دەپ سورايتتى. بىز ئۇلارغا جۇڭگولۇق، شىنجاڭلىق دېسەك، شىنجاڭ دېگەن نەدە؟ سىلەر قايسى مىللەت؟ دەپ سوراپ كەتتى. ئۇ چاغلاردا بېرىش ـ كېلىش ئىشلىرى يوق دېيەرلىك بولغاچقا، مىللەتلەر ئارا چۈشەنچىلەر ئەنە شۇنداق ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ئىدى. ئويۇن قويۇشنى باشلاپ ئاۋۋال ئىدارە، جەمئىيەتلەرگە، ئاندىن ئاممىغا ئويۇن قويدۇق. بېلەتلەر باس ـ باس بولغاچقا كوچىغا چىقساق بېلەت بەرسەڭلار دەپ ماڭغۇزمايتتى. بىزنىڭ كونسېرتلىرىمىز قىزغىن قارشى ئېلىنىپ، كېچە ـ كۈندۈز ئويۇن قويۇپ تۇرساقمۇ يەنە خەلق ئاممىسى ئۇستىگە تەلەپ قىلىپ تۇردى. سەھنىدە ھەر بىر نومۇرىمىزغا قىزغىن چاۋاك چېلىنىپ، زاللارنى تىترىتىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ بىر ئايدىن ئارتۇق تۇرۇپ ئويۇنىمىزنى ئاياغلاشتۇرۇپ شاڭخەيگە كەتتۇق. شاڭخەيدىمۇ شۇنداق ياخشى قارشى ئېلىندۇق، ئۇ يەردىمۇ بىر تەرەپتىن ئويۇن قويۇپ، بىر تەرەپتىن ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق. شاڭخەيدە قىلغان ئېكىسكۇرسىيىمىز ئۇزۇنراق بولدى. چۈنكى شاڭخەي شۇ زامانلاردىلا مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ،

بىزگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بىزنىڭ سەنئەت نومۇر-
لىرىمىزمۇ ئۇلارغا ياخشى تەسىر بەردى. بىز شاڭخەيدە
ئۈچ ئايدىن ئارتۇق تۇردۇق. بۇ جەرياندا كىنو فىلىمى
ئالدۇق ۋە پىلاستىنكا ئالدۇردۇق. ئارىلىقتا ۋاقىت چىقىرىپ
خاڭجۇغا بېرىپ كەلدۇق. خاڭجۇ دۆلىتىمىز بويىچە ئەڭ
گۈزەل شەھەرلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، ناھايىتى ياخشى يەر
ئىكەن. ئۇ يەردىمۇ ياخشى قارشى ئېلىنىپ، ئويۇن قويۇپ
بەردۇق. خاڭجۇنىڭ سانائەت بۇيۇملىرى بىزنى بەك قىزىق-
تۇردى. ئۇ يەردە ئېسىل تاۋار، دۇخاۋا زاۋۇتلىرى بار
ئىكەن. ئۇ زاۋۇتلارنى بىر-بىرلەپ زىيارەت قىلدۇق، دا-
شۆلەرنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق. خاڭجۇنىڭ يۇراقلىق يا-
غاچ ماتېرىياللىرى، يۇراقلىق يەلپۈگۈچلىرى، كۈنلۈكلىرى
بەك ئېسىل ئىكەن. ئاتاقلىق چاي زاۋۇتىنى ئېكىسكۇرسىيە
قىلدۇق ۋە ئاتاقلىق چايلىرىنى ئىچتۇق. ئۇ چايلار دۆلىتى-
مىز بويىچە ئەڭ ئېسىل چايلار ئىكەن. نەگە بارساق شۇ
يەرنىڭ يەرلىك ماللىرىدىن بىزگە سوۋغات تەقدىم قىلدى.
ئۇ يەردىن قايتىپ شاڭخەيدە يەنە ئويۇن قويدۇق ۋە شۇ
يەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچ-
راشتۇق. مەشھۇر سەنئەتچىلەردىن مېي لەنفاڭ، كىنو ئارتىس-
كىسى بەيياڭلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۇق. ئۇلار بىلەن ئەدە-
بىيات - سەنئەت ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇردۇق. بىر كۈنى
مېي لەنفاڭ ئۆيۈم كىچىك دەپ قەمبەرخانىم باشلىق سەككىز
كىشىنى ئۆيىگە چايغا تەكلىپ قىلىپتۇ. چاي ئۈستىدە كەڭ-
تاشا پىكىرلەشتۇق. مېي لەنفاڭنىڭ بىر ئوغلى بىر قىزى
بولۇپ، قىزى ئەرەنچە ناخشا، ئوغلى ئايالچە ياسىنىپ،
ئايالچە ناخشا ئېيتىپ رول ئالىدىكەن. ئۇلارنىڭ ماھارىتى

بىزنى خېلىلا ھەيران قالدۇردى. بىز يەنە شۇ چاغدىكى
كىنونىڭ مەشھۇر ئارتىس، ئارتىسكىلىرى بىلەنمۇ كۆرۈشـ
تۇق. كەسپداشلار بىر ـ بىرىنى كۆرگەندە ناھايىتى ھاياـ
جانلىنىدىكەن. ئۇلار بىلەنمۇ دوستلۇق كەيپىياتتا ئۆتتۇق. مەن
بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىدا ياشاۋاتقان
خەنزۇ خەلقىنىڭ چىگرا رايۇنىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرگە
بولغان قىزغىن مۇئامىلىسى ۋە سەمىمىي دوستلۇقىدىن
چوڭقۇر تەسىرلەندىم. شاڭخەيدە يەنە بىر قىسىم تاتارـ
لار بار ئىكەن، ئۇلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۇق. ئۇلارمۇ بىزنى
قىزغىن قارشى ئېلىپ ئوبدان كۈتۈۋالدى. شاڭخەيدىكى
ئىشلىرىمىز ئاياغلاشقاندىن كېيىن تەيۋەنگە بارماقچى بولـ
دۇق. بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىن خەۋەر كەلدى. تەيۋەنگە بېـ
رىشتا تەشكىلنى ئىخچاملاپ ئادەم سانىنى ئازايتىپ.
يارىملىق ئادەملەردىن 30 كىشى بارماقچى بولدى. قالغانـ
لارنى پاتىمخان باشلاپ ئۇرۇمچىگە قايتماقچى بولدى. بىز
تاللانغان 30 ئادەم شاڭخەيدىن مەخسۇس پاراخوت بىلەن
تەيۋەنگە ماڭدۇق. بىر يېرىم سوتكا مېڭىپ ئۇلۇغ ئوكياننى
يېرىپ دېڭىز شاۋقۇنلىرىنى تاماشا قىلىپ، تەيۋەننىڭ مەرـ
كىزي شەھىرى تەيبېيگە يېتىپ باردۇق. ئۇيەردىمۇ ھۆكۈـ
مەت دائىرلىرى ۋە خەلق ئاممىسى پورتقا چىقىپ بىزنى
قىزغىن كۈتۈۋالدى. تەيبېينىڭ ئالىي مېھمانخانىلىرىغا ئوـ
رۇنلاشتۇردى. تەيۋەن ئەڭ گۈزەل جاي بولۇپ، ئۇرۇش
جەريانىدىكى قىسمەن خارابىزارلىقلارنى ھېسابقا ئالمىـ
غاندا، شەھەر قۇرۇلۇشلىرى ئازادە ئىكەن. تەيۋەننىڭ يەرـ
لىك تىلىنى بىر تەرجىمان خەنزۇچە، ئۇيغۇرچىغا

(بىزنىڭ مەخسۇس تەرجىمانىمىز) تەرجىمە قىلدى. 50 يىل ياپونىيە ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغان تەيۋەنىنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەتلىرى ياپونچە بولۇپ كەتكەنىكەن. ئۆيگە كىرىشتە كەشىنى سېلىپ كىرىش، پاكار جوزىدا تاماق يېيىشتەك ئادەتلىرى ساقلىنىپ قالغانىكەن. بىزمۇ ئۇلارنىڭ ئادەتلىرىگە ماسلىشىپ يۈردۇق. تەيۋەن سانائەت رايونى بولۇپ، يەر بايلىقىمۇ مول ئىكەن. ئۇ يەردە مەرۋايىت كانى بولۇپ، بازارلاردا باس - باستا تۈرلۈك مەرۋايىتلار سېتىلىدىكەن. شۇنىڭدەك ئېسىل سەدەپ سايمانلار، زىننەت بۇيۇملىرى شۇ يەرنىڭ دەريالىرىدىن چىقىدىكەن. ئۇ مەرۋايىت، سەدەپلەرنىڭ ئېسىللىكى ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەردە شېكەر قومۇچى، چاي، سوپۇن، يۇزماي، رەخت زاۋۇتلىرى بار ئىكەن. ئۇلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. پەمىل چايلىرى بەك ئېسىل پۇراقلىق بولىدىكەن. تەييىپدە بىرقانچە ۋاقىت ئويۇن قويۇپ، ئېكسكۇرسىيە قىلغاندىن كېيىن تەيجوڭ شەھىرىگە بېرىپ ئويۇن قويدۇق. ئۇ يەردىمۇ بىزنى بەك قارشى ئالدى. ئايدىڭكۆل دەپ ئاتالغان ئەينى زاماندىكى ياپونلار ياسىغان مەشھۇر كۆلنى ساياھەت قىلىش ئۈچۈن، بىر كۈن ئاپتوبۇس بىلەن باردۇق. ئۇ يەردە ماتورلۇق كېمە بىلەن كۆلنى ئايلاندۇرۇپ ساياھات قىلدۇردى. كۆلنىڭ تۆت تەرىپى قويۇق ئورمانلىق بولۇپ، مەنزىرىسى بەكمۇ چىرايلىق ئىدى. مايمۇن، تىيىن شاختىن - شاخقا سەكرەپ يۈرگەن، تۈرلۈك قۇشلار سايراپ تۇرغان. ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسىنى، مەنزىرىلىرىنىڭ گۈزەللىكىنى تىل بىلەن تەسۋىرلەپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. ئاخىرىدا كۆلنىڭ ئۇ چېتىدە ياۋا-

يى ئادەملەر بار، شۇ يەرگە ئاپرايلى دېدى. بۇنى ئاڭ-
لاپ بىز قانداق ياۋايى ئادەملەردۇر، دېگەن خىياللار بىلەن
باردۇق. قارىساق ئۇلار ھېچبىر ياۋايى ئەمەس، بىزگە
ئوخشاشلا ئادەملەر ئىكەن. قىزلار، ئاياللار، ئەرلەر بىزگە
ئوخشاشلا. ئۇلار شۇ يەرنىڭ يەرلىك خەلقى بولۇپ،
گاۋشەنزۇ دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇلار ئايدىڭكۆل ياقىسىدا
ئوۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈپ كەلگەچكە، شەھەردىكى-
لەر ئۇلارنى ياۋايى دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە ئۇلار
يەرلىك كەمبەغەللەر بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىيىم-كېچەك-
لىرى بىلەن باشقىلاردىن پەرقلىنىدىكەن. باشلىرىغا
قۇش قاناتلىرىنى قىستۇرۇۋالىدىكەن، ئاياللىرى بويۇنلىرى-
غا ھەر خىل مارجانلارنى ئېسىۋالىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئۆز-
ئالدىغا تىلى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ تىلىنى تەيۋەنلىكلەر
تىلىغا، تەيۋەن تىلىدىن خەنزۇچىغا، خەنزۇچىدىن ئۇي-
غۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى. ئۇلارغىمۇ ئويۇن قويۇپ
بەردۇق. ئۇلار بىزگە ئويۇن قويۇپ بەردى. بامبۇك قومۇش-
تىن كېسىپ تەييارلانغان مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى يەرگە
ئۇرۇش ئارقىلىق پەيدا قىلىنغان مۇزىكا سادالىرىغا كەلتۈ-
رۈپ، بىر تاشنى دائىرە قىلىپ چۆگىلەپ ئۇسسۇل ئويناپ،
ناخشا ئېيتىپ بەردى. ساياھىتىمىزنى تۈگىتىپ يەنە تەي-
بېيگە قايتىپ كەلدۇق ۋە مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى ئېكس-
كۇرسىيە قىلدۇق. بىرقانچە كۈن ئويۇن قويۇپ كۆپ
تەسىراتلارنى ئېلىپ، يەنە مەخسۇس چوڭ پاراخوت بىلەن
شاڭخەيگە قايتىپ كەلدۇق.

نەنجىن، شاڭخەي، خاڭجۇ، تەيۋەن قاتارلىق شەھەر-
لەردە ئالتە ئاي دېگەندەك ساياھەت قىلىپ، ناھايىتى كۆپ

1948 - يىلى ئىچكىرى ئۆلكىگە ئېۋەتىلگەن

تۇنجى شىنجاڭ مىللىي سەنئەت ئۆمىكى

خىمەت ھىكىمى

پەرىدە خانىم

جايلارنى ۋە خىلمۇ خىل كىشىلەرنى كۆرۈپ ناھايىتى تەسىرلەندىم. مەن تۇغۇلۇپ ئۆسۈپ شىنجاڭدىن باشقا يەرنى كۆرمىگەنلىكىمدىن، ساياھات جەريانىدا ۋەتىنىمىزنىڭ زور بىر دۆلەت ئىكەنلىكىنى ۋە خەنزۇ خەلقىنىڭ شۇ چاغدىكى مەدەنىيەت، ئىلىم سەۋىيىسى شۇنداقلا خەلقنىڭ نامرات ـ كەمبەغەللىكى، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ كەمبەغەللىكتىن ئېزىلىشلىرى ماڭا ئاجايىپ تەسىر قىلدى. ئۆزۈم ئايال بولغانلىقىم ئۈچۈن كۆپرەك ئاياللار تۇرمۇشىغا بەك دىق-قەت قىلغانلىقىمدىن، نەگە بارسام ئاياللارنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋاللىرى ماڭا ئۇچراپ تۇردى. تۇنجى قېتىم بىز نەن-جىڭگە بېرىپ ئويۇن قويغىنىمىزدا كوچىلاردا ئاياللارنىڭ بالىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يۈرۈپ تىلەمچىلىك قىلغانلىرىنى كۆرۈپ بەك ئېچىندىم. تالاغا چىقساق مايىلامچى بالىلار شۇنداق كۆپ ئىكەن. ھەر خىل ئوخشىمىغان ئەھۋال ئاس-تىدا ئېزىلىۋاتقان كەمبەغەل ئاياللار، بالىلار مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى خەلق تۇرمۇشىنىڭ قانچىلىك ناچار ئىكەنلى-كىدىن دېرەك بېرەتتى. دېمەك بىز ئالتە ئاي جەرياندا يۇ-قىرقىدەك تەسىراتلاردىن باشقا، ۋەتىنىمىزنىڭ قانچىلىك چوڭ بىر زېمىن ئىكەنلىكىنى، خەلقى جىق، بايلىقى نۇرغۇن ئىكەنلى-كىنى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىمۇ يامان ئەمەس بىر دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. شۇندىن كېيىن ۋەتەنگە بولغان مېھرى ـ مۇھەببىتىم ئېشىپ ۋەتەن ھەققىدە ئوبدان تونۇشلارغا ئىگە بولدۇم. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرلار-نى ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى خەنزۇ خەلقىگە تونۇشتۇردۇق.

1948 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا بۇيرۇققا ئاسا-سەن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدۇق.

خېمىت ھېكىمى توغرىسىدا ئەسلىمە

پەرىدە ئېلىيوۋا

تىلشۇناس، دراماتورگ، تەرەققىيپەرۋەر خېمىت ھېكىمى، 1906 - يىلى تۇرپان شەھەر ئىچىدىكى موزدۇز (ئىشچى) ھېكىم ئاخۇن ئاكا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ توققۇز ياش چېغىدىلا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قالغاچقا، ئاكىسى ئېزىز ھېكىمى ئۇنى 1914 - يىلى تۇرپاندىكى مەخسۇت مۇھىتى ئاچقان «مەكتىپى مەقسۇدىيە»دە ئوقۇتىدۇ ۋە مۇھىببۇللا مۇئەللىمدىن تەلىم ئالىدۇ.

1920 - يىلى خېمىتنىڭ ئاكىسى ئېزىز ھېكىم ئۇنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ چىقىپ، خەنزۇچە مەكتەپكە (شوتاڭغا) ئوقۇشقا بېرىدۇ. خېمىت ھېكىمى شوتاڭدا ماخمۇتجان، ئىلھامجانلار بىلەن ساۋاقداش بولۇپ ئوقۇيدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۇ خەنزۇ خەلقىنىڭ مەشھۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى «سۇ بويىدا»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»نى ھەم لۇشۈن ئەسەرلىرى، جۇڭگو تارىخى، پەلسەپە قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولىدۇ. خېمىتنىڭ ئاكىسى ئېزىز ھېكىمى خەنزۇ مەكتەپتە (شوتاڭدا) ئوقۇغان بىلىملىك كىشى بولغانلىقتىن، 1930 - يىلى ئۇنى مەخسۇت مۇھىتى چۆچەككە ئېلىپ بېرىپ، بوغالتىرلىققا ياللاپ ئۆزىنىڭ سودا ئامبىرىدا ئىشلىتىدۇ. ئۇ شۇ ۋاقىتتا ئىنىسى خېمىتنىمۇ چۆچەككە

ئېلىپ كېتىپ، ئۇنىڭغا خىزمەت تېپىپ بەرمەكچى بولىدۇ. ئەمما خىمىت يەنىلا ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغانلىقتىن، ئۇ چۆچەكتىكى «توران» مەكتىپىدە رۇسچە، ئۇيغۇرچە تىل-ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، فىزىكا، خىمىيە، شېئىر، مۇزىكا قاتارلىق يېڭىچە پەننىي بىلىملەرنى ئىگىلەيدۇ. رۇسچە ساۋادى چىققاندىن كېيىن لېرمونتوپ، پوشكىن، ئاباي ۋە ئابلا توقايلارنىڭ ئەسەرلىرى ھەم سوۋېت كىتابلىرىنى ئوقۇپ، روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى، سوۋېت سوتسىيالىستىك جەمئىيەت تەرەققىياتلىرىدىن مەنىۋى ئوزۇق ئالىدۇ. ئۇ (خىمىت) تۇرپاندىكى چېغىدىلا مۇھەببۇللا ئەۋزى ئۆگەتكەن تۆۋەندىكى شېئىردىن چوڭقۇر تەسىرلىنىدۇ.

ئەي! تۇغقان تىل، ئەي ماتور تىل،
ئەتىكەم، ئەنىكەم* نىڭ تىلى.
دۇنيادا كۆپ نەرسە بىلدىم،
سەن تۇغقان تىل ئارقىلىق.
«ئابدۇللا توقاي»

خىمىت ھېكىمى چۆچەكتىكى «توران» مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ چىققان كۈنلەردە، شىنجاڭدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى بىلەن 12-ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى بولۇپ، شىنجاڭدا شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلىنىدۇ. ئۇزۇن قالمايلا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، شىنجاڭنى ئىسلاھ ۋە تەمىرە قىلىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇشتىن ئىبارەت

* ئەتىكەم، ئەنىكەم تىلى — ئاتامنىڭ، ئانامنىڭ تىلى، يەنى ئانا تىلى.

ئالتە سىياسەت ئېلان قىلىنىپ، شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشما» لىرى قۇرۇلىدۇ ۋە يېڭىچە مىللىي مائارىپ يولغا قويۇلىدۇ. 1934 - يىلى خەمىت ھېكىمى چۆچەك «توران مەكتىپى»نى پۈتتۈرۈپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنىدا تەرجىمان، «تاۋۇش» گېزىتىدە تەھرىر، ھەم چۆچەك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا مەدەنىي تەشۋىقى قاتارلىق ئىشلارغا تەكلىپ بىلەن قاتنىشىدۇ. ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىلا مۇزىكا (تەمبۇر چېلىش)، ئۇسسۇل ئويناش، ناخشا ئېيتىش كۇرۇژوكلىرىگە قىزغىن قاتنىشىپ، شائىر ئابدۇرۇسۇل قېيۇمى (تۇرپانلىق) نىڭ تۆۋەندىكى شېئىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى:

«سۇسىز چۆللەردە،
تاشلىق، قۇملۇقتا،
سۇ تاپالماستىن،
يۈرۈپتىمىز بىز.

قاراڭغۇ تۈندە،
چىققان بوراندا،
كۆز ئاچالماستىن
يۈرۈپتىمىز بىز.»

ئۇ، 1934 - يىلى باھاردا چۆچەكتىكى ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان سەنئەت كۇرۇژوكىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ كۇرۇژوك ئۆز نۆۋىتىدە داۋاملىشىپ، كۈندىن - كۈنگە رەسمىي سەنئەت گۇرۇپپىسىغا ئايلىنىدۇ. كېيىن

چۆچەكتىكى مىرئابىت بايىنىڭ بېغىدا بورا بىلەن يېپىلغان كۆلۈبنى ياساپ، ئۇنجى قېتىم ناخشا ـ ئۇسسۇل كېچىلىكى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ كونسېرت كېچىلىكىدە ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك مىللەتلىرىنىڭ كونسېرت نومۇرلىرى پۈتۈن خەلق تاماشىبىنلىرىنى ۋە ئەينى زاماندىكى مەدەنىي ـ مائارىپ رەھبەرلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە مەدەنىي ـ مائارىپ ئەرباپلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك، قازاق ياشلىرىدىن ئاساس قىلىنغان خېمىت ھېكىمى باشچىلىقىدا سانايىنەپىسە (سەنئەت) ئۆمىكى تەشكىل قىلىنىدۇ. ناخشا ـ ئۇسسۇل (كونسېرت) يېڭى ـ يېڭى ئەجايىپ ئەسەرلەر بىلەن بېيىپ بارىدۇ. كېيىن ئەھەيدۇللا باسىت «ئانارخان» ناملىق دراما يېزىپ چىقىدۇ. بۇ دراممىغا ئەخمەتجان سەيپۇللىن دېگەن كىشى رېژىسسورلۇق قىلىدۇ (ئەخمەتجان سەيپۇللىن دېگەن كىشى روسىيە ئوكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن روسىيىدە كىنو ئاكتيورلار مەكتىپىنىڭ رېژىسسورلۇق فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان). ئۇ چاغدا خوتۇن ـ قىزلارنىڭ تىياتىردا رول ئېلىپ چىقىشىغا ئىجتىمائىي ئادەت كۈچى يول قويمايتتى، ھەتتا ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقىنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ تىياتىرخانىغا بېرىپ ئويۇن كۆرۈشىمۇ مەنئى قىلىناتتى. «ئانارخان» دراممىسىدا خېمىت ھېكىمى يىگىت رولىنى ئالدى. مەن (پەردە) قىز رولىنى ئالدىم (بىز تۇران مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپلا توي قىلىشقانىدۇق). شۇ چاغلاردا خېمىت ھېكىمى ماڭا تەربىيە بېرىپ: «دراممىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئەركىن نىكاھلىنىشى ۋە ئۇلارنى

ئىنسانىي ھوقۇقنى ئىگە قىلىش ئۈچۈن بولغان كۈرەشتىن ئىبارەت. مىڭلىغان خوتۇن - قىزلارنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن جاپالىق كۈرەش قىلىشىمىز لازىم» دەيتتى. مەن تۇنجى قېتىم سەھنىدە ئانارخان رولىنى ئويناپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندىم. شۇ قېتىمقى ئويۇنغا ئىشچى - خىزمەتچىلەر، تەرەققىيپەرۋەر زاتلارمۇ قىز ئاياللىرىنى ئېلىپ كەلگەنىدى، 1936 - يىلىغا كەلگەندە چۆچەكنىڭ سانايىنەپىسە ئىشلىرى خېلى جانلىنىپ قالدى. بۇرۇن ئون نەچچە كىشى ئىدۇق، كېيىن 40 ، 50 كىشىگە يەتتۇق. ئويۇنشىما رەھبەرلىرىدىن نىياز ئىسھاقى، ئاۋۇت ھاجى، مىر تۆمۈر مۇئەللىم، ئابدىخالىق قاتارلىقلار تىياتىرنىڭ راۋاجى ئۈچۈن خىزمەت ئىشلىدى ۋە ئۆزلىرىمۇ قاتناشتى. ئۇلار ئاياللىرىنىمۇ تىياتىرغا ئېلىپ كېلىشتى. كېيىن بايلار، مۆتىۋەرلەرمۇ بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ كېلىدىغان بولدى. ئويۇنىمىزدا خەلقنى ئىلىم مەرىپەتكە دەۋەت قىلىش، نادانلىقتىن قۇتۇلۇش مەزمۇن قىلىنغاندىن سىرت، ئەر - ئاياللار ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، ئەرلەر ئېزىنىز، ئاياللار خار بولۇۋېرىدىغان كونىلەرنىڭ كەلمەسكە كەتكەنلىكى تەشۋىق قىلىناتتى. بولۇپمۇ خېمىت ھېكىمى سەھنە ئالدىدا: «قايسىمىزنى ئانا تۇغۇپ چوڭ قىلمىغان، قايسىمىز ئانىنىڭ سۈتىنى ئېمىپ چوڭ بولمىغان؟ ئانىنى خارلاپ ئۆتۈشكە قايسىمىز رازى بولىمىز؟!» دېگەندەك تەسىرلىك مىساللار بىلەن خەلقنى قايىل قىلاتتى. ئىككىنچى قېتىم ئەبەيدۇللا باست يازغان، زالىم بەگلەر، شاڭيۇلار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۈچ، تۆت خوتۇن ئېلىپ زوراۋانلىق قىلىدىغان ئەھۋاللار تەسۋىرلەنگەن «پارىخور شاڭيۇ» ناملىق دراما-

ـنى تەييارلىدۇق. بۇ ئەسەردىمۇ خىمىت يىگىتنىڭ، مەن قىز-
لىڭ روللىنى ئېلىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ چىقتۇق. ئو-
يۇن كۆرگۈچىلەر تەسىرلىنىپ يىغا - زارە قىلىشتى.

1936 - يىلى شۇلداق قىزغىن ئىشلەۋاتقان چېغىمىز-
دا، شېڭ شىسەي خىمىت ھېكىمنى ئۈلكىگە چاقىرتىپ
كەتتى. شۇ يىلى 10 - ئايلاردا، شېڭ شىسەي خىمىت
ھېكىمنى دۇبەن يامۇلىنىڭ باش تەرجىمانى قىلىپ بېكىت-
تى. مەن ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەگە ئورۇنلاشتىم. خى-
مىت ھېكىمى دۇبەن يامۇلىدا پەندىخۇينىڭ (جاھانگىرلىك-
كە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ) ماتېرىياللىرىنى، «بىرلىك-
سەپ ژۇرنىلى» ھەم «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ماقالىلىرىنى
تەرجىمە قىلىپ، تەھرىرلەيتتى. ئۇنىڭ تەرجىمە قىلىدىغان
ماتېرىياللىرى سىياسىي، نەزەرىيەۋى، پەلسەپە قاتارلىق ما-
تېرىياللار ئىدى. ئۇ (خىمىت ھېكىمى) مەركىزىي ئۇيغۇر
ئۇيۇشمىغا رەئىس بولۇپ ئىشلەش مەزگىللىرىدە، ئۇيۇشما
سانايىنەپىسەگە بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۆمەك-
نىڭ تەشكىلى، ئىجادىي رەھبەرلىك ئىشلىرىغا ئالاھىدە
كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ چاغدا ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەدە مۆ-
مىن ئەپەندى، ئابدىگۇل، ئابدىكېرىم رازى، ئابدۇۋايىت
سوپاي، رېھىم قارى، راھىدىن قارى، پەتتارجان، نوراخا-
لىم........ قاتارلىقلار بار ئىدى. شۇ چاغقىچە ئورۇمچى
سەھنىسىدە ئاياللارنىڭ رولىغا ئەرلەر كىرىم قىلىپ چىقاتت-
تى. كېيىن خىمىت ھېكىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۆمىن
ئەپەندىنىڭ ئايالى نۇراخانىم بىلەن ئىككىمىز تۇنجى
ئورۇمچى سەھنىسىگە چىقتۇق. شۇ يىلى سوۋېت ئەزەربەي-
جاننىڭ كومېدىيىلىك ئوپېراسى «ئارشىن مال - ئالان»

نى ئوينىدۇق. ئابلىمىت مەخسۇتوۋ ئەسقەر رولىغا، نۇ-
راخانىم گۈلچېھرى رولىغا، مەن ئاسىيە رولىغا چىقىپ، خەلق-
نى رازى قىلدۇق، خېمىت ھېكىمى ئارقا - ئارقىدىن
«ئەخمەت سەرراپ»، «ئانارخان» (قايتا ئىشلەنگەن)، «شەر-
مەندىلەر»، «سۆلەت» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى يې-
زىپ چىقتى. بۇ يەرلىك خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىپ يېزىل-
غان دراملار بولغاچقا، ئۇرۇمچى سەھنىسىدىلا ئوينىلىپ
قالماي، بەلكى دراما ئەسەرلىرى ھەرقايسى ۋىلايەت - ناھىيىلەر-
دىكى شۆبە ئۇيۇشمىلارغىمۇ شاپىگرافتا بېسىپ تارقىتىپ
بۇ، جايلارنىڭ سەھنە ئەسەرلىرىگە بولغان ئېھتىياجى
تەمىن ئېتىلەتتى.

1937 - يىلغا كەلگەندە. جۇڭگو كومپارتىيىسى يەل-
ئەن مەركىزىي كومىتېتىدىكى مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرىدىن
ماۋزېمىن، چېن تەنچيۇ، لىن جىلۇ، ماۋدۇن (شىڭ يەن-
بىڭ)، جاۋدەن قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن شىنجاڭغا كەل-
دى. شۇ قاتاردا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمى-
سىدىن خۇاڭ مىڭفۇ، لى زىلياڭ قاتارلىقلار كېلىپ، شىن-
جاڭنىڭ يەرلىك تىياتىر ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈ-
چۈن ئەمەلىي ياردەم قىلغانىدى. بولۇپمۇ جاۋدەن بىزنىڭ
ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سانايىنەپىسەنىڭ دراما ئوينىلىش پائا-
لىيىتىمىزگە ئالاھىدە ياردەملىشىپ، رېژىسورلۇق، ئارتىسنىڭ
ماھارىتى، سەھنە سۈيىتى (نۇر) نى ئىشلىتىش، گىرىم،
كىيىم قاتارلىق سەھنە سەنئىتى جەھەتتە ئىنتايىن قىز-
غىن ياردەم قىلدى. ئۇ ئۆزى ئۈلگە كۆرسىتىپ، سايىم ۋە
يۈسۈپ دېگەن ياشلارغا سەھنىدە توكتىن پايدىلىنىشنىڭ
يولىنى كۆرسىتىپ، ئۇلارغا ئۆگەتتي، تەربىيىلىدى. بۇنىڭ

بىلەن سەھنىمىز تېخىمۇ كۆركەملىشىپ كەتتى.

1937 ـ يىلغا قەدەر بـورا ياپـقان كـۇلۇبـتا ئويۇن قويۇلاتتۇق. خېمىت ھېكىمى ئۇرۇمچىدىكى يەرلىك سودىگەر، مۆتىۋەرلەرگە تـەشۋىق قىلغانـدىـن كېيىن، ئـابلىز مۇسا بايوپ نەنمىگىدىكى جايىنى تـىياتىرغا ھـەدىيە قىلدى. روزى ھاجى قاتارلىق بـايلار پـۇل ئىئانە (ياردەم) قىلـدى. يەنە ئويـنغۇر ئـويۇشما تەرىپىدىـن «لاتارى» (چـەك تارتىش تەلەي سىناش) ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ، لاتارى كىرىمى، ئىئانە ھەم ئويۇن كىرىمى بىلەن نەنمىگدە تـۇنـجى زامانىۋى «مەدەنىيەت كۇلۇبى» (تياتىرخانا) نـى بىنا قىلدى. كـۇلـۇبنىڭ لايىھىسىنـى خېمىت ھېكىمى ئىشلەپ چىققان ھەم بـاشتىن ئـاياغ كۇلۇب قۇرۇلۇشىغا ئۆزى قول سېلىپ پۈتكۈزدى. كۇلۇبنىڭ ئۇستى كېيىن ئۆي شەكىلدە يېـپىلغان ئىدى. مـەن خېمىت ھېكىمگە چـاقچاق قىلىپ، «كۇلۇبنى تـۇرپان كـېيىن ئۆيـلىرىگە ئوخشـىتىپ قويۇپـسىز» دېسەم، خـېمـىت مـاكـا: «شۇنـداق، يەرلىك ئەنئەنە يېڭى زامانغا خىزمەت قىلسا ياخشى ئەمەسمۇ؟» دېگەنىدى. كـۇلۇبىمۇ پۈتتى، تىياتىرىمىزنىڭ سان ـ سۈپەت جەھەتـلىرىدىمۇ كۆزگە چېلىققۇدەك ئـۆزگىرىشلەر بولدى. چۆچەك، غۇلجا، قەشقەر، كۇچا، تۇرپـان قاتارلىق جايـلاردىـن بىر قىسىم سەنئەتكارلار ئۆلكىلىك تىياتىرىمىزغا تەكلىپ قىلىنـدى. قـاسىمجان قـەمـبىرى، روزى تـەمبۇر، مەروپ ئاكام، سەيدوللام، پەتتارجان، مويىدىن نىياز، سىراجىدىن زەپەر، ياسىن ھەسەن، ئـابدىرېـھىم چاڭ، سەمەت ئاخۇن، ئابدىـكېرىم رازى، ئابدىگۇل قـاتارلىقلار بىلەن يېڭىدىن سەھنە ئەسەرلىرىـنى ئوينىشقا بـاشلىدۇق. ئەسەر يازىدىغان ئاپـ

تورلارمۇ كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىز لۇتپۇللا مۇتەللىپ-
نىڭ «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» (ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا
قارشى پارتىزانلار ئورۇشىنى ئىپادىلىگەن دراما)، «كۆرەش
قىزى»، «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ»؛ ئابدۇشۈكۈر
يالقۇننىڭ «شاكىخەي كېچىسى»، زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇن-
چەم»، زىياسەمەدىنىڭ «غېرىپ - سەنەم»، مۆمىن ئەپەندى-
نىڭ «بوز يىگىت»، قاسىمجان قەمبىرىنىڭ «زەينەپكە
تۆھمەت»، ماۋدۇننىڭ «كۆرەش»، «يېڭى شىنجاڭ» قاتار-
لىق دراملىرىنى ۋە شېكىسپىر ئەسەرلىرىدىن ئۆزلەشتۈرۈل-
گەن «سويىپ تاغام»، «يالغان تېۋىپ»، «جەلگۈر» (يان-
چۇقچى)، «پىرخون» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى ئوينى-
دۇق. مەدەنىيەت كۇلۇبى بىنا قىلىنغىنىغا بۇ يىل (1987 -
يىلى) توپتوغرا 50 يىل بولدى. 50 يىلدىن بېرى
بۇ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئوچىقى نۇرغۇن سەنئەتكارلارنى
يېتىشتۈردى ۋە خەلققە مەدەنىيەت تارقاتتى. خىزمەت ھېكى-
مى ئۆلكىگە كەلگەندىن كېيىن (چۆچەكتىن كەلگەندىن
كېيىن)، ئۇ، پەنددىخۇيغا يەنى ۋاڭ باۋچەن، خۇاڭ مىڭغۇ،
خەنگۇاڭ، ماۋدۇن، جاۋدەن........ قاتارلىق كوممۇنىستلار-
غا يېقىنلاشتى، ماۋزېمىن، چېن تەنچۇلارنىڭ دوكلات،
دەرسلىك، ماقالىلىرىنى تەرجىمە قىلدى. مۇھىمى، ئالتە
سىياسەت دەرسلىكى، ئەيسى چىننىڭ يېڭى پەلسەپىسى،
ماركسىزم، لېنىنىزم نەزەرىيىلىرى، دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم
پەلسەپىسى، لېنىنىزم مەسىلىلىرى، ياپونغا قارشى بىرلىك
سەپ سىياسىتى ۋە سىياسىي ئىقتىساد قاتارلىق بىرىشورلار،
ماقالە، ئوبزورلىرىنى تەرجىمە قىلدى. ئۇ شۇ تەرجىمە جەر-
يانىدا ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى قىزغىن

قوبۇل قىلىش بىلەن ئۆگەنگەنلىرىنى شىنجاڭدىكى خەلق-
قە تەشۋىق قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى، بولۇپمۇ
جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قار-
شى جۇڭگو پارتىزانلىرىغا ياردەم توپلاش، ۋەتەننى
مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشتەك ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە
ئاكتىپ قاتناشتى. خىمىت ھېكىمنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
«شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات سەنئەت»
ئىستىقبالىغا بولغان چۈشەنچىسى ئۈستۈن ئىدى. شۇڭا
ئۇ دائىم: «خەلقنىڭ ئىجتىمائىي مەكتىپى تىياتىرچىلىق»
دەپ ماختايتتى. ئۇ، مەدەنىيەت كۈلۇبى پۈتۈپ تۈنجى ئويۇن
قويۇلغان كۈنىدە، لېنىننىڭ: «تىياتىر خەلق تۇرمۇش ئەينىكى»،
دېگەن سۆزى يېزىلغان لوزۇنكىنى پەردە ئۈستىگە ئاسقانىدى.

• 1939 - يىلى ماۋدۇن (شېڭ يەنبىڭ)، شۈي تاۋ، جاۋ-
دەن قاتارلىقلار پۈتۈن شىنجاڭدىن 200 گە يېقىن ھەر
مىللەت ياشلىرىنى تەربىيىلەش ئۈچۈن «مەدەنى كادىرلار
مەكتىپى» نى ئاچقانىدى. بۇ چاغدا خىمىت ھېكىمى ۋى-
لايەت، ناھىيە ۋە يەرلىك مەدەنى ئاقارتىش ئويۇشمىلىرى-
دىكى ياشلارنى يۇقىرىقىلارغا تونۇشتۇرىدۇ. شۇ قاتاردا
ماۋدۇن، شۈي تاۋ، جاۋدەنلەرنىڭ مەدەنىي كادىرلار يېتىش-
تۈرۈش مەكتىپىگە بېرىدىغان دەرسلىكلىرىنى تەرجىمە
قىلدى ھەم ئۇلارغا يېقىنلىشىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭ مەدەنى-
يىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە قىلغان پىكىر ۋە يوليورۇقلىرىنى
قۇبول قىلدى. خىمىت ھېكىمى ئۇزۇن يىل ئوقۇدى، پە-
قەتلا 6 يىل ئىشلىدى.

1939 - يىلى 11 - ئاپرېل، تۈن كېچىدە ئۇنى شېڭ

شىسەيىنىڭ ژاندارمىسى قولىغا ئالىدى. لىيۇبىندى خىمىتنى باغلاپ ئېلىپ ماڭدى ۋە، ئۆيىنى پۈتۈنلەي ئاختۇرۇپ چىقتى. ئۇنىڭ جاۋەندىكى كىتاب - ماتېرىياللىرىنى پۈتۈنلەي يىغىۋالدى. خىمىت شۇ كۈنى ئاخشىمى، ماۋزېدۇڭنىڭ رەسىمى بار بىر قېلىن كىتابنى ئوقۇپ چىققانىدى. ئۇخلايدىغان ۋاقىتتا مەن ئۇنىڭدىن: «بۇ كىتابتىكى كىمنىڭ سۈرىتى» دەپ سورىدىم. خىمىت: «نېمە قىلىسىز سوراپ؟» دېدى. مەن يەنە: «بۇ ئادەمنىڭ لىۋىدىكى مىڭى ناھايىتى يارىشىملىق ئىكەن، ئۆزىمۇ چىرايلىقكەن» دېدىم. خىمىت: «شۇنداق، بۇ ئادەمنىڭ قىلىقىمۇ چىرايلىق، ئىشىمۇ چىرايلىق ئادەم» دەپ كۈلۈپ، بۇ كىتابنى ياستۇق ئاستىغا قويدى، ئۇخلاپ قالدۇق. ھېلىقى لىيۇبىندى كىرگەندە، قۇچاقتىكى قىزىمنى ياستۇق ئۈستىگە ياتقۇزۇپ، پەپىلەپ ئۇخلىتىپ قويدۇم. لېكىن لىيۇبىندى ھېلىقى كىتابنى قولىغا چۈشۈرەلمەي، ماڭا قاتتىق تەلەپپۇز بىلەن: «بۇنىڭ (خېمىتنىڭ) بىر خەنزۇچە كىتابى بارمىش، ئۇ كىتاب قەيەردە!؟» دەپ سورىدى. «بىلمەيمەن!» دېدىم. چۈنكى لىيۇبىندى خىمىتنىڭ قولىنى باغلاۋاتقاندا، خىمىتنىڭ كۆزۈمگە قاراپ: «ياستۇق ئاستىدىكى كىتابنى چىڭ ساقلا!» دېگەندەك ئىشارە قىلغانىدى. لىيۇبىندى خېمىتنىڭ يېزىۋاتقان «نەپىس قۇربانى» ناملىق دىرامىسىنىمۇ ئېلىپ كەتتى.

خىمىت ھېكىمى — شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە يۈزلىگەن كوممۇنىستلار قاتارىدا قۇربان بولدى. ئۇ 33 يىل ئۆمۈر كۆردى. ئەمما ئۇ قىسقىغىنا ھاياتىدا، ماركسىزم، لېنىنىزم نۇقتىئىنەزەرىنى تاللىۋالغان، سوتسىيالىزم جەمئىيىتى يو-

لنى ياقتۇرغانىدى. ئۇ جۇڭگونىڭ بۈگۈنكى زامانى
دەك بەختىيار، قۇدرەتلىك سوتسىيالىزم دۆلىتى بولۇشقا
زور ئىشەنچە باغلىغانىدى. ئۇنىڭ ئەنە شۇ ئىدىيىسىدىن
ئۆلگۈدەك قورقىغان شىڭ شىسەي ۋە ليۇبىندىلار خىمىتى
نى ھاياتىدىن ئايرىغان بولسىمۇ، مىليونلىغان جۇڭگو
خەلقى كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدە خىمىت ئارزۇ
قىلغان يېڭى جۇڭگونى ياراتتى. بەلكى ھەر قانداق ئەك
سىيەتچى كۈچلەر ئۇنى توسۇپ قالالمىدى.

ئاتاقلىق شەخس — باي سىجاڭ

ئابدۇراخمان مامۇت دىيار

باي سىجاڭ (ئىسمائىل قاسىم ھاجى) شىنجاڭ تارىخىدىكى ئاتاقلىق شەخسىيلەرنىڭ بىرى. ئۇ 1930 - يىللاردىكى خوجىنىيازھاجى باشچىلىق قىلغان دېھقانلار دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاساسلىق سەركەردىلىرىدىن ئىدى. باي سىجاڭ يالغۇز ھەربىي ئەمەلدار سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەلكى خەلقپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر سۈپىتىدە يېرىم ئەسىردىن بۇيان خەلق قەلبىدە ياشاپ كەلمەكتە.

باي سىجاڭ 1870 - يىلى ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ بوزدۆڭ تاغلىق كەنتىدە چارۋىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ دادىسى قاسىم ھاجىم دىيانەتلىك، ئەمگەكسۆيەر كىشى بولۇپ، يازدا يايلاقتا، قىشتا قىشلاقتا چارۋا باققۇچىلىرى بىلەن بىللە تۇراتتى. شۇڭا ئۇنىڭ چارۋا باققۇچىلىرىمۇ خوجايىنىغا بەك ساداقەتمەنىدى. قاسىم ھاجى چارۋىچىلىقتا تېز بېيىغاندىن كېيىن كارۋانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللاندى. ئوغلى ئىسمائىل ئاخۇن (باي سىجاڭ) دادىسىدەك گەۋدىلىك، ساغلام بەدەن ۋە ئەقىللىق بولۇپ يېتىشتى. ئۇ مىلتىق ئېتىشتا ماھىر بولۇپ، كىشىلەر ئارىسىدا «ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشقاچنى بىر قولىدا مىلتىق ئېتىپ

سوقۇۋېتىدۇ» دېگەن گەپلەر تارقالغان ئىدى. ئىسمائىل ئاخۇن دادىسىنىڭ ئىشلىرىنى ئوكۇشلۇق راۋاجلاندۇرغانلىقتىن ئۇ-لارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى شەھەردە سودىگەرچىلىك، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دىگۋارچىلىققىچە كېڭەيدى. ئىسما-ئىل ئاخۇن ئۆز كارۋانلىرى بىلەن ئىلغىمۇ بىرقانچە قېتىم باردى ۋە كارۋانلارغا شاڭيۇ بولدى. كېيىنرەك پۈتۈن تاغ رايونىنىڭ شاڭيۇسى بولۇپ، «باي شاڭيۇ» دەپ ئاتالدى.

باي شاڭيۇ 1932 - يىلى ئاقسۇ تارىخىدا بىرىنچى بولۇپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدە «تۆمۈر غازى ئاتا» ناملىق يېڭىچە مەكتەپ تەسىس قىلدى. بۇ مەكتەپ-نىڭ ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى تولۇق، تەنتەربىيە سايمانلىرى مۇكەممەل ئىدى. مەكتەپنىڭ دەسلەپكى مۇدىرى خوتەنلىك نۇرمەھەممەت ئىبلى دېگەن كىشى ئىدى. كېيىن كىشىلەر بۇ مەكتەپنى باي شاڭيۇنىڭ نامىدا «مەكتەپى ئىسمائىلىيە» دەپ ئاتاشتى. «مەكتەپى ئىسمائىلىيە» 1937 - يىلى ھۆكۈ-مەت تەمىناتىدىكى مەركىزى مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. 1946-يىلىدىن 1973 - يىلىغىچە بولغان 27 يىل ئىچىدە ئاقسۇ مائارىپىنىڭ بىردىنبىر بۆشۈكى بولغان ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن ئەنە شۇ «مەكتەپى ئىسمائى-لىيە» دە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچتى. 1973 - يىلىدىن باشلاپ ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلىپ، ئو-قۇتۇش ئېلىپ بارماقتا.

باي شاڭيۇ مەكتەپ تەسىس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىت-

تا يەنە ناھىيە بازىرى ئوتتۇرىسىدىكى «خەزىنە ھويلا①»
دىگەن كوچىغا ئىككى مەسچىت سالدۇرغان. باي شاكىيۇ يەنە
بىر مەدرىس، ئىككى قەۋەتلىك ساراي، يوغان دەڭ، باغ-
لارنى بەرپا قىلىغان. ئۇنىڭ ساراي، دەڭلىرى سودىگەرلەر،
كارۋانلار ۋە ھارۋىكەشلەر بىلەن ئاۋاتلاشقان. ناھىيە با-
زىرى ئىچىدىكى ئېقىنىنىڭ ئاخىرقى تەرىپىگە كۆۋرۈك ياسات-
قان. بۇ كۆۋرۈك خېلى ئۇزۇنلارغىچە «باي شاكىيۇنىڭ
كۆۋرۈكى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىن «دۆڭ كۆۋرۈك» دەپ ئاتىلىپ
كەلگەنىدى. باي شاكىيۇنىڭ خەلق پايدىلىنىدىغان
مەكتەپ، مەسچىت، دەڭ، ساراي، كۆۋرۈكلەرگە چوڭ قوللۇق
بىلەن پۇل چىقىم قىلىشى ئۇنىڭدىكى ھاتەمچە سېخىيلىقتىن
دېرەك بېرەتتى. ئۇنىڭ تەشەببۇسكارلىقىدا قۇرۇلغان سودا
شىركەتلىرى چەتتىن تاۋار ئالماشتۇرۇپ، سودا ئىشلىرى-
دا تەرەققىياتقا قاراپ يۈزلەنگەنىدى.

1933 - يىلى تۆمۈر تۈەنجاڭ ئاقسۇغا كەلگەندە
باي شاكىيۇنىڭ سارىيىدا بىر ھەپتىدەك تۇرۇپ، ناھىيە
بازىرىدىكى جازانىخورلار، گۆرۈكەشلەر ۋە زىناخورلارنى
جازالاپ، قەشقەرگە مېڭىش ۋاقتىدا باي شاكىيۇنى تۈەنجاڭ-
لىققا تەيىنلىدى. باي تۈەنجاڭ ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم
قالغان خەنزۇ باللاردىن بىر قىز، ئۈچ ئوغۇل بالىنى بېقى-
ۋالدى. بۇ باللار باي تۈەنجاڭنىڭ كۆيۈمچانلىقى بىلەن

① خەزىنە ھويلا — ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى كوچىلار-
نىڭ بىرى بولۇپ، چىن شۇرىن ھاكىمىيىتى بۇ كوچىغا پۇل
ساقلايدىغان ئامبار ياساتقان. كېيىن بۇ كوچا «خەزىنە ھويلا»
دەپ ئاتالغان.

ياخشى تەربىيە ئېلىپ، ئەقىللىق ۋە ساغلام چوڭ بولۇپ ئۇيغۇرلار بىلەن توي قىلدى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلاشتى. ھازىر بۇ ئۇيغۇر جەمەتلىرىنىڭ سانى 100 دىن ئاشىدۇ. باي تۇەنجاڭنىڭ باشقا دىندىكى يېتىملەرنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قېلىشى كىشىنى ناھايىتى تەسىرلەندۈرىدىغان ئىنسانپەرۋەرلىكتۇر.

باي تۇەنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقارغان قوي بەدىلىگە 500 دانە مىلتىق، 10 دانە پىلىموت، ئوق - دورا، كىيىم - كېچەك، ئىگەر - جابدۇقلارنى كىرگۈزۈپ، قارا مىلتىق بىلەن قوراللانغان قوشۇنىنى زامانىۋى قورال، يارىشىملىق كىيىم، يۈگۈرۈك ئاتلار بىلەن بىللە جابدۇپ شۆھرىتىنى نامايەن قىلدى. ئەپسۇسكى بۇ خىللانغان قوشۇن باي تۇەنجاڭنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ قورسىقىدا «جىن» پەيدا قىلىپ، باي تۇەنجاڭنىڭ ئۆمرىنى قىسقارتتى.

باي تۇەنجاڭ غوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى مەسلەكداشلىرىغا سادىق بولۇپ، 1933 - يىلى كۈزدە رەقىبى ما لۇيجاڭنىڭ سۇيىقەستىنى ما لۇيجاڭنىڭ ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق بىلىۋالغاندىن كېيىن (ما لۇيجاڭ باي تۇەنجاڭنى يوقىتىش ئۈچۈن قورالغا ئايانماستىن «زىياپەت» چاقىرىش ھىيلىسىدىك يۇمشاق پىچاق ئارقىلىق جايلىماقچى بولىدۇ. باي تۇەنجاڭنى ئاقسۇغا زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ باغاق كىرگۈزىدۇ. باغاق ئەكېلىپ بەرگۈچى كىشى باي تۇەنجاڭغا بۇ «زىياپەت» نىڭ ماھىيىتىنى ئېيتىپ قويىدۇ. باي تۇەنجاڭمۇ ما لۇيجاڭ ئۈچۈن «زىياپەت» تەييارلايدۇ ۋە بۇ «زىياپەت» تەييارلىقىنى ما لۇيجاڭنىڭ «زىياپەت» تەييارلى-

قىدىن بۇرۇنراق پۈتكۈزىدۇ. شۇڭا ما لۈيجاڭنى ئالدى، بىلەن «زىياپەت» كە تەكلىپ قىلىدۇ. ما لۈيجاڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى بىلەن ئاقسۇدىن چىقىدۇ. «زىياپەت» ئاخىرىنباينىڭ ئاشخانىسىنىڭ 2 - قەۋىتىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. سۆھبەت «زىياپەت» داۋامىدا ما لۈيجاڭنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ما لۈيجاڭدىن تىلخەت ئېلىپ، باي تۈەنجاڭنىڭ ما لۈيجاڭنىڭ لۈيجاڭلىق هوقۇقىنى ئېلىۋالىدۇ)، باي تۈەنجاڭنىڭ لۈيجاڭلىققا كۆتۈرۈلۈشى ئاقسۇ ۋە ئاقسۇ كونىشەھەرنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئەپسۇسكى باي تۈەنجاڭ ما لۈيجاڭنى ئەسىرگە ئېلىپ، لۈيجاڭلىق ۋەزىپىسى تەبرىكلىنىۋاتقان كۈنى تۆمۈر تۈەنجاڭ قەشقەردە ما زىخۇي (ما جەنساڭ) تەرىپىدىن شېھىت بولىدۇ.

باي لۈيجاڭ ئەسىرگە ئالغان ما لۈيجاڭنى ۋە ئۇنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىنى قوشۇپ ئاقسۇدىكى ئىنقىلابنىڭ ئۇلجىسى سۈپىتىدە كۇچاغا ئاپىرىپ خوجىنىياز هاجىغا تاپشۇرىدۇ. خوجىنىياز هاجىم باي لۈيجاڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىپ، ما لۈيجاڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، باي لۈيجاڭغا سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باي سىجاڭغا ئاقسۇ تەۋەسىدىكى 12 تۈەن قارايدۇ. باي سىجاڭ ئاقسۇ دائىرىسىدە بىردىنبىر ئاتاقلىق هەربىي ئەمەلدار بولۇپ قالىدۇ.

خوجىنىياز هاجى قوشۇنى بىلەن ماخۇسەن، ماجۇڭيىڭ قوشۇنى ئوتتۇرىسىدىكى ئولجا تەقسىم قىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن قورساق ئۇرۇشلىرى، 1934 - يىلى رەسمىي ئاشكارىلىنىدۇ. بۇ بىر سەپتىكى سەپداشلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، نىزالارنى ئۆزى ئۈچۈن غەنىمەت بىلگەن شېڭ شىسەي توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاشقا تەييارلىنىدۇ.

ئاخىرقى كۈنلەردە ھەقىقەتەن، ئىنقىلاب سەركەردىلىرىنىڭ تەقدىرى، سوقۇشۇپ ھالىدىن كەتكەندە ئىنقىلاب مېۋىسى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئوغرىلاندى.

1934 ـ يىلى قىشتا كورلىدىن خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ما فۇيۈەن قوشۇنى باي چېگرىسىدىن ئۆتـ كەندە، باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى خوجىنىيازھاجى ۋە ماخمۇت سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قارا يۇلغۇنغا ئۇلارغا توساپ زەربە بېرىشكە باردۇ. بۇلار قارا يۇلغۇندا مۇستەھكەم پوزىتسىيە تۈزۈپ تۇرغاندا مافۇيۈەن قوشۇنلىرى يېقىنلاپ كېلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىم باي سىجاڭغا: «سىز، ئاۋۇ دۆڭگە چىقىپ دۈشمەن ئەھۋالىنى كۆزىتىپ بېقىڭ» دەيدۇ. باي سىجاڭ دۆڭگە چىقىپ، دۇربۇن بىلەن باي تەرەپكە قاراۋاتقاندا بىر پاي ئوق ئۇنىڭ ئوڭ يامپىشىنى چېقىپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ ئوق ئۇنىڭ مەسىلەكداشلىرىنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولغان جىنـ نىڭ ئاشكارىلىنىشى ئىدى. ئوق كەلگەن تەرەپتە باي سىـ جاڭنىڭ كۈيئوغلى ئابدۇكېرەم بۇجاڭ بار ئىدى. باي سىـ جاڭ يىقىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن پالۋان بەنجاڭ (مەمتاۋۇلا ئىبراھىم، سىجاڭنىڭ تاغىلىق يۇرتدىشى ئىدى) سىجاڭنى ئاتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ جامغا ماڭماقچى بولغاندا، ئابدۇكېرەم بۇجاڭ ئاچچىقلاپ، «ھەي ھارام تاماق، تاشلا ئاتاڭنىڭ ئۆلۈكىنى، ھېلى جېنىڭنى ئالىمەن!» دەپ قورال تەڭلەيدۇ. پالۋان بەنجاڭ ئامالسىزلىقتىن كۆز يېشى قىلىپ سىجاڭنى ئاتتىن چۈشۈرىدۇ. ئابدۇكېرەم بۇجاڭ سىجاڭنىڭ نىداسىغا قارىـ

ھاي، بۆرە تېرە جۇۋىسىنى سالدۇرۇۋېلىپ، سىجاڭنى قارنىڭ ئۈستىگە يۇمىلىتىۋېتىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئەسكەرلىرى، باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدىكى قۇراللارنى، يۈگۈرۈك ئاتلىرىنى تارتىپ ئېلىشقا كىرىشكەندە، مافۇيۇەن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ، خوجىنىياز ھاجىم قوشۇنلىرى يېڭىلىپ چېكىنىدۇ. باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى سەركەردىسىدىن ئايرىلىپ بېشى قايغان تەرەپكە يول ئالىدۇ. مەنسۇر باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئەسكەرلىرى تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىشىدۇ. باي سىجاڭنىڭ مەسلەكداشلىرىنىڭ قۇرسىقىغا «جىن» پەيدا قىلغان مانابۇ خاللانغان قوشۇن، باي سىجاڭنىڭ بەختسىزلىكىگە ئۇچرىشى بىلەن توزغاقتەك توزۇپ كېتىدۇ. خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇغا چېكىنىپ ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قەشقەرگە ماڭىدۇ.

باي سىجاڭنىڭ قار ئۈستىدە مۇزلاپ شېھىت بولغانلىقىنى ئاڭلىغان دادىسى قاسىم ھاجىم قىرغىز چارۋىچىسى ئاسانئالى قاتارلىقلار بىلەن ئۈچ كۈندە جەسەتنى تېپىپ، تۇغۇلغان يۇرتى بۆزدۆڭگە ئاپىرىپ دەپنە قىلىدۇ.

باي سىجاڭنىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە يېرىم ئەسىردىن ئاشتى. ئۇنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن تۆھپىلىرىنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان «مەكتىپى ئىسمائىلىيە» — مەرىپەتنىڭ بۆشۈكى، ئىلىم — پەننىڭ بۇلىقى بولۇشتەك شانلىق تارىخى بىلەن نامايەن بولماقتا. ئىككى قەۋەتلىك سارىيى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلماقتا. ئېقىنىنىڭ ئايغىدىكى دەڭ ۋە باغ ئورنىدا ئىككى قەۋەتلىك 3 — ئوتتۇرا مەكتەپ قەد كۆتەردى. بۇ مەكتەپ ئاقسۇ كونىشەھەر

تارىخىدىكى تۇنجى قېتىم بەرپا قىلىنغان قەۋەتلىك مەكتەپتۇر. مەكتەپ ئەتراپىدىكى باغلار ھازىرقى كۈندىمۇ «باي سىجاڭنىڭ بېغى» دەپ ئاتالماقتا. باي سىجاڭنىڭ ئىنسانپەرۋەر، رەھىمدىللىكىدىن ھاياتلىقتا ئېرىشكەن خەنزۇ بالىلار جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە تېگىشلىك رول ئويناماقتا. ئەنە شۇنداق ھەرتەرەپلىمە تۆھپىلىرى بىلەن تونۇلغان باي سىجاڭ (ئىسمائىل قاسىمھاجى) مىللىتىمىزنىڭ تارىخىدا، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

ياقۇپ ئامبال توغرىسىدا ئەسلىمە

ئابدۇرېشىت خوجەخمەد

ياقۇپ ئامبال (ياقۇپبەگ) 1884 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدىكى تۆگمەنئېرىق مەھەللىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، خەنزۇچە ئىسمى يوۋدىخۇ ئىدى. ئاتىسى يۇنۇس ھاجىم ھەججىگە بېرىپ ھەرەمدە ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

ياقۇپ ئامبال يەتتە يېشىدىن تارتىپ بىر مەھەل دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغاندىن كېيىن، شۇ چاغلاردا مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇپ، ئىمتىھاندىن ياخشى ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن شيۇسەي (تالىپ) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشىدۇ. شۇندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزىدىكى ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىپ ئۆتىدۇ ۋە ئۈچ يىل ئوقۇپ خەنزۇچە بىلىمنى چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرىدىغاندا ئۆلكە ئىمتىھانىدىن ئەلا دەرىجىدە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن «جۈيرېن» (چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆلكە ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەرنى شۇنداق ئاتايتتى — تەھرىر) دېگەن ئىلمىي ئۇنۋانغا ئىگە بولىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرگەندە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە تەقسىم قىلىنىپ، بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇ چاغدىكى ئۆلكە باشلىقى ياڭ زېڭشىن، بىر كۈنى ياقۇپ ئامبالنى ئەگەشتۈرۈپ شىمالىي دەرۋازىدىكى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، تاماشا

قىلىپ ماڭىدۇ. دەل شۇ چاغدا بىر ئۇيغۇر يېتىمچى ئۇلار-
نىڭ ئالدىدىن ئۆتۈۋېتىپ، تاھىر زوھرا غەزىلىدىن مۇنۇ
ئىككى مىسرانى ئوقۇپ ماڭىدۇ: «تەپسەم ساندۇق ئاچىلۇر،
گۈل باشىمغا ساچىلۇر......». بۇ غەزەلنى ئاڭلىغان ياڭ-
جاڭجۈن: «يۈۋېيخۇ — ئاۋۇ لاۋچەنتۇ نېمە دەۋاتىدۇ؟» دەپ
سورايدۇ. ياقۇپ ئامبال ھېچ ئىككىلەنمەستىن، ئۇ «تىشاڭ
شياڭ زاكەيلى، تۇشاڭدىخۇار سەنكەيلى...» دەۋاتىدۇ، دەپ
جاۋاب بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ياڭ زېڭشىن قاقاقلاپ
كۈلۈپ كېتىپ: «بارىكاللا! ئىلمىي سەنئەت جەھەتتە كاما-
لەتكە يېتىپسەن، ئەمدى بىرەر ناھىيىگە ئامبال
بولۇش سالاھىيىتىڭگە ئىگە بوپسەن......» دەپ ئامباللىققا
تەيىنلەيدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ كەلپىن، قاغىلىق قاتارلىق
بىرقانچە ناھىيىلەرگە ئامبال بولۇپ ئىشلەيدۇ. خىزمەت ئىشلەش
جەريانىدا پارا، خىيانەتنى ھارام دەپ بىلىپ، ئادالەتلىك،
پاكلىق بىلەن يۇرت سورايدۇ. 1932 - يىلى چۈشمە تامدا
يېغىلىق بولغاندا ئۇ قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ، ئاكىسى
سىدىقبەگنىڭ قورۇسىدا تۇرىدۇ. 1933 - يىل بېشىدا، خو-
تەندە زور كۆلەملىك قوزغىلاڭ بولىدۇ. شۇ چاغدىكى قا-
غىلىقنىڭ ئامبىلى لىۇشياۋلى، يۇقىرىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن
قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن ماڭغان ئەسكەرلەر-
گە قوماندان ھەم تەيپەن ۋەكىلى بولغانىدى، ئۇ يولغا
چىققاندا ياقۇپ ئامبالنىمۇ تەيپەن ۋەكىلى سۈپىتىدە بىللە
ئېلىپ ماڭىدۇ. ئۇلار گۇما بىلەن قارىقاش ئارىلىقىدىكى
قۇماتپاشاھىم، زاۋا دېگەن جايلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن
ئۇچرىشىدۇ. ياقۇپ ئامبال بۇ ۋاقىتتا خەلق ئاممىسى
تەرەپتە تۇرۇپ مۇھىم رول ئوينىغانلىقتىن، كۆپلىگەن يۇق-

لارنىڭ ھاياتى ئامان قالدۇ. 1933 - يىلى 3 - ئايدا، يەنە قاغىلىق بىلەن گۇما ناھىيىسىدە بىر كۈندىلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدۇ. بۇ چاغدا سوقۇش ۋە تەنپەندىن نەتىجە چىقىرالماي مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلگەن لىيۇشياۋلى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى مىڭدىن ئارتۇق جىن شورىن ئەسكەرلىرى، قوزغىلاڭ ئۈستىگىلا ئۆلگۈرۈپ كېلىپ قالدۇ. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش باھانىسىدا، 300 دىن ئارتۇق پۇقرانى قىرغىن قىلدۇ، بۇ پاجىئەلىك ئەھۋالنى كۆرگەن ياقۇپ ئامبال چىداپ تۇرالمايدۇ ۋە دەرھال ئەسكەر باشلىقىنى تېپىپ ئۇنىڭغا: «بۇ قوزغىلاڭغا باشلىق بولغۇچىلار بىر ياكى ئىككى ئادەم بولۇشى مۇمكىن. مۇنچىۋالا نۇرغۇن پۇقرانى ئۆلتۈرۈۋەتسەك كېيىن بىزگە پۇقرا لازىم بولمامدۇ؟، يەرنى كىم تېرىيدۇ، تىجارەتنى كىم قىلىدۇ؟، شۇڭا قىرغىنچىلىقنى دەرھال توختىتىش لازىم!» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەسكەر باشلىقى بۇ تەكلىپنى ماقۇل كۆرۈپ كاناي چېلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ ھەم ئەسكەرلىرىنى يىغىپ قىرغىنچىلىقنى توختىتىدۇ. نەتىجىدە نەچچە مىڭ ئادەمنى قىرىلىپ كېتىشتىن ساقلاپ قالىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن قاغىلىقتا يەنە ئەبەيدۇللا ئەلەم، ئىشان ئاتاۋۇللاخان خوجا ۋە ساۋۇرخان خوجىلار باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، ئىككى سائەتچە جىددىي ئېلىشىش نەتىجىسىدە بىرقانچە خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەمەلدارلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن ئاخىرلىشىپ، قوزغىلاڭچىلار غەلىبە قىلىدۇ. بۇ خەۋەرنى لىيۇشياۋلى ئامبالغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن خوتەنگە ماڭغان روزى يايى، گۇمابازىرىدىن قاغىلىققا قاراپ يولغا چىققان قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭغان ياقۇپ ئامبالغا ئۇچ-

رايدۇ. ياقۇپ ئامبال ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى سورايدۇ. روزى يايى قاغىلىقتا قوزغىلاڭ بولۇپ، بىر نەچچە خەنزۇ ئەمەلدار بىلەن تۆت - بەش نەپەر ئۇيغۇر ئەمەلدارلار ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، ئامبال، دارىنلارنىڭ خوتۇن- بالىلىرى ئەسىرگە ئېلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپ ئامبال روزى يايىغا: «سېنى ليۇ ئامبالغا توغرىلايمەن. سەن ئۇنىڭغا قاغىلىق خەلقى قوزغىلىپ خەنزۇلارنى ئۆلتۈردى دېمەي، قاغىلىقتا خوجىنىياز ھاجىنىڭ قىسىملىرى باستۇرۇپ كىرىپ شەھەرنى تارتىۋالدى دېگىن. ليۇ ئامبال سېنىڭدىن قانچىلىك ئەسكەر ئىكەن، قانداق قورالى بار ئىكەن، دەپ سورىسا، ئەسكەرلەرنىڭ سانى كۆپ، مىلتىقلىرى مىشەكلىك ئوق يەيدىغان مىلتىق ئىكەن دەپ جاۋاپ بەر، ئۇنداق دېمىسەڭ ليۇ ئامبال قاغىلىققا باستۇرۇپ كىرىپ ئىت، مۈشۈكلەرگىچە قويماي قىرىپ تاشلايدۇ......» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ روزى يايىمۇ ياقۇپ ئامبالنىڭ دېگىنى بويىچە ليۇ ئامبالغا ۋەقەنى مەلۇم قىلىدۇ. ليۇ ئامبال خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كېتىپ، ياقۇپ ئامبالدىن مەسلىھەت سورايدۇ. ياقۇپ ئامبال: «ئۇنداق بولسا بىز قاغىلىق بازىرىغا كىرمەي، تاغ يولى بىلەن يەكەن تەۋەسىگە ئۆتۈپ، يەكەننىڭ يېڭىشەھىرىگە كىرىپ كېتەيلى...» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ليۇ ئامبال ياقۇپ ئامبالنىڭ مەسلىھىتى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. نەتىجىدە قاغىلىقتا نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلۈشتەك پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلاپ قالىدۇ. شۇندىن كېيىن ماخۇسەننىڭ 36 - دىۋىزىيىسى كېلىپ قاغىلىق بىلەن خوتەن تەرەپتە ئورۇنلىشىش ئارىلى-

قىدا، ئىككى قېتىم ھاكىمىيەتسىز ھالەت يۈز بېرىپ، قىرغىنچىلىق ۋەقەسى پەيدا بولۇشى كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر پەيتتە، ياقۇپ ئامبال ياملۇل دەرۋازىسىنى ئېچىپ كىرىپ ئۆزىنى ئامبال دەپ جاكالايدۇ ھەم ھاكىمىيەتنى قايتىدىن تىكلەپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى تەسىس قىلىدۇ. نەتىجىدە ھۆكۈمەت خىزمىتىنى ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەش ئارقىلىق جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاپ، پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم ياشىشى ۋە نورمال ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ماخۇسەننىڭ 36 - دىۋىزىيىسى كەلگەندىن كېيىن ياقۇپ ئامبالنى خوتەنگە ئېلىپ كېتىپ، دىۋىزىيە شتابىدا مەسلىھەتچىلىك خىزمىتىگە قويىدۇ. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي 36 - دىۋىزىيىنى يوقىتىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەندە، شېڭ شىسەينىڭ خوتەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ياقۇپ ئامبالنى قولغا ئالىدۇ ۋە 1942 - يىلى 4 - ئايدا ئۇنى ئادەم قېلىپىدىن چىققان ۋەھشى ئۇسۇللار بىلەن قىيىن - قىستاققا ئېلىپ ئۆلتۈرىدۇ. خەلقپەرۋەر ياقۇپ ئامبالنىڭ خەلقىم، مىللىتىم دەپ بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان قىسقىغىنا ھاياتى ئەنە شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ.

گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىگە قاتنىشىش سەرگۈزەشتىلىرىم

(ئېيتىپ بەرگۈچى ئىسمايىل، رەتلىگۈچى ۋاڭ خۇڭجاڭ)

مەن ئۇيغۇر، كىچىكىمدە تۈگە ئۈستىدە چوڭ بولغان، ئوقەتچىلىك قىلغان، گومىنداڭنىڭ ياشلار قوشۇنىغا قاتناشقان، كېيىن يەنە گومىنداڭنىڭ خاڭجۇ لەنچياۋ ھاۋا ئارمىيە ئوفىتسېرلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. گومىنداڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا يالغان قارشى تۇرۇپ، كوممۇنىستىك پارتىيىگە راست قارشى تۇرۇشتەك قىلمىشىغا نارازى بولغانلىقىم ۋە ئۇچۇش ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلىقىمدىن قامالغان ھەتتا كاللامدىن ئايرىلىشقا تاس قالغانىدىم. ناۋادا ئۆمرۈمنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خۇشاللىنىشقا ئەرزىيدىغان بىرەر ئىش بار دېيىلسە، ئۇ، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان كۈندە مەن بىر ئۇيغۇر ئۇچقۇچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن 7 ـ B بەلگىلىك ئايروپىلاننى ھەيدەپ ئۈرۈمچى (دىخۇا) ئاسمىنىدا تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقىتىپ شىنجاڭنىڭ ئازات بولغانلىقىنى تەبرىكلىگەنلىكىمدۇر.

1940 ـ يىلى، مەن ئاتامغا ئەگىشىپ تۈگە بىلەن

بارىكۆلدىكى خەيزى دېگەن جايغا بېرىپ ئوقەتچىلىك قىلدىم، سەپەر ئۈستىدە ئاتامنىڭ ئاغىنىسىنىڭكىدە بولدۇق. ئاتامنىڭ ئاغىنىسى نۇرئېلى باندىتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەچكە، بىزنىڭ 13 تۆگە ۋە مېلىمىز بۇلاپ كېتىلدى. پاتپاراقچىلىقتا ئاتام ئىزدېرەكسىز يوقالدى. نۇرئېلى مېنى تۆگىگە باغلاپ گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جيۇچۈەن ناھىيىسىگە ئېلىپ كەلدى. جيۇچۈەندىكى نەنشەن (جەنۇبىي تاغ) گە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار مېنى ئات باققۇزۇش، سۇ توشۇتۇش قاتارلىق ئىشلارغا سالدى. جيۇچۈەندە شىنجاڭلىق يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى بار ئىكەن، ئۇيۇشمىدىكى ئىسمايىل ئىسىملىك بىر كىشى ئارىغا چۈشۈپ مېنى ئۇلاردىن سورىۋالدى ۋە جيۇچۈەندە دۆلەت تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ بۆلۈمىدە ئوقۇتتى. 1943 - يىلى، شىنجاڭلىق يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى چۇڭچىڭغا كۆچكەندە، مەنمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ چۇڭچىڭغا بېرىپ، دۆلەتلىك چېگرا رايون پېداگوگىكا مەكتىپى (ئورنى چۇڭچىڭنىڭ جەنۇبىدىكى ۋىنچۈەندە) گە ئوقۇشقا كىردىم. 1944 - يىلى يەنە گۇيجۇدىكى چيەنجاڭ ئوتتۇرا مەكتىپىگە يۆتكەلدىم. بۇ چاغدا، گومىنداڭ «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى 100 مىڭ كىشىلىك ياشلار قوشۇنى» تەشكىللەۋاتاتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش دېگەننى ئاڭلاپ، مەنمۇ بۇ قوشۇنغا تىزىملاندىم. قوشۇن چۇڭچىڭ، كۇنمىڭ قاتارلىق جايلاردا مەشىق قىلغاندىن كېيىن، بىز ھىندىچىنى (بېرما) غا باردۇق. ماڭا ئاپتوموبىل ۋە موتوسىكلىت ھەيدەشنى ئۆگىنىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى، جىياۋگۇەن (يېتەكچى ئوفىتسېر) لەرنىڭ كۆپىنچىسى ئامېرىكىلىقلار ئىدى.

مەشق تېخى تۈگىمەيلا، ياپونلار تەسلىم بوپتۇ، دېگەن خەۋەر تارقالدى. بىز شۇنچە كۆپ ئەسكەر ياپونلار بىلەن بىرەر قېتىممۇ جەڭ قىلىپ باقمايلا بەزىلەر قېچىپ كېتىشتى. مەن قاچماي قوشۇن بىلەن بىللە شياڭگاڭدىكى جيۇلۇڭغا كەلدىم (بۇ ئىشلارغا ئامېرىكىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئارىلاشقان ئىدى). بۇ يەردە قوشۇنىمىز قىسقا ۋاقىت دەم ئېلىپ تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، پاراخوت بىلەن شەرقىي شىمالدىكى خەيچېڭ ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلاشتۇق. شىنياڭدا قوشۇنىمىز كومپارتىيە قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. مەن ۋە كېرەم، مەمتىمىن قاتارلىق تۆت ئاز سانلىق مىللەت جەڭچىسى رۇخسەت سوراپ نەنجىڭگە كېلىۋالدۇق. ئۇزۇن خاڭجۇ لەنجياۋ ھاۋا ئارمىيىسى ئوفىتسېرلار مەكتىپىنىڭ 11 ـ قارارلىق كۇرسىدا ئوقۇشقا كىردۇق. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن، بىز بىرنەچچەيلەن گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىگە قاتناشتۇق. شۇ ۋاقىتتىكى تۇرمۇشىمىزدا نۇرغۇن كۆلپەتلەرنى تارتتۇق. باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بىزنى ئۇيغۇرچە سۆزلىشىشكە يول قويمىغانلىقى تولىمۇ ئەلەم بولدى. بىز بىرنەچچەيلەن ھاجەتخانىدا كىرگەن چېغىمىزدىلا بىرنەچچە ئېغىز ئۇيغۇرچە سۆزلىشىۋالاتتۇق. دەرسلىكلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن بىز نەزەرىيە ئۆگىنىش، جياۋگۈەننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇچۇش، ئەترەت بويىچە ئۇچۇش، ئۈچ ئايروپىلان بىللە ئۇچۇش، يەككە ئۇچۇش قاتارلىق بەش باسقۇچنى باشتىن كەچۈردۇق. ئەمما جياڭ جيېشى ئازادلىق ئارمىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئالدىرىغاچقا، نەزەرىيە

ئۆگىنىشنى ھەش ـ پەش دېگۈچىلا تۈگىتىپ، جىياۋگۈەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇچۇش مەشقىغە كىرىشىپ كەتتۇق. جىياڭ جيېشى بىزنىڭ كۈرەشكىلەرگە ئىلگىرى ـ ئاخىر تۆت قېتىم ۋەز ـ نەسىھەت سۆزلىدى. ئۇ: «بىزنىڭ پىرقى دۆلەتكە سادىق بولۇشىمىز، ئايروپىلاننى قەدىرلىشىمىز لازىم» لىقىنى ئېيتتى. ئۇ يەنە: «جۇڭگونىڭ ئادىمى ھەددى ـ ھېسابسىز»، «ئايروپىلانى بولسا ئامېرىكىدىن سېتىۋالغان» دېدى. سۆزىنىڭ ئوراميچە، ئادەم ئۆلسە كارايىتى يوقمىش. مەن بۇ سۆزلەرنى شۇ چاغدا تولۇق چۈشىنەلمىگەچكە، ئىچىمدە تىت ـ تىت بولۇپ ئۇيغۇرچە غەلىتە گەپلەرنى قىلدىم، لېكىن ھېچكىم مېنىڭ گېپىمنى چۈشەنمەيتتى. مەكتەپ دائىرىلىرى بىزنى تېز يېتىشتۈرۈپ چىقىشقا ئالدىرىغاچقا، ئۇچۇش داۋامىدا ئايروپىلان پاچاقلىنىپ ئادەم ئۆلۈش ئەھۋاللىرى دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. مەن بىر قېتىم بىر پاراشوتچى ئەسكەرنىڭ پاراشوتنى ئاچماي يەرگە چۈشۈپ كېتىپ لەختە ـ لەختە بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم.

بىز تۆت ئۇيغۇر كۇرسانت ئىككى ئايروپىلان گۇرۇپپىسىغا تەقسىم قىلىندۇق. مەن بىلەن مەمتىمىن بىر گۇرۇپپىدا، كېرىم بىلەن جېلىل يەنە بىر گۇرۇپپىدا ئىدى. بۇ ئىككى ئايروپىلان گۇرۇپپىسىدا ئالتە جىياۋگۈەن بولۇپ، ئۇلاردىن ئىككىسى كۇرسانتلارغا سەممىمىي ئىدى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ فامىلىسى ۋاڭ، يەنە بىرىنىڭ چىن ئىدى. ۋاڭ فامىلىلىك جىياۋگۈەن بىزنىڭ گۇرۇپپىدا، چىن فامىلىلىك جىياۋگۈەن جېلىللارنىڭ گۇرۇپپىسىدا ئىدى. دەرس ئارىلىقلىرىدا ۋاڭ جىياۋگۈەن بىزگە قائىدە چۈشەندۈرەتتى، تېخنىكا دەرسىنى

ياخشى ئىگىلەش لازىم، ياخشى ئىگىلەنگەن تېخنىكا خەلق-
قە مەنسۇپ دېيتتى. ئۇنىڭ باشقىلارغا تۇتقان پوزىتسى-
يىسى ناھايىتى ياخشى ئىدى، بولۇپمۇ بىز بىرنەچچە
ئۇيغۇر كۇرسانتلار بىلەن سىردىشىپ تۇراتتى ھەمدە بىزدىن
ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئۆگىنەتتى.

ئايروپىلان گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇچۇش ئىنتىزامى ناھايىتى
چىڭ ئىدى. كۇرسانتلارغا دائىم كىچىككىنە ئىش تۈپەيلىدىن
تەنبىھ بېرىلەتتى. بىر كۈنى ئۇچۇش مەشقىدە مەن ياخ-
شى نىيەت بىلەن مەخپىي ھالدا چۆگىلەپ ئۇچۇش (بۇر-
مىسىمان ئۇچۇش) نى سىناق قىلىپ باقتىم، شۇ ئەسنادا ماڭا
دەرھال يەرگە قونۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلدى. مەن
يەرگە چۈشكەندىن كېيىن، ئايرودرومنىڭ تەرتىپ ساقلاش
ئوفىتسېرى مېنى ئىككى كاچات ئۇردى ۋە مېنى يالاپ ئاپې-
رىپ تۈرمىگە سولاپ قويدى. يىغىلىپ ۋەز - نەسىھەت ئاڭلاش
ۋاقتىدا، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا مېنى 60 قامچا ئۇرۇپ ئاندىن
قويۇۋەتتى. كېيىن مەن شۇنى بىلدىمكى، چۆگىلەپ ئۇچۇش-
قېچىش قاتارىغا كىرىدىكەن، چۈنكى جەڭ مەيدانلىرىدا كۆپ
قېتىم ليۇتچىكلەرنىڭ ئايروپىلان بىلەن كومپارتىيە رايونىغا
قېچىپ كېتىش ۋەقەسى يۈز بەرگەن بولغاچقا، گومىنداڭ
دائىرىلىرى بۇنداق ئىشقا بەك سەزگۈرلۈك قىلىدىكەن. ۋاڭ
جىيۇگۇەن مەن ئۈچۈن نۇرغۇن ياخشى گەپلەرنى قىلغاچقا،
مەن ئاخىرى ئېغىر جازادىن قۇتۇلۇپ قالدىم.

1947 - يىلىنىڭ ئاخىرى بىزنىڭ شۇ قاراردىكى كۇر-
سانتلار مۇددەتتىن بۇرۇن ئوقۇش پۈتتۈردى. بەلگىلىمە بو-
يىچە كۇرسانت 350 سائەت ئەمەلىي ئۇچۇشنى تاماملىغاندىن
كېيىن، ئاندىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ھېسابلىناتتى. ئەمما
جىياڭ جېيشى ئىچكى ئۇرۇشقا جان جەھلى بىلەن بېرىلگەچ-
كە، 280 سائەتلا ئۇچقان 11 - قارارلىق كۆرسانتلارنى ئال-

دىراپ - تېنەپ ئالدىنقى سەپكە ماڭغۇزدى. ۋاڭ جېنگۇەن قاتارلىقلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن، بىز بىرنەچچە ئۇيغۇر كۇرسانت يۇرتىمىزغا قايتىپ شىنجاڭ ئايرودرومىدا ئىشلىدۇق. شۇنىڭدىن باشلاپ بىزنىڭ ھاۋا ئارمىيىسىدىكى تۇرمۇشىمىز ئاخىرلاشتى. مەن باللىق چېغىمدىن تارتىپ ئارمىيىگە قاتناشقان كۈنلىرىمگىچە بولغان بۇ جاپالىق جەرياننى ئەسلىسەم ئۆزۈمنىڭ بۇ جەرياننى تولىمۇ مەنىسىز بىھۇدە ئۆتكۈزگەنلىكىمنى ھېس قىلىمەن. 1949 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندا، مەن ئاز سانلىق مىللەت ئۇچقۇچىسى سۈپىتىدە ۋەزىپە ئۆتەپ، شىنجاڭنىڭ ئازادلىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقاتقىنىمدىلا، ئاندىن ھاياتلىقنىڭ ئەھمىيىتىنى ھەقىقىي تۈردە چۈشىنىپ يەتتىم. بۇ چاغدا مەن ئەمدىلا 24 ياشقا كىرگەنىدىم.

مەن ئەمدى شۇ ۋاقىتتىكى تارىخنى ئەسلىگىنىمدە، گومىنداڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا يالغان قارشى تۇرۇش، كوممۇنىستىك پارتىيىگە راست قارشى تۇرۇشتەك ساختا قىياپىتىنى تونۇپ يەتتىم، ئاتالمىش ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى 100 مىڭ كىشىلىك ياشلار قوشۇنىنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندىم.

ئىزاھات: ئىسمايىل 1925 - يىلى تۇغۇلغان، ئۇيغۇر، گۇچۇڭ ناھىيىلىك سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ پېنسىيىگە چىققان كادىرى، بۇ يىل 61 ياش، ھازىر گۇچۇڭ ناھىيىلىك سودا - سانائەت ئىدارىسى خىزمەت بىناسىنىڭ ئارقىسىدىكى بىر قەۋەتلىك ئائىلىكلەر قورۇسىدا ئولتۇرىدۇ.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى

ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبىسىدىن كېيىنكى شىنجاڭ تاشيوللىرى

ليۇ ياڭجەن

ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلىش ھارپىسىدا، يەنى 1945 - يىلى 5 - ئايدا مەن شىنجاڭغا كېلىپ چارقىلىقتىن دۇڭخۇاڭغىچە بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنى ياساشقا مەسئۇل بولغانىدىم. بۇ يول 1946 - يىلى پۈتكۈزۈلۈپ قاتناش باشلانغانىدى. ئۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ قاتناش مىنىستىرلىكى پۈتۈن دۆلەتتىكى مۇھىم تاشيوللارنى 9 رايونغا بۆلۈپ، باشقۇرىدىغان ئىدارىلەرنى تەسىس قىلغانىدى. مەن 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭلىقىغا تەيىنلىنىپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جيۇچۈەننىڭ غەربىي قىسمىدىكى بارلىق تاشيوللارنى ئاسراش، ياخشىلاش، يېڭىدىن ياساش ۋە ترانسپورت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدۇم. 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندا ھەربىي ئىدارە قىلىش قارمىقىغا ئۆتتۈم. ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىي شىمال ھەربىي سىياسىي كومىتېتىنىڭ قاتناش بۆلۈمىگە يۆتكەلدىم. تۆۋەندە مەن شۇ ۋاقىتلاردىكى تارىخىي خاتىرىلىرىمگە ئاساسەن شىنجاڭنىڭ تاشيوللىرى ۋە قاتناش

ئىشلىرى توغرىسىدىكى ئەھۋاللاردىن ئىسمىدە قالغانلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىمەن.

1. شىنجاڭنىڭ قاتناش ئىشلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

شىنجاڭنىڭ ئۈچ تەرىپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، خانتەڭرى تېغى ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن ۋە تۆت ئەتراپىتا تىك چوققىلىق تاغ تىزمىلىرىنى ھاسىل قىلغان. ھەممە يەردە ئويمانلىق ۋە تۈزلەڭلىكنى ھاسىل قىلغان چۆل - باياۋانلار ھەم بۇنىڭ ئىچىدە يۇلتۇزلاردەك چېچىلىپ ياتقان سۇلۇق جايلار بار. بۇ سۇلۇق جايلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى قاتناشقا باغلىق. تارىختىن ئېلىپ ئېيتقاندا، غەربىي رايوندا قاتناشنىڭ راۋاجلىنىشى بىر جەھەتتىن مۇقەررەر ھالدا سۇلۇق جايلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىشىش ئېھتىياجىدىن بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا سىرت بىلەن ئالاقىلىشىش ئۈچۈن قاتناش يولى ئېچىش ئېھتىياجىدىن بولغان خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى مەشھۇر يىپەك يولى بۇنىڭ دەلىللىرىدۇر.

شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان قاتناش مۇناسىۋىتىدە قۇرۇقلۇق ۋە سۇ يوللىرى ناھايىتى قولايلىق، تۈركىستان، سىبىرىيە تۆمۈريولى 1930 - يىلى پۈتكەندىن كېيىن، بۇ يول شىنجاڭنىڭ چېگرىسىنى بويلاپ ماڭغانلىقى ئۈچۈن شىنجاڭدىكى تاشيول ۋە سۇ يوللىرىنى تۇتاشتۇردى. جۈملىدىن جىمىنەي، چۆچەك، ئىلى، ئۈچتۇرپان،

قەشقەر قاتارلىق چېگرىدىكى شەھەرلەرنى تۈركىستان ـ سىبىرىيە تۆمۈريولى بىلەن تۇتاشتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولدى. ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيى غەربكە ئاقىدۇ. ياماتۇدىن كۆرەڭگىچە كېمە قاتنايدۇ. ئۇنىڭ نېرىسىدا بولسا تاكى سوۋېت چېگرىسى ئىچىدىكى ئىلىيسكىگىچە پاراخوت ماڭالايدۇ. چىمىنەيدىن باشلاپ سوۋېتنىڭ زايسان كۆلىگىچە قېيىق بىلەن يۇرۇشكە ئەپلىك.

شىنجاڭ بىلەن ھىندىستان ئارىلىقىدىكى قاتناش شەرقى ۋە غەربىي لىنىيىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ يوللاردا ئات ـ ئۇلاق بىلەنلا يۇرۇشكە بولاتتى. شەرقىي لىنىيىلەر قاغىلىقتىن باشلىنىپ تاكى ھىندىستاننىڭ بىرقانچە شەھەرلىرىگە قەدەر تۇتاشقان بولۇپ بۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن، يېقىنقى ئەسىرلەردىن بۇيان شىنجاڭ بىلەن ھىندىستان ئارىسىدىكى سودا مۇناسىۋەت ئاساسەن مۇشۇ يول ئارقىلىق بولغانىدى. بۇ يول بىلەن ماڭغاندا بەش يەردە تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. يول تار، ئادەمزات يوق دېيەرلىك بولۇپ، ھاۋاسى سوغۇق ئىدى. قىش كۈنلىرى ھەممە يەرنى قار ـ مۇز قاپلاپ كېتەتتى، بۇ يولدا بولىدىغان قاتناش بىر يىلدا 4 ـ 5 ئايدىن ئاشمايتتى. غەربىي لىنىيە قەشقەر يېڭىشەھەردىن ھىندىستاننىڭ گىلگىتكىچە① بولاتتى. بۇ ھىندىستاننىڭ چېگرادىكى شەھىرى بولۇپ، يول تاغلارنى ئارىلاپ باياۋانلاردىن ئۆتەتتى.

شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان قاتناش

---

① گىلگىت ــ پاكىستان مۇستەقىل دۆلەت بولغاندىن باشلاپ پاكىستان قارمىقىغا ئۆتكەن. (ت)

ئالاقىسى: لەنجوۇدىن باشلىنىپ جيۇچۇەن، شىڭشىڭشىيا، قۇ-
مۇل ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە تۇتىشىدىغان گەنسۇ — شىنجاڭ
تاش يولى بولۇپ، بۇ بىردىنبىر تاشيول لىنىيىسى
ئىدى. گەنسۇدىكى دۇڭخۇاڭدىن شىنجاڭدىكى چارقىلىققا قەدەر
بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى، ياپونغا قارشى ئۇرۇش
غەلىبە قىلىش ئالدىدا ياسالغان قوشۇمچە تاشيول لىنىيىسى
ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جىڭخۇڭشەندىن باش-
لىنىپ جەنۇبقا سوزۇلۇپ، تامئىرىق ۋە سەيدام تۈزلەڭلىكى-
نى يانداپ ئۆتۈپ چىڭخەينىڭ شىنىڭ شەھىرىگىچە بارى-
دىغان چىڭخەي - شىنجاڭ تاشيولى بولسا، ياپونغا قارشى
ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ياسالغانىدى. بۇنىڭدىن
باشقا تاشقى موڭغۇلىيىگە بارىدىغان چوڭ يول ۋە ئىچكى
موڭغۇلىيىگە بارىدىغان يانداش يوللارمۇ بولۇپ، بۇ يوللار
گۇيسۇيدىن باشلىنىپ شىنجاڭدىكى گۇچۇڭدا توختايتتى. راس-
تىنى دېگەندە بۇ يوللار رەسمىي ئۆلچەملىك تاشيوللار بول-
ماستىن، بەلكى نىشانغا ئېلىپ بارالايدىغانلا كارۋان يولى
ئىدى، خالاس. بۇ يوللارنىڭ ئالدىنقىسى 1910 - يىلى تاشقى
موڭغۇلىيە سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ئۈزۈلگەن. كېيىن-
كىسى بولسا 7 - ئىيول ياپونغا قارشى ئۇرۇشى باشلىنىپ،
سۈييۈەن قولدىن كەتكەندىن كېيىن قاتناش توختاپ قال-
غانىدى. شىنجاڭ - سۈييۈەن ئاپتوموبىل شىركىتى باشقۇرۇپ
كەلگەن شىنجاڭ - سۈييۈەن ئاپتوموبىل يولى لىنىيىسى،
گۇيسۇيدىن ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئۇلانچاب ئايمىقى، نىڭشىيا
ئۆلكىسىنىڭ ئاراشائالوت ئايمىقى، ئاجىنا تورغۇت ئايمىقى
ۋە گەنسۇ چېگرىسىدىكى مازۇڭشەن دېگەن جايلار ئارقىلىق
ئۈرۈمچىگە يېتىپ باراتتى. بۇ يولنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن

2860 كىلومېتىر بولۇپ، 1933 ـ يىلدىن باشلاپ ئاپتوموبىل‌لار قاتناشقا باشلىغانىدى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن بۇ لىنىيىنىڭ ئەھمىيىتى بولماي قالدى. بۇ چاغلاردىكى دۆلەت مۇداپىئە نۇقتىسىدىن قارىغاندا شىنجاڭ ـ سۈيۈەن تاشيولى ئەمەلىيەتتە گەنسۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ سىرتقى يانداش لىنىيىسى، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بولسا گەنسۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ زاپاس لىنىيىسى ھېسابلىناتتى. شىنجاڭ ـ سۈيۈەن ۋە گەنسۇ ـ شىنجاڭ لىنىيىلىرىنى تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن 1946 ـ يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە جيۇچۈەندىن سەنلىخېزى دەرياسىغىچە، چاۋۈەندىن ـ گۇنپوچۈەنگىچە، مالىيەنجىڭزىدىن مىڭشۈيگىچە ئۈچ تارماق يول ياسالغانىدى.

شىنجاڭدىكى تاشيوللار جەنۇب ۋە شىمالىي يوللار دەپ ئىككى ئاساسىي لىنىيىگە بۆلۈنەتتى. بۇ يوللارنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 7775 كىلومېتىر كېلەتتى.

2. شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ جەريانى

1. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەزگىلدە

شىنجاڭدا ئەسلى ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسى تەسىس قىلىنغانىدى، لېكىن تاشيول قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ جەريانلىرى ھەققىدە ماتېرىياللار كەمچىل، تەخمىنەن 1935 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يەنى شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن ۋاقىتلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇش تېخنىكلىرى ياردەمگە تەكلىپ قىلىنىپ، جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسىدىكى قورغاستىن ئۈرۈم-

چىگە قەدەر بولغان تاشيول ياتقۇزۇلغانىدى. كېيىن بۇ يولنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۈرۈمچى ـ گىزچۇك لىنىيىسى، ئۈرۈمچى ـ كورلا لىنىيىسى ۋە ئۈرۈمچى ـ شىگىشىگشا لىنىيىلىرىنى ياساتقۇزدى. بۇ تۆت يول لىنىيىسى خېلى مۇكەممەل دېگۈدەك ياسالغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچى ـ قورغاس لىنىيىسىنىڭ يولى تەكشى، كەڭ، كۆۋرۈكلەرنىڭ كۆپ قىسمى مەزمۇت بولۇپ، شۇ چاغدىكى تاشيوللارنىڭ ياخشىسى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقىلىرى، مەسىلەن، شىخو ـ چۆچەك لىنىيىسىدە ماشىنىلار ھارۋا يولىدا يۈرەتتى. كورلا ـ چاقىلىق لىنىيىسى ۋە كىرلىدىن قەشقەر ئارىلىقى كېرىيىگە بارىدىغان يوللار بولسا كونا ھارۋا يوللىرىنى ھاشاز ئىشلىتىپ ئانچە ـ مۇنچە تۈزەپلا تاشيولدەك قىلىۋېلىنغان يوللار ئىدى. ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئادەم كۈچى يېتىشمەسلىكىدىن، ھەرقايسى تاشيوللار ئاسرالماي يىلدىن ـ يىلغا كېرەكتىن چىقىپ تۇراتتى. 1944 ـ يىلى قىشتا، غۇلجىدا ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئۈرۈمچى ـ قورغاس لىنىيىسىنىڭ كۆۋرۈك ۋە يوللىرى بۇزۇلۇپ، بۇ يولدا قاتناش توختىدى.

2. گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدا تاشيول ياساش ۋە باشقۇرۇش جەريانى

يۇقىرىدا ئېيتىلغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى (گەنسۇنىڭ دۇڭخۇاڭدىن شىنجاڭنىڭ چاقىلىققا قەدەر) 739 كىلومېتىر بولۇپ، بۇ يول 1946 ـ يىلى پۈتكۈزۈلۈپ قاتناش باشلانغانىدى. بۇ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدا يا-

سىغان تۈنجى تاشيولى ھېسابلىنىدۇ. 1946 ـ يىلى يازدا گومىنداڭ قاتناش مىنىستىرلىكىنىڭ بىۋاسىتە قارمىقىدىكى 6 ـ رايون تاشيول قۇرۇلۇش ۋە باشقۇرۇش ئىدارىسى ئۆرۈمچىدە قۇرۇلدى ۋە 8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسىنى ئۆزىگە قوشۇپ ئېلىپ، بارلىق تاشيول لىنىيىلىرىنى باشقۇردى. 1947 ـ يىلىنىڭ بېشىدا گومىنداڭ مەمۇرىي پالاتاسى دۆلەتتىكى مۇھىم يول تورلىرىنى بېكىتكەندە دۆلەتتىكى بارلىق يوللارنى ئاساسلىق يوللار، مېرىدىيان يوللار، پاراللېل يوللار دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىدى. تارماق يوللارنى نومۇر بىلەن بېكىتتى. شىنجاڭدىكى يوللار 6 ـ رايون يول ئىدارىسىنىڭ مەركەزلىك باشقۇرۇشىدا بولدى. بۇ ئىدارە شىنجاڭنىڭ تاشيوللىرىنى ياخشىلاش باسقۇچلىرىنى پىلانلىغاندا، يېڭى يوللارنى ياساش ۋە كونا يوللارنى رەتلەشنى ئاساس قىلىپ ئاسراش ۋە ترانسپورت ۋەزىپىلىرىنى قوشۇمچە قىلىشنى، لىنىيىدىكى يوللارنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئۆلچىمىنى ئىگىلىپ ياخشىلاپ، ئۆلكىلەر ئارا ۋە ئۆلكە ئىچىدىكى ترانسپورت ئىشلىرىنى ھۆددىگە ئېلىشنى بېكىتتى. 1948 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن، كېيىن بىر قىسىم ترانسپورت ۋەزىپىلىرىنى زىممىسىگە ئالدى.

3. 6 ـ رايون تاشيول قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ئاساسلىق كەسپى ۋە ئېلىپ بارغان ئىشلىرى

بۇ ئىدارىگە قاراشلىق دۆلەت يوللىرى سەككىز لىنىيە بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 7775 كىلومېتىر ئىدى، بۇ ـ

نىڭ ئىچىدە ئاساسلىق 3 - يول لىنىيىسى ئەنشىدىن باشـ
لىنىپ، قۇمۇل، تېرەكلىك ساي، ئۈرۈمچى، شىخولار ئارقىلىق
قورغاسقىچە باراتتى، جەمئىي 1691 كىلومېتىر كېلەتتى. مېردىئان
4 - لىنىيە ماڭيادىن باشلىنىپ، جىڭخۇكشەن، چاقىلىق،
چەرچەن، نىيە، كېرىيىلەردىن ئۆتۈپ يەركەنگىچە باراتتى.
بۇ يولنىڭ مۇساپىسى 1871 كىلومېتىر ئىدى. (بۇنىڭ ئىچىدە
چاقىلىق بىلەن گوما ئارىلىقىدىكى يول تېخى پۈتۈپ بولـ
مىغانىدى) پاراللېل 511 - لىنىيە ئەنشىنىڭ دوڭخۇاڭدىن
باشلىنىپ جىڭخۇكشەنگە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 564
كىلومېتىر ئىدى. پاراللېل 512 - لىنىيە تېرەكلىك سايدىن
باشلىنىپ، كورلا، ئاقسۇ، مارالبېشى، قەشقەر ئارقىلىق
يەكەنگە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 1897 كىلومېتىر ئىدى.
پاراللېل 513 - لىنىيە چىجاۋجىڭدىن باشلىنىپ ئۈرۈمچىگە
باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 403 كىلومېتىر ئىدى. پاراللېل
504 - لىنىيە دۆربىلجىندىن باشلىنىپ بورچىن ئارقىلىق
سارسۇمبىگىچە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 552 كىلومېتىر
ئىدى. مېردىئان 614 - لىنىيە چاقىلىقتىن باشلىنىپ،
تىكەنلىك، لوپنۇر ئارقىلىق كورلىغا قەدەر بولۇپ، بۇنىڭ
مۇساپىسى 442 كىلومېتىر ئىدى. مېردىئان 615 - لىنىيە
شىخودىن دۆربىلجىن ئارقىلىق چۆچەككە قەدەر بولۇپ،
ئۇنىڭ مۇساپىسى 354 كىلومېتىر ئىدى.

6 - رايوندا جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش
باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ بۇ، باشقارما دوڭخۇاڭدىن
چاقىلىققا قەدەر ئارىلىقتىكى پۈتمەي قالغان قۇرۇلۇشلارنى
داۋاملاشتۇرۇش ھەم چىڭخەي - شىزاڭ تاشيولىنىڭ يېڭى
تارماقلىرىنى ياساش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغانىدى. يە-

نه چاقىلىق ـ كېرىيه تاشيولى قۇرۇلۇشىغا نازارەت قىلىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، بۇ باشقارما چاقىلىقتىن چەرچەن ئارقىلىق كېرىيىگە بارىدىغان تاشيول لىنىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا ئەنشى، دۇڭخۇاڭ، لاپپىچۇەن، قۇمۇل، پىچان، گۇچۇڭ، ئۈرۈمچى، توخسۇن، قاراشەھەر، كورلا، بۈگۈر، كۇچا، ئاقسۇ، مارالبېشى، قەشقەر، خوتەن، چەرچەن، چاقىلىق، تىكەنلىك قاتارلىق 19 ئورۇندا يول ياساش ئوچاستكىلىرى ۋە ئىلى باش ئوچاستكىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۆز تەۋەسىدىكى يوللارنى ياخشىلاش، ئاسراش ئىشلىرىغا ھەم مەسئۇل قىلىندى.

1. يوللارنى ياخشىلاش

بۇنىڭ ئۈچۈن ئۈچ قارارلىق يول تۈزەش پىلانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى: 1946 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1947 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە 1 ـ قارار بولۇپ تۈزلەنگەن يوللارنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن 3000 كىلومېتر؛ 1947 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن باشلاپ 2 ـ قاراردا تەخمىنەن 4000 كىلومېتر يول تۈزلەندى؛ بۇنىڭ ئىچىدە قاراشەھەر بىلەن بۈگۈرگە بارىدىغان ئارىلىقتىكى زەيكەشلىك يول قۇرۇلۇشى ۋە كورلا بىلەن چاقىلىق ئارىسىدىكى يولنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تولىمۇ جاپالىق بولغاندى. بۇ ئىككى يىل داۋامىدا ھەرقايسى يول لىنىيىلىرىدىنى ياساشتا ئىشچىلارنىڭ كېپىش مەنبەسى، شەرقىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا ئاساسەن ئىشچى ياللاش، كۆتۈرە بېرىش ئاساس قىلىنىپ، ئاز ساندا قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى ئىشلىتىلدى، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا ئاساسەن

ھەرقايسى ناھىيىلەردىن ھاشار ئېلىنىپ ئىشقا سېلىنغانىدى، ئاز ساندا تېخنىك ئىشچىلار ياللاپ ئېلىنىپ كۆۋرۈك سې-لىش ۋە ئۆي ياساشقا ئىشلىتىلدى. ياغاچچىلارنىڭ كۆپ قىسمى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن ئېلىندى، تۆمۈر، پولات، سې-مونت قاتارلىق ماتېرىياللار باشقا ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلدى. بۇ ئىشلار ئۈچۈن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 100 مىليارد يۈەن سەرپ قىلىنغانىدى. شۇنداقتىمۇ پۇل كۈنىدىن - كۈنگە پاخاللىشىۋەرگەنلىكتىن پىلاندا بەلگىلەنگەن قۇرۇ-لۇش ۋەزىپىلىرى تولۇق ئورۇنلانمىدى.

2. يېڭى تاشيوللارنى ياساش

يېڭىدىن ياسالغان تاشيول لىنىيىلىرى جەنۇبىي شىن-جاڭ تاشيولى (ئەنشىدىن دۇڭخۇاڭ ئارقىلىق چاقىلىققا قە-دەر)دىن باشقا پاراللېل 4 - لىنىيىدىكى چاقىلىق - كېرى-يە تاشيولى، چىڭخەي - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ شىمالىي تار-مىقى (ماڭيادىن جىڭخوڭشەنگىچە) ۋە پاراللېل 512 - لىنى-يىدىكى مارالبېشىدىن چىقىپ ئاۋات ئارقىلىق يەركەنگىچە بارىدىغان يوللار ئىدى. بۇلارنى ئايرىم بايان قىلىمەن.

3. يول ئاسراش خىزمەتلىرى

1948 - يىلىدىن بۇرۇن ھەرقايسى ئىش ئۇچاستكىلى-رىدا يوللارنى رېمونت قىلىش ۋە ياخشىلاش ئىشلىرى ئا-ساسىي ۋەزىپە ئىدى. 1948 - يىلىدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا دائىملىق ئاسراش يولىغا قويۇلدى. لېكىن ھەرقايسى ئۇچاس-تكىلارغا قاراشلىق لىنىيىلەرنىڭ مۇساپىسى ئۇزۇن، ئادەم كۈ-

چى ئاز بولغانلىقتىن ۋە ئۇلاردا قاتناش قوراللىرى، چېدىردىن باشقا نەرسلەر بولمىغانلىقتىن نۇقتىلىق ھالدا يۆتكىلىپ تۇرۇپ يول ئاسراش چارىسى قوللىنىلاتتى، يولنىڭ دائىم تەكشى بولۇپ تۇرۇشى تەلەپ قىلىناتتى. ئۇ چاغلاردا شىنجاڭدا پۇقرالار ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىللار ئاز ئىدى. گەنسۇدىن شىنجاڭغا ئاشلىق ئېلىپ كېلىشكە قاتنايدىغان ھەربىي ئاپتوموبىللار قاتنىشى ئاساسلىق بولۇپ سانىلاتتى ھەربىي ئاپتوموبىللار يول ئاسراش پۇلى تاپشۇرمايدىغانلىقى سەۋەبىدىن يول ئاسراش راسخوتىنى يولدىن كىرگەن كىرىم قامدىيالمايتتى، چىقىمنىڭ ھەممىسى دىگۈدەكلا يول ياخشىلاش قۇرۇلۇشى ئۇچۇن بېرىلىدىغان پۇلغا قاراشلىق ئىدى.

4. ھەربىيلەر يولى لىنىيىسىنى ياسىشىپ بېرىش

A. گۇچۇڭ ـ بەيتىك لىنىيىسى، 186 كىلومېتىر ئىدى، بەيتىك تېغى شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى تاشقى موڭغۇلىيىگە بارىدىغان يولنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ، بۇ يول شۇ چاغدىكى دۆلەت مۇداپىئە ئارمىيىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئەسلىدىكى ھارۋا يولى ئاساسىدا ياسالغانىدى.

B. قۇمۇل ـ ئاراتۇرۇك لىنىيىسى

بۇ لىنىيە قۇمۇلدىن باشلىنىپ تىيانشان تاغلىرىدىن ئارتىلىپ ئۆتۈپ، قۇۋۇق ئارقىلىق ئاراتۇرۇككىچە قەدەر باراتتى. مۇساپىسى 216 كىلومېتىر كېلەتتى، قۇمۇل ـ قۇۋۇق ئۇچاستىكىسى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان رېمونت قىلىنمىغان. قۇۋۇق ـ ئاراتۇرۇك ئۇچاستىكىسى بولسا ئەسلىدە ئۇلاغ يولى

ئىدى. بۇ يوللارنى 1947 ـ يىلى چېگرا مۇداپىئە قىسملى-
رىنىڭ تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن قۇرۇلۇش ئە-
كەرلىرى ياساپ چىققانىدى.

C. قۇمۇل ـ سەيپىكۇ لىنىيىسى

بۇ لىنىيە قۇمۇل ـ قوۋۇق ۋە ئاراتۇرۇك ـ قوۋۇق ئۈچاستكىلىرىنىڭ ئورتاق لىنىيىسى بولۇپ، قوۋۇقتىن باش-لىنىپ غەربكە سوزۇلىدۇ ھەم جىگشى، چىچۈەنجىڭ، گۈچۈڭ، ئۈرۈمچى لىنىيىلىرىنى كەيپىكۇدا تۇتاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 350 كىلومېتر كېلىدۇ. ئەسلىدە بۇ ئۈ-رۈمچى ـ قۇمۇل تاشيولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى بولۇپ، كو-نا ھارۋا يولىنى بويلاپ ماڭىدىغان ئاپتوموبىل يولى ئىدى.

D. قاراشەھەر ـ خېجىڭ لىنىيىسى

بۇ يول قاراشەھەر بىلەن خېجىڭنى تۇتاشتۇرىدۇ. مۇساپىسى 58 كىلومېتر بولۇپ، موڭغۇللار ئولتۇراقلاشقان جايلارغا بارىدىغان يول ئىدى.

E. ئۈرۈمچى ـ قاراشەھەر لىنىيىسى

بۇ لىنىيە ئۈرۈمچىدىن باشلىنىپ تىيانشاندىن ئارتى-لىپ ئۇدۇللا قاراشەھەرگە بارىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 371 كىلومېتر بولۇپ، ئۆلچەش خىزمىتى تاماملىنىپ، ياساش پىلان-لانغانىدى.

F . ماناس كۆۋرۈكى

ماناس دەرياسى، ماناس بىلەن شىخۇ نى كېسىپ ئۆ-تىدۇ. بۇ دەريادا خېلى چىدامىلىق كۆۋرۈك باردى. 1945-يىلى ئىلى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى قوزغىلىڭىدىن كې-يىن، بۇ كۆۋرۈكنى گومىنداڭ ئارمىيىسى كۆيدۈرۈۋەتكەن. 1946 ـ يىلى تىنچلىق بىتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ

خادىملىرىنىڭ بىرىپ كېلىشى ۋە سوۋېتتىن مال ئېلىپ كەلـ
گەن ماشىنىلارنىڭ دەريادىن ئۆتۈشى ئۈچۈن ئاۋۋال ئىلى
ماش ئۇچاستىكا ئۇرۇمچى ئۇچاستىكا بىلەن بىرلىكتە ئادـ
دىي كۆۋرۈك ياساپ ماشىنا قاتنىدى. كېيىن كۆۋرۈك قۇرۇلۇش
ئىش ئورنى تەسىس قىلىنىپ، 16 ئۆتۈشمىلىك 240 مېتر ئۇـ
زۇنلۇقتىكى ياغاچ تۈۋرۈكلۈك تاختا كۆۋرۈك ياساپ چىقىش پىلانـ
لاندى. پىلانلاش، ماتېرىيال تەييارلاش ئىشلىرى پۈتكەندى.
لېكىن 1947 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن كېيىن ۋەزىيەت ئۆزگىـ
رىپ بۇ ئىش توختاپ قالدى.

G. غەربىي يول لىنىيىسىنى ئۆلچەش

1948 ـ يىلى 6 ـ ئايدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق گومىنـ
داڭ ئارمىيىسى 42 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن قەشـ
قەردىن ئۇلۇغچاتقىچە بولغان لىنىيە ئۆلچەپ تەكشۈرۈلدى.
بۇ دۆلەت چېگرىسىدىكى تەمىنلەش لىنىيىسى بولۇپ، مۇساـ
پىسى 188 كىلومېتر كېلەتتى. 1948 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىنـ
جاڭ گارنىزون باش شتابىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن سانـ
جىدىن غەربىي سايغىچە سوزۇلىدىغان يول لىنىيىسى ئۆلـ
چەپ تەكشۈرۈلدى.

4. بىرنەچچە يېڭى يول لىنىيىلىرىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالى

A. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ دۇڭخۇاڭدىن چاقىـ
لىققا قەدەر يېڭى قۇرۇلۇشى ۋە ئەنشىدىن دۇڭخۇاڭغا قەـ
دەر مۇساپىسىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى.

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ ياۋروپا، ئاسىيا قۇرۇقلۇق

قاتنىشىدىكى ئاساسلىق يول بولۇپ، جەنۇب، شىمال ۋە ئوتتۇرا ئۈچ لىنىيىدىن ئىبارەت يىپەك يولىنىڭ ھەممىسى دۇڭخۇاڭ-دىن باشلىنىپ، قەشقەر يېڭى شەھىرىدە توختايدۇ. خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئېلىمىز-گە كىرىشى، ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ شەرققە تارقىلىشى، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە تارقىلىشى، جۈملىدىن خەلق-ئارا سودا مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورتلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا شىنجاڭ ئارقىلىق بولغانىدى. 2 مىڭ يىل بۇرۇن خەن ۋۇدى جاڭچيەننى غەربىي رايونغا ئەلچى-لىككە ئەۋەتىپ غەربىي يولنى ئاچقاندا، دەسلەپ يۈمىن قۇ-ۋۇقى بىلەن ياڭگۈەندىن ئىبارەت ئىككى يولنى ئاچقان. ئۇنىڭدىن كېيىن كىرورەنگە يۈرۈش قىلىنغانىدى. غەربىي ئىشلارنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن كىرورەن قاتناش يولىنىمۇ ياساتقان. كى-رورەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، قاتناش ئىشلىرى تېز راۋاجلانغان ۋە كىرورەن يولى غەربىيلەر يولىدىن بىراقلا ئۆزگىرىپ سودا يولى بولغان. بۇ يولدا سودىگەرلەر، ئە-مەلدارلار، راھىبلار ئۈزۈلمەستىن قاتناپ تۇرغان. تەخمىنەن مىلادى 330 - يىللاردىن كېيىن لوپنور كۆلىنىڭ جەنۇبقا سۇ-رۇلۇشى تۈپەيلىدىن، بۇ جايلاردىكى ئىنسانلارنىڭ كۆچۈپ كې-تىشى نەتىجىسىدە شىمالىي كىرورەن يىپەك يولى ئەسلىنى يوقىتىپ چۆلگە ئايلىنىپ كەتكەن. كېيىنكى 1500 يىل جەريانىدا جۇڭگونىڭ غەربىي رايون بىلەن بولغان قاتناش ئالاقى-سىنى قايتىدىن جەنۇب ۋە شىمالدىكى ئىككى يول ئارقىلىق ئې-لىپ بېرىشقا توغرا كەلگەن. شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھۆ-كۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە يەنى 1934 - يىلدىكى ما-جۇڭيىڭ ۋەقەسىدە دۇڭخۇاڭدىن چاقىلىقىچە بولغان قاتناش

توختىتىلدى. كېيىن چىلىيەنشەن رايونى بىلەن بۇجاي سەيدام ئويمانلىقىدىن جەنۇبقا كۆچكەن قازاقلارنىڭ چارۋىچىلىق بايلىقى بولۇپ قالغانلىقتىن بۇ جايلاردا قاتناپ يۈرۈش ئەنسىز بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن جەنۇب شىمالدىكى بۇ ئىككى يولمۇ پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالدى. 1943 - يىلى گومىنداڭ ھاكىمىيىتى بۇ تاشيولنى ياساشنى بەلگىلىدى. غەربىي شىمال تاشيول ئىدارىسى ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسى ئادەم تەشكىللەپ ئۆلچەش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. گەنسۇ تەۋەسىدە قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى بىر ياقتىن ئۆلچەپ، بىر ياقتىن ياساشقا كىرىشتى. لېكىن بىخەتەر بولمىغانلىقتىن ھەم تەمىنات يەتكۈزۈش قىيىن بولغانلىقتىن بۇ ئىش ئوتتۇرىدا ئۈزۈلۈپ قالدى. 1945 - يىلى 5 - ئايدا شېڭ شىسەي يۆتكەپ كېتىلدى. خۇزۇڭنەن قوشۇنى شىنجاڭغا كىردى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. شۇ چاغلاردا گەنسۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جيۇچۈەندىن شىڭشىڭشاغىچە بولغان ئارىلىقتا تاشقى موڭغۇلىيە ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، ماشىنىلارنى بۇلاپ، ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكى توغرىسىدا دائىم خەۋەر كېلىپ تۇراتتى. شىنجاڭدىكى ھەربىي مەمۇرىي دائىرىلەر دۇڭخۇاڭدىن چاقىلىقىچە بولغان تاشيولنى ياساشنى قەتئىي تەكىتلەپ، گەنسۇ - شىنجاڭ تاشيولى ئۈزۈۋېتىلگەن تەقدىردىمۇ ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاتناش ئۈچۈن ئىككىنچى بىر يولنىڭ بولۇشىغا كېپىللىك قىلىشنى ئۈمىد قىلاتتى. گومىنداڭنىڭ ئۇرۇش ۋاقتىدىكى ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى 1945 - يىلى 5 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ گەنسۇ ئۇچاستكىسى ۋە شىنجاڭ ئۇچاستكىسىدىن ئىبارەت ئىككى

قۇرۇلۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. گەنسۇ ئۇچاستكىسىغا دۇڭخۇاڭدىن باشلىنىپ مايتاغ ئارقىلىق غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، چىلىيەنشەن، شاشەن تاغلىرى ئارىسىدىكى چۆل ئارقىلىق ئاقسايغىچە، ئۇ يەردىن يەنە غەربكە يۈرگەندە شومۇدو جىلغىلىرى، شىياۋخۇڭشەن، داخۇڭشەن، كۈشۈي خابالىرىدىن ئايلىنىپ لاپىيچۈەن ئارقىلىق گەنسۇ بىلەن شىنجاڭنىڭ چېگرىسىدىكى جىجىتەيگىچە بولغان يول لىنىيىسى تەۋە بولۇپ، بۇنىڭ مۇساپىسى 333 كىلومېتىر كېلەتتى. بۇ يولنىڭ لاپىيچۈەنگە يېقىن 30 كىلومېتىر قىسمىدىن باشلاپ جايلىرى پۈتۈنلەي قۇملۇق چۆل ئىدى. شىنجاڭ يول ئۇچاستكىسى چاقىلىقتىن باشلىنىپ مىرەن ۋە مىرەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ باتۇربۇلاق ئارقىلىق دۆڭبېرىدىققىچە، بۇ جايدىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئالتۇن تاغ ۋە قىزىل، سۆگەتساي، باشقوغۇن ئارقىلىق يەنە شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئالتۇن چوققا ئېغىزىغا؛ ئۇ يەردىن چىقىپ باياۋان ئارقىلىق شەرققە بۇرۇلۇپ قۇمتاغ، شوركۆل قىزىلسۇ، قىزىلبۇلاق ئارقىلىق جىجىتەيگىچە بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 406 كىلومېتىر كېلىدۇ. گەنسۇ، شىنجاڭ ئىككى يول ئۇچاستكىسىدا 1946 - يىلى 2 - ئايدىن باشلاپ پۈتۈن لىنىيە بويىچە قاتناش باشلاندى. بۇ يوللارنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىككى مىليارد يۈەن سەرپ قىلىندى، تەخمىنەن 250 مىڭ ئادەم قېتىم ئەمگەك كۈچى ئىشلىتىلدى. 1946 - ۋە 1947 - يىللىرى 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش ئىدارىسى، پۈتۈن يول لىنىيىلىرىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولۇشقا، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. بۇنىڭغا 3 مىليارد 600 مىڭ يۈەن پۇل، 170 مىڭ ئادەم قېتىم ئەمگەك كۈچى سەرپ قى-

لىندى. ئەنشىدىن دۇڭخۇاڭغىچە بولغان يول مۇساپىسى 120 كىلومېتىر بولۇپ، بۇ ئەسلىدىكى هارۋا يولى ئىدى. بۇ يولنى ياخشىلاش ئەمەلىيەتتە يېڭىدىن ياساش ئىدى. بۇ ئىش 1946 - يىلى 11 - ئايدا باشلىنىپ، كېيىنكى يىلىنىڭ 3 - ئېيىدا تاماملاندى. بۇنىڭغا 3 يۈز مىليون يۈەن پۇل بىلەن 100 مىڭ ئادەم قېتىم ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىندى.

دۇڭخۇاڭ - چاقىلىق لىنيىسى 739 كىلومېتىر بولۇپ بۇ يولنى ياساش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئادەم تەشكىللەپ ئۆلچەش ۋە يول ئۈچۈن يەر تاللاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ ئاساسي جەھەتتىن يەنىلا تارىختىكى جەنۇبىي يىپەك يولى دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمىگەنىدى. ئىشنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن بەزى جايلاردا ئازراق ئايلانما يوللار ياسالغان. بۇ لىنيە بېسىپ ئۆتىدىغان يوللاردا ئادەم ياشايدىغان سۇلۇق ۋە دەرەخلىك جايلار 2% نى، قۇملۇقلار 10% نى، شېغىللىق جايلار ۋە چۆللەر 48% نى، سېرىق توپىلىق تاغ باغرىلىرى ۋە سايلار 36% نى، كۆچمە قۇم ۋە قۇم دۆڭلىرى 3% نى تەشكىل قىلاتتى. پۈتۈن يول بويى ئادەمزات يوق دېيەرلىك ئىدى. شىنجاڭ يولى ئۈچاستكىسىدا ئىشلەيدىغان هاشارچى ئىشچىلار بوگۇر قاتارلىق ناهىيىلەردىن پىيادە كېلىپ ئىشلەيتتى. يول ياساش سايمانلىرى ۋە ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى لەنجۇدىن ئېلىپ كېلىنەتتى. سۇ مەنبەسى يوق، قۇملۇق ۋە بىپايان چۆل - باياۋانلاردا 50 كىلومېتىردىن كۆپرەك يىراقلىقتىن قىش كۈنلىرى مۇز، ياز كۈنلىرى سۇ توشۇپ كېلىپ ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى، يول ياسىغاندا ئىشچىلارغا يەتكۈزۈپ بېرىشكە تېگىشلىك بولغان ئاشلىق، ماتېرىيال، يېقىلغۇ ۋە سۇ قاتارلىقلار پۈتۈن

لىنىيىگە ئۆگە ياكى ئېشەك ئارقىلىق توشۇپ كېلىنەتتى. پۈتۈن
يول لىنىيىسى چۆل باياۋاندا بولۇپ، ياز كۈنلىرى ناھايىتى
ئىسسىق، قىش كۈنلىرى ناھايىتى سوغۇق بولاتتى. خاتىرىلەنگەن
تېمپېراتۇرا ئەڭ يۇقىرى بولغاندا فارېنھېيت 120 گرادۇس-
قا يېتىپ. ئۆۋەن تېمپېراتۇرا سېلسىيە 45 گرادۇسقا چۈشكەن
ئىدى. تۇپراق سۈپىتى ناچار، بىخەتەرلىك ئىشى ياخشى
باشقۇرۇلمىغان بولۇپ، تۇرمۇش جاپالىق ئىدى. پۇل پا-
خاللىشىپ مال باھاسى كۈندىن- كۈنگە ئۆرلەۋەرگەنلىكتىن
ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ يىل داۋامىدا 5 مىليارد 7
يۈز مىليون يۈەن سەرپ قىلىندى. بۇنى 1947 - يىلىنىڭ
كېيىنكى يېرىم يىلىدىكى مال باھاسىغا سۇندۇرغاندا 440
مىليارد يۈەنگە باراۋەر كېلىدۇ. دېمەك خامچوتتا بەلگىلەن-
گەن پۇلنىڭ قىممىتى، پۇل پاخاللىقىدا ئۇچراپ، قىممى-
تى چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن ئەھۋالىمىزغا قاراپ ئىش كۆ-
رۈشكە توغرا كېلەتتى. شۇنداق قىلىپ قۇرۇلۇشنى قىسقار-
تىپ، ماشىنا ماڭالىسىلا بولىدۇ دېگەن يەرگە كېلىپ ئىش-
نى داۋاملاشتۇردۇق. ئاخىرىدا تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ 33%
تىلا پۈتكەن بولدى. لېكىن سۈپەت جەھەتتە شۇ چاغدىكى
د - دەرىجىلىك يولنىڭ ئۆلچىمىگىمۇ يەتمەيتتى. بۇ يولدا
ماشىنا قاتنىغاندا، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئوتتۇرا ھېسابتا
سائەت تېزلىكى: گەنسۇ يولى ئۇچاستىكىسىدا 16 كىلومېتر، شىن-
جاڭ يولى ئۇچاستىكىسىدا تەخمىنەن 15 كىلومېتر ئىدى. ئىك-
كى يىل داۋامىدا يول ياخشىلانغاندىن كېيىن، 25 كىلومېتر-
غا يەتتى. لېكىن بۇ يوللار كېيىنكى چاغلاردا رەسمىي
ئىشلىتىلمەي قالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ شىنجاڭ ئۈچۈن مەنىۋى
جەھەتتىكى بىرۋاقىتلىق تەسەللى بولۇپ قالدى. كەل-

كۆن ۋە كۈچمە قۇملارنىڭ بۇزۇشى، ئاسراشنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن شۇنچە كۆپ مەبلەغ ۋە نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلىنغان بۇ يوللار تاشلىنىپ كېتىپ چۆل جەزىرىگە ئايلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال كىشىنى تولىمۇ ئېچىندۇرىدۇ.

B. چىڭخەي - شىنجاڭ تاشيولى شىمالىي ئۇچاستكىسىنىڭ ياسىلىشى

چىڭخەي - شىنجاڭ تاشيولى چىڭخەيدىكى شىنىڭدىن شىنجاڭدىكى چاقىلىققا قەدەر بولۇپ، (شىنىڭدىن داۋشاڭ دەرياسىغىچە ياسىلىپ بولغان. چىڭخەي - شىزاڭ تاشيولى، قىزىل يۇلغۇندىن چاقىلىققىچە ياسىلىپ بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بۇنىڭ ئىچىدە) بۇ يول سەيدام ئويمانلىقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ يول شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن بولغان قاتناش ئىشلىرىدىكى تاشيوللارنىڭ غول لىنىيىسى ھېسابلىنىدۇ. 1946 - يىلى چىڭخەي ئۆلكىسى چىڭخەي - شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. 1947 - يىلى ماڭيادىن قىزىل يۇلغۇنغىچە بولغان ئارىلىقتىكى لىنىيە چىڭخەي - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ شىمالىي ئۇچاستكىسى قىلىپ ئايرىلىپ 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇشى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسىنىڭ ياسىشىغا تاپشۇرۇلدى. 5 - ئايدىن 6 - ئايغىچە جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ دۇڭخۇاڭدىن 445 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايىدىن باشلاپ، جىڭخوڭشەن تېغىنىڭ تاغ ئاغزىدىن ئۆتۈپ، قىزىل جىلغىغىچە؛ تاشلىق چوققا ۋە ئالتۇنتاغ ئۈستىدىن ئۆتۈپ ساي ئاغزىدىن جۇيخۇگۇلۇگىچە؛ يەنە كالا باش، قىزىل جىلغا، داۋوس ئارقىلىق دەنسكەنلىك ساي

ئاغزىدىن ئۆتۈپ ماڭىياغىچە يول ياساش بېكىتىلدى بۇ يولنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 186 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە جىگ- خۇخشەن تېغى چوققىسىدىن ئۆتىدىغان يول ئون كىلومېتىر، تاش- لىق چوققىدىن ئۆتىدىغان يول بىر كىلومېتىر، داۋۇسقا بارىدىغان شېغىللىق يول 20 كىلومېتىر دەمسكەنلىك ئارقىلىق تاغ چوققى- سىدىن ئۆتىدىغان بىر كىلومېتىر بولۇپ، بۇ لىنىيەلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ناھايىتى جاپالىق ئىدى، قالغان قىسمى كۆپىنچە چۆل - باياۋان بولۇپ، ئازراق قىسمى دەريا جىلغىلىرى ۋە شورلۇق جايلار ئىدى. 7 - ئايدىن باشلاپ بىر تەرەپتىن يول سىزىقلىرى بەلگى- لىنىپ ۋە ئۆلچىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىش باشلانغانىدى. لېكىن ئۇشتۇمتۇتلا 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قازاق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئىككى ئادەمنى بۇلاپ كېتىپ بىرسىنى ئۆلتۈردى، بىرسىنى ياردار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يولنىڭ قۇرۇلۇشى بىر ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت توختاپ قالدى. ئەسلىدە بۇ يولنىڭ قۇرۇلۇشىغا شۇ چاغدىكى ھەربىي ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئوبدان ئېتىبار بەرگەنىدى. قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى قىسمىنىڭ 19 - تۇەن بىرىنچى يىگىدىن 472 كىشى يول ياساش ماشىنىسى ھەم سايمانلىرىدىن 32 نى (بۇنىڭ ئىچىدە توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى ئالتە، تۇزلەش ماشىنىسى ئىككى) ئېلىپ كېلىپ، تاغ چوققىلىرىدىن ئۆتىدىغان مۇشەققەتلىك قۇرۇلۇشلارغا ياردەم قىلىپ، شىنجاڭدا ماشىنا ئىشلىتىپ يول ياساشنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى باشلىغانىدى. ئۇنىڭ- دىن باشقا ئىشلىتىلگەن ھاشار، ياللاپ ئېلىنغان ئىشچى، يول ئاسرىغۇچى ئەترەتلەر بولۇپ 1100 ئادەم، 700 تۆگە، 35 چوڭ ئاپتوموبىل بىلەن توققۇز ئاي ئىشلەپ بۇ يول

پۈتۈن لىنىيە بويىچە ياسىلىپ بولدى، سەرپ قىلىنغان ئىش ھەققى 17 مىليارد يۈەن، ياسالغان ئاساسىي يول 160 مىڭ كۋادرات مېتىر، ئاددىي تۈزلەنگەن يول 105 كىلومېتىر ئىدى. راسخوتنىڭ چەكلىمىسى، شارائىتنىڭ ناچارلىقى، تەمىناتنىڭ يەتكۈزۈشنىڭ قىيىنلىقى سەۋەبىدىن بۇ يوللاردا ئاۋۋال قاتناش يولغا قويۇلۇپ، كېيىنكى ئىشلارنىڭ تەييارلىقىنى كېچىكتۈرۈشكە توغرا كەلدى. بۇ يولدا قاتنايدىغان ماشىنىلارنىڭ سائەت تېزلىكى تەخمىنەن 18 كىلومېتىر بولۇپ، ئۆلچەمدىن خېلى تۆۋەن ئىدى.

C. چاقىلىق ـ كېرىيە تاشيولىنىڭ ياسىلىشى.

شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپىدا، كورلىدىن غەربكە ماڭغاندا قەشقەر ئارقىلىق كېرىيىگىچە، جەنۇپتا لوپنۇردىن چاقىلىقچە قاتناش تاشيوللىرى بار بولسىمۇ، لېكىن كۆنىلون تېغى بىلەن تەكلىماكاننىڭ چاقىلىقتىن كېرىيىگە قەدەر ئارىلىقتىكى بىرمۇنچە شەھەر بازارلار يەنىلا ئوتتۇرىسىدىكى شورلۇق چۆللەرنىڭ قورشاۋىدا ياكى كۆچمە قۇملار بىلەن توسۇلۇپ قالغان ھالەتتە تۇراتتى. بۇ جايلارغا بارىدىغان تاشيول ياكى ھارۋا يوللىرى يوق ئىدى. شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردا، ھەرقايسى جايلار ھاشار سېلىپ چەرچەنگە بارىدىغان تاشيولنى ياساتقان بولسىمۇ، بىر پۈتۈن پىلان بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ يول باشقا ئومۇمىي يوللار بىلەن تۇتاشتۇرۇلمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يولنىڭ ياسىلىشىمۇ ئاددىيلا بولۇپ كۆپ يىللار مابەينىدە شامال ۋە قۇمنىڭ بۇزۇشى بىلەن بۇ يولنىڭ ئىزىمۇ قالمىغانىدى. چاقىلىق ـ كېرىيە ئارىسىدىكى قاتناش پۈتۈنلەي دېگۈ-

دەك تۆگە، ئېشەك، كالا، ئات قاتارلىق ھايۋان كۈچلىرى بىلەن بولاتتى. بۇ خىل ئۇلاغ يوللىرىمۇ جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى لىنىيە بويىچە بولاتتى. جەنۇبىي لىنىيەنىڭ مۇساپىسى 900 كىلومېتىر، شىمالىي لىنىيەنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن 850 كىلومېتىر بولۇپ، يوللار تاغ چوققىلىرىدىن، چۆللەردىن ۋە باياۋان قۇملۇقلاردىن ئۆتەتتى.

1946 ـ يىلى كۈزدە، گومىنداڭ قاتناش مىنىستىرلىكى چاقىلىق ـ كېرىيە تاشيولىنى ياساشنى پىلانلىغان ۋە 6 ـ رايون تاشيول قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئىدارىسى ئادەم تەشكىللەپ پۈتۈن لىنىيىنى ئۆلچىگەنىدى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدىن باشلاپ كېيىنكى يىلىنىڭ 1 ـ ئايغىچە چاقىلىق بىلەن كېرىيە ئارىلىقىدا قاتناپ يۈرۈپ، 1300 كىلومېتىر موساپىنى ئۆلچىدى ۋە جەنۇب، شىمال ئىككى لىنىيىنى سېلىشتۇرۇپ چىقتى. جەنۇبىي لىنىيە تاغ باغرىنى بويلاپ جىلغا ۋە يارلىقلاردىن ئۆتەتتى. يول سىزىقىدىكى چوڭ تاشلارنى يۆتكەش ئىشى بەكمۇ مۇشەققەتلىك ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاغ باغرىدىن تۆۋەنگە سىيرىلىپ تۇرىدىغان قۇملاردىن ئەگىپ ئۆتۈشمۇ قىيىن ئىدى. شىمالىي لىنىيىدە بولسا ئېقىپ تۇرىدىغان قۇملار بولسىمۇ ئۇنى ئايلىنىپ ئۆتۈش ئىمكانىيىتى ۋە يوللارنى تۇراقلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. يولنى تەكشى ھالدا داۋاملاشتۇرۇشقا بولاتتى. سۇ تېپىشمۇ ئوڭاي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاساسىي جەھەتتىن شىمالىي لىنىيە ئىشلىتىلىپ، ئۆلچەش نەتىجىسىدە ئاخىرى يولنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 801 كىلومېتىر قىلىپ بېكىتىلدى. پۈتۈن لىنىيىدە توپا يول تەخمىنەن 38% نى، شورلۇق 6% نى، تۇپرىقى بوش چۆللۈك 11% نى، شېغىللىق چول 7% نى تەشكىل قىلاتتى.

1947 ـ يىلى 5 ـ ئايدا چاقىلىق ـ كىرىيە تاشيولى تەپتىش باشقارمىسى قۇرۇلدى ۋە چاقىلىق، چەرچەن، كېرىيەدىن ئىبارەت ئۈچ يېڭى يول ئۆچاستكىسى تەسىس قىلىندى. ئاۋۋال چاقىلىق ـ چەرچەن تاشيولىنى ياساش بولدى، ئۆلچەش نەتىجىسىدە مۇساپە 316 كىلومېتىر بولۇپ چىقتى. بۇ يولنى چاقىلىق يېڭى 1 ـ ئۆچاستكىدا ۋە چەرچەن يېڭى 2 ـ ئۆچاستكىدا ياساشقا كىرىشتى. 1 ـ يېڭى ئۆچاستكىغا قاراشلىق لىنىيە 131 كىلومېتىر بولۇپ، ئەنشى ۋە چاقىلىقتىن 600 هاشار دۇخخۇاڭ، چاقىلىق، چەرچەنلەردىن 550 ياللانما ئىشچى، 220 تۆگە، 400 ئېشەك، 170 كالا ئېلىنىپ 7 ـ ئايدا ئىش باشلىدى. بۇ ئارىدا چەرچەن دەرياسىنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ دەريانىڭ قىنى بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن سۇ يەتكۈزەلمەسلىك ئەھۋالى كېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 800 كىلومېتىر ئارىلىقتا ئادەم ۋە ماددىي كۆچلەر ئۇياق ـ بۇياق قاتناپ يۈرۈپ تولىمۇ جاپا چەككەندى. شۇنداق بولسىمۇ مىڭ تەسلىكتە ئىشلەپ ئاخىر 1948 ـ يىلىنىڭ 3 ـ ئېيىدا يول پۈتكۈزۈلدى. يېڭى 2 ـ ئۆچاستكىغا قاراشلىق لىنىيە 185 كىلومېتىر بولۇپ، 1300 نەپەر ئىشچىنىڭ ھەممىسى چەرچەندىن ياللاپ ئېلىندى. بۇ ناھىيە خېلى توقچىلىق بولغانلىقتىن كالا، تۆگە، ئاشلىق، جۇۋا قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرەلەيتتى. ياسىلىدىغان تاشيول چەرچەن دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا بولغانلىقتىن سۇ ئۈزۈلۈپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلمىدى. شۇنداق قىلىپ 6 ـ ئايدا ئىش باشلىنىپ 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا يول پۈتكۈزۈلدى. 1947 ـ يىلى

10 - ئايدا كېرىيە يېڭى 3 - يول ئۆچاستكىسى تەسىس قىلىنىپ، نىيىدىن كېرىيىگىچە بولغان يول قۇرۇلۇشىنى باشلاشقا تۇتۇش قىلىندى. ئۆلچەش ئارقىلىق يولنىڭ مۇساپىسى 129 كىلومېتىر بولىدىغانلىقى بېكىتىلدى. كېرىيە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خېلى مولچىلىق جايلىرىدىن بىرى ئىدى. ئاھالە بىر قەدەر زىچ، مەھسۇلاتلىرى مول بولغانلىقتىن بۇ يەردىن ئادەم ۋە ماددىي كۈچلەرنى ئېلىش خېلى ئوڭاي ئىدى. قۇرۇلۇش داۋامىدا كېرىيىدىن 2000، نىيىدىن 2400 هاشار ئېلىنىپ يولنىڭ ئاساسىي قىسمى يىل ئاخىرىدا پۈتكۈزۈلدى. 1948 - يىلى 4 - ئايدا يولنىڭ يۈزى ۋە كۆۋرۈكلىرى پۈتكۈزۈلدى. يېڭى 3 - يول قۇرۇلۇش ئۆچاستكىسى 1948 - يىلى 2 - ئايدا نىيىدىن ئەندىر دەرياسىغىچە ياسىلىدىغان تاشيولنى ئۆلچەپ لايىھەلەپ چىقتى. يولنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 180 كىلومېتىر ئىدى. يېڭى 2 - يول قۇرۇلۇش ئۆچاستكىسى چەرچەندىن نىيىگىچە ياسىلىدىغان 177 كىلومېتىر يولنى ئۆلچەپ لايىھەلەپ چىقتى. يېڭى 3 - يول قۇرۇلۇش ئۆچاستكىسى خوتەن، قارىقاش، چىرىيە، لوپ قاتارلىق تۆت ناھىيىدىن 2100 هاشار ئېلىپ، 1948 - يىلى 4 - ئايدا ئىش باشلاپ، يىلنىڭ ئاخىرىدا يولنى پۈتكۈزدى. يېڭى 2 - يول قۇرۇلۇش ئۆچاستكىسى چەرچەن، نىيىلەردىن هاشار ئېلىپ، ئوخشاش ۋاقىتتا ئىش باشلاپ يىلنىڭ ئاخىرىدا يولنىڭ ئاساسىنى پۈتكۈزدى. لېكىن ئاددىي يول يۈزى تەكشىلەنمىگەنلىكتىن يولنى سىناق قىلىپ ماشىنا ماڭغۇزغاندا ماشىنىلار راۋان قاتنىيالمىدى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، چاقىلىقتىن كېرىيىگىچە بولغان

801 كىلومېتر يول لىنيىسىنىڭ ئەندىر دەرياسىدىن چەر-چەنگىچە بولغان 176 كىلومېتر قىسمىدىن باشقا يوللاردا ماشىنا قاتنىيالمايدى. ئەگەر داۋاملىق ئىشلەپ تەدرىجىي ياخشىلاندۇرغان بولسا مۇكەممەل تاشيوللاردىن بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن 1949 - يىلىدىن باشلاپ گومىنداڭ ھاكىمىيىتى گۇمران بولۇش ھارپىسىدا پۇل پاخاللىقى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، بۇ پۇللارنىڭ كۆپلۈكىدىن ناھايىتى كۆپلىگەن ئۇششاق رەقەملەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى. يول قۇرۇلۇشىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مۇمكىنچىلىك بولمىدى. شۇنداقتىمۇ بىز ئۆز ئىش ئورنىمىزدا ئازادلىقنى كۈتۈپ تۇردۇق.

5. كونا جۇڭگودا چېگرا رايون تاشيوللىرىنى ياساش جەريانىدىكى خاپىچىلىقلار ۋە ھېس قىلغانلىرىم

1941 - يىلىدىن ئېتىبارەن يېڭىدىن تۆمۈريول ياساش ئىشلىرى كۆلىدىن - كۆلگە ئازىيىپ ترانسپورت ۋەزىپىلىرى تاشيوللارغا يۆتكىلىشكە باشلىدى. مەن تيەنجىن - چىڭدۇ تۆمۈريول قۇرۇلۇش ئىدارىسىدىن شىكاڭ - چىڭخەي تاشيولىنى ياشقۇرۇشقا يۆتكەلدىم. (شىكاڭنىڭ كاڭدىڭدىن چىڭخەينىڭ يۈشۇ دېگەن يېرىگىچە). بۇ ئىشتا ئىلگىرى - ئاخىر تۆت يىل تۇرۇپ، كاڭدىڭدىن يىڭگۈەنسەيگىچە، يىڭگۈەنسەيدىن گەنزىگىچە، گەنزىدىن يۈشۈغىچە بولغان ئومۇمىي مۇساپىسى تەخمىنەن 800 كىلومېتر كېلىدىغان يوللارنى ياسىدىم. 1945 - يىلى شىنجاڭغا يۆتكىلىپ كېلىپ جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى، چىڭخەي - شىنجاڭ

تاشيولنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە چاقىلىق - كېرىيە تاش يوللىرىنى ياساتتىم. شۇنداق قىلىپ چېگرا رايونىدا 10 يىل يول ياساش بىلەن شۇغۇللاندىم. 1943 - يىلدىن كېيىن گومىنداڭنىڭ بىرقانچە يىللار داۋامىدىكى ئەڭ چوڭ تاش يول قۇرۇلۇشلىرىغا مەن مەسئۇل بولدۇم. مانا بۇ جەريانىنى ئەسلىسەم شۇ چاغدا تارتقان روھىي ئازابلىرىم ۋە ھەسرەتلىرىم يادىمغا كېلىدۇ.

1. يوللارنى ياسىغانسېرى بۇزۇلۇپ، ئۇنىڭغا خەجلىگەن پۇللارنىڭ چىقىمىمۇ كۆپىيىپ تۇراتتى. 1941 - يىلى مەن شىنجاڭ - چىڭخەي تاشيولىنىڭ كاگېيىڭ ئۇچاستكىسىنى ياساتقىنىمدا، قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا چېيىڭ - يۈ شۈ - كۇن، تيەنجىن - چىڭدۇ قاتارلىق ئۈچ تۆمۈريول قۇرۇلۇش ئىدارىلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مەزمۇت بىر بەنزە بولۇپ، قۇرۇلۇش ئۆلچىمىگە لايىق ئىدى. ياسىغان يوللار ئۇرغۇنلىغان تاغ جىلغىلىرىدىن ئۆتەتتى. بەزى جايلارنىڭ ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 4360 مېتر ئېگىز بولۇپ، شۇ چاغلاردا دۇنيا بويىچە دېڭىز يۈزىدىن ھېسابلىغاندا ئەڭ ئېگىز تاشيول ھېسابلىناتتى. 1943 - يىلدىن كېيىن مال باھاسى كۈندىن - كۈنگە ئۆرلەشكە باشلىدى، قۇرۇلۇش خامچوتى بۇنىڭغا يېتىشەلمەي قالدى، شۇڭا ئەھۋالىمىزغا قاراپ ئىش كۆرۈشىمىزگە توغرا كەلدى. بەزى چىقىملارنى كېمەيتىش، قۇرۇلۇشلارنى قىسقارتىش، ئىشنى بولۇشىچە قىلىپ قويۇشقا مەجبۇر بولدۇق. 1945 - يىلى شىنجاڭدا تاشيول ياسىغىنىمىزدا يول بويلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا ئادەم يوق دېيەرلىك ئىدى. چۆل باياۋان پايانسىز بولغانلىقى ئۈستىگە مال باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ

كەتتى. كېيىنكى مەزگىللەردە پۇل پاخاللىقى تۈپەيلىدىن پۇل ھېسابلاشتا ناھايىتى كۆپ رەقەملەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كەلدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن قۇرۇلۇشنىڭ ئۆلچىمى تۆۋەنلەپ كەتتى. ئاخىرى چاقىلىق ـ كېرىيە تاشيولىنىڭ چەرچەن ـ ئەندىر دەريا ئارىلىقىدىكى يولنى داۋاملىق ياساش مۇمكىن بولماي قالدى. قىلغان ئىشلىرىمىزنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا ناچار بولسىمۇ، لېكىن بىز بىلمەسلىككە سېلىپ ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز ئالدىغاندەك بىر ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈۋەردۇق. بۇنداق ئىش، بىز قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرىغا نىسبەتەن ئىچىمىزنى بەكمۇ پۇشۇرىدىغان روھىي ئازاب بولۇپ قالدى.

2. 1941 ـ يىلدىن كېيىن، مېنىڭ يېتەكچىلىكىمدە ياسىتىلغان تاشيوللار، شۇ چاغلاردىكى چېگرا رايوننىڭ قاتناش ئېھتىياجى ياكى دۆلەت مۇداپىئەسىنىڭ ئېھتىياجى بولغانلىقى ئۈچۈن قۇرۇلۇش جىددىي ۋە ئالدىراش ۋەزىپە قىلىپ تۇتۇلدى. لېكىن يول ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاپتوموبىللارنى ماڭغۇزۇپ بېقىش ۋە ئۆلچىگەندىن كېيىن بەزى تارماق يوللارنى داۋاملىق ياساپ چىقىپ، سىرتقى لىنىيە ترانسپورتىنى يولغا قويغاندىن باشقا ھېچقانداق ھەربىي ترانسپورت ياكى سودا ترانسپورتى يولغا قويۇلمىدى. يوللارنى كۈچەپ تۇرۇپ ئىشلەپ ئۆلچەمگە لايىق پۈتكۈزۈش ياكى ئاسراش ئىمكانىيىتىمىز يوق ئىدى. قاراپ تۇرۇپ يوللارنىڭ ۋەيران بولۇپ كېتىشى ھەم شۇنچە نۇرغۇن ئادەم ۋە ماددىي كۈچلەرنىڭ ئىسراپ بولۇشى ئادەمنىڭ ئىچىنى ئېچىشتۇراتتى!

3. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنى ياساشنى جياڭ جېيشى ئۆزى بەلگىلىگەن ئىدى. شۇ چاغدىكى ئۇرۇش مەزگىلىدە ترانـ

سپورت باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ئامېرىكىلىق مۇئاۋىن جۇجاڭى جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ترانسپورت كۆچمگە قارىغاندا بۇ يولنى ياساش مۇمكىن ئەمەس دەپ ھېسابلىغانىدى. جۇيجاڭ يۇفىيشەن جياڭ جېيشىغا بىۋاستە مەكتۇپ سۇنۇپ بۇ ئىشنى كېچىكتۈرۈشنى سورىغاندا، جياڭجېيشى ئۇنىڭ مەكتۇبىنى يەرگە ئېتىپ قاتتىق غەزەپلەنگەن، يۇفىيشەن بۇيرۇققا نائىلاج بويسۇنۇپ، نەتىجىدە ئالدىراش ھالدا بۇ ئىشقا مېنى تاللىۋېلىپ قويغانىدى. 1946 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، مەن بارلىق يول لىنىيىلىرىنى ياساپ تۈگەتكەندىن كېيىن، چۇڭچىڭغا قايتىپ بېرىپ يۇفىيشەن جۇجاڭغا يول قۇرۇلۇشى ھەققىدە دوكلات بېرىۋاتقىنىمدا فيخۇ دۇيجاڭ (قانادلىق يولۋاس نامىلىق ئەترەتنىڭ باشلىقى — ت) جىننارد كېلىپ قېلىپ گېپىمىزنى ئۈزۈۋەتتى. گومىنداڭنىڭ خىزمەت ئىشلىرىدىكى مۇشۇنداق بېشى بار-ئايىغى يوق بولىدىغان ئەھۋاللار كىشىنى بىزار قىلاتتى. شۇ چاغلاردا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا 8 ـ ئۇرۇش مەيدانىنىڭ باش قوماندانى جۇشاۋلياڭ مەسئۇل ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇشى توغرىسىدا بىر قېتىم ئۇنىڭغا دوكلات قىلغىنىمدا ئۇ ماڭا مۇنداق بىر ئىشنى سۆزلەپ بەردى: ئۇ يەردە ئەسلىدە بىر تاشيول بار بولۇپ، يولنى ياسىغاندا بىر سۇ بۆلگۈچ چوققىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن، شۇڭا يولنىڭ مۇساپىسىنى ئۇزارتىشقا توغرا كەپتۇ، يولنى ئۇزارتسا پۇل يەتمەيدىكەن، يول قۇرۇلۇشىنى باشقۇرغۇچى ئۇنىڭدىن پۇلنى كۆپەيتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىپتۇ. ئۇ، نېمە ئۈچۈن يول مۇساپىسىنى ئۇزارتىسەن دەپتۇ، قۇرۇلۇش خادىملىرى ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ مۇساپە

ئۈزارتىلمىسا يول بەك تىك بولۇپ كېتىپ ماشىنا چىقالماي- دىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپتۇ، جۇشاۋلياڭ: «لىنىيە مۇساپىسىنى ئۇزارتماڭلار، تاغ چوققىسىنىڭ ئېغىزىدا دائىم بىر قانچە ئون كالا تەييار تۇرسۇن، ماشىنا چىقالمىغاندا كالىلار تارتىپ چىقارسا بولىدۇ!» دەپتۇ. جۇشاۋلياڭ ئۇ چاغدا لەنجۇ ۋە ئۇرۇمچىدە ئالىمشىپ تۇراتتى، ئۇ ئۆزىنى ھەر دائىم زو- زۇڭتاڭغا ئوخشىتاتتى. ئۇ، يۇقىرىدىكى گەپلەرنى ماڭا سۆز- لەپ بەرگەندە قاش - قاپاقلىرىنى ئوينىتىپ مەغرۇرلىنىپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ھەيران بولدۇم ھەم ئۆزۈمنى بىلمەيلا قالدىم. بۇنىڭدىن گومىنداڭنىڭ بەزى ھەربىي، مۇلكى ئەمەلدارلىرىنىڭ بىلىمسىزلىكى قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولاتتى. بىز قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرى دائىم مۇشۇنداق كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا مەجبۇر ئىدۇق، بۇ بىز ئۈچۈن بىر روھىي ئازاب ئىدى.

4. مەن شىكاك - چىڭخەي تاشيولىنى ياساتقان مەز- گىللەردە، جىڭشياجىياڭ دەرياسىدىن ئۆتۈپ شىكاك - شىزاڭ تاشيولىنى ياساشنىڭ تەييارلىقىنى كۆرۈشنى ئويلىغانىدىم. بۇنىڭغا خېلى جۈرئەت قىلدىم، بۇ يولنى ياساشقا باشقى- لارنىمۇ قوزغىتىش ئۈچۈن، بىر نەپەر ئىنژېنېر بىلەن بىر نەپەر دوختۇرنى گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىزاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ خادىملىرى نامىدا، شۇ ئورۇننىڭ باشلىقى بىلەن بىرلىكتە ھىندىستان ئارقىلىق شىزاڭغا ئەۋەتمەكچى بولدۇق، بىز يەنە زاڭزۇچىنى ئوبدان بىلىدىغان بىر كادىرنى چاي سانقۇچى سودىگەر قىياپىتىدە ياساپ، قۇرۇقلۇق يول بىلەن گەنزى، چاڭدۇ ئارقىلىق لاساغا بېرىپ، ئۇ يەرگە ئەۋەتىلگەن ئىنژېنېر بىلەن ئۇچ-

رىشىشىنى تاپالىدۇق. ئاندىن كېيىن يەنە شۇ سودىگەر قىياپىتىدە سودىگەرچىلىك قىلىپ، قۇرۇقلۇقتىكى يول بىلەن قايتىپ كەلگەچ شىزاڭغا بارىدىغان بۇ يول ئۆتىدىغان تاغ - دەريا، توسالغۇلارنى، يەر شەكلى ۋە ئەھۋاللارنى ئۆگىنىپ قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمىنى تەخمىنەن مۆلچەرلەپ كېلىشكە ئەۋەتتۇق. ئۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ باشقا مىنىستىرلىك ياكى كومىتېتلىرىمۇ يۇقىرىقىدەك مەخسۇس كىشىلەرنى شىزاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارما خىزمەتچىلىرى قىياپىتىدە شىزاڭغا كىرگۈزۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە كان بايلىقلىرىنى تەكشۈرمەكتە ئىدى. كۈتۈلمىگەندە ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىدىن پاسپورت ئالىدىغان چاغدا دەل مۇشۇنداق خادىملارغا پاسپورت بېرىلمىدى. بۇنىڭدىن بىز جاھانگىرلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئاخباراتلىرىنى چوڭقۇر ئىگىلەپ ئالغانلىقىنى بىلدۇق. بۇنىڭدىن ھوشيار بولۇشىمىزغا توغرا كېلەتتى.

شۇ يىللاردا مەن باشقۇرغان تاشيول قۇرۇلۇشلىرىدىن يېڭى جۇڭگوغا قېپقالغانلىرى ئۇ يەر - بۇ يەردىكى بەزى تەرتىپسىز يول قالدۇقلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ئازادلىقتىن كېيىن شىكاڭ - شىزاڭ تاشيولى، شىنجاڭ تاشيوللىرى ئارقا - ئارقىدىن ياسىلىپ، قار - مۇزلۇق دالىلار ۋە چۆل - باياۋانلاردىن ئۆتكەن يوللاردا قاتناش راۋانلاشتۇرۇلدى. ئىككى خىل ئوخشاشمايدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ئوخشاشمايدىغان نەتىجە بەردى، قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرىمۇ پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدىغان مۇئامىلىگە سازاۋەر بولغانلىقلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ بىۋاسىتە كەچۈرمىشلىرىدىن چوڭقۇر ھېس قىلدى. چېگرا رايونلاردىكى تاشيول قۇرۇلۇشلىرىنىڭ بۇرۇنقى ۋە ھازىرقى سېلىشتۇرمىسى بۇنىڭغا كۈچلۈك تارىخىي پاكىت بولالايدۇ.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇلكېرىم ئابدۇللا

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى

ۋاڭ ليەنفاڭ

ئىزاھات: ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭ نېفىت سانائىتى بىر مەزگىل تەرەققىي قىلىشتىن خارابلىشىشقا قاراپ ماڭغان. بۇ مەزگىلگە ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئاشكارا نەشر قىلىنغان نەرسىلەردە كۆرگىلى بولىدىغانلىرى بىر قەدەر ئاز، كۆپ قىسىم ماتېرىياللار ماشىنكىدا ئۇرۇلۇپ ياكى قولدا يېزىلىپ ماي باسمىدا بېسىلغان ماتېرىياللار. شۇنىڭدەك ئاز مىقداردىكى قول يازمىلاردىن ئېلىندى. بۇ ماتېرىياللار جەمئىي يەتتە تېمىغا ئايرىلدى.

1. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە نېفىت كېنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى؛ 2. مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ 1942 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى؛ 3. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئىلغار زاتلارنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىغا

كۆكۆل بۆلۇشى؛ 4. شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىت-تىپاقىنىڭ ئۇناسىۋىتى يامانلىشىپ كەتكەندىن كېيىن مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ خارابلىشىشى؛ 5. شىخو نېفىت كېنىغا تەييار-لىق كۆرۈش ئورنى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە؛ 6. مايتاغ نېفىت كېنىدىكى ئىشچىلارنىڭ نامرات تۇرمۇشى ۋە ئىش تاش-لاش كۈرەشلىرى؛ 7. مۇھىم نېفىت ئالامەتلىرى بولغان باشقا رايونلارنىڭ ئېچىلىش ئەھۋالى. بەزى ماتېرىياللاردا يېزىق خاتالىقى، چۈشۈپ قالغان خەتلەر ياكى مەنىسى ئېنىق بول-مىغان جايلىرى بولسىمۇ ئەسلى تېكىستى ئەينەن كۆچۈرۈلدى، بەزىلىرىگە «ئىلاۋە» شەكلى بىلەن ئىزاھات بېرىلدى. ئالاقى-دار بولغان بەزى ماتېرىياللار «ئىلاۋە» شەكلىدە تونۇشتۇرۇل-دى. مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ 1945 - يىلى 9 - ئايدىن كې-يىنكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى ۋاقتىنچە كەم قالدى.

مەزكۇر ماتېرىيال «شىنجاڭ نېفىت تارىخى ماتېرىياللى-رىدىن قىسقىچە توپلام» (قەدىمكى، يېقىنقى زامان قىسمى) نىڭ ئۈچىنچى قىسمى.

1. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە نېفىت كېنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى

نېفىت كېنى — شىخو ناھىيىسىگە قارايدىغان يەن-سىخەي، مايتاغدىن نېفىت ئەڭ مول چىقىدۇ...... بۇرۇن مايني ئۆلكە شەھىرىگە توشۇپ كېلىپ ئايرىغان، بۇلتۇر پار قازىنىنى يەنسىخەيگە يۆتكەپ، مايني ئۆز جايىدا ئاي-رىيدىغان بولدى. مايىنىڭ يۇز جىڭىدىن 40 جىڭ چىراغ يېغى، ئاراماي (يەنى قاراماي) دىن 30 نەچچە جىڭ ئاي-

رىغىلى بولىدۇ. چىراغ يېغىنىڭ رەڭگى ئاق بولۇپ، ئىسى يوق، ئەڭ ئوبدان يېقىلغۇ، قاراماي بىلەن ماشىنا، هار-ۋىلارنى مايلىغىلى بولىدۇ، ناهايىتى كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. شىخو ناهىيىسىگە قارايدىغان يۈەنشىنگۇڭ، ساۋەن ناهىيىسىگە قارايدىغان شاۋگەي ۋە كۇچا قاتارلىق ناهىيىلەرنىڭ ھەممىسىدىن نېفت چىقىدۇ. هازىر شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دېهقانچىلىق، كانچىلىق نازارىتى پىلان تۈزۈپ، ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر سېتىۋېلىپ، بۇ يەرلەرنى كەڭ كۆلەمدە ئاچماقچى.

شۆگەي ۋۇ: «شىنجاڭ تەسىراتلىرى» (شەڭەن شىجىن گېزىتخانىسى. 1934 - يىل)

شىخونىڭ مايتاغ، چىڭسىخوزا، يەكەننىڭ شاڭۋۇ، كۇچانىڭ قارا يۇلغۇن، چۆچەكنىڭ چىڭشىشا، سانجىنىڭ جىنگۇخې، ساۋەننىڭ بورتۇڭگۇ دېگەنگە ئوخشاش يەرلىرىدىن نېفت چىقىدۇ، شىخونىڭ چىڭسىخوزا، مايتاغدىن چىقىدىغان سۈپىتى ئەڭ ياخشى، هەر يۈز جىڭ خام نېفتتىن 30 جىڭ چىراغ مېيى، 30 جىڭ ئاراماي ئايرىۋالغىلى بولىدۇ. نېفت ئايرىش زاۋۇتى يەنىسخەيگە قۇرۇلغان، هازىر يېڭى شەكىلدىكى ماشىنىلارنى سېتىۋېلىپ كەڭ كۆلەمدە قازماقچى. ساۋەندىن چىقىدىغان نېفت بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، يېقىلغۇ قىلغاندىن باشقىغا يارىمايدۇ.

شۆگەي ۋۇ: «شىنجاڭ تەسىراتلىرى» شەڭەن شىجىن گېزىتخانىسى 1934 - يىل)

شەھەردە نەز خەۋىرى: يەنىسخەي نېفت ئايرىش زاۋۇتى 1923 - يىلى (ئىلاۋە: 1934 - يىلى) ئەسلىگە كەلتۈرۈ-

لوپ، 1924 - يىلى كۈزدە ئۆزگەرتىلگەن. ئەسلىدىكى كېڭەيتىش پىلانى بويىچە 4 - يىلى قىشتا گېئولوگلارنى تەكلىپ قىلىپ، نەق مەيداندا ئىككى ئايدىن ئوشۇقراق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، قۇدۇق قېزىش ئىشىغا تەييارلىق كۆرۈلدى. قۇدۇق قېزىش ئىشى چوڭ بولغاچقا ھۆكۈمەت مەخسۇس زاۋۇت قۇرۇشنى ھەمدە مۇتەخەسسىسلەرنى ئىنژېنېرلىققا تەكلىپ قىلىپ، ھەر جەھەتتىكى ئىشلارنى تېز پۈتتۈرمەكچى بولغانلىقىنى گېزىتىمىز خەۋەر قىلغانىدى. ئۇقۇشىمىزچە مەزكۇر زاۋۇت قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ يىل 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئىشنى باشلاپ، ئاۋۋال كىچىكرەك بولغان، 18 ئات كۈچىگە ئىگە بولغان چېرنوبىلاگلىس تىپلىق ماي ماشىنىسىدىن بىرنى، ناسوستىن بىرنى، UB تىپلىق بۇرغىلاش ستانوكىدىن بىرنى ئورنىتىپ، بۇرغىلاش ستانوكىنى تىكلىگەن، تاغ يولىنى ئېچىپ ھەممە ئىشلارنى ئاساسەن پۈتتۈرگەن. 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى قۇدۇق قېزىشنى باشلاپ، ھازىرغىچە 100 مېتىر قازغان، مايلىق قۇملار كۆرۈنگەن، دولتا زىيادە كىچىك بولغاچقا، چوڭقۇرلاپ قېزىش تەس بولغان. ھازىر چوڭراق دولتا ئالماشتۇرۇپ ئىشنى قايتىدىن باشلىماقچى ھەمدە چوڭراق ماشىنىلارنى ئورنىتىپ، باشقا كۆز ئاچماقچى. تەكشۈرۈشىمىزچە بۇ زاۋۇتنىڭ ئەسلى ئىككى ئۆيى بولۇپ، ئىشچىلار پەيدىنپەي كۆپەيگەنلىكتىن يېتىشمەي قالغان، شۇنىڭ بىلەن ئادەم يالالاپ ياغاچ، كېسەك، ئوت - چۆپ، ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاشقا ئالدىراش كىرىشىپ كېتىپتۇ، ئىشچىلارغا كەلسەك، جەمئىي 90 نەچچىسى بولۇپ، مەزكۇر ئۆلكىدىكى 14 مىللەتتىن بولغانلار يېرىمىدىن ئېشىپتۇ، بۇنىڭ ئىچىدە،

شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن ئىلىنغانلار بار ئىكەن، ئۇلكە شەھىرىدىن كەلگەنلەرمۇ بار ئىكەن، ئۇلار بىرنىيەتتە ھەمكارلىشىپ، تىرىشىپ ئىشلەۋېتىپتۇ، زاۋۇت دائىرىلىرىدىن ئۇقۇشمىزچە ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتىنى ئىجرا قىلىپ، خىزمەتلەرگە نازارەت قىلىپ، ئۈچ يىللىق پىلاننى ئورۇنلاشتا ئاۋانگارت بولماقچىكەن. بۇ ئالتە بۈيۈك سىياسەتنىڭ يۈزدە يۈز غەلىبە قىلغانلىقىنى تېخىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىل 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 4 - بېتىدىن.

شەھىرىمىز خەۋىرى: يەنسىخەي نېفىت كېنىدىكى زاۋۇتتا مايىتاغ، چىڭسىخوزا، يۈەنشىنگۇڭ قاتارلىقلارنىڭ مېيىنى چەككىلەپ ئايرىش ئۈچۈن، يەنسىخەيدە زاۋۇت قۇرۇلغانىدى، ئورنى ئانچە مۇۋاپىق بولماي قالدى، مايىتاغدىكى بۇرغىلاپ چارلاش خىزمىتى باشلىنىپ كەتتى، چىڭسىخوزا، يۈەنشىنگۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى نېفىتلىكنى ئېچىش توختىتىلدى. يەنسىخەي مايىتاغقا 130 نەچچە يول كېلىدۇ. زاۋۇت ئىشلىرى ئۈچۈن كۆپ قولايسىز بولغاچقا ھۆكۈمەت نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى مايىتاغقا يۆتكەپ، نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، خىزمەتكە ئوڭايلىق يارىتىشنى قارار قىلدى. بۇ زاۋۇت 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن باشلاپ كۆچۈرۈلۈشكە باشلىغان، ھازىر نېفىت ئايرىش قازىنى، سۇ تۇرۇبىسى ۋە باشقا ماشىنىلار كۆچۈرۈلۈپ بولدى، قالغان ئۆي جاھازىلىرى، ئوتۇن - ياغاچقا ئوخشاش نەرسىلەر داۋاملىق كۆچۈرۈلۈۋاتىدۇ. نېفىت ئايرىش ئىشىغا كىرىشىش ئۈچۈن مايىتاغدا زاۋۇت قۇرۇلۇپ،

سۇ قۇدۇقلىرى قېزىلدى. شۇنىڭ بىلەن مايتاغدىكى نېفىت زاۋۇتىدا قۇدۇق قېزىپ نېفىت تەكشۈرگەندىن ۱۰ اشقا، نېفىت ئايرىش خىزمىتى قوشۇلۇپ كەسپىي دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى سانىدىن

شىخو مايتاغ خەۋىرى: مايتاغ نېفىت زاۋۇتىدا ئىش باشلانغاندىن كېيىن، ئىشلار ئاكتىپ ئىشلەنمەكتە. هازىر 120 دىن ئارتۇق ئىشچى، ئون نەچچە خىزمەتچى بولۇپ، جەمئىي 130 دىن ئوشۇق خادىم بار. ئادەم ئايىغى ناهايىتى ئاز تېگىدىغان بۇنداق قاقاس تاغقا 200 دىن ئوشۇق ئادەم يىغىلىشى بىلەن كەيپىيات باشقىچە قىزغىن بولۇپ كەتتى. بۇرغىلاپ - چارلاش خىزمىتى ئىشلەۋاتقان 1 - قۇدۇقنىڭ ئىشى قايتا ئىشلەندى. كالون چۈشۈرۈلدى، پەسكە چوڭقۇرلىتىپ قېزىلىۋاتىدۇ، نېفىت سۈپىتى، ئالامەتلەر خېلى ياخشى. هازىر ئوخشاش بىر چوقىدا بىرىنچى قۇدۇقنىڭ غەربىدە 2 - قۇدۇق كۆزى قېزىلىۋاتىدۇ، بۇنىڭغا چوڭراق بۇرغىلاش ستانوكى ئورنىتىلىپ، گېئولوگىيىلىك ئەھۋاللارنى تەكشۈرگەندە ئەھۋال 1 - قۇدۇقتىن ياخشىراق بولدى. شۇڭا يەنىمۇ ئايرىش قازىنى بىلەن سۇ تۇرۇبىسىنى يۆتكەپ ئەكىلىپ قايتا ئورۇنلاشتۇرۇپ، زاۋۇت قۇرۇپ، نېفىت چىققان هامانلا ئايرىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانماقچى، ھەمدە نېفىت ئايرىش بىناسىنىڭ يېنىغا قۇدۇق قازماقچى، چۈنكى نېفىت ئايرىشتا كېتىدىغان سۇ ناهايىتى كۆپ بولۇپ، تاغدا بۇرۇندىن سۇ قىس، هازىر ئىچىدىغان سۇمۇ ئۆستەڭدىن ئېلىنىدىغان بولغاچقا ئىش ناهايىتى تەسكە

چۈشىدىغانىدەك قىلىدۇ. ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشىغا كەلسەك، ئىشخانا بىلەن ئىشچىلار ياتىقىنىڭ قۇرۇلۇشى چوڭراق بولغاچقا ئىش كۆتۈرە بېرىپ قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغانىدىن باشقا ئاشخانا، ماتېرىيال ئىسكىلاتى، ياغاچخانا، تۆمۈرچىخانا، ماي ئىسكىلاتى، ئاپتوموبىل لاپىسى، ئات قورۇسى، مۇنچا قاتارلىقلار ماتېرىيال تېجەش ئۈچۈن تاغقا يۆلەپلا سېلىنغان. مۇنداق ئۆي - ئىمارەت جەمئىي 40 تىن ئاشىدۇ. ھازىر بۇ ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ تەگدىن تولىسى پۈتتى، ئەگەر ھاۋادا چوڭ ئۆزگىرىش بولمىسا، بىر ئايدا تولۇق پۈتۈپ بولىدۇ. ئادەم كۆپ بولغانلىقتىن تەن - سالامەتلىكنى تەكشۈرۈش، كېسەللەرنى داۋالاپ، ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش ھەمدە شىخودىن كېسەل داۋالاتقىلى كەلگەنلەرنى داۋالاش ئۈچۈن بىر دوختۇرخانا قۇرۇلغان. ئېلېكتر چىراغ ئورنىتىش ئۈچۈن، ماي قالاپ توك چىقىرىدىغان گېنېراتوردىن بىرىسى ئورنىتىلغان. ئولتۇراق ئۆيلەر پۈتمىگەنلىكى ئۈچۈن خادىملار ھەممىسى چېدىردا يېتىپ قوپىدۇ، بۇنداق چېدىردىن 20 غەچچىسى بار، توك يورۇقى ئاق رەختكە چۈشۈپ يىراقتىن قارىغاندا ئاجايىپ كۆرۈنىدۇ. بۇ زاۋۇتنىڭ ئۆزىنىڭ 6، 7 ئاپتوموبىلى بولۇپ، يېتىشمىگەنچىكە ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن بىرمۇنچە ئاپتوموبىل ئىجارە ئالغان، ئاپتوموبىللارنىڭ پائالىيىتى ئۈن نەچچە قېتىمدىن كەم بولمايدۇ، ئۇلار بېرىش-كېلىشىدە سۇ ۋە بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنى توشۇيدۇ. مۇشتەرىلەرنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مەزكۇر زاۋۇتنىڭ يېقىنقى خىزمەت ئەھۋالىنى خەۋەرلەرگە قاراپ گېزىتكە چىقىرىمىز.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 -
كۈنىدىكى سانىنىڭ ئىككىنچى بېتىدىن

ئۆلكە مەھكىمىسى خەۋىرى: شىخو ناھىيىسىگە قاراشلىق مايتاغنىڭ نېفىتىنى تەكشۈرگۈچى زاۋۇت باشلىقى بيەن شيەچىڭنىڭ تېلېگرام خەۋىرىگە قارىغاندا، مەزكۇر زاۋۇت يېڭىدىن قازغان بىرىنچى نېفىت قۇدۇقىدا كېچە-كۈندۈزلەپ جىددىي تۇتۇش قىلىش ئارقىلىق 14 - كۈنى كېچىدە نېفىت چىققان، نېفىت قۇدۇق ئاغزىدىن نەچچە چى ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلۈپ ئېتىلىپ چىققان. مەزكۇر زاۋۇتنىڭ مېخانىكى ئۆلكىگە كېلىپ ھەممىنى دوكلات قىلدى، ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن بۇنداق قۇدۇقلارنى كۆپلەپ قازماقچى.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1937 - يىلى 2 ئاينىڭ 10 -
كۈنىدىكى سانىنىڭ 1 - بېتىدىن

ئەسلىدە يەنسخەيگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئۆلكە شەھىرىدىكى ھۆنەر - سەنئەت زاۋۇتىنىڭ ئىچىدە ئىدى. لېكىن نېفىت چىقىدىغان رايون چىڭىسخوزا، يۈەنشىڭگۇڭ، مايتاغ قاتارلىق جايلار بولۇپ ئارىلىق يىراق، پۇل جىق كېتىپ، ۋاقىت زايا بولۇپ كەتكەچكە توختاپ قالغان. 1923 - يىلى 7 - ئايدا قايتا ئېچىپ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى يەنسخەيگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، نېفىت چىقىدىغان مايتاغنى مەركىزىي رايون قىلدى. 24 - يىلى 8 - ئايدا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مايتاغنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى. 1925 - يىلى 8 - ئايدا مايتاغ نېفىت زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، خىزمەتكە قولايلىق يارىتىش، ئىشلەپچىقىرىشنى

ئاشۇرۇش ئۈچۈن يەنسخەي مايتاغ نېفىت زاۋۇتىغا قاراش-
لىق قىلىندى.

مايتاغ نېفىت زاۋۇتى 1925 - يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلغان-
دىن كېيىن بۇرغىلاپ چارلاش ماشىنىلىرىنى سىنتۇپلىپ
تاغنىڭ ئاستى - ئۈستىدە بىرقانچە قۇدۇق قېزىتۇىدى.
نېفىت ناھايىتى ئوبدان چىقىپ، مەھسۇلاتى تەدرىجىي ئاش-
تى. نېفىت ئايرىش جەھەتتە، كىچىك كۆلەمدىكى نېفىت
ئايرىيدىغان بىنادىن بىرنى سېلىپ، ئىچىگە نېفىت ئايرىي-
دىغان تۆت قازان ئورنىتىپ ئاپتوموبىلغا ۋە چىراغ
يېقىشقا بولىدىغان مايلاردىن كۆپلەپ ئايرىپ
چىقتى. 1931 - يىلى كۆزدە ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ
مىنىستىرى ۋېڭ ۋېنخاۋ كانغا كېلىپ ئېكسكۇرسىيە قىل-
دى. ئۇنىڭدىن كېيىنلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىپ
باشقۇرۇشتىن مەركەز ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئۆزگەرتىشنى قارار
قىلدى. 1931 - يىلى قىشتا يېقىر بۇ يەرنى ئېكسكۇرسىيە
قىلىپ، بۇ يەرنىڭ ئىستىقبالى چەكسىز ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر
ھېس قىلدىم.

چېن جى دىڭ «شىنجاڭغا نەزەر» (جيەنجۇڭ
نەشرىياتى، 1943 - يىلى)

كانچىلىق جەھەتتە: مايتاغ نېفىت زاۋۇتى 1936 -
يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلغان، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مۇتەخەس-
سىس تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ بەش قۇدۇق قازغان،
نېفىت ئايرىش قازىنىدىن تۆتنى ئورۇنلاشتۇرغان، نېفىتنى
دەسلەپتە قازغاندا مەھسۇلاتى يۇقىرى بولمىسىمۇ، كۆلەم
شەكىللەنگەن.

جۇدۇڭجياۋ: «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»

ئېلاۋە: جۇدۇڭجياۋنىڭ ئەسلى ئىسمى جۇچۇنخۇي بولۇپ، شىڭشىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە شىنجاڭغا كېلىپ ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەھرىرى، ئالتاي گېزىتخانىسىنىڭ باشلىقى بولغان، كېيىن شىڭ شىسەي تەرىپىدىن قاماپ قويۇلغان، تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك جەمئىيەت (مۇھاپىزەت ئىشلىرى باشقارمى- سى) دا ئىشلىگەن. «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى» 1947 ـــ 1948 - يىللىرى يېزىلغان.

شىنجاڭنىڭ بارلىق ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا، ئالاي- لۇق، مايتاغ نېفىت كېنى، ئالتاي ئالتۇن كېنى، پۈتۈن ئۆلكىلىك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ ئىشلىرىنىڭ ھەممى- سىدە سوۋېتلىق مۇتەخەسسىسلەر ۋە مەسلىھەتچىلەر تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلدى.

جۇدۇڭجياۋ: «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»

مايتاغ نېفىت كېنىدا سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ماشىنا بىلەن قۇدۇق قېزىش ۋە نېفىت چەككىلەش ئىشلىرى ئىشلەندى. بۇنىڭغا كېرەكلىك ماشى- نا، ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت تەرەپ تەمىنلىدى، نېفىت گېلىنى ئۆزلەشتۈرۈش پۈتۈنلەي سوۋېت ئىتتىپاقى- نىڭ ياردىمى بىلەن ئىشقا ئاشتى دېيىشكە بولىدۇ.

جۇدۇڭجياۋ «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»

ئېلاۋە: مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇلۇشتىن ئاۋۋال ئىسمى كۆپ قېتىم ئۆزگەرگەن. ئالاقىدار ماتېرىيال- لارغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىلدى:

يەنىسخەي نېفىت ئايرىش زاۋۇتى، 1934 - يىلى ئىچىلـ
ـغان، (ئۇسكۇنىلىرى ئۇرۇمچىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن) 1936 -
يىلى 10 - ئايدا مايتاغ نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتى بىلەن
بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن.

مايتاغ نېفىت تەكشۈرۈش گورۇھى 1936 - يىلى 4 -
ئايدا قۇرۇلغان. مايتاغ نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتى، 1936 -
يىلى 8 - ئايدا نامى ئۆزگەرتىلگەن، مايتاغ نېفىت ئايرىش
زاۋۇتى 1937 - يىلى ئىسمى ئۆزگەرتىلگەن. بۇلارنىڭ ئالدىـ
كەينىدە يەنە نېفىت زاۋۇتى، كان زاۋۇتى، نېفىت كېنى ۋاھا-
كازا دەپمۇ ئاتالغان.

نېفىت بىلەن نامى چىققان مايتاغدا بىرقانچە جايـ
دا مايبۇلاق بار، بۇ مايبۇلاقلار تاغنىڭ شىمالىدىكى جىلـ
غىدا (ھازىر شىگۇ دېيىلىدۇ) بولۇپ، چىقىدىغان ماينىڭ
ئاز قىسمى قارامتۇل قوڭۇر رەڭدە بولغاندىن باشقا، يەنە
بۇلاق سۈيى ۋە كۆمۈر گازى بار، سۇ توپلىنىپ كۆلچەك
بولۇپ قالغان، كۆمۈر گازىمۇ كۆلچەكتىن كۆتۈرۈلىدۇ، گاز
پۈۋەكچىلىرى مەرۋايىتتەك ئۈزۈلمەي كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ.
مىنگونىڭ 24 - يىلى (ئىلاۋە: 1935 - يىلى) شىنجاڭ
ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىشنى، مايـ
تاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇشنى، سوۋېت مۇتەخەسسىـ
لىرىنى قودۇق قېزىش ۋە نېفىت ئايرىش ئىشلىرىغا رىياـ
سەتچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلىشنى پىلانلىغان؛ 30 - يىلى
(ئىلاۋە: 1941 - يىلى) دىن باشلاپ نېفىت كۆپلەپ ئىشـ
لەپچىقىرىلىپ، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بىراقلا شىنـ
جاڭ ئۆلكىسىدىكى بىردىن-بىر سانائەت بولۇپ بارلىققا كەلگەن.

خۇاڭ جىچىڭ: «شىنجاڭ شىخو ناھىيىسىنىڭ مايتاغدىكى نېفىت ۋە كۆمۈر گازى ياتمىلىرى ھەققىدە چۈشەنچە» (1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى مايلىق باسمىسى)

تەگرىتاغدىن 200 كىلومېتردەك كېلىدىغان جايىدا 100 مېتىردىن ئارتۇقراق ئېگىزلىكتىكى تاغ تىزمىسى چۆل ـ جەزىرىدە چوقچىيىپ چىقىپ تۇرىدۇ، بۇ يەرنىڭ ئىسمى مايتاغ، يەنە تاقىرتاغ دەپمۇ ئاتالغان. تەگرىتاغنىڭ ئىككى، ئۈچ مىڭ مېتىر كېلىدىغان جايلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قارىغايلىق بولسىمۇ بۇ يەردىكى تاغدا گىياھ ئۈنمەيدىغانلىقتىن تاقىرتاغ دەپ نام ئالغان. بۇرۇن بۇ يەردىكى پۇقرالار تاغنىڭ ئېتىكىدىن ماي چىقىدىغانلىقىنى بايقاپ، بۇ ماينى ئاپىرىپ چىراغ ياققان. باشقا يېزىلىقلار ماي چىقىدىغان يەرگە ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. يەنە شىخو، يەنسىخەي ئارىلىقىدىكى ساۋەن ناھىيىسىدىن يەر مومى بايقالغان، بۇنداق موم ماي ئۇچۇپ كەتكەندىن كېيىن قېپقالغان قالدۇق مايدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ياۋروپالىق ساياھەتچىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. ھازىر بۇ تاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە ئۈچ، بەش جايدا ماي كۆرۈنمىسى بار. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ پەرمەتدارىنىڭ بۇ يەرنى ئېچىش نىيىتى بولغان بولسىمۇ ئاچمىغان. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (ئىلاۋە: 1935 ـ يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىككى مۇتەخەسسىسى شىڭ دوبەن (شىڭ شىسەينى دېمەكچى — ت) نىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، بۇرغىلاپ چارلاش ئېلىپ بارغان، كۆلىمى ناھايىتى كىچىك بولغان، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مالىيىسىدە

قىيىنچىلىق بولغانلىقتىن سەرمايە سېلىشقا تەۋەككۇلچىلىك قىلمىغان. توشۇپ كېلىنگەن ماشىنا ـ زاپچاس، پولات تۇرۇبا، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرىدىغان ئۇسكۇنىلەرنىڭ (28 ـ يىلى پۈتكەن) ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ چىقىم قىلىپ تۇرغان، شىنجاڭ ئۆلكىسىدىن ئەۋەتىلگەن بىرلا زاۋۇت باشلىقى مەمۇرىي ئىشلار خىزمەتچىلىرىدىن بىر قانچە ئونىنى باشلاپ بېرىپ، خوجىلۇق ئىشلىرىغا ياردەملەشكەن، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن تەمىنلىنىدىغان ماددىي ئەشيالارنىڭ پۇلىنى شىنجاڭ ئۆلكىسى تۆلىگەن. بۇ شۇنىڭ بىلەن ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن، 1931 ـ يىلى ئەتىيازدا ماي خېلى ئوبدان چىقىپ، تەشكىل كېڭەيگەن بولسىمۇ چارىلەر بۇرۇنقى پېتى بولۇۋەرگەن.

گوڭ شۈسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات»
(1942 ـ يىلى7 ـ ئاي. مايلىق باسما)

ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇل بىردىن ئىككى ئايدا مەزكۇر كانغا كېلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ كېتىدۇ، كونىدىلىك ئىشلاردىن باش ئىنژېنېر ھەل قىلالمايۋاتقانلىرىنى تېلېگرام ئارقىلىق باش كونسۇلدىن يوليورۇق سورايدۇ، بۇ باش ئىنژېنېر ئىشلارنى تېخنىك بۆلۈم ئارقىلىق بېجىرىدۇ.

گوڭ شۈسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى كۆزدىن كۆچۈرۈشتىن دوكلات» (1942 ـ يىل 7 ـ ئاي مايلىق باسما)

شىخو نېفىت كېنى مىنگونىڭ 34 يىل (ئىلاۋە: 1935ـ

يىلى) لىرى رەسمىي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىكتە ئېچىلغان، كۆلىمى خېلى چوڭ بولۇپ، ئۈسكۈنىلىرى پۈتۈنلەي ماشىنىلاشقان، ئەڭ ئىلغار يەن - تېخنىكا بىلەن ئېچىلغان. ئۆتكەندە سوۋېتلىق كان تەكشۈرگۈچى ئىنژېنېرلار ۋە گېئولوگ، خىمىيە مۇتەخەسسىسلىرى ھەمدە باشقا تارماقلاردىن سەپلەنگەن تېخنىك خادىملار جەمئىي يۈزدىن ئاشىدۇ، ئىشچىلىرىنىڭ سانى ئۈچ مىڭغا يېتىدۇ. بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز بىرقانچە قېتىم خېلى زور سەرمايە سالغان، بىراق كېرەكلىك پولات - تۆمۈر، ماشىنىلار، تېخنىك، ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى يۆلۈك ئاپتوموبىل بىلەن توشۇپ ئەكىلىدۇ.

ئۇفېن: «شىنجاڭ كانچىلىقىنىڭ ئەھۋالى»

(شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ زاۋۇت - كان بۆلۈمى. 1946 - يىل قوليازما)

1935 - يىلى شېڭ شىسەي مېنى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىلى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى 5 مىليون روبلى قەرز بېرىش توغرىسىدىكى توختامغا ئىمزا قويۇشقا تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىر مىليونى تاشيول ياساشقا، قالغانلىرى قورال - ياراق سېتىۋېلىشقا، زاۋۇت قۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقى يەنە نۇرغۇن مۇتەخەسسىس، مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتىپ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇش، مەكتەپ، دوختۇرخانا سېلىشقا ياردەملەشتى، شۇ چاغدىلا شىنجاڭدا ئاندىن ئىقتىساد، مائارىپ، مەدەنىيەت جەھەتلەردە بەزى قۇرۇلۇشلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

بۇرھان شەھىدى: «شېڭ شىسەي شىنجاڭدا» (تارى-

خىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» 79 - قىسىم، تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1982 - يىلى 3 - ئاي).

شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۈندىن - كۈنگە قويۇقلىشىپ باردى. شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئېچىش جەھەتتە، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مۇتەخەسسىسلەرنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، كان تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى تەشكىللەپ، چارلاش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. پەقەت 1935 - يىلدىن باشلاپ، ئىلى، چۆچەك، ئالتايغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 86 ئادەم كەلدى. مايتاغدىكى نېفىت زاۋۇتىنىڭ ماشىنىلىرىنى، تېخنىكا خادىملىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقى يەتكۈزۈپ بەردى.

• بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» (تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1984 - يىل 2 - ئاي)

مايتاغدىكى نېفىت ئالامەتلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىلا بايقالغان، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قۇدۇق قېزىپ نېفىت ئالغان، زاۋۇت قۇرۇپ چەككىلىگەن بولسىمۇ، مەھسۇلاتى ئىنتايىن ئاز بولغان، بۇنى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى قۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلاشقان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى قۇرۇلۇشقا باشچىلىق قىلغان، نېفىت قېزىش، ئايرىشقا كېرەكلىك تېخنىك ماتېرىياللارنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ كىرگۈزۈپ بەرگەن.

يەنشۇاڭ: «جۇڭگونىڭ نېفىت كانلىرىدىن خاتىرە» (ئازادلىقتىن بۇرۇن ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا)

1935 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى، ئىشچىلىرى يەنە نەسىخەي ۋە مايتاغقا كېلىپ، چارلاش ئېلىپ باردى. 1936 - يىلى ئەتىيازدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن رەسمىي مايتاغ نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىل قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئىنژېنېر، مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ يۇرغىلاپ چارلاش ۋە يەر شەكلىنى ئۆلچەش، گېئولوگىيە قاتارلىق خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. 1937 - يىلى 7 - ئايدا ئۆلكە تەرەپ زاپىسى مول بولغانلىقتىن مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى قۇرۇشنى تەشكىللىدى. 1938 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن چارە تۈزۈشۈپ، ماشىنا - زاپچاسلارنى سوۋېتتىن كىرگۈزدى....

«جۇڭگو نېفىت سانائىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»
(1949 - يىلى ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا).

ئىلاۋە: مايتاغ نېفىت كېنى ئېچىلغان مەزگىلدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە يېزىلغان ماتېرىياللار بىردەك ئەمەس. شۇنداقلا ئانچە ئېنىق ئەمەس. مەلۇم بىر ئەسەرنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى نەشر قىلغان «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئىقتىسادىغا بولغان تاجاۋۇزچىلىقى» دېگەن كىتابتىن نەقىل كەلتۈرۈشىچە: «مايتاغ نېفىت كېنى مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) تىجارەت باشلىغان ھەمدە ھېچقانداق شەرتنامە ياكى توختام بولمىغان. پەقەت سوۋېت تەرەپ شېڭ شىسەي بىلەن ئېچىشنى ئاغزاكى

يوسۇندا مەسلىھەتلەشكەن. ئۇلار خۇددى ئۆز دۆلىتىدەك ئىش قىلىۋەرگەن.»

يەنە 1942 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرى-غا قويغان «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپۇبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كېلىشىمى» لايىھەسىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا: «سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمە-تى ئۆز كۈچى بىلەن، شىنجاڭنىڭ مايتاغ رايونىدا نېفىت ئىشلەپ-چىقىرىدىغان كان ھەمدە ئۆلچەر بويىچە يىلىغا 50 مىڭ توننا خام نېفىتنى چەككىلىيەلەيدىغان بىر زاۋۇتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نېفىت كومبىناتى قۇرۇپ، كېلىشىم تۈزۈشكەن ئىككى تەرەپ-تىن تەشكىل قىلىنغان مايتاغ نېفىت كومبىناتى ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى خالايدۇ...» دېيىلگەن. يەنە، 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى سو-ۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ۋەكىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە-كىلىگە ئوتتۇرىغا قويغان «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپۇبلى-كىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭخۇا مىنگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» (لايىھە) نىڭ بىرىنچى ماددىسىدا: «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپۇبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مەزكۇر كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن شەرتلەرگە بىنائەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مايتاغ رايونىدا قۇرغان نېفىت ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى ۋە ھەر يىلى 50 مىڭ توننا خام نېفىتنى چەك-كىلىيەلەيدىغان زاۋۇتنى كېلىشىم تۈزۈشكە ئىككى تەرەپتىن تەشكىل قىلىنغان «مايتاغ جۇڭگو - سوۋېت نېفىت ئىشلەپچى-

قىرىش - چەكلەش بىرلەشمە شىركىتى» گە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ...» دېيىلگەن. تۈتمنچى ماددىسىدا: «جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپ نېفىت ئىشلەپچىقىرىش چەكلەش زاۋۇتى توغرىسىدىكى مەزكۇر كېلىشىم ئىمزالانغان ۋاقىتتىن بۇرۇن سەرپ قىلىنغان خىراجەتلەرنى تەكشۈرۈپ بېكىتكەندىن كېيىن، ئەگەر شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت خەجلىگەن قىسمى جۇڭگو ھۆكۈمىتى تۆلەشكە تېگىشلىك قىسمىغا يېتىشمىسە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى مەزكۇر كېلىشىم ئىمزالانغان ۋاقىتتىن باشلاپ، ئىككى يىل ئىچىدە تۆلەپ بولۇشى كېرەك» دېيىلگەن. ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبەت خاتىرىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى يەن يۇشىن: «مەزكۇر نېفىت كېنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جابدۇقلاندۇرۇپ بولدى ھەمدە تىجارەتكە كىرىشتى»، «مەزكۇر كان 1939 - يىلدىن باشلاپ تىجارەت باشلىغان... مەزكۇر كان تىجارەتكە كىرىشىشتىن بۇرۇن شىنجاڭ ئۆلكىسى بىلەن ئاغزاكى كېلىشىم ھاسىل قىلغان دېدى...» دېيىلگەن.

2. مايتاغ نېفىت كانىنىڭ 1942 - يىلنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەۋالى

دۆلەت تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىلەردىن 40 ~ 50 كىشى، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئىنژېنېردىن تۆۋەن دەرىجىلىك خىزمەتچىلىرىدىن 140 - 150 كىشى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولۇپ 160 - 170 كىشى بار. كاندا ئىشچى بۇرا-

دەرلەردىن مىڭدىن ئوشۇق بولۇپ، خەنزۇلار، ئۇيغۇرلار ھەممىسىدىن كۆپ.

ھازىر 17 ئېغىز قۇدۇق قېزىلدى، 20-، 31-، 42 - نومۇرلۇق قۇدۇقتىن كۈنىگە جەمئىي 10 توننىدىن 30 نەچچە تونن-غىچە نېفىت چىقىدۇ، 20 - نومۇرلۇق قۇدۇق ئاساسلىق قۇدۇق بولۇپ، كاچالكا ئىشلىتىلمەيدۇ، نېفىت ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ چىقىدۇ، ھەربىر قۇدۇقنىڭ ئارىلىقى 150 مېتىر قە-لىپ بەلگىلەنگەن، ئارىلىقىنى تاغلار توسۇۋالغانلىقتىن، ئارىلىقى، 120 - 130 مېتىر كېلىدىغانلىرىمۇ بار. قېزىلغان قۇدۇقلارنىڭ نومۇرى رەت تەرتىپى بويىچە قويۇلغان ئەمەس، بۇنى گېئولوگلار ئەھۋالغا قاراپ بېكىتكەن. ھەر كۈنى كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ، كۆپ بولغاندا 10، 20 مېتىر، ئاز بولغاندا 2، 3 مېتىر قازىدۇ، بۇ يەر قاتلىمىنىڭ خاراك-تېرىگە قاراپ بولىدۇ. ھازىر بەش دانە بۇرغا ستانوكى بولۇپ، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ پار كۈچى، تەخمىنەن 300 ئات كۈچىگە تەڭ. كاندىن ئېلىنغان تەبىئىي گازنى پولات تۇرۇبا ئارقىلىق پار قازىنىغا ئەۋەتىپ، يېقىلغۇ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا 85 كىلوۋاتلىق گېنېراتورمۇ پارنى ھەرى-كەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىدۇ. نېفىت ئايرىش ئوچىقىنىڭ يېقىلغۇسىمۇ تەبىئىي گاز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ كاننى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسى خېلى ئېغىر مەسىلە. بۇرۇن ھارۋا بىلەن توشۇلغان بولسىمۇ زور ئىستې-مالغا يېتىشمەيتتى. ھازىر كۈيتۇڭ دەرياسىغا دىئامېتىرى 6 سۇڭلۇق سۇ تۇرۇبىسى ئورنىتىلىپ، كانغا 10 كىلومېتىر كې-لىدىغان يەردىن سۇ پومپىسى بىلەن ئۈزۈلمەي كەلتۈرۈلىدۇ!

....

مەزكۇر كان گېئولوگىيە جەھەتتىن مۇرەككەپ بولسـ
ىمۇ، سوۋېت ئـىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ كـۆزىتىشىچە،
ئىستىقبالدىن ئـۈمىد بـاركەن. بارلىق خىزمەتلەر ئاكتىپ
ئىشلىنىۋاتىدۇ... ھازىر نېفىت ئـايرىش ئۈسكۈنىسى بىلەن
كۈنىگە 150 توننىدىن جىق نېفىت ئايرىيالايدۇ. ئۇنىڭ نىسـ
بىتى مۇنداق:

بېنزىن 19%، كىرسىن 23%

قـالغانلىرى قـاراماي بولۇپ، پار قـازىنىغا يېقىلغۇ
قىلىنىدۇ.

نېفىت ئايرىش ماشىنىسى تۇرۇبىسىمان ھورلاندۇرۇش
ماشىنىسى بولۇپ، پـارچىلاش شەكلىدە ئـەمەس. ئەتراپتا
ماي كۆلچىكى (بۇ يەردىكىلەر ماي بېكى دەيدىكەن) دىن
بەشى بار، نېفىت، كـىرسىن، بېنزىنىنىڭ ھـەرقايسىسىدىن
1000 نـەچچە گاللون سـاقلىغىلى بـولىدۇ. مـەزكۇر كاندا
ترانسپورت ئاپتوموبىلىدىن 30 نەچچىسى بولۇپ، ماتېرىيال
توشۇپ ئـەكىلىش ۋە مايلارنى سـىرتقا توشۇپ ئەچىقىشى
ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. ئىپىتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يىل 1 - ئاي-
دىن 6 - ئايغىچە ئۆزى ئىشلەتكەنىنىڭ سىرتىـدا جـەمئىي
120 نەچچە مىڭ گاللون بېنزىن سېتىلغان. بارلىق بېنزىن
دېەن مـەھكىمىسى ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ بىر تۇ-
تاش باشقۇرۇشىغا بېرىلىدۇ. ھەر بىر گاللون ئۈچۈن ھەر-
بىي ئـىشلارغا ئـىشلىتىلسە شىنجاڭ پۇلىغا ئالتە مو ئۈچ
پۇڭ ئېلىنىدۇ، سودىغا ئىشلىتىلسە بىر يۈەن تۆت مو ئې-
لىنىدۇ. ئۈرۈمچىدە سودىغا ئىشلىتىلىدىغان بېنزىنىنىڭ سېتى-
لىش باھاسى ھەر بىر گاللونى ئىككى يۈەن. ھەنىۋا كىر-
سىن مالىيە نازارىتىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا تاپشۇ-

رولىدۇ، ئۇنىڭ باھاسىنىمۇ مالىيە نازارىتى ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىدۇ. مەزكۇر كانغا كېرەكلىك بولغان شىنجاڭ پۇلىغا كەلسەك، ئۇنى مالىيە نازارىتى ئاجرىتىپ بېرىدۇ.

گوڭشۈسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ
نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»
(1942 - يىلى 7 - ئاي، مايلىق باسمىسى)

كان ئەھۋالىدىن تەرمىلەر

(1) كان ئورنى. ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي - شىمالىغا 251 كىلومېتىر كېلىدىغان تاشيولنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە سەككىز كىلومېتىر 700 مېتىر كېلىدىغان مايتاغنىڭ جەنۇبىي تەڭرىتاغدىن 100 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتا.

(2) تەرەققىيات. بۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىدىكىلەر تاغ ئېتىكىدىكى تەبىئىي نېفىتنى ئېلىپ چىراغ ياققان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بۇ يەرنى ئېچىش مۇھاكىمە قىلىنغان، مىنگونىڭ 24 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىككى كىشى شىڭ دوبەننىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، كاننى چارلاشقا كىرىشكەن، 30 - يىلى كېڭەيتمەكچى بولغان.

(3) قۇدۇق قېزىش. ھازىر بۇرغىلاش ماشىنىسىدىن بەشى بار، تەخمىنەن 300 ئات كۈچىگە تەڭ بولۇپ، پار ئارقىلىق ماڭدۇرۇلىدۇ. 17 قۇدۇق قېزىلدى، چوڭقۇرلۇقى 700 — 1000 مېتىردىن كۆپرەك.

(4) نېفىت. ئۈچ قۇدۇقتىن نېفىت چىقتى، ھازىر كۈنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون توننىچە نېفىت چىقى-

دۇ، رەڭگىسى يېشىل قوڭۇر رەڭدە، تەبئىي گاز بىرلىكتە ئېتىلىپ چىقىدۇ.

(5) نېفىت ئايرىش. ئۈچ يىلنىڭ ئالدىدا بىر يۈرۈش نېفىت ئايرىش ئۈسكۈنىسى پۈتكەن بولۇپ، كۈنىگە 150 توننىدىن ئارتۇق نېفىت ئايرىيالايدۇ، هازىر ئۇنىڭ 15 تىن بىرىنى ئايرىيالايدۇ. ئايرىغان ماينىڭ نىسبىتى تۆۋەندىكىچە: بېنزىن 19%، كىرسىن 23%، قالغىنى قاراماي بولۇپ، يېقىلغۇ قىلىنىدۇ.

(6) كان هوقۇقى. كۆرۈنۈشتە سوۋېت ئىتتىپاقى مايتاغ نېفىت كانى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە قاراشلىق دەپ قارايدۇ، بىراق بۇ كانغا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ مەبلەغ سالغان، بۇ ئارىلىقتا ئېنىق كېلىشىم يوق، ئەمەلىي هوقۇق سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ قولىدا.

(7) مايلارنى باشقۇرۇش. بېنزىن دوبەن مەهكىمىسى هەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلىدۇ، كىرسىن مالىيە نازارىتىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ.

(8) سەرمايە سېلىش ئۇسۇلى. ئالاهىدە خىراجەتلەر، ئالايلۇق، ماشىنا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئىش هەققى چىقىمىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئاجرىتىدۇ. شۇ يەردىن سېتىۋېلىنىدىغان نەرسىلەر ۋە جۇڭگو خادىملىرىنىڭ چىقىمىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مالىيە نازارىتى چىقىم قىلىپ بېرىدۇ. هەر تەرەپنىڭ چىقارغان پۇلىنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس، مۆلچەرلىنىشچە تەخمىنەن، ئۈچ مىليون ئامېرىكا دوللىرى.

(9) بېنزىننىڭ مەهسۇلات مىقدارى. هازىر ئۈچ تونـ

شلىق غەربىي ترانسپورت ئاپتوموبىللىرىدىن 50 نىڭ نورمال يۈرۈشىنى قامدىيالىشى مۇمكىن، بۇندىن كېيىن پەيدىنپەي كۆپىيىشىنىڭمۇ ئۈمىد بار.

(10) بېنزىن باھاسى. بېنزىن غەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىلسە ھەر بىر گاللوننىڭ باھاسى ئالتەمو بەش يۈەن. سودىغا ئىشلىتىلىدىغىنىنىڭ باھاسى شىنجاڭ پۇلىغا بىر يۈەن تۆت مو.

گوڭ شۈسۇي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ
نېفىت كانىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات»
(1942 ـ يىلى 7 ـ ئاي. مايلىق باسمىسى)

ئىلاۋە: گوڭ شۈسۇينىڭ «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كانىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات» جەمئىي بەش قىسىم: 1. يولغا چىقىشقا تەييارلىنىش. 2. يول ئۈستىدە كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم. 3. نەق مەيدانىنى كۆزدىن كەچۈرۈش. 4. مەزكۇر كان ۋە غەربىي شىمالنىڭ قاتناش ترانسپورتى. 5. كان ئەھۋالىدىن تەزمىلەر... كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن كانغا كەلگەن ۋاقتى 1942 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى. ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغانلاردىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋىنڭ ۋېنخاۋ، يۈيمېن نېفىت كېنىنىڭ باش دىرېكتورى سۈن يۆچى قاتارلىقلار بار.

...... ۋىڭ ۋېنخاۋ ئۇرۇمچىدە قېلىپ، شېڭ شىسەي بىلەن شىخو مايتاغ نېفىت كېنىغا ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئىشىنى مەسلىھەتلەشكەندە شېڭ شىسەي قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋىڭ ۋېنخاۋ مەن ۋە باشقا كىشىلەر بىلەن مايتاغ نېفىت كېنىغا كەلدۇق. مەزكۇر كان ئۇرۇمچىنىڭ غەربىدىن 200 نەچچە كىلومېتر كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى

نىڭ كان باشلىقى قوشۇمچە باش ئىنژېنېرى ۋە بىر سو-ۋېت گېئولوگى بىزنى كۆتۈۋېلىپ جايلارنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇردى ھەمدە بىزگە تۈرلۈك دىئاگراممىلارنى كۆرسىتىپ، نېفىت كېنىنىڭ چارلىنىش، ئېچىلىش جەريانىدىكى ئەھۋال-لارنى چۈشەندۈردى. مەن بۇ كاندا قۇدۇق قازىدىغان بۇرغىلاش ماشىنىسىدا يۇيىمەن نېفىت كېنىدىكىدەك ئامېرى-كىدىن ئىمپورت قىلىنغان چىش چاقلىق دولقا ئىشلەتمەي، بىر قەدەر قالاق بولغان بېلىق قۇيرۇقسىمان دولقا ئىش-لىتىدىغانلىقىنى كۆردۈم. نېفىت كېنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىمۇ يۇيىمەن نېفىت كېنىنىڭكىدەك ئەمەسكەن. ئۆز ۋاقتىدا بۇ نېفىتلىك ئانچە ئۈمىدلىك ئەمەستەك، ئىستىق-بالى يۇيىمەن نېفىت كانىنىڭكىدەك ياخشى ئەمەستەك كۆرۈنگەچكە، ئۇلار بىزنى زىياپەت بېرىپ كۈتۈۋالغان ئا-رىلىقتا مەن: «ئىككى كان موسابىقىلىشايلى» دېدىم، كۆڭ-لۈمدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنى مەنسىتمىگەندەك قىلدىم، شىنجاڭغا كەلگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نېفىت كېنىغا كېرەك-لىك نېفىتنىڭ ماتېرىياللىرىنى سېتىۋېلىش ئويۇمدىنمۇ ۋاز كەچكەن ئىدىم. لېكىن مايتاغ كېنىنىڭ نېفىت ئايرىش ئۈسكۈنىلىرى ۋە ماي ساقلايدىغان باكلىرى يۇيىمەن نې-فىت كېنىنىڭكىدىن كۆپ ھەم ياخشى ئىكەن. بىز ئۇ يەر-نى ئىككى كۈن ئېكىسكۇرسىيە قىلىپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدۇق.

سۇن يۆچى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىككى قېتىم شىنجاڭغا بېرىشتىن خاتىرىلەر» («تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» نىڭ 84 - قىسمى تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى 1982 - يىل 12 - ئاي.)

3. نېفىت كېنىنىڭ تەشكىلى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلىرى

تەشكىل ئىككى قىسىمغا ئايرىلاتتى، بىر قىسمى، باشقۇرىدىغان قىسمى بولۇپ، كۆپىنچىسىگە جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى خادىملار مەسئۇل ئىدى. يەنە بىر قىسمى تېخنىك قىسمى بولۇپ، كۆپىنچىسىگە سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خادىملار مەسئۇل ئىدى، سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىلەردىن جەمئىي 120 كىشى ...... جۇڭگو تەۋەلىكىدىكىلەردىن 54 كىشى...... ئىشچىلاردىن جەمئىي 776 كىشى بولۇپ، ھەممىسى جۇڭگو تەۋەلىكىدىكىلەردىن.

4. قۇدۇق مەيدانى

1. ئۈسكۈنىلەر: بۇرغا ستانوكىدىن چوڭ ـ كىچىك بولۇپ، جەمئىي 11 ى بار، ئىشلەتكىلى بولىدىغىنىدىن ئاران سەككىزى بار، چوڭقۇر بولغاندا 1800 مېتر قازالايدۇ. 80 ئات كۈچىگە تەڭ پارقازاندىن 16 سى بار. 80 ئات كۈچىگە تەڭ دىزېل ماتوردىن ئۈچى بار. ياغاچ ۋىشكىدىن ئىككىسى، تۆمۈر ۋىشكىدىن چوڭ ـ كىچىك بولۇپ 12 سى بار. باشقا دولتا، كالون، سېغىزلىق ئېرىتمە ناسوسى، سېغىزلىق ئېرىتمە ئارىلاشتۇرۇش ماشىنىسى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەر خېلى تولۇق، قۇدۇق ئاغزىنى كونترول قىلىدىغان ئۈسكۈنىلەر ئانچە تولۇق ئەمەس، ھازىر ساقلىنىۋاتقان بۇرغىلاش ماتېرىياللىرى ئامېرىكا دوللىرى ھېسابىدا بىر مىليون 350 مىڭ دوللارغا باراۋەر كېلىدۇ. 12 ئېغىز قۇدۇق قازغىلى بولىدۇ.

2. قۇدۇقلارنىڭ تومۇمى ئەھۋالى؛ جەمئىي 33 قۇدۇق بولۇپ، جەمئىي چوڭقۇرلۇقى 15 مىڭ 838 مېتىر، نېفىت ئەڭ كۆپ چىققان 39 ـ قۇدۇق، قوشۇمچە جەدۋەل تۆۋەندىكىچە

قۇدۇق نومۇرى	قۇدۇق ئېغىزىنىڭ ئېگىزلىكى (مېتىر)	ئىش باشلىغان ۋاقتى		ئىش توختىغان ۋاقتى		قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى (مېتىر)	نېفىت قاتلىمى ئورنى (مېتىر)	ھازىرقى كۈنلۈك مەھسۇلات (توننا)	ئىزاھات
		يىل	ئاي	يىل	ئاي				
c_2	823.1	28	ئەتىياز	28	ياز	100+	100+		كېرەكسىز بولدى
33	830.5	28	ياز	29	ئەتىياز	27+	270+		〃
13	837.3	29	كۈز	30	〃	603	580	580	〃
18	852.5	29	قىش	31	10	1030	400		

		يوق	320	كۆز	30	ئەتىياز	30	787	19
	0.3	540	588	12	30	6	30	858	30
	12.5	690	730	2	31	9	30	874.3	20
	705	730	749	5	31	2	31	886.5	42
	ناھايىتى ئاز	740	864	5	31	2	31	886	41

قۇدۇق نومۇرى	قۇدۇق ئېغىزىنىڭ ئېگىزلىكى	ئىش باشلىغان ۋاقتى		ئىش توختىغان ۋاقتى		قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى (مېتىر)	نېفىت قاتلىمى ئورنى (مېتىر)	ھازىرقى كۈنلۈك مەھسۇلاتى (توننا)	ئىزاھات
		يىل	ئاي	يىل	ئاي				
37	865	31	3	31	6	611	600	5.5	
36	874	31	6	31	11	696	650	5.5	
44	874	31	7	31	9	735			735 مېتىردا گاز قاتلىمى بولغاچقا ۋاقتىنچە توختىتىلغان
40	898	31	1	31	7	1017	900+		كېرەكسىز بولدى
39	871.9	31	7	32	1	807	673	35	1932 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى نېفىت چىققان
43	898	31	8			540			قېزىلىۋاتىدۇ
8	857.4	31	12						//

21	877.6	31	2	31	12	1453	320+	بەك ئاز	
B_3	870	28		32		320	285	گاز	پۈتۈنلەي گازچىقىدۇ
17	859	29	10	30	3	320	320	گاز	〃
كىچىك قۇدۇق 14 ئېغىز		29	ئەتىياز	29	قىش	300～200	200 مېتىر تۆۋەنرەكتە.	0.15	14 قۇدۇقنىڭ ھەممىسى كېرەكسىز بولمىدىغان ۋاقىتتا يەتتى

* قۇدۇق ئاغزىنىڭ ئېگىزلىك ئۆلچىمى جۇڭگو دېڭىز يۈزىگە سېلىشتۇرۇلغان. قۇدۇق كان رايونىنىڭ بىر خەرىتىسىدە كۆرسىتىلگەن ئېگىزلىك نۇقتىسىغا ئاساسەن ھېسابلانغان.

3. نېفىت چىقىدىغان قۇدۇق سانى ۋە مەھسۇلاتى: 30 ـ، 20 ـ، 42 ـ، 41 ـ، 37 ـ، 36 ـ، 39 ـ قۇدۇق قاتارلىق يەتتە ئېغىز قۇدۇقتىن نېفىت چىقىدۇ، ھەر كۈنى 55 تونىنا نېفىت چىقىدۇ. ئەگەر يېڭىدىن ئون قۇدۇق كۆپەيتىلسە، 1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى كۈنىگە چىقىدىغان مەھسۇلات ~~150 تونىنغا~~ يېتىدۇ.

5. نېفىت ساقلاش ۋە ئاققۇزۇش

قۇدۇق مەيدانىدا نېفىت ساقلايدىغان باكتىن ئىككىسى بار. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىن ئىككىسى بولۇپ، جەمئىي تۆت باك بار. 1400 تونىنا نېفىت ساقلىغىلى بولىدۇ. ئالتە سۆڭلۈك نېفىت ئاققۇزۇش تۇرۇبىسىدىن 2500 مېتىر بولۇپ، ھەر كۈنى 6000 تونىنا نېفىت ئاققۇزغىلى بولىدۇ.

6. نېفىت ئايرىش زاۋۇتى

1. ئۈسكۈنىلەر ۋە ئىقتىدارى: نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا يېڭى ـ كونا پېچتىن بىردىن بار.

يېڭى زاۋۇت — ئۈسكۈنىسى مۇكەممەل بولۇپ، قۇدۇق رايونىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە، ئەڭ يېقىن نېفىت

قۇدۇقنى بىر كىلومېتىردەك كېلىدۇ، يېڭى تىپتىكى پولات تۇرۇبىلىق ھورلاندۇرۇش قازىنىدىن بىرسى بولۇپ، تۇرلۇك قۇرۇلمىلار ھەممىسى ئاپتوماتىك باشقۇرۇلىدۇ، نېفىت چەككىلەشكە كېتىدىغان ئادەم كۈچى ناھايىتى ئاز، نېفىت ساقلاش، توشۇش ئورۇنلاشتۇرۇش خېلى مۇۋاپىق، ھەر 24 سائەتتە كۆپ بولغاندا 55 مىڭ گاللون نېفىت ئايرىيالايدۇ، 20 مىڭ گاللوندەك بېنزىن، 10 مىڭ گاللوندەك كىرسىن ئىشلەپچىقىرالايدۇ، قالغىنى يېقىلغۇ قىلىنىدۇ.

كونا زاۋۇت — تاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە، 5-قۇدۇققا يېقىن، ئۈسكۈنىلىرى بىر قەدەر ئاددىي، جابدۇقلىرى كونا ئۈزۈلدۈرۈپ ھورلاندۇرىدىغان قازاندىن بىرسى بولۇپ، ھەر كۈنى 1800 گاللون نېفىت ئايرىيالايدۇ.

يۇقىرىدىكى ئىككى گۇرۇپپا يېڭى - كونا نېفىت قازىنى ھەر كۈنى 150 توننىدىن 240 توننىغىچە نېفىت ئايرىيالايدۇ. كۈنىگە 21 توننا بېنزىن، 11 توننا كىرسىن ۋە يېقىلغۇ مايدىن 23 توننا ئىشلەپچىقىرالايدۇ.

2. مەھسۇلات سۈپىتى: نېفىت - ئارىلاش ئاساسلىق بولۇپ، قارا رەڭلىك، سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى 0.8128 دىن 0.8377 گىچە، بېنزىن تەركىبى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40% 38، كىرسىن 20%، يېقىلغۇ ماي 42%، بېنزىن- رەڭسىز، سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى 0.7685 دىن 0.7715 غىچە.

7. باشقا ئۈسكۈنىلەر

1. لابوراتورىيە: لابوراتورلۇق خىزمىتى تەتقىقات، خىمىيىلىك ئانالىز، ئېلېكترلىك تەكشۈرۈش، قۇدۇق ئاس-

تىدا ئوق ئېتىش قاتارلىق تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇسكۇنىلىرى خېلى تولۇق.

2. ماشىنىسازلىق زاۋۇتى: ئۇسكۇنىلىرى مۇكەممەل، ئىنچىكە زاپچاسلىرى زىيادە مۇرەككەپ بولغاندىن باشقا ھارلىق سەپلىمىلەرنى ياساش ۋە ماشىنىسازلىق رېمونت خىزمەتلىرىنىڭ ھەممىسىگە ماسلىشالايدۇ.

3. سۇ پونكىتى: كۆيتۈك دەرياسىنىڭ يېنىدا كان رايونىنىڭ غەربىگە 7 ـ 8 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە سۇ پونكىتى بار. ئات كۈچى 65 بولغان دىزېل ماتوردىن بىرى بولۇپ، كۈنىگە 600 توننىدەك سۇ چىقىرالايدۇ.

4. ئېلېكتر ئىستانسىسى $27.5K_w$ ۋە $84K_w$ لىق ئۆزگىرىشچان ئېلېكترلىك گېنېراتورنىڭ ھەر قايسىسىدىن بىرى بار، بۇنىڭدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن توشۇپ كېلىنگەن $150K_w$ لىق گېنېراتوردىن بىرسى بولۇپ، تېخى جابدۇقلانمىغان.

5. ترانسپورت ۋە ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى: ئاساسلىق ترانسپورت لىنىيىسى ئۈرۈمچى ـ تارباغاتاي لىنىيىسى بولۇپ، ئاخىرقى نۇقتىسى قومۇشلۇقتا، كانغا 386 كىلومېتىر كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا تۇتـشىدۇ. ئاساسلىق ترانسپورت قوراللىرى چوڭ ـ كىچىك بولۇپ، ھەر خىل ئاپتوموبىللاردىن 30 نەچچىسى بار، يەككە لىنىيىگە 4 كۈندە بىر قېتىم بارىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە قوشۇمچە ترانسپورت ئىقتىدارى سۈپىتىدە تۆت هارۋا بار، ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتىدىن بىرسى بار.

(8) ماتېرىيال ۋە مەھسۇلات

1. بۇنىڭدىن بۇرۇن (1925 ـ يىلدىن 1931 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە) جەمئىي 9650 توننا تېخنىكا ماتېرىيال تو-

شۇپ كىرىلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە ماشىنا زاپچاسلىرى كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

2. مەھسۇلاتلارنى قاچىلاش ـ ساقلاش: ھازىر بېنزىن باكىدىن بەشى، كىرسىن باكىدىن تۆتى، يېقىلغۇ ماي باكىدىن ئىككىسى بولۇپ، جەمئىي 11 باك بار، جەمئىي 2500 توننا ماي سىغىدۇ، مۆلچەرىمىزچە 1932 ـ يىلى يېڭىدىن سەككىز باك ئورنىتىلسا جەمئىي 19 بولىدۇ، جەمئىي 4500 توننا ماي سىغىدۇ.

3. مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى ۋە ئۇنىڭ تەقسىملىنىشى: مەزكۇر زاۋۇتنىڭ مەھسۇلاتى ۋە ئۇنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ باش ئىنژېنېرى مەخپى تۇتىدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 1931 ـ يىلى بىرىنچى ئايدىن يەتتىنچى ئايغىچە بولغان مەھسۇلات ۋە ئۇنىڭ تەقسىم قىلىنىش سانىغا قارىغاندا يەتتە ئاي ئىچىدە جەمئىي 10 مىڭ 577 توننا بېنزىن، 873.4 توننا كىرسىن ئىشلەپچىقىرىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇلغان بېنزىن 62.1% نى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىگە بولغىنى 22.1% نى، ئۆزى ئىشلەتكىنى 15% نى ئىگىلەيدۇ، كىرسىندىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇلغىنى 3.7% نى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىگە بولغىنى 63.5% نى، ئۆزى ئىشلەتكىنى 33% نى ئىگىلەيدۇ.

9. ھېساباتنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشى

جۇڭگو تەرەپنىڭ باشقۇرىدىغىنى پەقەت باشقۇرۇش خىراجىتى ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەبلەغ ھېساباتى بولۇپ،

قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ باشقۇرىدۇ، قەرز ئامانەت ئىشلىرىنىڭ ھېساباتىنى ھەر قايسىسى ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلىدۇ.

10. مال ــ مۈلكىنىڭ تەخمىنى سانى (گوكېچۇەن قاتارلىقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەخمىنى مۆلچەرىگە ئاساسلانغان).

شىنجاڭ پۇلىغا تەخمىنەن 3 مىليون 324 مىڭ 420 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286.60 يۈەن. بۇنىڭ ئىچىدە قۇدۇق قۇرۇلۇشى، بۇرغىلاش ماشىنىسى ۋە ئۈسكۈنىلەر كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ،

11. سەرمايە

سوۋېت تەرەپنىڭ سەرمايىسى: شىنجاڭ پۇلىغا 2 مىليون 62 مىڭ 9.51 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286.60 يۈەن.

جۇڭگو تەرەپنىڭ سەرمايىسى: شىنجاڭ پۇلىغا 3 مىليون 766 مىڭ 795.81 يۈەن.

ھازىرقى مال مۈلۈك جەمئىي: شىنجاڭ پۇلىغا 5 مىليون 828 مىڭ 805.32 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286.60 يۈەن.

12. قوشۇمچە ئىشلار

1. دېھقانچىلىق مەيدانى: مەبلىغى 300 مىڭ يۈەن،

كۆلىمى 45 جۇڭگو موسى، مۇستەقىل باشقۇرۇلىدۇ.

2. كۆمۈر خۇمدىنى، خىش خۇمدىنى، ھاك خۇمىدىنى ۋە ياغاچچىلىق زاۋۇتى قاتارلىقلار.

3. ئولتۇراقلىق ئۆي، دوختۇرخانا، مەكتەپ، سودا كوپىراتىپ، كۇلۇب قاتارلىقلار بار.

13. بۇرغىلاش تەنتەرخىگە مۆلچەر

جەمئىي قېزىلغان قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 15.830 مېتىر، ھەر بىر مېتىرنىڭ تەننەرخى شىنجاڭ پۇلىدا 140 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىدا 50 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىدا سۇندۇرغاندا جەمئىي 93.8 يۈەن.

«شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كانىنى تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ قىستۇرمىسى»

ئىلاۋە: مەزكۇر «تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ قىستۇرمىسى» دىن قالدۇرۇپ قويۇلغىنى (1) ئورنى، (2) نېفىتلىكنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى. ئاپتورى ۋە ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. مەزمۇنىدىن پەرەز قىلغاندا، يېزىلغان ۋاقتى 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن بولۇشى مۇمكىن. «قۇدۇقلارنىڭ ئەھۋالى جەدۋىلى»دە 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى 39 - نومۇرلۇق قۇدۇقتىن نېفىت چىققانلىقىنىڭ خاتىرىلەنگەنلىكى بۇنىڭ دەلىلى، باشقا ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئاپتور گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بايلىق مەنبە كومىتېتى ئەۋەتكەن تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ دوكلاتىنى تەكلەردىن بولۇشى ئېھتىمال. بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ 1942 - يىلى 12- ئاينىڭ 31- كۈنى

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە ئەۋەتكەن ئا-
لاقىسىغا ئاساسلانغاندا، «گوكېچۈەن، شۇ خۇگېبىڭ قاتارلىق بەش
كىشى ئۈسكۈنىلەرگە باھا قويۇش ئىشى ئۈچۈن ئەۋەتىلدى،
بۇلار 11- ئاينىڭ باشلىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ شىنجاڭ-
غا قاراپ يولغا چىقىپ، شۇ ئايدا مايتاغ كان مەيدانىغا
يېتىپ بارىدۇ» دېيىلگەن.

مەزكۇر ماتېرىيالدىكى 1942 - يىلى 1- ئايدىن 7- ئاي-
غىچە 10577 توننا بېنزىن ئىشلەپچىقىرىلدى دېگەندە خاتالىق
بار. ماتېرىيال ئىچىدە تىلغا ئېلىنغان بېنزىننىڭ ئايرىۋېلى-
نىش نىسبىتى 38 40% بويىچە سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا، 10577
توننا بېنزىن ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 26442 — 27834 توننا
نېفىتنى پىششىقلاپ ئىشلەش، كۈنلۈك مەھسۇلات 126~133
توننا بولۇش كېرەك. ماتېرىيالدا خاتىرىلەنگەن كۈنىگە ئىش-
لەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلات 55 توننا بىلەن سېلىشتۇرغاندا
پەرق خېلى چوڭ، شۇڭا «توننا» دېگەن «تۇڭ» دەپ تۈزىتى-
لىشى كېرەك.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئېچىلغاندىن بۇيان 30
نەچچە قۇدۇق قېزىلدى، بۇنىڭدىن ئاران تۆت، بەشىدىن
نېفىت ئوبدان چىقتى، قالغانلىرىدىن نېفىت ئاز چىقتى
ياكى گازلا چىقتى، يا بولمىسا كېرەكسىز بولۇپ كەتتى.

بۇرغىلاش ئۈنۈمى تەخمىنەن سەككىزدىن بىر بولدى،
يەنى سەككىز قۇدۇق قازسا بىرسى مۇۋەپپەقىيەتلىك بول-
دى، بۇ 30 نەچچە قۇدۇقنى تارقىلىشى بويىچە ئۈچ رايون-
غا ئايرىشقا بولىدۇ. بىرى شىگو رايونىدىكى 4-، 33-، 13-
ۋە 18- قۇدۇقلار بولۇپ، ئانتىكلىنال قاتلامنىڭ چوققىسىغا

جايلاشقان، ئەڭ چوڭقۇرى 1000 مېتىردەك كېلىدۇ. قۇدۇقتا كۆرگىلى بولىدىغىنى سۆسۈن رەڭ ۋە يېشىل رەڭ سىلانىس جىنسىنى ئاساس قىلىدۇ، نېفىت ناھايىتى ئاز چىقىدۇ، بىراق گاز كۆپ چىقىدۇ (ھازىر ھەممىسى توختاپ كەتتى). گاز چىقىدىغان قاتلامنىڭ تەپسىلى ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس. يەنە بىرى، نەنگونىڭ شىمالىي رايونى بولۇپ، 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 5 ـ، 7 ـ، 8 ـ، 9 ـ، 10 ـ، 11 ـ، 12 ـ، 17 ـ قۇدۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆپىنچىسى خېلى تېيىز، چوڭقۇرلۇقى 100 مېتىردىن 300 نەچچە مېتىرغىچە، ھەممىسىدىن دېگۈدەك گاز چىقىۋاتىدۇ، لېكىن نېفىت ناھايىتى ئاز چىقىدۇ، ھازىر تەگدىن تولىسى تاقىلىپ قالدى، يەنە بىرى نەنگونىڭ جەنۇبى رايونى بولۇپ، 20 ـ، 36 ـ، 37 ـ، 39 ـ، 40 ـ، 41 ـ، 42 ـ، 44 ـ قۇدۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، چوڭقۇرلۇقى ئالتە، يەتتە يۈز مېتىردەك كېلىدۇ، ئەڭ چوڭقۇرى (40 ـ قۇدۇق) 1017 مېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 20 ـ، 37 ـ، 42 ـ قۇدۇقتىن نېفىت ئەڭ ئوبدان چىقىدۇ، ھەر كۈنى 30 تونna ئۆپچۆرىسىدە (مەزكۇر ماتېرىيالنى يېزىۋاتقىنىمىزدا 39 ـ قۇدۇقتىن كۆپلەپ نېفىت چىققانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم) نېفىت چىقىپ، مەزكۇر زاۋۇتنىڭ ئاساسلىق نېفىت مەنبەسى بولۇپ قالدى. نېفىت قاتلىمىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى توغرىسىدا بۇرغىلاپ چارلاش خاتىرىسى بولمىغاچقا ئۇنى تەپسىلىي ئۇققىلى بولمىدى، لېكىن زىيارەت قىلىپ بىلىشىمچە، نەنگونىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىكى نېفىت قاتلىمى يەر ئۈستىدىن 600~700 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە، تاغ جىنسى شېغىل بولۇپ، قېلىنلىقى ئىككى مېتىردىن تۆت مېتىرغىچە، لېكىن قېلىنلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى كۆپ بولۇپ، قاتلام ئور-

نىنى پەرق ئېتىش ناھايىتى تەس.

مايتاغ نېفتلىكىنىڭ نېفت قاتلىمى ھەم نېپىز ھەم رەتسىز بولۇپ، ھەر بىر قۇدۇقتىن چىقىدىغان نېفت مىقدارى ناھايىتى ئاز، نېفتنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىردىنبىر چارىسى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يېڭىدىن جىق نېفت قۇدۇقى قېزىش، تاما - تاما كۆل بولار دېگەندەك بىر قۇدۇقتىن كۈنىگە 20 تۇننا نېفت چىقسا 20 قۇدۇقتىن كۈنىگە 400 تۇننا نېفت چىقىدۇ.....

....

نېفت تەركىبىدىكى بېنزىن ئادەتتە 35% ئۆپچۆرىسىدە، لېكىن بەزىدە 40% گە يېتىدۇ (مەسىلەن: 36 - قۇدۇقتىن شۇنداق نېفت چىقتى). كىرسىن ئادەتتە 43%، نېفتنىڭ ئېقىش نۇقتىسى تۆۋەن بولغاچقا، قىشتا ئاسان توڭلاپ قالمايدۇ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ سۈپىتى ياخشى، كۆپلەپ ئېلىۋالمىسا بولمايدىغان نېفت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مايتاغدىكى نېفت قۇدۇقلىرىنىڭ ھەممىسىدىن كۆمۈر گازى چىقىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە نەنگوتىڭ شىمالىي رايونىدىكى قۇدۇقلاردىن ئەڭ كۆپ چىقىدۇ؛ شىكو ئانتىكلىنال قاتلىمىنىڭ چوققىسىغا جايلاشقان بولۇپ، گاز مول چىقىدىغان رايونلار بولۇشى ئېھتىمال. ھازىر ھەر قايسى قۇدۇقلاردىن چىقىدىغان كۆمۈر گازى پار قازىنىغا قالاشقىلا ئىشلىتىلىدۇ، كۆمۈر گازىنىڭ خىمىيىلىك تەركىبى ئانالىز قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن ئېنىق ئەمەس.

خۇاڭ جىچىڭ: «شىنجاڭنىڭ شىخو مايتاغدىكى نېفت ۋە كۆمۈر گاز ياتىملىرى توغرىسىدا ئىزاھاتنامە» (1943 - يىل 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مايلىق باسمىسى)

ئېلاۋە: 1942 ـ يىلى 10ـ ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ
ھايلىق مەنبە كومىتېتى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن
مايتاغ نېفىت كېنىنى بىرلىشىپ ئېچىش، گېئولوگىيىلىك تەك-
شۈرۈش دۈيى ۋە قۇرۇلۇش تەكشۈرۈش دۈيى ئەۋەتىپ ماي-
تاغدا ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا سۆھبەت
ئۆتكۈزمەكچى بولغان. گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش دۈيىنىڭ
دۈيجاڭى خۇاڭ جىچىڭ، دۈي ئەزاسى ياڭ جۇڭجيەن، چېڭ
يۈچى، جۇ زوگجۇن، شيا مىنيەن، ۋىڭ ۋېنبو ئىدى. خۇاڭ جى-
چىڭ قاتارلىقلار 11ـ ئاينىڭ 28ـ كۈنى مايتاغقا كېلىپ، 1ـ
ئاينىڭ 18ـ كۈنى ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەتتى. 2 ـ ئاينىڭ 1ـ
كۈنى خۇاڭ، ياڭ، چېڭ، جۇلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۇچا
مىس بۇلاقتىكى، ئاقسۇ كونىشەھەر تاغلاقتىكى نېفىت ئالامەتلى-
رىنى تەكشۈرۈشكە باردى.

قۇدۇقلارنىڭ مەھسۇلات مىقدارى سوتكىسىغا 110 تون-
نىا ئۆرچۈرىسىدە.
«مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باش-
لىقى ۋىن زىجۇننىڭ شىنجاڭ مالىيە نازارىتىگە يوللىغان
دوكلاتى» (1943 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى)
مايتاغ دېگەن يەردىكى مايبۇلاق ۋە تەبىئىي گاز-
خېلى بۇرۇنلا شۇ يەردىكى ئاھالىلەر پىششىق بىلىدۇ.
1935 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى بۇ يەرنى بۇر-
غىلاپ چارلاشنى قارار قىلىپ، 1938 ـ يىلدىن باشلاپ
سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياللانغان ئىنژېنېرلار يېتىپ كەلگەن
ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن توشۇپ كەلگەن ماشىنىلارنى
قۇراشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، نېفىتلىكنى ئېچىشنى باشلى-

غان. گېئولوگىيە جەھەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى ئانتىكلىنالنىڭ شەرقىدىكى چوققىسىنى تاللاپ بۇرغىلاپ چارلاشنى باشلىغان. دەسلەپتە، مەركىزىي قىسىمدا تېيىز بۇرغىلاش ئېلىپ بېرىپ، بىر ئىككى يىل ئىچىدە جەمئىي 15 ئېغىز قۇدۇقنى، يەنى 1-، 2-، 3- يېڭى 3-، 4-، 5-، يېڭى 5-، 7-، يېڭى 7-، 9-، 10-، 11- ۋە 12- قۇدۇققا ئوخشاش قۇدۇقلارنى قازغان، چوڭقۇرلۇقى ئادەتتە 200 مېتىردىن 300 مېتىرغىچە، 5- نومۇرلۇق قۇدۇق ئەڭ تېيىز بولۇپ 120 مېتىر، 12- نومۇرلۇق قۇدۇق ئەڭ چوڭقۇر بولۇپ 360 مېتىر بولغان، مۇشۇنىڭدەك قۇدۇقلاردىن دەسلەپتە نېفىت خېلى كۆپ چىققان بولسىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي قۇرۇپ كەتكەن، كۆپچىلىك قۇدۇقلاردىن گاز ناھايىتى كۆپ چىققان، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قانچە قۇدۇقنى تەكشۈرگەندە، گاز چىقىسىمۇ قۇرۇپ كەتمىگەن، مەسىلەن: يېڭى 3- قۇدۇقنى ئاساس قىلغان گاز قۇدۇقىنىڭ گازى يېقىلغۇ قىلىنغان، 12- قۇدۇقتىن كۆپلەپ گاز چىقىپ، كۆلچەكتىن سۇ ئېتىلغاندەك چىققان.

شەرقىي چوققىنى بۇرغىلاپ چارلاشنى ئېچىشنىڭ بىرىنچى مەزگىلى دېيىشكە بولسىمۇ، نەتىجە رازى بولغۇدەك بولماي، باشقا يەرنى تاللاپ، سىناپ چارلىغان. 1939 - يىلى شىگودىن 4c - قۇدۇق ۋە 33 - قۇدۇقنى قازغان، 1940 - يىلى شۇ يەردىن يەنە 13 - ۋە 18 - قۇدۇقنى قازغان، قۇدۇقلار بۇرۇنقىدىن چوڭقۇر بولۇپ، 800 مېتىرغا يەتكەن ياكى ئۇنىڭدىن ئاشقان، نەتىجىدە گاز كۆپ چىقىپ، ئاز مىقداردا نېفىت چىققان، بۇنىڭدىن كىشى تەس رازى بولىدۇ، بۇ ئېچىشنىڭ 2 - مەزگىلى بولغان.

1941 ـ يىلى ۋە 1942 ـ يىلى چوڭقۇر قازىدىغان
بۇرغىلاش ماشىنىسى كانغا كەلگەندىن كېيىن 3 ـ مەزگىل ـ
لىك خىزمەت باشلانغان. بۇرغىلاپ چارلاش ئورنى شىگو ـ
نىڭ جەنۇبىدىكى ئانتىكلىنالىنىڭ مەركىزىدىن يىراق جاي ـ
دا. بىر يىل ئىچىدە جەمئىي سەككىز قۇدۇق يەنى، 30 ـ،
20 ـ، 40 ـ، 42 ـ، 41 ـ، 37 ـ، 36 ـ ۋە 39 ـ قۇدۇق
قېزىلغان بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 360 مېتىردىن (3 ـ قۇدۇق)
864 مېتىرغىچە (41 ـ قۇدۇق)، ئەڭ چوڭقۇرى 1017 مېتىرغا
(40 ـ قۇدۇق) يەتكەن. قۇدۇقلاردىن ھەم گاز ھەم نېفىت
چىققان، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قانچىسىدىن دەسلەپتە كۈن ـ
ىگە 30 ــ 40 تونىنا نېفىت چىققان، لېكىن بىرەر ئىككى
ئايدىن كېيىن ئادەتتە ھەممىسىنىڭ مەھسۇلاتى ئازىيىپ
كەتكەن. نېفىت قۇمى يەر يۈزىدىن 600 ــ 700 مېتىر چوڭ ـ
قۇرلۇقتا، جەنۇبىي جىلغىدىكى قۇدۇقلارنىڭ تەپسىلاتى
تۆۋەندىكىچە:

30 ـ نېفىت قۇدۇقى، چوڭقۇرلۇقى 560 مېتىر، بۇ
چوڭقۇرلۇقتا بىر قانچە قېتىم گاز پارتلاپ، كالوننى يېرى ـ
ۋېتىپ، تېخنىكا جەھەتتە قىيىنچىلىق پەيدا قىلغان، قۇدۇق ـ
نىڭ جىسمىنى ئاشۇرغاندىن كېيىن گاز ئازلاپ، مۇشۇ
ئەتراپتىكى يېرىقلاردىن سىرغىپ چىققان.

يۇ قاتارلىقلار مايتاغدىكى چاغدا (1942 ـ يىلدىن
1943 ـ يىلغىچە) نېفىت ئايرىش زاۋۇتى دائىرىلىرى جەنۇ ـ
بىي جىلغىغا قاراپ يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقان، يۇ قاتار ـ
لىقلار كاندىن ئايرىلغاندىن كېيىن 50 ـ قۇدۇقنى ئىچىش ـ
قا كىرىشكەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە 43 ـ قۇدۇقمۇ پۈتكەن.
قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى، مەھسۇلات مىقدارى قاتار ـ

لىقلارنىڭ جەدۋەلى تۆۋەندىكىچە:

قۇدۇق نومۇرى	بۇرغىلاش باشلانغان ۋاقتى	بۇرغىلاش توختىغان ۋاقتى	قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى	مەھسۇلاتى
15	1938 - يىلى ئەتىياز	40-يىلى قىش	200.3	مۇھىم ئەمەس
4	39-يىلى ئەتىياز	39 - يىلى ياز	100	يوق
33	39 - يىلى ياز	40-يىلى ئەتىياز	270	″
13	40 - يىلى كۈز	41-يىلى ئەتىياز	603	″
18	40 - يىلى قىش	42.10	1030	″
19	41-يىلى ئەتىياز	41-يىلى كۈز	378	″
30	41.6	41.12	560	0.3 توننا
20	41.9	42.2	730	3.0 ″
42	42.2	42.5	749	ئىنتايىن ئاز
41	42.2	42.5	864	7.0 توننا
37	42.2	42.6	611	5.0 ″
36	42.6	42.11	655	يوق
44	43.7	42.9	735	″
40	42.1	42.7	1017	″
39	42.7	43.1	807	
43	42.8		540	
8	42.12		88	
21	42.2	42.11	1453	ئىنتايىن ئاز
بېكى 3-	39		320	گاز
17	40.10	41.3	367	گاز

Altuncy

يۇ قاتارلىقلار نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى چاغدا نې‑فىتنىڭ مەھسۇلات مىقدارى كۈنىگە 30 ــ 40 توننا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 20 ـ، 42 ـ ۋە 37 ـ قۇدۇقتىنلا 30 توننا چىققان. 1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن باشلاپ 39 ـ قۇدۇقتىن نېفىت چىققان، دەسلەپتە مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، كۈنىگە 40 توننىغا يەتكەن، مەزكۇر نېفىتلىكنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتى جەمئىي 70 ــ 80 توننا بولغان، لېكىن بۇ رېكورت ئۇزۇن داۋاملاشماي، تېزدىنلا چۈشۈپ كەتكەن.

نېفىت ئايرىش خىزمىتىنى ئىنژېنېرلار مەخپىي ئىشلىگەن. ئىشلەتكەن ئۇسۇلى ۋە ماشىنىلىرى ئىنتايىن زامانىۋىيلاشقان بولۇپ، نېفىت ئايرىشتا ئەڭ چوڭ سىغىمى كۈنىگە 240 توننىغا (نېفىت) يەتكەن، چەككىللەشتە ئەڭ مۇۋاپىق سىغىمى كۈنىگە 170 توننا بولغان. بۇنىڭدىن نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ سىغىمىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىغا قاراپ ئانچە چوڭ بولۇپ كېتىشكە بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر قايسى قۇدۇقلاردىن بىر ئايدا چىققان نېفىتنى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى 4 ـ 5 كۈندىلا ئايرىپ تۈگىتىدۇ. شۇڭا نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ھەر ئاينىڭ كۆپىنچە چاغلىرىدا بوش قالىدۇ. جەنۇبىي جىلغىدا بىر كونا تىپتىكى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بولۇپ، سىغىمى كۈنىگە ئالتە توننا ئىدى.

خۇاڭ جىچىڭ: «شىخو مايتاغ نېفىت كېنى» (قوليازما، يىلى ئېنىق ئەمەس).

جەمئىي 30 نەچچە يەردە نېفىت قۇدۇقى بۇرغىلاپ چارلانغان، ئۇنۇمى ياخشىراقىدىن تۆتتەك يەردە بار ئىدى. قازغان چوڭقۇرلۇقى ئەڭ چوڭقۇر يېرىنىڭ 1500 مېترغا يەتكەن، نېفىت قۇدۇقىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىدىن هايۋاناتلارنىڭ تاشقا ئايلانغان جىنسىنى بايقىغان، بۇنى ئىچى كاۋاك بۇرغا تۇرۇبىسى ئىچىدىن چىقىرىۋالغان، بۇنىڭ ئىچىدە بۇرمىسىمان تاشقا ئايلانغان جىنس ئەڭ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، قالغاچ تېشى، مارجان تېشى قاتارلىقلار بار ئىدى.

مىنگونىڭ 1931 ـ يىلى هەر سوتكىدىكى ئومۇمىي مەهسۇلات مىقدارى 200 نەچچە توننىغا (جۇملىدىن كىرسىن ۋە بېنزىن، نېفىت بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس) يەتكەن.

ۋۇفېن: «شىنجاڭ كانچىلىقىنىڭ ئەهۋالى» (1946 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى قول يازما).

ئىلاۋە: ۋۇفېن ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ زاۋۇت كان بۆلۈم خادىمى.

.... 27 ـ يىلى (ئىلاۋە: 1938 ـ يىلى) دىن 29 ـ يىلغىچە 1، 2، 3، يېڭى 3ـ، 4ـ، يېڭى 4ـ، 5ـ، يېڭى 5ـ، 6ـ، 7ـ، يېڭى 7ـ، 9ـ، 10ـ، 11ـ، 12ـ قۇدۇق بولۇپ، جەمئىي 15 قۇدۇق قېزىلغان، بۇ قۇدۇقلار مەركىزىي لېنىيىنىڭ سول تەرىپىگە يېقىن بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى ئادەتتە 200 — 300

مېتر، ئەڭ تېيىزى 10 ـ قۇدۇق بولۇپ 120 ـ مېتر، ئەڭ چوڭقۇرى 5 ـ قۇدۇق بولۇپ 360 مېتر بولغان، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر مۇنچە قۇدۇقلارنىڭ مەھسۇلاتى دەسلەپتە خېلىلا ياخشى بولغان بولسىمۇ، بىر ئىككى يىلدىن كېيىن ئازلاپ كەتكەن ياكى گازلا چىقىپ ماي چىقمىغان.

مىنگونىڭ 30 ـ يىلىدىن 31 ـ يىلىغىچە (1941 ~ 1942) سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ كۆپلەپ ماشىنا كىرگۈزۈپ، ئىچىش بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ، 30ـ، 20ـ، 40ـ، 42ـ، 41ـ، 37ـ، 36ـ، 39ـ قۇدۇق بولۇپ، جەمئىي سەككىز قۇدۇق قازغان، قۇدۇق ئورنى ستروكتورىنىڭ چوققىسىدىن سەل يىراقتا بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 700 مېتر ئۆپچۆرىسىدە بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە 30 ـ قۇدۇق ئەڭ تېيىز بولۇپ، 526 مېتر، ئەڭ چوڭقۇرى 40 ـ قۇدۇق بولۇپ، 1017 مېتر، ئۇنىڭدىن قالسا 41 ـ قۇدۇق بولۇپ، 872 مېتر بولغان. بىر قانچە قۇدۇقتىن دەسلەپتە كۈنىگە 200 ~ 300 تۇڭ نېفىت چىققان بولسىمۇ بىر ئايغا يەتمەي مەھسۇلاتى جىق تۆۋەنلەپ كەتكەن، يەنە ئەڭ جەنۇب تەرەپتىكى 50 ـ قۇدۇق قېزىلىپ 570 مېتر چوڭقۇرلۇققا باردى، نېفىت قاتلىمىغا يەتمىدى، داۋاملىق قېزىشقا توغرا كېلىدۇ.

مۇھىم قۇدۇقلارنىڭ قېزىلغان ۋاقتى ۋە چوڭقۇرلۇقى توغرىسىدا تۆۋەندىكى جەدۋەل تۈزۈلدى.

قۇدۇق نومۇرى	قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى (مېتىر)	قۇدۇق ئېچىلىش ۋە تاقىلىش ۋاقتى	دەسلەپتىكى ئەڭ زور مەھسۇلاتى (تونا)
2	234	1940 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە	ئېنىق ئەمەس
3	330	1939 - يىلى 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە	〃
17	374	1940 - يىلى 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە	〃
20	717	1941 - يىلى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە	199
30	562	1941 - يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە	90
36	689	1942 - يىلى 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگىچە	83
37	609	1942 - يىلى 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگىچە	216
39	805	1942 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە	300
41	872	2-″ 1-″ 5-″ 7-″	75
42	750	1941 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28- كۈنىدىن 1942 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە	150
43	750	1942 يىلى 10- ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 1943 - يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنىگىچە	180

مايتاغ نېفت كېنىنىڭ ھەر ئايلىق نېفت مەھسۇلاتى جەدۋىلى بىرلىكى: تۇڭ

ئايلار	2*	20	30	42	41	37	36	39	43	جەمئى	ئىزاھات
1942 - يىل 1 - ئاي	23	2657	119							2999	
2 - ئاي	24	4365	143							4532	
3 - ئاي	28	308	56	2244						3636	
4 - ئاي	36	3361	80	1699	53					5199	
5 - ئاي	17	3010	38	2156	473	98				5792	
6 - ئاي		2552	17	1930	215	1193				5907	
7 - ئاي		2164	11	1358	59	983				4575	
8 - ئاي		2078		1390			154			3622	
9 - ئاي	16	1757		1394		218	173			3558	
10 - ئاي	15	1711	46	1489	69	1193				4523	
11 - ئاي	26	1575	45	1155	6	508	1005			4230	
12 - ئاي	42	1621	300	1175	22	521	600			4287	
1943 - يىل 1 - ئاي	22	1448	45	900		420	482	1052		4369	
2 - ئاي	23	1054	57	816		320	601	569		3417	
3 - ئاي	17	1046	42	840	45	419	705	3054	1370	7538	
4 - ئاي	32	821	45	980	58	398	649	3105	2561	8646	

يەنشۇالڭ «جۇڭگونىڭ نېفت كانلىرى ھەققىدە خاتىرە» (ئازادلىقتىن بۇرۇن ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا)

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ باشقۇرغان چاغدا پارۋاي بىلەن ئايلاندۇرۇپ قازىدىغان 1800 مېترلىق بۇرغا ستانو-كىدىن بىر يۇرۇش، 1000 مېترلىقتىن ئىككى يۇرۇش، 720 تۇڭلۇق تۇرۇبىسىمان نېفىت ئايرىش پېچىدىن بىرسى، 85 تۇڭلۇق پېچتىن بىرسى بار ئىدى....

....

مەزكۇر زاۋۇتنىڭ بۇرۇنقى يىللاردىكى مەھسۇلاتىنى بىلگىلى بولمايدۇ. پەقەت مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى بولغان مىنگونىڭ 31 - يىلى (ئىـلاۋە: 1942 - يىلى) ۋە 32 - يىلىنىڭ دەسلەپدىكى تۆت ئايدا. قۇدۇقلارنىڭ ئايلىق مەھ-سۇلاتىغا دائىر جەدۋەل 357 - بەتتە كۆرسىتىلدى.

ئىلاۋە: يۇقىرىدىكى جەدۋەلدىكى بەزى ئايلارنىڭ يىغىن-دىسى بىلەن ئايرىم سانلارنىڭ قوشۇلمىسى تەڭ ئەمەس. بۇ-نىڭ سەۋەبى نامەلۇم.

1938 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ چارە تۈزۈپ چىقىپ، ماشىنا زاپچاسلارنى سوۋېت ئىتتىپا-قىدىن توشۇپ ئەكىردى. بۇنىڭ ئىچىدە بۇرغىلاش ستانو-كىدىن ئىقتىدارى 200 مېترلىقتىن ئىككىسى، ئىقتىدارى 300 مېترلىقتىن بىرى بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياسالغان. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، 33 قۇدۇق قېزىلدى، ئەڭ تېيىزى 100 مېتر، ئەڭ چوڭقۇرى 1017 مېتر بولدى. نېفىت ئايرىش ئۈسكۈنىسىدىن 1938 - يىلى ئەتى-يازدا ئاۋۋال ھورلاندۇرۇش شەكلىدىكى ئايرىش پېچىدىن بىرسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە كۈنىگە 1300 تـۇڭ

نېفىت ئايرىياتىيدىغان ھورلاندۇرۇش تۈستۈنىسىدىن بىرى قۇرۇلۇشقا باشلاپ، 1940 - يىلى پۈتتى. شۇ چاغدا كۈنلۈك نېفىت مەھسۇلاتى بىر نەچچە ئون تۇڭدىن ئاشمىغانلىقى ئۈچۈن، ئايرىشقا يېتىشمەيتتى، كۈندىگە 45 تۇڭ نېفىت ئاي-رىيالايدىغان ھورلاندۇرۇش شەكلىدىكى پېچتىن بىردىلا ئىشلەيتتى.

1942 - يىلى 1 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىدىن ئۈچى بار ئىدى. 1943 - يىلى 4 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىدىن توققۇزى بار ئىدى.

«جۇڭگو نېفىت سانائىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»
(1949 - يىلى ماشىنكىدا ئۇرۇپ بېسىلغان نۇسخىسى)

Ⅲ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرى ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىغا كۆڭۈل بۆلۈشى

رۇخسەت، ئەسلى ھېسابات توزىتىلسۇن. يۈەن، 14.
جۇبىلى (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋاڭخېزا لۇنىڭ، قوينىڭ ھەر بىرىگە 15 يۈەن، بۇغداينىڭ ھەر بىر دەنىگە 20 يۈەندىن باھا قويۇش توغرىسىدىكى دوكلاتىغا سالغان تەستىقى (1941 - يىل).

1. مەزكۇر زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىش ئورگىنى بولغاچقا ئىجارە ھەققى كېچىرىم قىلىنسۇن. ئادەتتىكى قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىسا، ئويلىشىپ ئىش كۆرۈشنىلارغا

بولىدۇ.

2. ئەسلىدىكى ئىجارە ھەققى بويىچە مەزكۇر زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىشىگە بېرىلسۇن.

يۈەن، 31، جۇبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋاڭ خۇالۇننىڭ شىخو ناھىيىسى ئەسلىدە بارتى يېزىسىغا ئىجارىگە بەرگەن يەرنىڭ مۇددىتى توشقاندىن كېيىن ئۇنى زاۋۇتقا بېرىش ھەمدە ئىجارە ھەققىنى كېچىرىم قىلىش ھەققىدىكى دوكلاتىغا سېلىنغان تەستىقى (1941 - يىلى).

1) 30 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلسۇن.

2) تېلېگرام ئارقىلىق بۇ زاۋۇتنىڭ بۇندىن كېيىن پۇل تەلەپ قىلىش ئىشلىرىدا باش ئىنژېنېر ئىمزا قويسا ئىناۋەتلىك بولىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلسۇن.

ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋاڭ خۇالۇننىڭ كۆمۈر توشۇش راسخوتى ئاجرىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ يازغان دوكلاتىغا سالغان تەستىقى (1941 - يىلى).

مەزكۇر زاۋۇتنىڭ دۆلەت مۈلكىگە شۇنچىۋالا كۆيۈنگەنلىكى ئالاھىدە ياخشى ئىش. ئىقتىساد قىلىش ھەركىتىگە ئاۋاز قوشقان، تاللاپ چىقىرىلغان چوڭ - كىچىك تۆمۈر تۆكلارنى ئامال قىلىپ پۇقرالارنىڭ پايدىلىنىشىغا سېتىپ بەرمەكچى بولۇپ، بىكار بولۇپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن باھا قويۇپ، جەدۋەل تۈزۈپ چىققان. شۇ بويىچە بېجىرىپ تىزىمغا ئېلىنسۇن.

ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مەز-

كۆر زاۋۇت تاللاپ چىققان ئىشلىتىشكە يارىمايدىغان چوڭ-كىچىك تۆمۈر تۇڭلارنىڭ سانىنى ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىشىنى تەلەپ قىلىپ يازغان دوكلاتىغا جاۋاب خېتى (1940-يىل 6-ئاينىڭ 14-كۈنى).

500 بېيجىڭ دەنلىك بۇغدايىنى ئاجرىتىپ، ئىلگىرىكى تېلېگراممىا بويىچە بېجىرىلسۇن.

9. 6. جۇبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى يېتىشمەي شىخو باج ئىدارىسىدىن شۇ يىللىق غەللە-پاراق ئاشلىقنى ئاجرىتىپ بېرىشنى سوراپ يوللىغان دوكلاتىغا سالغان تەستىقى.

30 يۈەنگە يارىسا مەزكۇر ئىدارە بىلەن نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بىۋاستە ھېسابلاشقاندىن كېيىن ھېسابىنى يۆتكىسە بولىدۇ.

10. 8. جۇبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ شىخو باج ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈشتىن بۇرۇن مايتاغ نېفىت زاۋۇتىغا ئاجرىتىپ بەرگەن قويلىرىنى باھاغا سۇندۇرۇش (ھەر بىرسى ئەڭ تۆۋەن باھا 30 يۈەنگە سۇندۇرۇپ) ھەققىدىكى دوكلاتىغا سالغان تەستىقى.

ئىلاۋە: ماۋ زېمىن (تەخەللۇسى جۇبىڭ) 1938 — 1941-يىللىرى شىنجاڭدا مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان.

1935-يىلى جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شېڭ شىسەينىڭ «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، دىيانەتلىك بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش» تىن ئىبارەت

«ئالته چوڭ سىياسەت» نى تۈزۈپ چىقىشقا ياردەملەشتى.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شىڭ شىسەينىڭ قاتمۇ ـ قات توسقۇنلۇقلىرىنى يېڭىپ، ھەر قايسى خىزمەت تارماقلىرىدا ۋە خىزمەت ئورۇنلىرىدا ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئالته چوڭ سىياسەتنى قەتئىي بىجا كەلتۈردى. 1933 ـ يىلىدىن تارتىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغانغا قەدەر بولغان قىسقىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدە سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇرغۇن جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتتى. ئالايلۇق:

......

ئىقتىسادىي خىزمەت جەھەتتە شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىپ، بىرىنچى قارار ئۈچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، شىنجاڭنىڭ تۇرلۇك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى...... سانائەت قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى نەتىجىلىرىمۇ ناھايىتى كۆرۈنەرلىك بولدى، 1936 ـ يىلى شىخونىڭ مايتاغقا نېفىت زاۋۇتى قۇردى. بۇنىڭدا بۇرغىلاپ قاچىلاش ماشىنىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سېتىۋېلىندى، تېخنىكا خادىملىرى نېفىت ئېلىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەكلىپ قىلىندى......

يولداش ماۋ زېمىن 1938 ـ يىلى شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغاندىن كېيىن، قانۇنلۇق ئورنى ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن بىر قاتار مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، جاپالىق خىزمەت ئىشلىدى ...... مايتاغ نېفىت زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرى كۆنسايىن مۇكەممەللىشىپ، نېفىت

نىڭ كۆنلۈك مەھسۇلاتى 1941 - يىلى 100 تونىنا ئۆپچۆ-رىسىگە يەتتى ......

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى: «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى توغرىسىدىكى تەزكىرىلەر توپلىمى» (دەسلەپكى ئورگىنال، 1963 - يىل).

شىنجاڭدىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئىقتىسادىي خىزمەت جەھەتتىمۇ شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ئاز بولمىغان تۆھپىلەرنى قوشتى. بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا مەلۇم تەرەققىياتلارنىڭ بولغانلىقىنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر كادىرى يولداش ماۋ زېمىننىڭ تىرىشچانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. يولداش ماۋ زېمىن شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، بىر قاتار مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللىنىپ كونا مالىيە خىزمىتىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى. سانائەت ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە مايتاغ نېفىت زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىنى تولۇقلاپ، نېفىتنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتىنى 100 توننىغا يېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

دىڭ جېڭچېڭ: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە پارتىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى» («مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1959 - يىل 6 - سان)

يولداش ماۋ زېمىن مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغاندىن كېيىن، مالىيە تەشكىلاتلىرىنى تەكشۈردى، پۇل مۇئامىلە تۈزۈمىنى ئورناتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە مالىيە ئىنتىزامىنى تەرتىپكە سالدى ...... مۇشۇ ئاساستا تۈرلۈك ئىقتى-

سادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئېلىپ باردى. مەسىلەن، مايتاغ نېفىت كېنى ۋە تۇدۇڭخې چۆيۈن زاۋۇتى شۇ ۋاقىتتا قۇرۇلۇشقا باشلىغانىدى.

ياڭ نەنگۇي: «شىنجاڭ تۈرمىسىدىكى كۈرەش خاتىرىسى» («قىزىل بايراق لەپىلدىمەكتە» 10 ـ قىسىم).

يولداش ماۋ زېمىن ئوتتۇرىغا قويغان ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، باج مەنبەسىنى يېتىشتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنى كۆپەيتىش، غەيرى ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنى ئازايتىش دېگەن يوليورۇققا ئاساسەن، كارخانا ئورۇنلىرى، مەسىلەن: سودا شىركىتى، ئالتاي ئالتۇن كان ئىدارىسى، مايتاغ نېفىت كېنى ۋە شۇنىڭدەك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ئورۇنلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئىمكان قەدەر قاندۇرۇلدى.

ليۇ دېخې: «يولداش ماۋ زېمىن شىنجاڭنىڭ مالىيىسىنى باشقۇرغان مەزگىلدىكى تەدبىرلىرى ۋە تۆھپىسى» («شىنجاڭ تارىخي ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» 8 ـ قىسىم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل 2 ـ ئاي).

يولداش زېمىن (ماۋ زېمىننى دېمەكچى — ت) دائىم: مالىيە ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىشنىڭ تۈپ چارىسى كىرىمنى كۆپەيتىپ، چىقىمنى تېجەش دەيتتى. كىرىمنى كۆپەيتىش — ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش دېگىنى ئىدى. يولداش زېمىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىشچىلارنى ئاكتىپ قوللاپ ھەمدە ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىپ مايتاغ نېفىت كېنى، ئالتاي ئالتۇن كېنى، تۇدۇڭخې چۆيۈن زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلارنى قۇرۇپ ۋە كېڭەيتىپ، شىنجاڭنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا تۆھپە قوشتى، شۇ

ئارقىلىق مالىيە ئەھۋالىنى بۇراشتا ئىجابىي رول ئوينىدى.

شيە لياڭ، گاۋ دېڭباڭ، چېن شى، جياڭ لېنمۇ،
يەن يىجېن:

«تەڭرىتاغقا ئاققۇزغاچ ئىسسىق قېنىنى، ھەممە كىشى يادلايدۇ مەڭگۈگە ئۇنى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1983 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى)

ئېسىمدىن چىقمايدىغىنى شۇكى، 1939 - يىلى 8 - ئايدا دۇ جۇڭيۈەن ئەپەندى ئۆمەك باشلىقى، جاڭ جۇڭشى ۋە گو شېنشەن (ئىلمىي باشقارما باشلىقى) مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ، 200 نەچچە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىدىن، «شىنجاڭ شۆيۈەن يازلىق تەتىل خىزمەت ئۆمىكى» ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇ ئۆمەك غۇلجا، سۈيدۈڭ، كۆرە، جىڭ،شىخو، ماناس، قۇتۇبى ۋە مايتاغ نېفىت كېنى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ھەر مىللەت خەلقىگە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىنى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلغان...... خىزمەت ئۆمىكىنىڭ پائالىيەت جەدۋىلىدە ئەسلىدە مايتاغ نېفىت كېنىغا بېرىش ئورۇنلاشتۇرۇلمىغان، لېكىن نېفىت كان ئىشچىلىرى شىخوغا ۋەكىل ئەۋەتىپ، خىزمەت ئۆمىكىنىڭ كان رايونىغا بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. دۇ ئەپەندىم ئىشچىلارنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى، ئەينى يىللاردا مايتاغ نېفىت كېنى قاقاس بىر جاي بولۇپ، گۈل - گىياھ، سۇ يوق ئىدى، ئىشچىلار ئاددىي ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. دۇ ئەپەندىم كان رايونىدا قىزغىنلىققا تولغان نۇتۇق سۆزلەپ ئىشچى قېرىنداشلاردىن سەمىمىي ھال سوراپ، ئۇلارنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش يولىدا نېفىتنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقارغان تۆھپىسىنى يۈكسەك دەرىجىدە ماختىدى. كان رايون ئىشچىلى-

ری ئوچۇق يەرگە سەھنە ياسىدى، كەچتە ئويۇن قويۇۋات-
قاندا تۇيۇقسىز قاتتىق بوران چىقىپ، سەھنىنى لىڭشىتقى-
لى تۇردى، دۇ جۇڭيۇەن ئىشچىلار بىلەن بىرلىكتە ياغاچ
كۆتۈرۈپ كېلىپ، سەھنىنى تىرەپ قويدى، بىر مۇنچە سا-
ۋاقداشلار پەردىنى قولىدا تارتىپ تۇردى. سەھنە ئەسۋاب-
لىرىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، ئويۇننى داۋاملاشتۇردى. دەم ئېلىش
ۋاقتىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈز - كۆز، پۇت - قوللىرىنى
يۇيۇپ، ھاردۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئىشچىلار بىر نەچچە
چېلەك ئىسسىق سۇ ئەكېلىپ بەردى. دۇ ئەپەندىم تۇيۇق-
سىزلا يۈگۈرۈپ كېلىپ ساۋاقداشلارنى سۇ ئىشلىتىشتىن توس-
تى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بۇ يەردە سۇ قىس، بىز ئىشچى-
لارنىڭ قىيىنچىلىقىنى كۆپەيتىۋەتسەك بولمايدۇ»؛ ئەسلىدە
دۇ ئەپەندىم ئىشچىلار بىلەن سۆھبەتلەشكەندە مايتاغ كان
رايونىدا سۇنىڭ ناھايىتى قىس ئىكەنلىكىنى، سۇ ئاققۇزۇش
تۇرۇبىسىنىڭ تېخى پۈتمىگەنلىكىنى، كۇيتۇڭ دەرياسىدىن
توشۇپ كېلىش ئۈچۈن 10 نەچچە يول يۈرۈش كېرەكلىكى-
نى، خېلى ۋاقىتتا ئاران بىرەر قېتىم سۇ ئەكەلگىلى بو-
لىدىغانلىقىنى ئۇققان ئىكەن، ئىشچىلار تۇرمۇشقا ئىشلىتىدىغان
سۇنىڭ يېرىمىنى تېجەپ، بۈگۈن كېچە ۋە ئەتە ئەتىگەندە
خىزمەت ئۈمىكىنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا
بەرگەن ئىكەن. شۇ كۈنى كېچىسى دۇ ئەپەندىم ئەتە تاڭ
يورۇشىغىلا يولغا چىقىشنى، ئىشچىلارنى ئويغىتىۋەتمەسلىكنى
ئۇقتۇردى. ئۇلار ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ بولغاندا كان را-
يونىنىڭ مەسئۇللىرى ۋە نۇرغۇن ئىشچىلار يۈگۈرۈپ كېلىپ،
ئەتىگەنلىك تاماق يەپ مېڭىڭلار، دەپ تۇتۇۋالىمۇ، دۇ ئە-
پەندىم ئىشچىلارنىڭ كۆڭلىگە رەھمەت ئېيتىپ، توسقانغا

ئۇنىماي كېتىپ قالدى. بىر مۇنچە ئىشچىلار بۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ كەتتى. بىر ئۇيغۇر ئىشچى باشمالتا- قىنى چىقىرىپ كەينى - كەينىدىن: «يارايدۇ! يارايدۇ!» دەپ ماختىدى.

سۇك شيەندا: «ۋەتەن قۇتقۇزۇش يولىدا قىلغاچ كۆ- رەش، جاسارىتى ساقلىنار ئەبەدىل - ئەبەد دۇ جۇڭيۈەن ئەپەندىنىڭ شىنجاڭ شۆيۈەنىدىكى چاغلىرىنى ئەسلەش» (شىنجاڭ گېزىتى 1983 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى).

ئىلاۋە: دۇ جۇڭيۈەن ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر زات. 1939- يىلى شىنجاڭ شۆيۈەنىنىڭ باشلىقى بولغان. 1940 - يىلى قىشتا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن نەزەربەنت قىلىنغان، 1943 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن.

IV شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشقاندىن كېيىن مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ خارابلىشىشى

1942 - يىل

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى چېن تيەنچيۇ رېن بىپىشىغا تې- لېگرام بېرىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغا مۇنۇلارنى دوكلات قىلغان: سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن جياڭ جېيشى شىنجاڭنى تارتىۋېلىشقا پائال ھەرىكەتلىنىپ، خۇ زوڭنەن قىسىملىرىنى ما بۇفاڭنىڭ ئورنىغا مۇداپىئەگە قويىدى، جياڭ جېيشى جاڭ يۈەنخۇ (ئىلاۋە: جاڭ يۈەنخۇ شېڭ شىسەينىڭ چوڭچىڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى) نى شىن-

جاڭغا قايتىپ بېرىپ، شېڭ شىسەي بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتتى، شېڭ شىسەي بۇگۇن بەشىنچى ئىنىسى شېڭ شىيىنى جاڭ يۇەنخۇ بىلەن بىر ئايروپىلاندا چۇڭچىڭغا ئەۋەتتى. شېڭ شىيىي شىنشى شەرتنامىسى ۋە مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ ھۆججەتلىرىنى ئېلىپ سەنشىگە بېرىپ جياڭ جېيېشى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن تېزدىن شىنجاڭغا ئادەم ئەۋەتىشىنى سوراپ، تىل بىرىكتۈرۈشنى جىددىيلەشتۈرمەكچى...

6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شېڭ شىسەي جياڭ جېيىشىغا يوللىغان مەخپىي تېلېگراممىسىدا: سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى مولوتوۋنىڭ تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدۇق. سوۋېت ئىتتىپاقى بىرقانچە كۈن ئىچىدە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى دېكانوزوۋنى مايتاغ نېفىت كېنى ۋە باشقا مۇھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەۋەتىمىز دېيىشتى، دېگەن. شېڭ شىسەي جياڭ جېيىشىدىن مۇھىم ئادەملەرنى شىنجاڭ - سوۋېت سۆھبىتىگە قاتنىشىشقا ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلغان.

7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى جياڭ جېيىشى جۇ شاۋلىياڭ، ۋېڭ ۋېنخاۋ، ماۋ باڭچۇ قاتارلىقلارنى ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى.

ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى پارتىيە تارىخى خىزمەت كومىتېتىنىڭ «يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى كۆرەشلىرىدىن خاتىرە» (ئازادلىق ئارمىيە نەشرىياتى، خەنزۇچە 1985 - يىل 8 - ئاي).

1942 - يىلنىڭ ئاخىرى مەن يويىمىن لېفىت كېنىدا

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى قوشۇمچە باي-
لىق مەنبە كومىتېتىنىڭ مۇدىر ئەزاسى ۋېڭ ۋېنخاۋنىڭ
چۇڭچىڭدىن ئەۋەتكەن تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدىم. ئۇ-
نىڭدا: ئەتە ئۆزىنىڭ جۇچۇەن ئايرودرومىدىن ئۆتۈپ، ئۈ-
رۈمچىگە بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن نېفىت كان ئىش-
لىرىنى مەسلىھەتلىشىدىغانلىقىنى، مېنىڭ جۇچۇەن ئايرود-
رومىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، بىللەن ئۈرۈمچىگە
بېرىشقا تەكلىپ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ ......

......

بىز يېتىپ بارغاندا، شېڭ شىسەي ۋېڭ ۋېنخاۋنى
ئۆزىنىڭ دوبەن مەھكىمىسىگە تەكلىپ قىلىپ، ئايرىم سۆھ-
بەتلەشكەن. شېڭ شىسەي مۇنداق دېگەن: شىنجاڭ مايتاغ
نېفىت كېنىنى شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى بىرلىشىپ
باشقۇرغان. يېقىندا مەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى ئىش-
لار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرىنى ئۈرۈمچىگە نېفىت
كېنى ئىشلىرى توغرىلىق ئەۋەتىدىغانلىقى ھەققىدىكى تېلېگ-
راممىنى تاپشۇرۇۋالدىم. سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا ئەزەل-
دىن مۇنداق يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئەۋەتىپ باقمى-
غان. بۇ قېتىم تۇيۇقسىزلا مۇنداق مۇئاۋىن مىنىستىرنى ئە-
ۋەتكەنلىكىدىن ناھايىتى تەشۋىشلەندىم. ئۇ راستىنلا شىنجاڭ
نېفىت كېنى ئىشلىرى توغرىلىق كەلدىمۇ - يوق؟ شۇڭا
ۋېڭ ۋېنخاۋنى تەكلىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ نامى بى-
لەن ئۇلارغا تاقابىل تۇرماقچىمەن ....

بۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى-
نىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى دېكانوزوۋ ئۈرۈمچىگە كەلدى، ....
كېيىن ۋېڭ ۋېنخاۋ جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى

سالاھىيىتى بىلەن بۇ مۇئاۋىن مىنىستىر بىلەن نېفىت كېنىنى بىرلىشىپ باشقۇرۇش ئىشىنى سۆھبەتلەشتى، نەتىجىسى بولىدى.

سوڭ يۆچى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىككى قېتىم شىنجاڭغا بېرىش خاتىرىسى» («تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» 84 ـ قىسىم، تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1982 ـ يىل 12 ـ ئاي).

ئىرىتىن: بۇگۈنكى سۆھبەت يىغىنىدا كۆتىدىغىنىم، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ خىزمىتى ئوڭۇشلۇق بولۇپ، كۆپلەپ ئىشلەپچىقارسا ۋە ياخشىلانسا، بۈگۈنكى سۆھبەت يىغىنىغا پېك نازىر، لى نازىر، باش كونسۇل قاتناشتى. خىزمەتلەرنى ياخشىلاش ئۈچۈن مايتاغنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىرەك ئۇقۇشۇپ كۆرۈشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى قۇدۇقلاردىن ھازىر 39 ـ، 43 ـ قۇدۇق ئىشلەۋاتىدۇ. 39 ـ قۇدۇق مۇشۇ ئاينىڭ 20 نەچچىلىرى پۈتىدۇ. بۇ قۇدۇق مايتاغنىڭ كەلگۈسىدىكى مەھسۇلاتىنىڭ ئاز ـ كۆپ بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

21 ـ قۇدۇق پۈتتى، لېكىن مۇھاكىمە قىلىنىۋاتىدۇ. چۈنكى ئۇز ۋاقتىدا چارلىنىۋاتقان ئىدى. ھازىر مۇھاكىمە قىلىنىۋاتىدۇ.

44 ـ قۇدۇق بۇرغىلىنىۋاتىدۇ. ئاق توپا توشۇپ كېلىنسە، ئاندىن داۋاملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

8 ـ قۇدۇقتا گاز بولمىغانلىقتىن بۇرغىلانمىدى، 20 ـ كۈنلىرى ئۆپچۆرىسىدە ئىش باشلىماقچى.

37 ـ قۇدۇقتىن بىر سوتكىدا ئۈچ توننا نېفىت چىقىدۇ.

قىش پەسلىدە ۋىشكا ئورنىتىش ئىشى بەك قىيىن بولغانلىقتىن يازدا تەييارلانغان ئۈچ قۇدۇق ئورنىغا ۋىشكا قۇراشتۇرۇپ بۇرغىلاشنى باشلىماقچىمىز.

50 ـ قۇدۇق قۇراشتۇرۇلۇۋاتىدۇ، يېقىندا پۈتىدۇ.

ھازىر تۆت قۇدۇقتىن نېفىت چىقىۋاتىدۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر سوتكىدا 20 تونىنا ئۆپچۆرىسىدە چىقىدۇ. نېفىت ھەر تەرەپنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ، خىزمەتنى ئېغىزدا ئەمەس، ئەمەلىيەتتە ياخشىلاش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا ۋەزىپىنى ئورۇندىغىلى بولىدۇ.

خىزمەت جەھەتتە، پۈتۈن زاۋۇتنىڭ ئىشى توختىغىلى بىر ـ ئىككى كۈن بولدى، ۋىشكا قۇراشتۇرۇش خىزمىتى توختىغىلى 18 كۈن بولدى، ...... ئىش توختاشنىڭ سەۋەبى ئاساسلىقى ئىشچىلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكى بېرىلمىدى، ئۇندىن قالسا تەمىناتى يېتىشىپ كېتەلمىدى.

ئىش كىيىمىنىڭ تەقسىم قىلىشقا يەتمىگەنلىكى ھەم ئىش توختاپ قېلىشىنىڭ سەۋەبى.

تەمىنات بولماسلىقىغا مالىيە نازارىتىنىڭ پۇل بەرمىگەنلىكى سەۋەب بولدى. تەمىنات بولمىغانلىقتىن ئادەملەر كېتىپ قالدى.

يېقىندا بىر كۈنى ماي سىتىش ئورنىدىكى بىر ئىشچى ئىش ئورنىدا تاماكا چەككەن، نېفىتلىككە ئوت كېتىش خەۋپى بار. بۇ ناھايىتى قورقۇنچلۇق. ئۇ ئوتتىن ساقلىنىش قائىدىسىگە قارشى تۇردى، بۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋاللار يېقىنغىچە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ.

يۇقىرىقى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا مايتاغدا ئەسلىدىكى خىزمەت ھالىتى ئەسلىگە كەلمىگەن، كېسەل ھالەتتە

تۇرۇۋاتىدۇ دېيىشكە بولىدۇ.

خىزمەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن:

1. ئىشلەپچىقىرىش ئىنتىزامىنى يۇكسەلدۇرۇش كېرەك، ھەر بىر ئىشچى سىمېنا يېتەكلىگۈچى مۇتەخەسسىسنىڭ يوليورۇقىغا بويسۇنۇش كېرەك. ئۇنداق بولمىسا خىزمەتنى خالىمىدى دەپ قاراپ، مۇناسىپ چارە قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

2. ئىش توختىغاندىن كېيىن يەنە بىر قىسىم ئىشچىلار زاۋۇتقا قايتىپ كەلمىدى. بۇلار مەلىكىلىك ئىشچىلار بولۇپ، تەربىيىلىمەك ئوڭاي ئەمەستى، بىر قىسىملىرىنى شىخو جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاماپ قويغان، بىر قىسمىنى زاۋۇت تەرەپ قاماپ قويغان. بۇ ئىشچىلارنى قايتۇرۇپ ئەكىلىپ، يەنە زاۋۇتتا ئىشلىتىشكە بولامدۇ - يوق.

3. ھازىر يەنە ئىشچىلارنى پات - پات داۋاملىق قولغا ئېلىش بولۇۋاتىدۇ، مەن ئىشچىلارنىڭ نېمە خاتالىق ئۆتكۈزگىنىنى ئۇقمىدىم، ماڭىمۇ ئۇقتۇرۇش قىلمايدۇ. خىزمەتتە مەن مۇتەخەسسىسلەرگە ۋەزىپە تاپشۇرىمەن، لېكىن ئۇلا ئىشچىلارنىڭ داۋاملىق ئىشلىيەلەيدىغان - ئىشلىيەلمەيدىغانلىقىنى ئۇقمىغاچقا، ۋەزىپىنى ئورۇندىيالايدىغان - ئورۇندىيالمايدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ.

4. جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ھېچكىمنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي ياغاچ ماتېرىيال ئالىدۇ. مەن سىنىڭ مەسئۇلىيىتىڭ نېمە دەپ سورسام، ماڭا جاۋاب بېرىشنى ياقتۇرمايدۇ. ئۇ تېخى يەنە ناھايىتى تەرسا. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ پات - پات ئادەم قوشۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭ قوشقان بۇ ئادەملىرى زادى قەيەردە ئىشلەيدۇ؟

مەن باش ئەنژېنېر، مەن ئۇنىڭدىن سوراپ بېقىشقا ھوقۇقلۇق، لېكىن ئۇ باشتىن - ئاخىر ماڭا جاۋاب بەرمىدى.

5. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتى جەھەتتە، ھازىر مۇتەخەسسىسلەر ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى پەقەت سېتىۋالالمايۋاتىدۇ، مەن گۆش سېتىۋالسام جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىكىلەر كەينىمدىن گۆشنى نەگە ئاپىرىدۇ دەپ تەكشۈرۈپتۇ. يېقىنقى بىر قانچە كۈندىن بۇيان مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئاشخانىسىدا گۆش يوق، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇلار قانداقمۇ خاتىرجەم ئىشلىيەلەيدۇ؟

6. مەلۇم تەرەپلەرنىڭ مۇتەخەسسىسلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ كەتتى، نېفىت ئايرىش ئۆيىدىكى مۇتەخەسسىس گىلاسكىن مۇنچىغا كىرىپ، ئۇ يەردىن چىقالماي، كېيىن دېرىزىدىن چىققان. ھەر تەرەپنىڭ مۇتەخەسسىسلەرگە يامان كۆز بىلەن قاراۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمىز.

7. ھازىر سوۋېت پۇقرالىرى داۋاملىق قولغا ئېلىنىۋاتىدۇ، شىخودا ئاپتوموبىلدىلا قولغا ئېلىنغانلار بار. سوۋېت پۇقرالىرى ئەگەر جىنايەت ئۆتكۈزسە باش كونسۇلدىن رەسمىيەت ئۆتەشكە بولىدۇ، مۇشۇنداق خالىغانچە قولغا ئېلىۋېرىش ياخشى ئەھۋال ئەمەس.

مەن بۇ قېتىمقى سۆھبەت يىغىنىدا بۇرۇنقى كەمچىلىكلەرنىڭ قايتا تەكرارلانماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن. سوزۇلۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئاددىيلەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكىنى تولۇق سېتىۋېلىشقا بولامدۇ - يوق.

ئۇنىڭدىن قالسا مالىيە نازارىتىگە بېرىلىدىغان نېفىت، ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىغا بېرىلىدىغان بېنزىننىڭ باھاسىنى مايتاغنىڭ بەلگىلىشىگە بولامدۇ - يوق.

ۋدن زىجۇن: ۋىشكا قۇراشتۇرىدىغان ئىشچىلارنىڭ 18 كۈن ئىش توختىتىشىدا ئىش كىيىمىنىڭ تەقسىملەشكە يېتىش مەسىلىكى سەۋەب بولالمايدۇ. ئىش توختىتىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، باش ئىنژېنېر نېرىتىنىڭ ئېگىزلىككە يامىشىدىغان ئىشچىدىن 10 نى قوغلاندى قىلغانلىقى، بۇنداق چارىگە ئىشچىلار ئەلۋەتتە نارازى بولىدۇ، شۇڭا ئىش توختاتقان.

«1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى يىغىن خاتىرىسى» يىغىنغا قاتناشقۇچىلار: سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پوسكىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېڭ جيۈەن، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى لى بولىن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باش ئىنژېنېرى نېرىتىن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋدن زىجۇن.

زاۋۇتنىكى مۇتەخەسسىلەرنىڭ كۆپىيىشىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، بۇلارنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەنلەر بار. ئۈرۈمچى، ئىلىدىن كېلىپ جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەر بار. زاۋۇتقا كىرگەندىن كېيىن ھەممىسى مۇتەخەسسىس بولۇپ كەتكەن ھەمدە ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ئەۋزەل تەمىنات بېرىلگەن. لېكىن شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتچىلىرىنى باش ئىنژېنېر نېرىتىن (ئېلاۋە: نېرىتىن، ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو-سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ باش دىرېكتورى بولغان) ئاشكارا ھالدا ئېتىراپ قىلمايدۇ، پەقەت زاۋۇت باشلىقى، بوغالتىر، بۆلۈم باشلىقى، كادىرلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، تەر-

جىماندىن ئىبارەت تۆت خىزمەتچىنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ، باش-
قا خىزمەتچىلەرنى بىردەك ھېسابقا ئالمايدۇ. بۇنداق قى-
لىش جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ مەبلەغ سېلىشتى-
كى مۇددىئاسىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تە-
رەپنىڭ خىزمەتچىلىرى چەكلىمىسىز كۆپىيىۋەرسە ۋە ئىش
ھەققى ئايمۇ - ئاي ئۆسسە، شىنجاڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭ يې-
رىمىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، لېكىن زاۋۇت تەرەپنىڭ چەكلىك
خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى زىيادە تۆۋەن بولۇپلا قالماي،
ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ھېسابىغا كىرگۈزمىسە، بۇ ئىككى-
سىنى سېلىشتۇرغاندا، تەمىناتتىكى پەرق زىيادە كۆپ بو-
لۇپلا قالماي، مەبلەغ سالغان ئىككى تەرەپكە تەڭپۇڭ ئە-
مەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھۆكۈمەتمۇ بىر قەدەر جىق زى-
يان تارتىدۇ، بۇنىڭدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ
زاۋۇتقا كېلىدىغانلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنىڭ ئۆ-
سۈشىنى چەكلەشكە بولامدۇ - يوق. يولىيورۇق بېرىلسە.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى
ۋىن زىجۇننىڭ دوبەن مەھكىمىسىگە يوللىغان تېلېگراممىسى
(1943 - يىل 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى).

نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ شتاتى ھۆكۈمەتنىڭ تەك-
شۈرۈشىدىن ئۆتكەن، مەزكۇر زاۋۇت ئەسلىدىكى شتات ئور-
نى بويىچە، ئادەملەرنى داۋاملىق ئىشلىتىشى، ئاۋۋالقىدەك
چىقىم قىلىشى كېرەك. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئىش
ھەققىنى خالىغانچە ئۆستۈرۈشى كېلىشمىگەن ئىش، بۇ ئىش-
نى تاشقى ئىشلار بويىچە پەۋقۇلئاددە خادىم مەھكىمىسىگە
يوللاپ، شۇلارنىڭ ياردىمى بويىچە ئىش قىلىش كېرەك.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دوبەنى ۋۇشۇمچە رە-

ئىس شىڭ شىسەيىنىڭ ۋىن زىجۇنگە جاۋاب تېلېگراممىسى (1943 - يىل 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى).

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ئارقىلىق مەزكۇر زاۋۇتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ مەسئۇللىرىغا: بۇندىن كېيىن خالىغانچە خادىملارنى كۆپەيتىش، ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشكە بولمايدۇ، جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىلەرگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش كېرەككى، كەمسىتىشكە بولمايدۇ ......

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە ئەمەلدارى مەھكىمىسىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە جاۋاب خېتى (1943 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى).

بىز تەرەپ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تەمىناتىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرىنىڭ تەمىناتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا باراۋەر ئەمەس، ئىش ھەققىنىلا ئالساق، ئوخشاش دەرىجىلىك بۇرغىلاش ناچالنىكلىرىنىڭ بىز تەرەپتىكىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئاران 60 — 70 يۈەن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى بولسا 700 — 800 يۈەن، ھەمدە ئايرىم ھالدا 100 نەچچە يۈەن تاماق پۇلى بېرىلىدۇ. مۇشۇنداق چوڭ پەرقلىق تەمىنات جۇڭگو - سوۋېت مەبلەغ سېلىپ بىرلىشىپ باشقۇرغان ئىشلاردا بىز تەرەپنىڭ ئەمگەك كۈچى مەبلىغىمىزگە زىيان سالماي قالمايدۇ. بولۇپمۇ چەت ئەللىكلەر جۇڭگودا مەبلەغ سېلىپ، كان ئېچىپ، ئەرزان خام ئەشيا ۋە ئەمگەك كۈچى ھېسابىغا خام ئەشيا ۋە مەنپەئەتكە ئىگە بولسا، ئەمەلىيەتتە تەڭ باراۋەرلىكتە ئۆزئارا مەنپەئەت

بەتكۈزۈش پرىنسىپقا مۇۋاپىق كەلمايدۇ، يەنە، تەكشۈرۈشىمىزچە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى ئالدىنقى يىلى 9 -، 10 - ئايلاردا ئىككى قېتىم ئۆستۈرۈلگەن، بۇنى ئۆز ۋاقتىدا مەلۇم قىلغان. ھەممە بۇيرۇق بىلەن يولىيورۇق بېرىلگەن، بىز تەرەپ قوشۇلمىغان بولسىمۇ، ئۇنى توسقىلى بولمىدى.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋەن زىجۈننىڭ شېڭ شىسەيگە يوللىغان مەكتۇبى (1943 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى).

1942 - يىل 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قوشۇمچە دوبەنى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى مولوتوۋغا مۇنداق ئالاقە ئەۋەتكەن: «...... سىلەرنىڭ 1942 - يىل 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى مايتاغ نېفىت كېنى توغرىسىدىكى ھۆججىتىڭلارنى تاپشۇرۇۋالدۇق. (ئىلاۋە: بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىغا قويغان سوۋېت ئىتتىپاقى، شىنجاڭنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى بىرلىكتە مەبلەغ سېلىپ باشقۇرۇش توغرىسىدىكى «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپۇبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كېلىشىم لايىھىسى»نى كۆرسىتىدۇ.) مەن بۇ ئىشنىڭ ئەسلى ئەھۋالىنى سىلەرگە ئۇقتۇرۇپ قويۇشنى خالايمەن. جۇڭگونىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىلا مايتاغدىن نېفىت چىققانلىق ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان ھەمدە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋېنخاۋنى شىنجاڭغا مەسلىھەتلىشىشكە ئەۋەتكەن. دۆليا بويىچە

فاشىزمغا قارشى بىرلىكسەپ تۈزۈلگەن شارائىتتا، جۇڭگونىڭ
باسقۇنچىلارغا قارشى ئۇرۇشى جاپالىق باسقۇچتا تۇرۇۋات-
قانلىقىدىن، پېقىر مايتاغ نېفىت كېنى يالغۇز جۇڭگونىڭ
باسقۇنچىلارغا قارشى ئۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ
قالماستىن، خەلقئارادىكى فاشىزمغا قارشى كۆرەشنىڭ ئاخىر-
قى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ناھايىتى زور رول ئويناي-
دۇ دەپ قارىدىم. جۇڭگو ھۆكۈمىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا
قارشى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇشۇنداق
تەلەپنى قويغاندا ئۇنى رەت قىلىشقا ئامالسىز قالدىم. شۇ
سەۋەبتىن بۇنى سىلەرگە چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن. ئالدىدا
كەلگەن ئالاقىدە مايتاغ نېفىت كېنىنى ئىككى تەرەپ باش-
قۇرسا بولىدۇ، يەنى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شىنجاڭ
ياكى جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى باشقۇرسا بولىدۇ دېيىل-
ىپتۇ. مەن پىكىرىڭلارغا تامامەن قوشۇلىمەن. شىنجاڭ جۇڭ-
گونىڭ بىر ئۆلكىسى، بۇ كارخانىنى جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈ-
مىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى باشقۇرغىنى
مۇۋاپىق ......»

1942 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مولوتوۋ شېڭ
شىسەيگە جاۋاب ئالاقە ئەۋەتكەن: «...... 7 - ئاينىڭ 17 -
كۈنى مايتاغ نېفىت كومبىناتى مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئالاقى-
ڭىزنى تاپشۇرۇۋالدىم ...... جانابىڭىز، مايتاغ نېفىت كوم-
بىناتىنى باشقۇرۇشقا ئىككى تەرەپ، يەنە جۇڭگو مەركىزىي
ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ قاتناش-
قىنى مۇۋاپىقراق دەپ قاراپسىز. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بۇ
باياناتقا قوشۇلىدۇ ......». شېڭ شىسەي بۇ ئالاقىنى تې-
لېگرام ئارقىلىق جياڭ جيېشىغا ئەۋەتكەن، جياڭ جيېشى

بۇنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى فۇ بىڭچاڭ، چيەن چاڭكەي، ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋېنخاۋغا ئەۋەتىپ، كونكرېت چارىسىنى مەسلىھەتلىشىپ چىقىرىشنى، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈشنى تەۋسىيە قىلغان.

1942 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى تەپسىراتىنى سوۋېت ئىتتىپاقى باش ئەلچىخانىسىغا ئەۋەتكەن: «جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى مايتاغ نېفىت كېنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىپ باشقۇرۇشنى قارار قىلدى، بالدۇرراق توختام تۈزۈپ بۇ ئىشقا كىرىشىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى باش ئەلچىخانىسى بىلەن چۇڭچىڭدا مەسلىھەتنى باشلىماقچى.»

1942 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە مۇنداق جاۋاب بەرگەن: «.... سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ئوتتۇرىغا قويغان شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بىرلىشىپ باشقۇرۇش توغرىسىدىكى باياناتىنى مۇۋاپىق دەپ قارايدىغانلىقىنى ئىزھارلايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى فەن يۇشىن ۋە سودا ئىشلىرى ۋەكىلى پاكوۋنىنى چۇڭچىڭدا جۇڭگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ۋە ئاساسلىق مەسئۇل تارماقلار بىلەن مەسلىھەتلىشىشنى تاپشۇ-

ردۇ ......»

1942 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭگو ـ سوۋېتنىڭ شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى بىرلىشىپ باشقۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىدىغان تۈنجى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، بۇ يىغىنغا، جۇڭگو تەرەپتىن: فۇ بىڭچاڭ، ۋېڭ ۋېنخاۋ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن: فەنيۇشىن، باكونىن قاتناشتى، جۇڭگو تەرەپ «شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى جۇڭگو ـ سوۋېت بىرلىكتە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى كېلىشىم لايىھەسى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. يىغىندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، مايتاغ نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈشكە ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئۈسكۈنىلىرىگە نەق مەيداندا باھا قويۇشقا قوشۇلدى.

1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى فەن يۇشىن كاتىپنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭخۇا مىنگو خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» (لايىھە) نى ئاپىرىپ بېرىشكە ئەۋەتتى.

1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى جۇڭگو ـ سوۋېت ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، قاتناشقۇچىلار، جۇڭگو تەرەپتىن: سۇڭ زىۋېن، ۋېڭ ۋېنخاۋ، فۇ بىڭچاڭ، ۋو گوجېن، خۇ شىزې، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن: فەنيۇشىن، باكونىن. ۋېڭ ۋېنخاۋ ئىككى تەرەپنىڭ «مۇھىم ئوخشىماسلىقى» بولغان ئون نۇقتىنى مۇھاكىمە قىلىش ئۈچۈن ئوتتـ

تۇرىغا قويغان؛ فەن يۇشىن ئىككى تەرەپنىڭ لايىھىسى ئە-چىدىكى پىكىردە پەرق ناھايىتى چوڭ دەپ مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن جاۋاب بېرىشنى بىلدۇرگەن.

1943 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئىككىنچى قېتىملىق يىغىن ئېچىلدى. قاتناشقۇچىلار، جۇڭگو تەرەپتىن ۋۇلىڭ ۋىنخاۋ، ۋۇ گوجېن، خۇ شىزې، سوۋېت ئىتتىپاقى تە-رەپتىن: فەن يۇشىن، باكونىن، ئىككى تەرەپ بىر قانچە ماد-دىلار ئۈستىدە مۇنازىرىلەشتى.

1943 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، 3 ـ قېتىملىق يىغىن ئېچىلدى. قاتناشقۇچىلار، جۇڭگو تەرەپتىن: ۋۇلىڭ ۋىنخاۋ، ۋۇ گوجېن، خۇ شىزې. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن: فەن يۇشىن، باكونىن، فەن يۇشىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى-نىڭ پىكرىنى يەتكۈزدى: 1. دەسمايىنى ئىككى تەرەپنىڭ ھەر قايسىسى 50% تىن چىقىرىدۇ، 2. باشقۇرۇشتا ئىككى تەرەپ ئۈچتىن ئادەم چىقىرىپ دوگسىخۇي تەشكىل قىلىنىپ، نۆۋەتلىشىپ رەئىسلىكنى ئۆتەيدۇ. بىرىنچى دىرېكتورلۇقنى سوۋېتلىك ئۆتىشى كېرەك. 3. ھەر قانداق قانۇن كېلىشىمدىكى پرىنسىپ ياكى بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن بول-مىسا ئۇنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. 4. شىركەتكە ئېھتىياج-لىق بولغان يەرنى باھاسىنى سۈرۈشتۈرمەي شىركەتنىڭ ئىش-لىتىشىگە ئاجرىتىپ بېرىش كېرەك.

ئىككى تەرەپ بىر ـ بىرلەپ مۇنازىرىلەشتى.

1943 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى فەن يۇشىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە: سو-ۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ ئۈسكۈ-نىلىرىنى چۇۋۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ كېتىدىغانلىقى-

نى ئۇقتۇردى. ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبىتى توختىدى دەپ
ئۇقتۇردى.

ئالاقىدار ماتېرىياللارغا ئاساسەن قىسقارتىلىپ تۈزۈلدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مېنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى ئەھۋالى سەۋەبىدىن ئامالسىزلىقتىن چىقارغان قارارىنى جانابىلىرىغا تەپسىلى دوكلات قىلىشىمنى بۇيرۇدى: ...... (2) مايتاغ نېفىت كېنى ۋە نېفىت ئايرىش خىزمىتىنى توختىتىش، مۇتەخەسسىسلەرنى قايتۇرۇپ كېتىش ھەمدە ئۆزىمىزنىڭ ئۈسكۈنىلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ ئەكىتىش......»

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى فەن يۇشىننىڭ جاڭ جېيشىغا يوللىغان تەپسىرىسى (1943 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى)

... ۋىڭ مىنىستىر شۇ مەيداندىلا مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ مەزكۇر كانغا بېرىپ ئۈسكۈنىلەرگە باھا قويۇش ۋە كان رايونىنى تەكشۈرۈش پىكرىنى چۈشەندۈردى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باش ئەلچى فەن يۇشىن بۇنىڭغا قوشۇلدى ھەمدە ھۆكۈمىتىگە كاندا تۇرۇشلۇق سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ مەسئۇللىرىغا بۇ ئىشقا ئىمكانىقەدەر ھەمكارلىشىشنى تېلېگرام بىلەن ئېيتىشنى دوكلات قىلدى، يېقىندىن كېيىن بۇ كومىتېت ئادەم تاللاپ شىنجاڭغا ئىشلەشكە ئەۋەتتى. گو كېچۈەن، شۇ خۇبىڭ قاتارلىق جەمئىي بەش كىشىنى ئۈسكۈنىلەرنى باھالاشقا ئەۋەتتى. خۇاڭ جىچىڭ، ياڭ جوڭجيەن قاتارلىق ئالتە كىشىنى كان رايونىنى ئۆل-

چەش ئىشىغا ئەۋەتتى. مەزكۇر كىشىلەر 11 ـ ئاينىڭ باشـ
لىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، يولغا چىقىپ شىنجاڭغا
يېتىپ بېرىپ، شۇ ئايدا مايتاغ كان مەيدانىغا كېلىپ، گېئولو-
گىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى باشلىدى.. ئۇسكۈنىلەرگە باھا
قويۇش خىزمىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ھېساباتلىـ
رىنى ۋە ئالاقىدار ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك
بولۇپ قالدى. شۇ چاغدا مەزكۇر كاندا ئىش تاشلاش دولـ
قۇنى پەيدا بولغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش
ئىنژېنېرى ئۇرۇمچىگە كەلگەنلەرنى چاقىرتىپ كەتتى، بىز
تەرەپكە كېرەكلىك ماتېرىياللار تەييارلىنىپ، ئۇرۇمچىگە
كەلگەنلەر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بېجىرىلىدىغان بولـ
دى. 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سوۋېت تەۋەلىكىدىكى بۇ
باش ئىنژېنېر كانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: سوۋېت
ئىتتىپاقى نېفىت خەلق كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن،
مۇھاكىمە قىلىدىغان ئورۇن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ
ۋەكىلى تېخى رەسمىي بېكىتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ئىشنى
ئىشلەش ۋاقتىنچە قىيىن، خەرىتە، جەدۋەل، سانلىق مەلۇ-
ماتلارنى بۇيرۇق بويىچە كېچىكمەي بېرەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتـ
تى، كومىتېتىمىز بۇ دوكلاتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن
دەرھال كىشى ئەۋەتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا ئىشلىـ
رى ۋەكىلى باكونىن بىلەن كۆرۈشتى. باكونىن ھۆكۈمە-
تىگە تېلېگرام بېرىدىغان بولدى ...... ۋەكىل باكونىننىڭ
ئېيتىشىچە، شۇ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى
ھۆكۈمىتىنىڭ نېفىت كېنىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ
مەسئۇللىرىغا بىز تەرەپنىڭ خىزمىتىگە ئىمكان قەدەر ھەمـ
كارلىشىشنى ئۇقتۇرغانلىقى توغرىسىدىكى تېلېگراممىنى تاپـ

شۇردى، ھەمدە مەزكۇر كومىتېتىنىڭ شىنجاڭغا كەلگەنلەر-
نى قوبۇل قىلمىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.
گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق
مەنبە كومىتېتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان
ئالاقىسى (1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى).

نېفىتلىك ھالىتىنى قوغداش توغرىسىدا، مەزكۇر كان-
دا جەمئىي ئاللە نېفىت قۇدۇقى بار بولۇپ، تۆمۈر قاپقاق
بىلەن ھىملاپ قويۇلغان، چۆرىسى بولتا بىلەن چىڭىتىلغان
ھەمدە قەلەي بىلەن كەپشەرلەپ قويۇلغان. سوۋېت تەرەپ
باش ئىنژېنېرىنىڭ ئېيتىشىچە: قۇدۇق ئىچىدىكى كالون
پېچىرىم بولۇپ، ئۇنىڭغا تىگىلمىگەن، قۇدۇققا باشقا ھېچ
قالداق نەرسە ئورنىتىلمىغان. جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تە-
رەپنىڭ تاپشۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئۇچۇن پېچەت-
لەپ قويۇلغان. بۇ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كۆرگىنىمدە راس-
تەك قىلىدۇ.

2. چۈۋۈش ئەھۋالى توغرىسىدا. ئەمەلدار زېشاڭنىڭ
مۆلچەرلىشىچە چۈۋۈش ئىشىنىڭ 70% ى ئورۇندىلىپ بوپتۇ،
گاپتوموبىل ترانسپورت مىقدارى ئاز بولغاچقا چۈۋۈپ بول-
غان ماتېرىياللارنىڭ يەنە يېرىمىدىكى تېخى توشۇلمىغان.
بۇرۇنقى ترانسپورت مىقدارى بويىچە مۆلچەرلىگەندە، يەنە
ئۈچ ئايدا ھەممىنى توشۇپ بولغىلى بولىدۇ. سۇ ئېلېكتىر
ئۇسكۈنىلىرىگە كەلسەك، زاۋۇت ئىچىدە يەنە جۇڭگو - سو-
ۋېت تېخنىك ئىشچىلىرىدىن جەمئىي 500 دىن ئارتۇق كى-
شى بولۇپ، يەنىلا سۇ توك بىلەن تەمىنلەشكە تېگىشلىك
بولغاچقا، تېخى چۈۋۈلمىدى. ئەمەلدار زېشاڭ كېچىكتۈرۈپ
چۈۋۈشنى تەۋسىيە قىلدى. پېقىرنىڭ قارىشىچە بىز تەرەپ

نىڭ كەلگۈسىدە باھا قويۇپ سېتىۋېلىپ پايدىلىنىشىنى، بۇ ئىشنى ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق سوۋېت كونسۇلى بىلەن كېڭى-شىپ، ئۇنى چۇۋۇماي ھېسابىتىن ئۆتكىچە قالدۇرۇپ قېلىشنى لايىق كۆردۈم ......

ۋۇ زېشاڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مى-نىستىرلىكىگە يوللىغان تېلېگراممىسى (1943 - يىل 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى).

ئىلاۋە: ۋۇ زېشاڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا تۇ-رۇشلۇق پەۋقۇلئاددە تاشقى ئىشلار ئەمەلدارى، 1943 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ بۇي-رۇقىغا بىنائەن مايتاغنى تەكشۈرۈشكە بېرىپ، 26 - كۈنى قاي-تىپ كەلگەن.

سوۋېت كونسۇلى ۋوشۇدىچە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سودا ئىشلىرى ۋەكىلى ماكروۋنىڭ 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى مەھ-كىمىگە كېلىپ ئېيتىشىچە: مايتاغ نېفىت كېنىدىكى بارلىق بۇرغىلاش قۇرۇلۇشى، ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلاردىن، ئۇنىڭ ئىچىدىكى سوۋېت تەرەپ مەبلەغ سالغان كان مەيدانىنى بىزگە سېتىپ بەرمەكچىكەن. باھاسى ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 12 مىڭ 630 يۈەن ئىكەن. شېڭ دوبەن بىلەن مەسلىھەتلىشىش نەتىجىسى مۇنداق بولدى: بۇ نېفىت كې-نىنى كەلگۈسىدە ئېچىشنى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بېجىرىشى كېرەك. بۇ كاندىكى سوۋېت تەرەپ مەبلەغ سالغان ئۈس-كۈنىلەرگە باھا قويۇپ مۆلچەرلەشتە، ئۆي ئىمارەت قىس-مىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىن يېقىن ئەتراپتىن كىشى ئەۋە-تىپ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ، بۇرغىلاش ۋە تېخنىكا قۇرۇلۇشى قىسمىغا مۇتەخەسسىس بولمىغاچقا ئىقتىساد مىنىستىرلىكى-

نىڭ يۆيمىن نېفىت كېنىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى كېلىپ باھا قويۇپ بېرىشكە تېلېگرام بېرىشنى سورايمىز. بۇ ئىش بالدۇرراق مەسلىھەتلىشىپ پۈتسە، پېقىر كېلەر يىل ئەتىيازدا ئېچىشنى باشلىماقچى.

ۋۇ زېشاڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان تېلېگراممىسى (1943 - يىل 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى).

شېڭ دوبەننىڭ مەزكۇر كاننى مەركەزدىن ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن ماشىنا - زاپچاسلىرىنى مىنىستىرلىكىمىز سېتىۋېلىش پىكرىنى قوللايمىز. شۇڭا ئالىيلىرى (ئېلاۋە: جياڭ جيېشى) مىزدىن يولىيورۇق بېرىشى ھەمدە گەنسۇ نېفىت كېنىنىڭ تېزدىن مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ باھالاپ كېلىشى سورالدى.

ۋىڭ ۋىنخاۋنىڭ ۋۇ زېشاڭغا جاۋاب تېلېگراممىسى (1943 - يىل 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى).

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ سالغان مەبلەغ سانىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ۋە سوۋېت تەرەپنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرىنىڭ قىممىتىنى كۆرۈپ باھالاش ئەھۋالى:

1. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ مەبلىغى ئامېرىكا پۇلىغا 4 مىليون 346 مىڭ 170 يۈەن، ئىنژېنېر نېرتىنىنىڭ ئېيتىشىچە، بىر قىسىم ماشىنا - زاپچاسلار ۋە ھېساباتلار سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلگەندىن باشقا قېپقالغان ئۆي ئىمارەتلەر ۋە نېفىت قۇدۇقىنىڭ باھاسى 2 مىليون 12 مىڭ 630 ئامېرىكا دوللىرى دەيدۇ. بۇنى پەۋقۇلئاددە ئەمەلدار ۋۇ (زېشاڭ — ت) بىلەن مەسلىھەتلەشتۇق: سوۋېت ئىتتىپاقى

تەرەپ ساتىدۇ، جۇڭگو تەرەپ ئالىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپىنىڭ سالغان مەبلەغ ھېساباتىنى تەكشۈرۈپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز.

2. بىز تەرەپنىڭ مەبلىغىنى ئىككى تەرەپنىڭ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشى بىلەن ئامېرىكا پۇلىغا 1 مىليون 53 مىڭ 978 يۈەن يەتتە مو تۇققۇز فۇڭ قىلىشقا قوشۇلدى. تەكشۈرۈشىمىزچە يۇقىرىدقى مەبلەغدىن باشقا مالىيە نازارىتىنىڭ 1930 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ماشىنا ـ زاپچاس توشۇشى ئۈچۈن ئاجرىتىپ بەرگەن كىرا ھەققى 175 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بار ئىكەن. ئىنژېنېر نېرىتىنىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ 1941 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ ئۇرۇمچى سودا شىركىتىنىڭ قەرزىنى قايتۇرۇشى ئۈچۈن مالىيە نازارىتىدىن ئاجرىتىپ بېرىلگەن پۇل بولۇپ، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ كىرا ھەققى ئەمەس. بۇنى مەبلەغ قىلىشقا بولمايدىكەن.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مالىيە نازارىتى، قۇرۇلۇش نازارىتى خىزمەتچىسى چېن يۈجاڭ، سۇ جيۈەن، ۋاڭ لىنىيىڭ، ۋېن زىجۇڭلەرنىڭ جۇڭگو ـ سوۋېت تەرەپنىڭ مەبلىغىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلات (1943ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى).

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئۆلكىمىزنىڭ شىخو مايتاغ نېفىت كېنىنى سېتىپ بېرىش ئىشى توغرىسىدا، ئۆتكەن يىلى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى 41 ـ نومۇرلۇق تېلېگراممىدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاۋۋال ئادەم ئەۋەتىپ ئۆي ـ ئىمارەت قىسمىنىڭ باھاسىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشى ئېيتىلغان. نېفىت قۇدۇقى قىسمىغا كەلسەك بايلىق مەنبە

كومىتېتىنىڭ شىنجاڭغا ئىنژېنېر ئەۋەتىشىنى (ئىلاۋە: گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىنىڭ ئىنژېنېرى لى تۇڭجاۋ) كۈتۈپ قالغان. بۇ كىشى ئالدىنقى يىلنىڭ ئاخىرى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىپ باھا قويۇشقا كىرىشكەنىدى. بۇ يىل 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى باھا قويۇش ئىشلىرى ئاياغلاشتى. ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ قىممىتى ئامېرىكا پۇلىغا 250 مىڭ دوللار، نېفىت قۇدۇقى قۇرۇلۇشى ئامېرىكا پۇلىغا بىر مىليون 250 مىڭ دوللار، جەمئىي 1 مىليون 500 مىڭ دوللار بولدى. لېكىن باھا قويغۇچى كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، قويۇلغان باھا بەك چىڭ بولغان. ئەسلىدىكى باھاسىدىن خېلى چوڭ پەرقلىنىدۇ. ئەگەر بۇنى يېڭىباشتىن قۇرۇشقا توغرا كەلسە، ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە جىق پۇل كېتىدىكەن. دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ: نېفىت قۇدۇقى قىسمىغا ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 20 مىڭ دوللار، ئۆي - ئىمارەتكە 490 مىڭ دوللار، جەمئىي 2 مىليون 510 مىڭ دوللار باھا قويدى. سوۋېت كونسۇلى بىلەن سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ سېتىش باھاسىنى 1 مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا چۈشۈردى. لېكىن بۇنىڭدىن يەنە ئازايتالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، بىز تەرەپنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ پېچەتلەنگەن قۇدۇقنىڭ رەسمىيەتلىرىنى ۋە پېچەتنى ئېلىش قەدەم باسقۇچلىرىنى يازما ئىزاھلايدىغان بولدى. پېقىر ئۇنى بىر تەرەپ قىلسا، نېفىت چىقىدۇ. ئۇلار يەنە قۇرۇلۇشقا دائىر بارلىق خاتىرە خەرىتىلىرىنى، جەدۋەللىرىنى پايدىلىنىشىمىز ئۈچۈن بېرىدىغان بولدى. شېڭ دۇبەن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرگىنىمدە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ باھادا مۇنداق چوڭ يول قويۇشى ئۇلارنىڭ قايتىپ كېتىشكە

ئالدىرىغانلىقىدىن بولغان، شۇڭا پۇرسەتنى ئىگىلەپ، شۇ باھا بويىچە سېتىۋېلىش كېرەك دېدى. مىنىستىر ۋېلىك ۋىنى خاۋغا تېلېگرام بوللاپ يولىيورۇق سورىغىنىمىزدا بايلىق مەنبە كومىتېتى ئۆز باھاسى بويىچە سېتىۋالسا بولىدۇ دەپ يولىيورۇق بەردى ھەمدە توختام تۈزۈشكە تولۇق ھوقۇق بەردى. شۇندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى بىلەن سۆھبەتلەشكىنىمىزدە مەزكۇر كانىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن ئۆزئارا ئېلىم - بېرىمى بولۇپ، ئېنىقلىغىلى بولمىغانلىقتىن ئادەم ئەۋەتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇلى بىلەن بىرلىكتە مەزكۇر كانغا بېرىپ ھېساباتنى ئېنىقلاشقا ياردەملەشتۇق. شۇندىن كېيىن سوۋېت كونسۇلى بىلەن ھېسابنى توغرىلىدۇق. توختامنىڭ ماددىلىرى تۈزۈلۈپ بولدى. بۈگۈن (16 - كۈنى) مەھكىمىدە تۈزۈلگەن توختامنىڭ خەنزۇچە، روسچە نۇسخىسىغا ئىمزا قويۇلدى. توختامنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى مەزكۇر تېلېگرام ئارقىلىق بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئەۋەتتۇق. كىشى ئەۋەتىپ نېفىت كېنىنى تاپشۇرۇۋېلىشنى ھەمدە توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ پۇلىنى تۆلەپ بېرىشنى سورايمەن. بۇنىڭدىن باشقا مەھكىمىنىڭ دوبەن مەھكىمىسى ئارقىلىق بىز تەرەپنىڭ زاۋۇت باشلىقىنىڭ ئاۋۋال تاپشۇرۇپ ئېلىپ ساقلاپ تۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىشىنى سورايمەن.

ۋۇ زېشياڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تېلېگراممىسى (1944 - يىل 2 - ئاينىڭ 16- كۈنى).

(1) ب تەرەپ (ئىلاۋە: سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ)

شىنجاڭ ئۆلكىسى شىخو ناھىيىسى ئىچىدىكى مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەئەللۇق بولغان بارلىق نېفىت قۇدۇقى قۇرۇلۇشى ۋە ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلارنى ئا تەرەپ (ئىلاۋە: جۇڭگو تەرەپ) كە سېتىپ بېرىدۇ، ھەمدە ئا تەرەپ ئەۋەتكەن باھا قويغۇچى خادىملارنىڭ نەق مەيداندا باھالىغان سانى ۋە ب تەرەپ بەرگەن ئالاقىدار نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشى، ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ئا تەرەپنىڭ تاپشۇرۇۋېلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

(2) ئا تەرەپ ب تەرەپنىڭ يۇقىرىدىكى نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشى ۋە ئۈسكۈنىلىرى ئۈچۈن جەمئىي نەق بىر مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بېرىدۇ. يەنى جۇڭخۇا مىنگو جۇڭچىڭ مەركىزىي بانكىسى ئارقىلىق نيو - يورك يولى بانكىسىغا (*CHASEBANK*) تېلېگرام ئارقىلىق پېرېۋوت قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بانكىسى ھېسابات نومۇرىغا كىرگۈزىدۇ ...

(3) مەزكۇر توختام ئىمزالاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ خادىم ئەۋەتىپ يۇقىرىدىكى نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشى، ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلارنى تاپشۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىشنى ھەمدە بۇنى 15 كۈن ئىچىدە ئېنىق پۈتتۈرۈپ، مۇھاپىزەتچىلەرنى (ئىلاۋە: 1943 - يىلى 6 - ئايدا مايتاغ نېفىت كېنىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنىنى قومۇل ئارقىلىق چېكىندۈرۈپ كېتىشنى كۆرسىتىدۇ) قايتۇرۇپ كېتىشكە قوشۇلدى.

(4) ب تەرەپ مەزكۇر توختام ئىمزالانغاندىن كېيىن بىر ئاي ئىچىدە مەزكۇر كاندىكى نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشىغا ئائىت خاتىرە سىخېمىلار مەسىلەن: ① ئېلېكتر

بىلەن تەكشۈرۈش خاتىرىسى. ② بۇرغىلاش خاتىرىسى. ③ جىنىس ئاتلىمىنىڭ كەسمە يۈز سىخېمىسى. ④ مايتاغ رايونىنىڭ گېولوگىيىلىك تۈزۈلۈش سىخېمىسى قاتارلىقلارنى شۇنىڭدەك بېرىشكە بولىدىغان باشقا تۈرلۈك سىخېملارنى ئا تەرەپكە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

جۇڭگو ـ سوۋېتنىڭ مايتاغ نېفت كېنىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئىلكىدىكى قۇرۇلۇش ۋە ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش توغرىسىدىكى «توختىمى» (1944 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى).

جۇڭگو مەركىزىي بانكىسى 2 ـ ئاينىڭ 19ـ كۈنى جەمئىي باھا پۇلى نەق بىر مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى نيو ـ يورك يولى بانكىسىغا ئەۋەتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بانكىسى ھېسابات نومۇرىغا كىرگۈزدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە تېگىشلىك بولغان نېفت قۇدۇقى، ئۆي ـ ئىمارەت، ماشىنا قاتارلىقلارنى جۇڭگو تەرەپ 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى تاپشۇرۇۋېلىپ پۈتتۈردى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىغا ئەۋەتكەن ئالاقىسى (1944 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى).

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى خادىملارنىڭ ھەممىسى دۆلىتىگە قايتۇرۇپ كېتىلدى، كان زاۋۇتىنىڭ پۈتۈن ئۈسكۈنىلىرى — ئېنېرگىيە، ئېلېكتىر، تېخنىك ماتېرىياللار ۋە ۋودوپرووود قۇرۇلۇشىنىڭ ھەممىسى چۇۇۇپ ئېلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ كېتىلدى، جېنى ئاز قالغان ۋە ئىشلىتىشكە يارىمايدى

غان ئاز مىقداردىكى سايمانلار، تېخنىك ماتېرىياللار بىر تەرەپكە قالدۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بايلىق مەنبە كومىتېتى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە زور مىقداردا ئامېرىكا دوللىرى تۆلەپ بەردى، كېيىن بايلىق مەنبە كومىتېتى ئادەم ئەۋەتىپ مەزكۇر زاۋۇتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىنى ئىشلىدى، قىيىنچىلىق ناھايىتى كۆپ بولدى، لېكىن مەھسۇلاتى بۇرۇنقىدەك بولمىدى.

ۋۇفېن «شىنجاڭ كانچىلىق ئەھۋالى» (1946 - يىل 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قول يازما).

V شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە

شېڭ شىسەي كومپارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇپ، جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن،.... شىخو مايتاغ نېفىت كېنىدىكى سوۋېتلىكلەر نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىدىن باشقا چۇۋۇپ كېتىشكە بولىدىغان ماشىنا، ماتېرىيال ۋە يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن سۇ تۇرۇبىسى، نېفىت تۇرۇبىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى چۇۋۇپ ئېلىپ كەتتى. شېڭ شىسەي ئىقتىساد مىنىستىرلىكىدىن مەزكۇر كاننى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئېچىشنى تەلەپ قىلدى. بايلىق مەنبە كومىتېتى بىر مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن كۆپرەك پۇل خەجلەپ، پۇلنى نيۇ-يوركقا تاپشۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى قالدۇرۇپ كەتكەن مال - مۈلۈكنى سېتىۋالدى ھەمدە مەزكۇر كاننى يۈيمەن نېفىت كېنىنىڭ ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئېچىشىنى، بۇ ئىشنى مېنىڭ مەسئۇل بولۇپ

بېجىرىشىمنى تاپشۇردى. مەن يۇيمەن نېفىت كېنىنىڭ ئىنژېنېرى لى تۇڭجاۋ (ئۇلۇپ كەتتى) نى شىخو مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر تۈركۈم قۇرۇلۇش ۋە باشقۇرۇش خادىملىرىنى ئەۋەتتىم. ھەمدە بىر قانچە چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى بىلەن بىر تۈركۈم بۇرغىلاش ۋە نېفىت ئاققۇزۇش ماتېرىياللىرىنى توشۇپ ئاپىرىپ بەردىم.

.... مەن 1943 ـ يىلى (ئىلاۋە: 1944 ـ يىلى بولۇشى كېرەك) 7ـ ئاينىڭ باشلىرىدا يۇيمەن نېفىت كېنىنىڭ باشلىقى يەنشۇاڭ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باشلىقى جىن كەيىڭ ۋە لى تۇڭجاۋ قاتارلىقلار بىلەن بىللە يۇيمەن نېفىت كېنىدىن شىنجاڭغا شىخو مايتاغ نېفىت كېنىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن باردىم.

بىز 7ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ باردۇق.... شېڭ شىسەي ماڭا تېلېفون بېرىپ: «.... سەن شىخو نېفىت كېنىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سېنى تاماققا تەكلىپ قىلىمەن. شۇ چاغدا كۆرۈشەيلى... مەن مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ مەسئۇلىغا تېلېگرام بەردىم، سەن ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندا، ساڭا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ» دېدى. بىر ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ۋاڭ سەنمۇجاڭ مېنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت زالىغا بېرىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتچىلىرىگە سۆز قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. مەن ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق مەنبە كومىتېتىدىن شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ئاساسەن شىخو نېفىت كېنىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئەۋەتىلگەنلىكىمنى، ئولتۇرغانلارنىڭ كۆپىرەك ياردەم بېرىشىنى سورايدىغانلىقىمنى سۆزلىدىم. مەن شېڭ شىسەي-

نىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەرنىڭ شىخو نېفىت كېنىدىن چىققان نېفىتنىڭ كۆپ بولمىغانلىقى سۈۋېتلىكلەرنىڭ قېرىشقانلىقىدىن بولغان، دەپ گۇمانلانغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىدىم. چۈنكى بۇ يەردىن نېفىت كۆپ چىقسا سۈۋېت ئىتتىپاقىدىكى باكو نېفىتلىكىدىن چىقىدىغان نېفىتكە تەسىر يېتەرمىش. بۇ نېفىت كېنىنى ئېچىشقا قارىتا ساۋادى كەمچىل بولغان بىر خىل قاراش ئىدى ئەلۋەتتە. مۇشۇنداق گەپ بويىچە بولغاندا مېنىڭدىنمۇ يۈيمەن نېفىت كېنىدىن چىقىدىغان نېفىتكە تەسىر يېتىپ قالىدۇ دەپ قەستەنگە نېفىتنى ئاز چىقىرىۋاتىدۇ دەپ گۇمانلىنىشى مۇمكىن. ناۋادا بۇنداق سۆزلەر شېڭ شىسەينىڭ قۇلىقىغا يېتىپ قالسا خىزمىتىمىزگە ئورۇنسىز قىيىنچىلىق كەلتۈرۈپ قويىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل گۇمانىنى تۈگىتىش ئۈچۈن مەن نېفىت كېنىنى ئېچىشقا دائىر ساۋاتلارنى سۆزلىدىم. مەن ئاياللاردا ئىككى ئەمچەك بولىدۇ. بالا بىرسىنى ئىمىپ بولغاندا، ئاندىن يەنە بىرسىنى ئىمىدۇ، ئىككى ئەمچەك بىر-بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، سۈتى بىر-بىرسىگە ئۆتۈشۈپ كەتمەيدۇ. شۇڭلاشقا ئارىلىقى ناھايىتى يىراق بولغان ئىككى نېفىتلىك بىر-بىرسى بىلەن تۇتۇشۇپ، مەھسۇلاتقا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. بىرلا نېفىتلىك بولغاندىمۇ يەنە نۇرغۇن قۇدۇق قېزىپ نېفىت ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ بالىنىڭ ئاپىسىنىڭ ئەمچىكىنى ئەمگەنگە ئوخشاش ئىش دەپ سۆزلىدىم. مەن مۇشۇنداق مىسال قىلىپ سۆزلىسەم ئۇلار ھەممىسى كۈلۈشۈپ كېتىشتى. مەن شىخودىن نېفىت چىقسا باكو ياكى يۈيمىندىن نېفىت چىقىشقا تەسىر يېتىدۇ دېگەن ئەخمىقانە گەپلەرگە ئوچۇق ئىزاھات بەرمىگەن

بولسامۇ ئۇلار بۇ مەسىلىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كۆڭلىدە چۈشىنىشتى. بۇ كېيىنچە ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدۇ.

7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى مەن ئۈرۈمچىدىن ئايرىلىپ غەربكە قاراپ مېڭىپ، شىخو نېفىت كېنىغا كەلدىم. بۇ يەر ئۈرۈمچىگە 200 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىكەن. مەن يولغا چىقىشتىن ئاۋۋال شېڭ شىسەي بىلەن تېلېفوندا سۆزلىشىپ، مەن ئەتە شىخو نېفىت كېنىغا بارىمەن دەپ قويدۇم....

شۇ كۈنى مەن شىخو مايتاغ نېفىت كېنىغا يېتىپ كېلىپ، شېڭ شىسەينىڭ نېفىت كېنىغا ئەۋەتكەن مەسئۇل ئادىمى بىلەن 17 ـ كۈنى تاپشۇرۇۋېلىش ـ ئۆتكۈزۈۋېلىش رەسمىيىتىنى بېجىرىشنى بېكىتتىم.

17 ـ كۈنى تاپشۇرۇپ بېرىش ـ ئۆتكۈزۈۋېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئۇلار تېخى پوجاڭزا ئېتىپ تەبرىكلىدى. ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن كاننىڭ بارلىق خىزمەتلىرى لى تۇڭجاۋنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىشلىنىدىغان بولدى.

سۇن يۆچى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭغا ئىككى قېتىم بارغانلىق خاتىرىسى» («تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» 84 ـ قىسىم، تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى 12 ـ ئاي).

1943 ـ يىلى ھۆكۈمەتنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىشىپ ئېچىش تەكلىپىنىڭ نەتىجىسى بولمىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ماشىنىلارنى توشۇپ ئەكەتتى. لېكىن نېفىت كېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جۇڭگو تەرەپ خېلى مەبلەغ چىقىرىپ تۈرلۈك قۇرۇلۇش ۋە ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋال

دى. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ كان توختاپ كەتتى.
1944 - يىلى يەۋىيەن نېفىت كېنىنىڭ دىرېكتورى سۈن يۆچى قاتارلىقلار كاننى كۆزدىن كەچۈرگىلى ئىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى پىلانلىغىلى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۈيۈمەندىن بىر قىسىم ماشىنا توشۇپ كېلىندى ھەمدە شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قۇرۇلدى. 1945 - يىلى كۈنىگە 100 تونىنا بېنزىن ۋە نېفىت ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى، شۇندىن كېيىن ئىلىدىن شىخوغا يۆرۈش قىلىشمۇ توختاپ قالدى.

خۇاڭ جىچېڭ: «شىخو مايتاغ كېنى» (قول يازما).

ئىلاۋە: كۈنلۈك مەھسۇلاتى 100 تونىنا ئۆپچۆرىسىدە دېگەن سۆز مۇۋاپىق ئەمەس. «تونىنا» دېگەن «تۇڭ» دەپ ئۆزگەرتىلىشى كېرەك.

گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىنىڭ باش دىرېكتورى سۈن يۆچى ھەمراھلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولۇپ 12 كىشىنى باشلاپ 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى مايتاغقا يېتىپ كېلىپ، نېفىت كېنىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشكە رىياسەتچىلىك قىلدى. 15 - كۈنى بۇ كان شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. لى تۇڭجاۋ مۇدىرلىققا تەيىنلەندى. سابىق زاۋۇت باشلىقى ۋىن زىجۇن مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، ئاستىدا ئۈچ بۆلۈم ۋە بىر ئىسكىلات قۇرۇلدى. كۆيتۈڭ دېھقانچىلىق مەيدانى يۇرۇنقىدەك قېلىۋەردى. ھەر قايسى بۆلۈملەردىن بوغالتىر بۆلۈمى بۇرۇنقى پېتى قېلىۋەرگەن

دىن باشقا بۆلۈملەر، ئىسكىلاتقا بۇ قېتىم كەلگەنلەر ئاي-
رىم - ئايرىم ھالدا تولۇقلاندى، شتاتنىڭ سىرتىدىكى
بۆلۈم باشلىقلىرى باشقا ئىشقا قويۇلامدۇ، بۇ تېخى بەل-
گىلەنمىدى. ئۆتكەندە بۇ زاۋۇتتىكى خىزمەتچى، ئىشچىلار
ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى كوللېكتىپ تاماق يەيدىكەن،
ئائىلىسى بولغانلار ھەر بىر كىشى ئېيىغا 30 يۈەن تاماق
پۇلى تۆلەيدىكەن. بۇ قېتىم كوللېكتىپ تاماق يېيىش
بىكار قىلىنىپ، تاماق پۇلى كولىنىدۇ دېگەن گەپلەر بار.
يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارنىڭ تەسىرىدىن كونا خىزمەتچى، ئىش-
چىلارنىڭ كەيپىياتى ياخشى بولماي قېلىۋاتىدۇ. كۆپىن-
چىسى رۇخسەت سوراپ، جان بېقىشنىڭ يولىنى تاپىمىز
دېيىشىۋاتىدۇ......

AltunOg

.. شىنجاڭ ئۆلكىلىك مۇھاپىزەت ئىشلار باشقارمىسىنىڭ
باشلىقى لى يىڭچىنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇۋەققەت
رەئىسى خۇ شاۋلياڭغا يوللىغان «مايتاغ ساقچى ئىدارىسى-
نىڭ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۆزگەرتىلىپ تەشكىل قى-
لىنىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتى» (1944 - يىل 9-
ئاينىڭ 15 - كۈنى).

ئورنىمىز مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى ئۆتكۈزۈ-
ۋېلىپ باشقۇرغاندىن بېرى ئىككى ئاي ئۆتۈپ كەتتى.
باش دىرېكتور سېن يۆچى 8 - ئاينىڭ باشلىرى بۇ يەر-
گە كېلىپ 20 نەچچە كۈن تۇرۇپ، نېفىت ئېلىش ئايرىش
قۇرۇلۇشىنى پىلانلىغاندىن باشقا، خىزمەتچىلەر، ئىشچىلار-
نىڭ تۇرمۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. بۇ چاغ بۇ كان-
نى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشى باشلانغان چاغ بولۇپ، خىزمەت-
چىلەر، ئىشچىلاردىن ئەينى ئەھۋالنى ئۇقمىغانلار ئۆتكۈن-

چى مەزگىلدە ئادەم قىسقارتىدىغان بوپتۇ دېيىشكەن. سوڭ
دىرېكتور خىزمەتچىلەر، ئىشچىلارغا خاتىرجەم ئىشلەش توغ-
رىسىدا كۆرسەتمە بەردى. ئورنىمىزنىڭ بۇيرۇققا بىنائەن
بۇ كاننى ئۆتكۈزۈۋېلىشى ماي مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش،
ئارقا سەپنى تەمىنلەشنىڭ جىددىي ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىدى.
ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەتچى، ئىشچى كۆ-
پەيتىش كېرەك. قانداقمۇ ئىشچى قىسقارتىش غەرىزى بول-
سۇن؟ خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ ئوزۇقلىنىش چارىسىگە كەل-
سەك، خىزمەتكە، ئىشچىلارنىڭ ئۆزى ھەقسىز ئوزۇقلىنىدۇ.
ئائىلە - تەۋەلىرىدىن يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قا-
راپ تاماق راسخوتى ئېلىنىدۇ، بۇ ئەسلىدىكى بەلگىلىمە
بويىچە بېجىرىلىدۇ. باش دىرېكتور سۇن 8 - ئاينىڭ 31-
كۈنى پۈتۈن كاندىكى خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ تەمىناتىنى
ياخشىلاش، ھەر ئايلىق قوشۇمچە ياردەم پۇلىنى كۆپەيتىش،
بۇنىڭ سانى ئەسلىدىكى ئىش ھەققىنىڭ بىر ھەسسىسىگ-
چە بولۇش، مۇشۇ يىلى 9 - ئايدىن باشلاپ يولغا قويۇش
ھەققىدە يازما يوليورۇق بەردى. ھۆكۈمەت قولىدىكى دوك-
لات ئىشىنىڭ ئەينەن ئەھۋالىنى ئۇقمايدىغانلارنىڭ ئەپ-
قاچتى گەپلىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. مەزكۇر كان دۆ-
لەت مۇداپىئەسىدىكى ئېغىر سانائەت ئورنى، بىنزىن ئىش-
لەپچىقىرىش ئارقا سەپ ترانسپورتى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇ-
ھىم، ھۆكۈمەتنىڭ پايدا - زىيانىنى ئايرىش ئۈچۈن دوك-
لاتنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشىنى سورايمىز.
«شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنىنىڭ
خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ كوللېكتىپ ئوزۇقلىنىش ئىشى
توغرىسىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يوللىغان جاۋاب

تېلېگراممىسى» (1944 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى).

مىڭگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرى چېكىنىپ كەتتى. تۈرلۈك نېفىت ئېلىش، ئايرىش ئۈسكۈنىلىرىدىن بىر مۇنچىسىنى دۆلەتكە تۇشۇپ ئەكەتتى، قۇرۇلۇش توختاپ كەتتى. 1933 ـ يىلى ھۆكۈمەت قايتۇرۇۋېلىپ، گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىگە ئادەم ئەۋەتىپ، تۈرلۈك تېخنىك ماتېرىياللارنى ئەكىلىپ رەتكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تاپشۇردى. نېفىت چىقىدىغان قۇدۇق 20ـ، 30ـ، 36ـ، 37ـ، 39ـ، 42ـ، 43ـ قاتارلىق يەتتە قۇدۇق بولۇپ، كۈنلۈك مەھسۇلاتى 70 تۇڭچە ئىدى، بىر مەزگىل تىجارەت قىلىنغاندىن كېيىن «باندىت» لار پاراكەندىچىلىك سالغانلىقتىن، ئىلاجسىز تاشلىۋېتىلدى......

يەنشۇاڭ: «جۇڭگو نېفىت كانلىرى خاتىرىسى» (ماشىنكىدا بېسىلغان نۇسخا، يىللىرى ئېنىق ئەمەس).

بىز تەرەپ ئۆتكۈزۈۋېلىشقا بارغاندا، تۈرلۈك ماشىنا، زاپچاسلار تۇشۇپ كېتىلگەن ئىكەن. بىر قانچە ئاي تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ رەتلەش ۋە تولۇقلاش ئارقىلىق بېنزىنلىق قۇدۇق رېمونت ماشىنىسىدىن بىرى، 100 تۇڭلۇق تۇرۇبىسىمان ئايرىش پېچىدىن بىرى، 80 تۇڭلۇق ۋە 25 تۇڭلۇق ھورلاندۇرۇش پېچىدىن بىردىن، بەش تۇڭلۇق سىلىقلاش مېيىنى ئايرىش پېچىدىن بىرى پۈتتۈرۈلدى.

يەنشۇاڭ: «جۇڭگو نېفىت كانلىرى خاتىرىسى» (ماشىنكىدا بېسىلغان نۇسخا، يىللىرى ئېنىق ئەمەس).

1933 ـ يىلى گەنسۇ نېفىت كېنى ئىدارىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغاندىن كېيىن، ھەر كۈنلۈك نېفىت مەھسۇ-

لانى 60 تۈگدىن 70 تۈگىچە بولۇپ، بىر يىلدىن كۆپرەك داۋاملاشتى. «باندىت» ئەسكەرلىرى توپىلاڭ قىلىپ، شىخو قولدىن كەتكەندىن كېيىن خىزمەتچىلەر، ئىشچىلار ئالدىراپ - تېنەپ چېكىنىدى، قۇرۇلۇش شۇنىڭ بىلەن توختاپ كەتتى. ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغاندىن كېيىن قۇدۇقلارنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلات جەدۋىلى تۆۋەندىكىچە:

قۇدۇق نومۇرى	كۈنلۈك نېفىت مەھسۇلاتى (تۈگ)
20 - قۇدۇق	7.5
30 - 〃	2
36 - 〃	7.5
37 - 〃	7.5
39 - 〃	7.5
42 - 〃	30
43 - 〃	8
جەمئىي	70

يەنشۈاڭ «جۇڭگو نېفىت كانلىرى خاتىرىسى» (ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا، يىللىرى ئېنىق ئەمەس).

1943 - يىلى 4 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىرلىشىپ باشقۇرۇشنى توختىتىشنى قارار قىلدى، بارلىق نېفىت ئېلىش، ئايرىش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى دۆلىتىگە توشۇپ كەتتى. شۇ يىلى 6 - ئايدىن 10 - ئايغىچە جەمئىي 12 مىڭ توننا تېخنىك ماتېرىيالنى توشۇپ كەتتى، ھەممە نېفىت قۇدۇقىدىكى كالوننى چې

قىرىۋېلىپ، قۇدۇق ئاغزىنى پېچەتلىۋەتتى، قېپقالغان پې-
چەتلىۋېتىلگەن نېفىت قۇدۇقىدىن 11 نى ۋە ئۆي - ئىما-
رەت قۇرۇلۇشى ھەمدە نېفىت قۇدۇقى قۇرۇلۇش خاتىرى-
سىنى بايلىق مەنبە كومىتېتى بىر مىليون 700 مىڭ ئا-
مېرىكا دوللىرىغا سېتىۋېلىپ، 1944 - يىلى 2 - ئايدا
توختام تۈزۈشتى، ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن گەنسۇ نېفىت
كېنىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، تېخنىك ماتېرىياللارنى ئاپىرىپ
رەتكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تاپ-
شۇردى. بىر مەزگىل باشقۇرغاندىن كېيىن يەرلىكتىكى
ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى سەۋەبىدىن تاشلىۋېتىلدى.

1942 - يىلى 1 - ئايدا ئۈچ ئېغىز ئىشلەپچىقىرىش
قۇدۇقى بار ئىدى. 1943 - يىلى 4 - ئايدا توققۇز ئىش-
لەپچىقىرىش قۇدۇقى بار ئىدى. 1944 - يىلى گەنسۇ
نېفىت كېنى ئىدارىسى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن يەتتە
ئېغىز ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، كۈن-
لۈك نېفىت مەھسۇلاتى 60 تۇڭدىن 70 تۇڭغىچە بولدى.
ئۈسكۈنە جەھەتتە بىر قانچە ئاي تولۇقلاش ۋە رەتلەش
ئارقىسىدا بېنزىنلىق قۇدۇق رېمونت ماشىنىسىدىن بىرى
100 تۇڭلۇق تۇرۇبىسىمان ئايرىش پېچىدىن بىرى، 80
تۇڭلۇق ۋە 25 تۇڭلۇق ھورلاندۇرۇش شەكلىدىكى پېچنىڭ
ھەر قايسىسىدىن بىرى، بەش تۇڭلۇق سىلىقلاش مېيى
ئايرىش پېچىدىن بىرسى پۈتكۈزۈلدى. 1944 - يىلى 9 -
ئايدىن 12 - ئايغىچە جەمئىي 1234.4 تونىنا نېفىت ئىشلەپ-
چىقىرىلدى، 380.4 تونىنا بېنزىن، 258 تونىنا كىرسىن ئىش-
لەپچىقىرىلدى. 1945 - يىلى 1 - ئايدىن 8 - ئايغىچە
جەمئىي 1858.3 تونىنا نېفىت ئىشلەپچىقىرىلدى، 600.5

تونىنا بېنزىن، 469.2 تونىنا كىرسىن ئايرىپ چىقىلىدى، 9 - ئاينىڭ باشلىرى يەرلىكتە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بولغانلىقتىن، خىزمەتچىلەر، ئىشچىلار ئالدىراپ - تېنەپ چېكىنىپ كەتتى، قۇرۇلۇش شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالدى.

«جۇڭگو نېفىت سانائىتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى» (ماشىنىكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا، 1949 - يىلى).

ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش جەھەتتە، شىڭ شىسەي دەۋرىدە سوۋېت ئىتتىپاقى مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىش، بايلىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەرگە ياردەم بەرگەنىدى، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خادىملىرى ۋە ئۈسكۈنىلىرى ئېلىپ كېتىلدى، مېنىڭچە شىنجاڭدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن سوۋېتلىكلەرنىڭ تېخنىكا خادىملىرى ۋە ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ياردىمى بولمىسا بولمايدۇ. شۇڭلاشقا تىنچلىق كېلىشىمىسى ئىمزالانغاندىن كېيىن (ئىلاۋە: يەنى 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى جاڭ جىزجۇڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ۋەكىل بولۇپ ئۈچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتى بىلەن ئىمزالىغان «مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن رايونلار خەلق ۋەكىلىنىڭ قوراللىق توقۇنۇشنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى») شەرتنامىنىڭ دەسلەپكى ئورگىنالىنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە تۈزۈپ چىقىشقا كىرىشتىم، ھەمدە نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە تەكلىپ بېرىپ، ماقۇللانغاندىن كېيىن، خېلى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتۈپ ئاندىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئوتتۇرىغا

قويدۇم. باش كونسۇل ۋە سودا ئىشلىرى ۋەكىلى ئويلىشىپ كۆرىدىغانلىقىنى، لېكىن موسكۋادىن يولىيورۇق سوراشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتتى، مېنىڭچە، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى تۈزىتىش كىرگۈزگەن شەرتنامىنىڭ دەسلەپتىكى ئورىگىنالىنىڭ ئويلىشىپ كۆرىدىغان ئىمكانىيىتى بار ئىدى. كېيىن كۆپ قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈش (بىز تەرەپنىڭ باش ۋەكىلى تاشقى ئىشلار پەۋقۇلئاددە ۋەكىلى يولداش ليۇ زېروك ئىدى) ئارقىلىق جۇڭگو - سوۋېتنىڭ شىنجاڭدىكى سودا ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كېلىشىمى (سودا مەسىلىسى، رەڭلىك، ئاز ئۇچرايدىغان مېتال قېزىش مەسىلىسى، نېفىت ئېلىش مەسىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) ئاخىرى ۋۇجۇتقا چىقتى. لېكىن بۇ چاغدا نەنجىڭ ھۆكۈمىتى يەنە ئىككىلىنىشكە باشلاپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۇنياغا كەلگىچە بىر قارارغا كېلەلمىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىمزالانغان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كېلىشىمى مۇشۇ لايىھىنى ئاساس قىلدى.

«جاڭ جىزجۇڭ ئەسلىمىلىرى» (تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1985 - يىل).

جۇڭگو - سوۋېت نېفىت شىركىتى 1950 - يىلى 10 - ئايدا قۇرۇلدى. 1951 - يىلى پائالىيەت باشلىدى، بۇ ئۈچ ۋىلايەت تەرەققىيات شىركىتىگە قاراشلىق مايتاغ نېفىت زاۋۇتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشنى ئاساس قىلدى. ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي ئەھۋال ئىنتايىن بىچارە ھالەتتە ئىدى. بۇ يەردە ئاددىي قول سانائەت ئۇسۇلى بويىچە باشقۇرۇلىدىغان ئىككى ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى، سىغىمى توققۇز كوب مېتر كېلىدىغان ھورلاندۇرغۇچتىن تەشكىل تاپ-

قان ئىككى ھورلاندۇرۇش ئۇسكۇنىسى، چۆلسىرەپ قالغان، ئاساسى جەھەتتىن رېمونت قىلىشقا توغرا كېلىدىغان، بىر قانچە كومپرېسسور تۇرالغۇ ئۆيى بار ئىدى.

«جۇڭگو، سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ 1951 ـ يىللىق خىزمىتىدىن خۇلاسە» (ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا).

VI مايتاغ نېفىت كېنىدىكى ئىشچىلارنىڭ نامرات تۇرمۇشى ۋە ئىش تاشلاش كۈرەشلىرى

جۇڭگولۇق ئىشچىلارنىڭ تاماق، ياتىقىنى كان بېرىدۇ. ھەر كىشىنىڭ ئايلىق تامىقى ئۈچۈن 50،04 يۈەن كېتىدۇ. ئەگەر خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرى تاماقتا بىللە بولسا ھەر كىشىدىن ئېيىغا 10 يۈەن شىنجاڭ پۇلى ئېلىنىدۇ، ھەر بىر ئىشچىنىڭ ئايدا ئايرىم ئالىدىغان ئىش ھەققى 50 يۈەن. لېكىن ئىشچى يېتىشمىگەچكە، سىرتتىن پارچە ـ پۇرات ئېلىنىدىغان ئىشچىلارنىڭ ھەققىگە كېتىدىغان پۇل كۆپرەك بولۇپ ئىشچىلاردىن قېچىپ كېتىدىغانلار بار ئىدى، شۇ يەرنىڭ مال باھاسى بويىچە گۆرۈچنىڭ ھەر بىر كۈرسى 420 كونا جىڭ (ھەر جىڭى 16 سەر) بولۇپ، شىنجاڭ پۇلىغا 140 يۈەن، ئۇنىڭ ھەر يۈز جىڭى شىنجاڭ پۇلىغا 35 يۈەن، چوشقا گۆشىنىڭ ھەر جىڭى شىنجاڭ پۇلىغا 1.5 يۈەن بولۇپ، ئۆرلەپ كېتىش يۈزلىنىشى بار ئىدى.

گۇڭ شۆسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات» (1942 ـ يىل 7 ـ ئاي، مايلىق باسما).

سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىدىن جەمئىي 120 كىشى بولۇپ، ئىش هەققى ئامېرىكا پۇلىغا 360 دوللار-دىن 50 دوللارغىچە ئىدى. جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى خىز-مەتچىدىن 54 كىشى بولۇپ، ئىش هەققى شىنجاڭ پۇلىغا 30 يۈەندىن 120 يۈەنگىچە ئىدى، تاماق، ياتاق بىلەن تەمىنلىنەتتى. ئىشچى جەمئىي 776 كىشى بولۇپ، ھەممى-سى جۇڭگولۇق ئىدى. تېخنىك ئىشچىلار 69% نى ئىگى-لەيتتى، ئىش هەققى ئېيىغا 40 يۈەندىن 135 يۈەنگىچە ئىدى.

«شىنجاڭ مايتاغ نېفت كېنىنى تەكشۈرۈش دوك-لاتىدىن قىسقارتىلما» (1943 - يىلى).

بىز تەرەپ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش هەققى ئۈچ يىلدىن بۇيان ئازراقمۇ كۆپەيتىلمىدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىچە ئايرىپ بايان قىلىمەن:

(1) زاۋۇت ئىچىدىكى ھەرقايسى بۆلۈملەرنىڭ كاچال-كىلىرىنىڭ ئىش هەققى 80 - 90 يۈەن، ياكى 100 يۈەن بولغاندىن باشقا تامچى، باغاچچى، كوچىگار ۋە ئادەتتىكى تېخنىك ئىشچىلارنىڭ ئايلىق ئىش هەققى 40 - 50 يۈەن ياكى 50 - 60 يۈەن، شاگىرتلار ۋە ھويلىكەشلەرنىڭ ئايلىق ئىش هەققى ئاران 30 يۈەن ئۆپچۆرىسىدە.

(2) زاۋۇت ئىچىدىكى خىزمەتنىڭ خاراكتېرىگە ئا-ساسلانغاندا ئوت ئاپىتىدىن ئالاھىدە مۇداپىئە كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ، بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى كوللېكتىپ تاماق يەيدۇ. لېكىن ھەر بىر كىشى ئۈچۈن ئايدا 30 - 40 يۈەنچە تاماق پۇلى ئېلىنىدۇ.

ئەگەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۈچ - تۆت جان بولۇپ قالسا ئائىلىق ئىش ھەققى ئائىلىق تاماق پۇلىنىڭ يېرىمىغىمۇ يېتىشمەيدۇ، ھەتتا تاماكىمۇ سېتىۋالالمايدۇ.

(3) ھازىر نەرسە - كېرەكلەر قىممەتلىشىپ كەتتى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئالىدىغىنى ئائىلىق بولغاچقا، ئائىلە - تەۋەلىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنىمۇ قامدىيالمايدۇ، كۆپچىلىك باللارنىڭ كىيىم - كېچەكى جۇل - جۇل، بۇنداق قىيىن ئەھۋالنى ئامال قىلىپ ئويلىشىپ كۆرۈش كېرەك.

(4) ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئالىدىغان ئىش ھەققى ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشتىكى خاتىرجەملىكىگە تەسىر يېتىدۇ. ياز كېلىپ كۈن ئىسسىسا، قېچىپ كېتىدىغان ئىشلاردىن ساقلىنىش تەس بولۇپ خىزمەتكە تەسىر يەتكۈزمەي قالمايدۇ.

(5) سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىكىلەرنىڭ ئىش ھەققى بىز تەرەپتىكىلەردىن بىر قانچە ئون ھەسسە ئارتۇق، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەمىناتى مول، تۇرمۇشى باياشات، بۇلار خىزمەت كەيپىياتىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى تۆۋەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئالدىنىپ، تەۋەلىكىنى ئۆزگەرتىدىغان ئىشلار ئاسان چىقىپ قالىدۇ.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىي ئىش. خىزمەت ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشنى كۆزلەپ، ئادەتتىكى تېخنىك ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئۈرۈمچى شەھىرىدە يېقىندا بەلگىلەنگەن ئىش ھەققى باھاسى بويىچە ئاشۇرماقچىمەن، تېخنىكىلىق ئىشچىلار، بۇرغىلاش ئىشچىلىرى ۋە خىزمەتچىلەر قاتارلىقلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئەھۋال ئالاھىدە بولغاچقا ھۆكۈ-

مەتىنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن بىر تۇتاش تەمىنات ئۈلـ چىمى بويىچە تەڭ مۇئامىلە قىلىش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن، خىزمەتكە پايدىلىق بولۇش ئۈچۈن مۇۋاپىق ئاشۇرۇشقا بولامدۇ ـ يوق.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باش لىقى ۋىن زىجۇننىڭ شىڭ شىسەيگە يوللىغان مەكتۇبى (1943 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى).

نېرىتىن: ...... خىزمەت جەھەتتە پۈتۈن زاۋۇتتا ئىش توختىغىلى بىر ئىككى كۈن بولدى، ۋىشكا قۇراشـ تۇرىدىغان ئىشىنىڭ توختىغىنىغا 18 كۈن بولدى...... ئىش توختاپ كېتىشىنىڭ سەۋەبى ئاساسلىقى ئىشچىلارنىڭ كىـ يىم ـ كېچەكلىرى بېرىلمىگەنلىكتە، ئۇنىڭدىن قالسا، ئوزۇق ـ تۈلۈكنىڭ يېتىشمىگەنلىكىدە.

خىزمەت كىيىمىنىڭ يېتىشمەسلىكى ھەم ئىش توخـ تاشنىڭ سەۋەبى ئوزۇق ـ تۈلۈكنىڭ بولماسلىقى، مالىيە نازارىتى پۇل بەرمىگەنلىكىدىن بولغان. ئوزۇق ـ تۈلۈك بولمىغانلىقتىن ئىشچىلار كېتىپ قېلىشتى.

......

.. ۋىن زىجۇن: ۋىشكا قۇراشتۇرىدىغان ئىشچىلارنىڭ 18 كۈن ئىش توختىتىشىدا ئىش كىيىمىنىڭ يېتىشمەسلىكى سەۋەب بولالمايدۇ. ئىش توختىتىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، باش ئىنژېنېر نېرىتىننىڭ ئېگىزگە يامىشىدىغان ئىشچىـ دىن 10 نى سەۋەبسىز قوغلانغانلىقىدا، بۇنداق چارىگە ئىشچىلار ئەلۋەتتە رازى بولمايدۇ. شۇڭا ئىش توختاپ قالدى.

«1942 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى يىغىن

خاتىرىسى» قاتناشقۇچىلار:

شىنجاڭ ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېڭ جيۇەن، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى لى بولىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پوسكىن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باش ئىنژېنېرى نېرىتىن، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋىن زېجۇن.

مەزكۇر كاندا 11 ـ ئايدا ئىش تاشلانغان ئەھۋالغا كەلسەك، ...... مۇشۇ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى تاپشۇرۇۋېلىنغان تېلېگراممىدا: 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى بىر كۈن ئىش توختىتىلغان. لېكىن ئەتىسى چۈشتىن كېيىن ئىش ئەسلىگە كەلدى، دېيىلگەن. يېقىندا شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېڭ جيۇەن نېفىت كېنىنىڭ ئەھۋالىنى يۈزتۇرانە دوكلات قىلدى. ئۇزۇق ـ تۈلۈك بىلەن تەمىنلەش ۋاقتىنچە توختاپ قالغانلىقتىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ نېفىت چىقىرالمىغان، شۇڭلاشقا مالىيە نازارىتى پۇل ۋە ئاشلىق ئاجرىتىپ بەردى. بۇ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدا بولغىنى، بىر كۈن ئىش توختاپ قالدى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان ئالاقىسى (1942 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى).

VII مۇھىم نېفىت ئالامەتلىرى بولغان باشقا رايونلارنىڭ ئېچىلىش ئەھۋالى

1. كۇچا ناھىيىسى مىس كان كەنتى

كۇچا ناھىيىسىدە نېفىت ئېلىنىدىغان رايون مىس

كان كەنتى ئەتراپىدىكى رايونلار بولۇپ، ناھىيىگە 25 كىلومېتىر كېلىدۇ. كۇچا ناھىيىسىدىن مەزكۇر كەنتكە بارىدىغان ئىككى يول بار: بىرى ئۇزۇنلۇقى 19 كىلومېتىر كېلىدىغان تاغلىق جىلغىدىن ئۆتىدىغان ئېرىق بولغاچقا ئۇلاغلىق مېڭىشقىلا بولىدۇ. ئاپتوموبىل، ھارۋىلار يۈرەلمەيدۇ. يەنە بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 65 ـ 70 كىلومېتىر كېلىدىغان ئەگرى ـ توقاي يول بولۇپ، ئاپتوموبىل، ھارۋىلار يۈرەلەيدۇ. مەن كان يېزىسىدا 5، 12، 40 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۈچ جاي نېفىت ئېلىنىدىغان جاي. ۋاھالەنكى بۇ جايدىكى نېفىت يەر ئۈستىگە ئېقىپ چىققان. بۇ ئۈچ يەرنىڭ توپىسىنىڭ سۈپىتى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە نېفىت چىقىدىغان تۈرلۈك رەڭ ئالامەتلىرى بار. نېفىت قۇدۇقى تار تاغ جىلغىسى ئىچىدە بولۇپ، بىرىنچى يول بىلەن ئۇلاغدا بارسا نېفىت قۇدۇقىغا ئۇدۇل بارغىلى بولىدۇ، ئارىلىقى بىر قەدەر يېقىن نېفىت قۇدۇقىغا يېقىن قالغاندا، 100 ــ 150 مېتىر يەردىكى تاغ يولى تار بولغاچقا ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشى تەس بولۇپ، پىيادە مېڭىپ ئىلگىرىلەشكە توغرا كېلىدۇ. نېفىتنى ئالىدىغان چاغدا ئۇنى يۈدۈپ 100 ــ 150 مېتىر يىراقلىقتا ئاپىرىپ، ئاندىن ئۇلاغقا ئارتىپ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا ئاپىرىشقا توغرا كېلىدۇ. نېفىت قۇدۇقلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئوخشاش ئەمەس. چوڭقۇرلىرىغا نېفىت ئالىدىغانلار شوتا قويۇپ چۈشۈپ چىقىدۇ، نېفىتنى چۆمۈچ بىلەن ئالىدۇ. نېفىت رايونىنىڭ بىر بۆلىكىدە 30 يەردە قۇدۇق ئېغىزى، ئىككىنچى بۆلىكىدە 10 يەردە قۇدۇق ئېغىزى بولغان. باشقا رايونلارغا بارالمىدۇق. يۇقىرىقى ئىككى بۆلەكتىكى نېفىت قۇدۇقلىرىدىن يار پەس

لىدە ھەر ھەپتىدە 150 ــ 200 جىڭ نېفىت ئالغىلى، قىش پەسلىدە بولسا 50 ـ 80 جىڭ ئالغىلى بولىدۇ. نېفىت كېنىنىڭ ئەتراپىدا ئوت ـ چۆپ ئۆسمەيدۇ. سۇمۇ ناھايىتى ئاز، ئۇ يەردىن تۇز چىقىدۇ، بۇ يەر ئۆي ـ ئىمارەتمۇ ئاھالىمۇ بولمىغان بىر چۆللۈك. يۇقىرىقى قۇدۇقلاردىن چىقىدىغان نېفىتنىڭ سۈپىتى ئوخشاش، رەڭگى ئاق، بۇ جايدىكى ئەڭ كۆرۈنەرلىك بىر ھادىسە شۇكى، نېفىت ھىدى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. يەرلىك ئاھالىلار چەككىلەنمىگەن مايىنى ئېلىپ چىراغ ياقىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىسى بەك جىق چىقىدۇ...... ھازىر بۇ يەردىكى نېفىتلىكنى كۇچا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قېزىۋاتىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ ئۇنى چەككىلىمەي، چىراغ يېقىشقىلا ئىشلىتىدۇ.

......

كۇچا نېفىت رايونىدا سىناق تەرىقىسىدە نېفىت ئايرىش خىزمىتى ئىشلەش ئۈچۈن 161 جىڭ نېفىت ئېلىندى. ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى (تېمپېراتۇرىسى ±15℃) 0.8281 بولىدۇ.

1. بېنزىن (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.7787 t^{15}℃ 40 كىلوگرام

2. بىرىنچى دەرىجىلىك ئاق نېفىت (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.7823 t15℃ 16 كىلوگرام

3. ئىككىنچى دەرىجىلىك سېرىق نېفىت (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.8053 t15℃ 32 كىلوگرام

4. ئۈچىنچى دەرىجىلىك سېرىق نېفىت (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.8203 t15℃ 32 كىلوگرام

5. سېرىق ئاپتول تېپىدىكىسى 26 كىلوگرام

6. ئايرىشقا سەرپ بولغان نېفىت مىقدارى 15 كىلوگرام

(ئىلاۋە: يۇقىرىقى ماقالىدىكى «ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى» دېگەن سېلىشتۇرما ئېغىرلىق، «ئاق نېفىت»، «سېرىق نېفىت» دېگەننى كۆرسىتىدۇ)

2. ئاقسۇنىڭ تاغلىق كەنتىدىكى نېفىت ئالامەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

ئاقسۇدىكى نېفىت چىققان رايون تاغلاق كەنتنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، مەزكۇر ناھىيىگە 90 — 100 كىلومېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر ناھىيىدىن يولغا چىقىپ، 50 كىلومېتىر چۆلنى باسقاندىن كېيىن، 30 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوكيول - دوگيول ئەگرى - توقاي يول ئالدىغا كېلىدۇ. يۇقىرىقى 80 كىلومېتىر يولدا هارۋا ۋە ئاپتوموبىل يۈرەلەيدۇ، ئاخىرقى بىر بۆلەك 15 كىلومېتىر كېلىدىغان يول چوڭ - چوڭ تاشلار دۆۋىلىنىپ كەتكەن تاغ ئارىسىدا بولۇپ، كەڭلىكى 25 - 30 مېتىر كېلىدۇ، ئوتتۇرىدا بىر ئۆستەڭ بولۇپ. كەڭلىكى 4 - 5 مېتىر كېلىدۇ. هاۋا ئىسسىپ يامغۇر ياققاندا ئۆستەڭگە سۇ توشۇپ كېتىدۇ، تاغ ئاغزىدىن مەزكۇر مەھەللىگە كەلگىچە 10 نەچچە يەرگە كۆۋرۈك سېلىنغان. يول هارغانسېرى ئېگىزلەپ بارىدۇ، يانتۇلۇقى خېلى چوڭ، پەسكە قاراپ يۈرىدىغان يەر يوق. نېفىت قۇدۇقى مەزكۇر كەنتتىن ئۈچ كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، بۇ ئارىلىقتا ئېگىزلىكى 350 — 400 مېتىر، يانتۇلۇقى 60 - 65 گرادۇس كېلىدىغان بىر پارچە يەر بار، بۇ يەردىن ئاتلىق

ياكى پىيادىلا ئۆتكىلى بولىدۇ. قۇدۇق ئىككى چوڭقۇر تار يەردە بولۇپ، 15 نېفت قۇدۇقى بار، چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىردىن 15 مېتىرغىچە، نېفىتنىڭ رەڭگى ئوخشمايدۇ، ھەر ھەپتىدە 50 كىلوگرامدىن 70 كىلوگرامغىچە نېفىت چىقىدۇ. نېفت قۇدۇقتىن چىققاندا سىغىمچانلىقى 15 كىلوگرام كېلىدىغان تۇڭغا قاچىلىنىپ، تاغنىڭ سول تەرىپىگە يۆدۈپ ئاپىرىلىدۇ، نېفت قۇدۇقىنىڭ ئۆپچۆرىسىدە نە ئاھالە، نە ئۆي - ئىمارەت يوق، بۇ يەردە تاشلار دۆۋىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ھەممە يەردىلا بار، بۇرغىلاپ چارلاپ قۇدۇق قېزىش مۇمكىن ئەمەس، ...... ھازىر قېزىپ چىقىرىلغان نېفىتنىڭ تەركىبىدىكى مىقدار (ئىلاۋە: ئەسلى تېكىستى شۇنداق، بۇ سۆز سېلىشتۇرما ئېغىرلىق دېيىلىشى كېرەك) 0.830، بېنزىن تەركىبى ئاز، تاش يېغى (ئىلاۋە: كىرسىننى كۆرسىتىدۇ) بىر قەدەر كۆپ، ئېغىرلىق تەكشۈرىدىغان ئەسۋاب بولمىغاچقا، ھەر خىل مايلارنىڭ تەركىبى ۋە ئېغىرلىقىنى كۆرسەتكىلى بولمىدى.

ھازىر نېفت ئىشلىتىۋاتقانلار سودىگەرلەر بولۇپ، بۇ يەردىكى ئاقسۇ ناھىيىسىدە نېفتنى سېتىپ چەككىلەپ، 84 جىڭ ماي ئالدى. تۆرلۈك مايلار تۆۋەندىكىچە:

1. ئاق نېفت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.8328 15℃ 2 كىلوگرام

2. سېرىق نېفت 0.8553 15℃ 60 كىلوگرام

3. ئاپتول تىپىدىكىسى 15 كىلوگرام

4. ئايرىش سەرپىياتى 7.5 كىلوگرام

(ئىلاۋە: مەمۇرى رايون ئايرىمىسى بويىچە تاغلاق كەنتى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىدە).

3. قەشقەر رايونىدىكى نېفىت ئالامەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

قەشقەر نېفىت رايونى، قىزىل توپا جىلغىسىنىڭ يېنىدا بولۇپ، مەزكۇر رايونغا 80 كىلومېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر رايونغا بارغىچە 25 كىلومېتىر تاشيول بار، قالغىنى تەبىئىي چوڭ يول يولۇپ يانتۇلۇق يوق. مەزكۇر كەنتتىن ئالتە كىلومېتىر، 12 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئىككى يەر نېفىت چىقىدىغان رايون. ھازىر ئالتە كىلومېتىردىكى جايدىن نېفىت قېزىلىۋاتىدۇ، چىقىدىغىنى نېفىت، ئاسغالت. نېفىتنىڭ سۈپىتى دۇرۇس ئەمەس، قارا نەرسە (ئىلاۋە: ئەسلى تېكىستى شۇنداق، مەنىسى ئېنىق ئەمەس) بار. نېفىت چىقىدىغان قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 30 مېتىر كېلىدۇ، بۇ قۇدۇقنى قازغىلى ئىككى يىل بولغان، بۇ مەزگىلدە ئىش ماتېرىيالى خىراجىتى ئىنتايىن ئېغىر بولغان. بۇ قۇدۇقتا ھاۋا يېتىشمىگەچكە، ئىشلەش قىيىنراق بولغان. نېفىت مەھسۇلاتى، يازدا كۈنىگە 150 جىڭ، قىشتا 50 ـ 60 جىڭ، نېفىت ئايرىيدىغان جاي مەزكۇر كەنتتە، نېفىت ئايرىيدىغان ئۇسكۈنىلەر بەك كىچىك بولۇپ، ھەر قېتىم 50 ـ 60 جىڭلا ئايرىغىلى بولىدۇ، لېكىن نېفىت ئايرىيدىغان تېخنىك بولمىغاچقا، بېنزىن، تاش يېغىنى ئايرىيالمىغان، ئايرىپ چىققان تاش يېغىنىڭ سۈپىتى زىيادە تۆۋەن، بىر قەدەر ئېغىر، چىراغ ياققاندا ئىسى جىق، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئارىلاشمىلار پىلىككە ئورنىۋالغاچقا، يورۇق بەرمەيدۇ. نېفىت ئالىدىغان ئورۇن ئانچە ئېگىز بولمىغان يۇمىلاق تۆپىلىكتە بولۇپ، توپىسى بىر قەدەر يۇمشاق، تاش يوق، ئادەم كۆچى

بىلەن نېفىت دېڭىزى (ئەسلى تېكىستى شۇنداق — ت) نى بۇرغىلاپ قازسا 100 — 150 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا يەتكۈزگىلى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرقى نېفىت قۇدۇقلىرىغا سېلىشتۇرغاندا كېيىنچە 20 ـ 25 مېتىرغىچە قېزىلسا نېفىت چىقىشى مۇمكىن. ئەتراپتىكى سۇ بېسىۋالغان قۇدۇقلارنىڭ ئۈستىدە نېفىت لەيلەپ يۈرىدۇ، بۇ نېفىت ئېقىمىنىڭ ئانچە چوڭقۇردا ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

......

بۇ قېتىم قەشقەردە نېفىتنى سىناپ ئايرىپ بېقىش ئۈچۈن، 169 جىڭ نېفىت ئېلىنغاندى، ئايرىۋېلىنغان تۈرلۈك مايلار تۆۋەندىكىچە:

1. بېنزىن، ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.770، تېمپېراتۇرىسى 9℃ ± 8 كىلوگرام

2. ئاق نېفىت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.880، تېمپېراتۇرىسى 13℃ ± 14 كىلوگرام

3. سۇس سېرىق نېفىت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.835، تېمپېراتۇرىسى 17℃ ± 15 كىلوگرام

4. سېرىق نېفىت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.835، تېمپېراتۇرىسى 32℃ ± 35 كىلوگرام

5. ئاپتول تىپىدىكىلەر 86 كىلوگرام

6. ئايرىش سەرپىياتى 11 كىلوگرام

شىنجاڭ تاشيول ئىدارىسى گراشكوۋ يازغان. ۋۇ ليەنىكى تەرجىمە قىلغان.

«كۇچا مىس كان كەنتى، ئاقسۇ تاغلاق كەنتى، قەشقەر نېفىت كېنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات» (1945 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى مايلىق باسمىسى).

1. مۇقەددىمە

غانجۇغان ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىغە 20 يول، كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىگە 70 يول بولۇپ، قەشقەر سىمىخانا تاشيولىنىڭ يېنىغا جايلاشقان، 3 ـ 4 ئۆي بار، ئاھالىسى ناھايىتى ئاز. ئەتراپى «قىزىل جىنس قاتلىمى» دىن تەركىب تاپقان پاكار تاغ بولۇپ، ئېگىزلىكى 50 ـ 60 مېتىردىن ئاشمايدۇ، نېفىت چىقىدىغان يەر كەنتنىڭ جەنۇبىغا 2 ـ 3 يول كېلىدىغان جايدا بولۇپ، كەنتنىڭ ئالدىدا كىچىك يول بار، كەنتنىڭ جەنۇبىدىكى پاكار تاغدىن ئۆتۈشتە يول ئېگىز ـ پەس بولۇپ ئاتلىق مېڭىشقىلا بولىدۇ، كان رايونىغا بارغىچە يەر بارا ـ بارا تۈز بولۇپ، جەنۇب تەرەپكە بارغانسېرى قىيپاش بولۇپ چۆلگىچە بارىدۇ، بۇ يەرنىڭ جەنۇپ، شىمال قانىتى پاكار ـ پاكار تاغ، چۆلنىڭ ئوتتۇرىسى تۈز بولۇپ، شىمالدىن غەربكە، غەربتىن جەنۇبقا، شەرقتىن ـ شەرققە ئۇزۇنچاق بەلباغ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن كۆرۈنىدىغىنى سىلىق قۇرام تاشلار بولۇپ، يالىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، چۆلدىكى تاشلار...... (ئىلاۋە: خەنزۇچە ئونچە خەت چۈشۈپ قالغان) پەستىكى چوققىلار كېسىلىپ جىلغا بولۇپ قالغان، چوڭقۇرلۇقى 10 مېتىردىن ئاشمايدۇ، ئاستى قىزىل يەر قاتلىمى.

بۇ رايون ئىچىدە ئېرىق بار، ...... (ئىلاۋە: خەنزۇچە يەتتىدەك خەت چۈشۈپ قالغان) پۈتۈن رايوننى كېسىپ ئۆتىدۇ، ئېرىق ئىچىگە يەردە ئانچە ـ مۇنچە بۇلاق سۈيى ئېقىپ چۈشۈپ، ئېقىپ ئۇزاققا بارمايلا يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىدۇ.

2. يەر قاتلىمى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان (قىسقارتىلدى)

3. گېئولوگىيىلىك ستروكتورا (قىسقارتىلدى)

4. نېفىت چىقىدىغان ئالامەتلەر

ئا: نېفىت ئالامەتلىرى ۋە تەبىئىي گاز

ئورۇن I تار جىلغىنىڭ چېتىدە بولۇپ، قىزىل سېغىز جىلغىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، جىلغىنىڭ تېگىدە كۆلچەك بولۇپ، دىئامېتىرى ئىككى مېتىردەك كېلىدۇ، كۆلچەكنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا شېغىللىق تىك بەل بولۇپ، ئېگىزلىكى ئىككى مېتىردەك كېلىدۇ. كۆلچەككە يېقىن جىنىس قاتلىمى ئۇۋاق بولۇپ، بىلەيسىمان ھالەتتە، ئۇنىڭ ئارىلىقى ۋە قاتلىرىدا قارا ئاسفالتتەك نەرسىلەر بار، تاغ جىنىسلىرىنىڭ بىر قىسمى يۇمشاق، بۇ نېفىتنىڭ چىلىشىدىن بولغان، قىيانىڭ ئاستىدا ئاز مىقداردىكى نېفىتكە ئوخشاش قارا نەرسىلەر سۇ ئۈستىدە لەيلەپ تۇرىدۇ. قويۇق ۋە يېپىشقاق، كۆلچەكنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىن پۇۋەكچىلەر ئۇرۇلمەي سۇدىن چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردىكى شېغىلنىڭ كۆرۈنۈپ قېلىشى قاتلامنىڭ ئۇرۇلگەنلىكىدىن بولغان. نېفىت بۇ يەردىكى شېغىل قاتلىمىنىڭ ئاستىدىن چىقىدۇ، بۇنىڭ بۇ يەرنىڭ سەل - پەل ئاجرىلىپ كەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق ئەمەس. كۆلچەكتىكى سۇ يەر ئاستىنىڭ ئۈستىگە كۆتۈرۈلۈشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، سىرتقا ئېقىپ ئۇراققا بارمايلا قۇملۇقتا يوقاپ كېتىدۇ.

ئورۇن II ۋە ئورۇن III بىر كىچىك كۆلچەك بو-

لۇپ، دىئامېترى بىر مېترچە كەلمەيدۇ، بۇلارنىڭ ھەر قايسىسى تار جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئەتراپىدا كۆرۈنۈپ تۇرغىنى ساپلا قىزىل ياكى يېشىل، شىغىل كۆرۈنمەيدۇ. بۇ يەر ئالدىدىكى I ئورۇن بىلەن بىر كىچىك تاغ ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ، ئارىلىقى 10 مېترغا يەتمەيدۇ. كۆلچەكتە قارا رەڭلىك نېفىت كۆلچەكنىڭ چېتىدە يېغىلىپ لەيلەپ تۇرىدۇ، تەبىئىي گاز پۇۋەكچىلىرى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، بونداق پۇۋەكچىلەر II ئورۇندا ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئوت تەگسىلا كۆيىدۇ.

چوڭ كۆلچەك بار جاي قاقاسلىقتىن 10 مېترچە پەستە بولۇپ، بۇ كۆلچەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 مېتر، كەڭلىكى 10 مېتر، سۈيى زۇمرەتتەك سۈزۈك، كۆلچەكنىڭ شەرقىي قىرغىقىنىڭ ئاستىدىكى شىغىل قاتلىمىنى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ كۆلچەك جايلاشقان يەرنىڭ ئانتىكلىنالنىڭ مەركىزى ئىكەنلىكىنى ئۇقۇۋالغىلى بولىدۇ. كۆلچەكتە تەبىئىي گاز پۇۋەكچىلىرى ئۈزۈلمەي كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، نېفىت ئىزلىرى كۆرۈنمىدى. كۆلچەكنىڭ قىرغىقىدىكى جايلاردا خېلى كۆپ قىيپاش تۇرغان ئەسكى تاشلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بۇ ئېھتىمال بۇرۇن قۇدۇق قېزىپ تاشلىۋېتىلگەن تاشلار بولۇشى مۇمكىن. مەزكۇر قۇدۇق سۈنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن سۇ ئاستىدا قېلىپ كۆلچەك بولۇپ قالغان.

ب: نېفىت چىلاشقان قۇم جىنىس

......

ئانتىكلىنالنىڭ جەنۇبىي قانىتىدىكى يېڭى قۇدۇقنى

قەشقەر دىۋىزىيە شتابى قازغان. قۇدۇق قېلىنلىقى تۆت مېتىر بولغان تېپىز كۆلرەك شېغىلنى بويلاپ يەر ئاستىغا يانتۇلاپ كىرىدۇ، چوڭقۇرلىقى 20 مېترغا بارغاندا سۇغا دۇچ كېلىپ توختاپ قالغان.

5. يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قېزىش

رايون ئىچىدە قېزىلىپ بىكار قىلىنغان قۇدۇقتىن ئىككىسى يەنى يېڭى قۇدۇق ۋە كونا قۇدۇق بار. سۇ بېسىۋالغان كېرەكسىز قۇدۇقتىن ئىككىسى بولۇپ، بىرى چوڭ كۆلچەك، بىرى كونا قۇدۇقنىڭ يېنىدىكى كۆلچەك. سۇ بېسىۋالغان قۇدۇقنىڭ قېزىلىش ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى ئۇققىلى بولمايدۇ. يېڭى قۇدۇقنى كۆرگەنلىكىمىز ئالدىدا بايان قىلىندى، نېفىت چىقىش مۇمكىنچىلىكى يوق. كونا قۇدۇقنى تەكشۈرگەن چاغدا بىر ئۇيغۇر قۇدۇققا چۈشمەكچى بولغان ئىدى، ئۇنىڭغا يول قويدۇق، بۇ كىشىنىڭ ئېيتىشىچە، كونا قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 20 جاڭ كېلىدۇ، سۇ كۆتۈرۈلۈپ قۇدۇقنى يېرىمىغىچە بېسىۋالغان، سۇ يۈزىنى لەيلەپ تۇرغان قارا نېفىت قاپلىۋالغان. نېفىت ئالىدىغانلار قۇدۇق ئاغزىدىن تىك شوتا بىلەن نېفىت ئۈستىگىچە چۈشۈپ، قاپاق بىلەن ئالىدۇ. ھەر ئايدا 15 تۇڭچە (ھەر بىر تۇڭى بەش گاللون كېلىدۇ) نېفىت ئالغىلى بولىدۇ، ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە ئاپىرىپ چەككىلەيدۇ. ھەر 18 تۇڭدىن تۆت تۇڭ چىراغ يېغى ئالغىلى بولىدۇ، نېفىت تۇتۇق قارا رەڭدە بولۇپ، يورۇقلۇقتا قوڭۇر رەڭ كۆرۈنىدۇ، چىراغ يېغىمۇ قوڭۇر رەڭدە، يېرىم سۈزۈك، پارافىن

تەركىبى خېلى يۇقىرى، تەكشۈرگەندە چىراغ يېغىنىڭ ھەر جىڭى شىنجاڭ پۇلىغا 2.5 يۈەنگە سېتىلىدۇ، ئۆلۈغچات ۋە قەشقەردىكى ئورگانلارنىڭ چىراغ يېقىشىغا بېرىلىدۇ.

گۇۋەنشىسۇڭ: «ئۆلۈغچات ناھىيىسىدىكى غانجۇغان نېفىتلىكى» (1945 - يىل 7 - ئاي. مايلىق باسمىسى)

يۇقىرىقى جەدۋەلدىن شىنجاڭ ئۆلكىسىدىن چىقىدىغان نېفىتنىڭ ئىنتايىن موللۇقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇندىن تۇققۇزىنىڭ قېزىلمىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

چىڭ لودىڭ: «شىنجاڭ مەسىلىسى» (ھۆججەت كىتابخانىسى 1949 - يىل).

شىنجاڭدىكى نېفىتلىكلەرنىڭ ئەڭ يېڭى ماتېرىياللارغا ئاساسەن تۈزۈلگەن جايلىشىش ئەھۋالى جەدۋىلى

ناھىيىلەر	كان رايونى	يەر ئۈستىدىكى ئالامەتلەر	ئىزاھات
شىخو	مايتاغ	قېزىلىشتىن بۇرۇن نۇرغۇن گاز بار، جىلغىدا دائىم ماي كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.	قېزىلمىغان
	يەنسەن	يۇقىرىقىغا ئوخشاش	"
	جانجۇڭغول	نۇرغۇن ماي ئېقىپ چىققان ھەم پارافىن بار	"
	ئوتتاغ جىلغىسى	يۇقىرىقىغا ئوخشاش	"
يەنسەنخەي	يەنسەنخەي	ئاز مىقداردا ماي، گاز بار	"
	جەنۇبىي بەش كىلومېتىر		"
ماناس	خوگگۇ ۋە تۇزلۇق ئۆستەڭ	يۇقىرىقىغا ئوخشاش	يەرلىكلەر جىلغىدىن ماي ئالغان
كۇچا	مىسكان تېغى	نېفىت، گاز، پارافىن ھەممىسى بار	يەرلىك ئۇسۇلدا قازغان
يەكەن	شاگۇۋپۇ	يۇقىرىقىغا ئوخشاش	قېزىلمىغان
ئۇلۇغچات	ئۇلۇغچات بازىرىنىڭ جەنۇبى	نېفىت، گاز، ئاسفالت ھەممىسى بار	"
ئاقسۇ كونىشەھەر	تاغلاق كەنتى	نېفىت، گاز	يەرلىك ئۇسۇلدا قازغان
سانجى	تۇدۇگخي	نېفىت	قېزىلمىغان
ئۈرۈمچى	سوداچى	نېفىت	"
	شۈيمىگو	گاز	"
	...اگو		"
ساۋەن	شاۋگوەي	نېفىت، گاز، ئاسفالت ھەممىسى بار	يەرلىك ئۇسۇلدا قېزىلغان
چۆچەك	چىگشىشا	يۇقىرىقىدەك	قېزىلمىغان

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى مايتاغ نېفىتلىكى

خابىدۇللا

ھەر قانداق تارىخ داۋاملىشىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى مايتاغ نېفىتلىكىنى ئېنىقراق سۆزلەش ئۈچۈن، بۇ مەزگىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئەھۋاللارنى ئارىدىي قىلىپ چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشۈمگە توغرا كېلىدۇ.

1941 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مەن مايتاغقا كېلىپ ئىشچى بولدۇم، ئىككىنچى يىلى، يەنى 1942 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا يىلىغا 70 مىڭ توننا نېفىت پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بىر يۈرۈش تۈرۈبىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش قۇرۇلمىسى قۇرۇلدى. بۇ ئىلگىرى نېفىت ئايرىش قۇرۇلمىسى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، 1936 ـ يىلى قۇرۇلغان يەرلىك ئۇسۇلدا نېفىت ئايرىيدىغان ئىككى قازان ئىشلىتىلىشتىن توختىتىلدى. يېڭى قۇرۇلما ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشى بىلەن مەن كوچىگار بولۇپ تەقسىم قىلىندىم، مەن بىلەن بىللە كوچىگار بولغانلاردىن يەنە ئىبرائىم زۇنۇنۇف بار ئىدى. بۇ ئادەم ھازىر شىخو ناھىيىسىدە تۇرۇۋاتىدۇ.

شۇچاغدىكى تۈرۈبىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش

سېخىدا 30 ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى. سوۋېتلىكلەردىن ئىرىسچى زاۋۇتنىڭ باش ئىنژېنېرى، ۋارلوف بىلەن سا- دىكوفلار مۇئاۋىن باش ئىنژېنېر ئىدى. سېختا جۇڭگو تە- رەپتىن ۋېي شيۈتاۋ، لۇ دەي، ياڭ چىمىن قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا نورمال بېسىمدا چەك- كىلەش سېخىدىن باشقا يەنە تەجرىبىخانا، رېمونت سېخى، يەتكۈزۈپ بېرىش سېخى (5 دانە پار قازان، ئىككى دانە دىزېل ماشىنىسى بار)، ماي چىقىرىش سېخى، ئوت ئۆچۈ- رۈش ئەترىتى قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇرغىلاش، نېفىت ئېلىش، ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن نېفىت كېنىدا 700 — 800 ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى.

1943 - يىلى 3 - ئايدا نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئىشتىن پۈتۈنلەي توختىدى. 6 - ئايدا سوۋېت تەرەپ تۇرۇبىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش قۇرۇلمىسىنى چۇ- ۋۇپ يۆتكەپ چىقىپ كەتتى. سوۋېت تەرەپ يەرلىك ئۇ- سۇل بىلەن نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىگە تەگمى- گەنلىكتىن، ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالغانىدى. نېفىت ئاي- رىش زاۋۇتىدىكى ئىشچىلارنىڭ بىر قىسمى زاۋۇتنىڭ كۆيتۇڭ يېزا ئىگىلىك مەيدانىغا ئاپىرىلدى، يەنە بىر قىس- مى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىل- دى. شۇ ۋاقىتتا تۈرمىگە قامالغان خەنزۇ ئىشچىلاردىن لاۋ- دەن قاتارلىق كىشىلەر، مىللىي ئىشچىلاردىن غوپا، بەكرى غازى، زارىپ، ئەيسا ۋە مۇسايوپ قاتارلىقلار ئىدى.

مەن كۆيتۇڭ يېزا ئىگىلىك مەيدانىغا ئەمگەك قىلىش- قا ئېلىپ بېرىلغانىدىم، بىر كۈنى شادىيەنزىگە بېرىپ يەر ھەيدەۋاتقاندا كېسەل بولغانلىقىمدىن ساپاننى يۆلەپ ماڭالماي يىقىلىپ چۈشتۈم. موللاق ئىسىملىك ئىش بېشى

ھازامزادىلىك قىلىۋاتسەن، دەپ ئۇرۇپ، تىپىپ دۇمبالىدى. مەن بىلەن بىللە يەر ھەيدەۋاتقان قازاق، ئۇيغۇر قېرىنداشلار چىداپ تۇرالماي ئۇلىشىپ كېلىپ، ئىش بېشىنى راسا ئەدەبلەپ قويدى. موللاق مەيدان باشلىقىغا مېنىڭ ئۇستۈمدىن ئەرز قىلغاچقا، مەيدان ساقچى ئەۋەتىپ مېنى ئۇدا بىرنەچچە قېتىم سوراق قىلدى. مەن بىر ئاز قورقتۇم، كۆپچىلىكمۇ ماڭا نەسىھەت قىلىپ، يەنىلا بۇ يەردىن كەتكىنىڭ تۈزۈك، بولمىسا ئۇلار سېنى تۇتۇپ كېتىدۇ، دېيىشتى. 1943 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، مەن كۆيتۈڭ مەيدانىدىن قېچىپ چىقىپ شىخوغا بېرىپ، دەييۈفۇ ئىسىملىك خەنزۇ بايغا تاكى 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە يىللىقچى بولۇپ ئىشلىدىم.

1943 ـ يىلى 6 ـ ئايدا سوۋېت تەرەپ تۇرۇپىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش قۇرۇلمىسىنى يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئاساسىي جەھەتتىن پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. لېكىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يەنىلا ماي ئىشلىتىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئىشچىلارنى قايتىدىن يىغىپ، 1936 ـ يىلى قۇرۇلغان يەرلىك ئۇسۇل بىلەن نېفىت ئايرىيدىغان ئىككى قازاننى تاكى 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايغا قەدەر ئىشلەتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسى شىخو، مايتاغنى ئېلىش ئالدىدا، زاۋۇت تەرەپ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى ئىشچىلارنى ئۇرۇمچىگە بېرىشقا مەجبۇرلاپ، پاتىخە قاتارلىق مىللىي ئىشچىلارنى شىخو تۈرمىسىگە قامىغانىدى، كېيىن مىللىي ئارمىيە تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنىدى.

1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۈچ ۋىلايەت

ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ پولكوۋنىكى ئەيداربېك قىسمىنى باش-
لاپ مايتاغقا كىرىپ، مايتاغ نېفىت كانىغا قارىتا ھەربىي
ئىدارە قىلىش يۈرگۈزدى. شۇ ۋاقىتتا مايتاغ نېفىت كانىدا
بىرمۇ ئىشچى قالمىغانىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي
ئارمىيىسى ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن
ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، بۇرۇن نېفىت كانىدا ئىشلىگەن
ئىشچىلارنىڭ زاۋۇتقا قايتىپ كېلىشىنى چاقىردى. 50 ـ 60
كىشى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، زاۋۇتقا
قايتىپ كەلدى، مەنمۇ شىخودىن مايتاغقا قايتىپ كەلدىم.
ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، بىز نېفىت
ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈردۇق.
شۇ چاغدا نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى ئىشقا كىرىش-
تۈرۈشكە 20 دىن كۆپرەك ئىشچى قاتناشقان بولۇپ، مەس-
ئۇل كىشىلەر توختارغازى بىلەن مىرزىباي ئىدى. يەنىلا
1936 ـ يىلى قۇرۇلغان ئىككى دانە نېفىت ئايرىش قازىنى
ئىشلىتىلدى. بىر قازانغا تۆت يېرىم توننىدىن ئىككى
قازانغا توققۇز توننا نېفىت قاچىلىغىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن
ئۈچ توننا بېنزىن، بىر يېرىم توننا كىرسىن، يېرىم توننا
دىزېل مېيى، ئۇنىدىن باشقا يەنە بىر قىسىم قويۇق نېفىت
قالدۇقى ئايرىۋالغىلى بولاتتى. ئىشقا كىرىشتۈرۈش بىرقەدەر
ئوڭۇشلۇق بولغانلىقتىن، مەھسۇلات چىقىشى بىلەن، ھەر-
بىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى توختارغازى بىلەن مىرزى-
بايغا كۈمۈش مېدال مۇكاپىتى بەردى، باشقىلارغا ماددىي
مۇكاپات تارقىتىپ بەردى.
لېكىن، توختارغازى بىلەن مىرزىباي زاۋۇتنى ياخشى
باشقۇرۇپ كېتەلمىدى. 1946 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەن نې-

فىت ئايرىش سېخىغا مۇئاۋىن مودىـر ۋە تېخنىك بولۇپ
تەيىنلىنىپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋالدىم.
ئېسىمدە قېلىشىچە، شۇ چاغدا نېفىت ئايرىش
زاۋۇتىدا بېنزىن، كىرسىن، دىزېل مېيى ئىشلەپچىقىـ
رىشتىن باشقا يەنە يەرلىك ئۇسۇل بىلەن سىلىقلاش مېيى
بىردىكمىسىنى ئايرىپ چىقىپ، ئۈچ ۋىلايەتنىڭ قاتناش ترانـ
سپورت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان مايغا كاپالەتلىك قىلىنـ
غان. ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە
باشقۇرۇشىدا، مايتاغدا كان رايونى قۇرۇلدى.
كان رايونى ئاپپاراتىنىڭ ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك:
1. نېفىت ئايرىش سېخى — ئىشچىسى 30 نەپەر
ئەتراپىدا.
2. نېفىت تەييارلاش سېخى — ئىشچىسى 35 نەپەر
ئەتراپىدا ئىدى، سېخ مۇدىرى ۋارىس سىدىق بولۇپ،
ئۇنىڭ خىزمەت نەتىجىسى گەۋدىلىك بولغانلىقتىن ئالتۇن
مېدال مۇكاپىتى ئالغان.
3. بۇرغۇلاش، رېمونت ئەترىتى — ئەترەت باشلىـ
قى سابا بولۇپ، ئىشچىسى 20 نەپەر ئەتراپىدا ئىدى.
4. رېمونت سېخى — ئىشچىسى 40 نەپەر ئەتراپىدا،
سېخ مودىر پاتىخە، تۇمۇر بولۇپ، مۇئاۋىن سېخ مۇدىرى
سېرىدىمكەيدەي.
5. ترانسپورت پونكىتى — پونكىت باشلىقى سېيىتـ
غازى تىلەيبايوپ بولۇپ، سەككىز دانە ئاپتوموبىل، 3 ـ 4
تراكتور، 25 تەك ئادىمى بار. شۇ چاغدىكى شوپۇرلار كېـ
رىم ساقى، پاكار كېرىم، ۋالتاي، نۇر سېيىت قاتارلىقلار.
بۇ پونكىت يەنە نېفىت ئايرىش زاۋۇدى ۋە كان رايونىنى

توك بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ماتور ئارقىلىق توك تارقىتاتتى.

6. سېتىش گۇرۇپپىسى — گۇرۇپپا باشلىقى ئەلىيوپ بولۇپ، ئامبار مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيتتى. ئىشچىسى 15 نەپەر ئەتراپىدا.

7. سۇ بىلەن تەمىنلەش گۇرۇپپىسى — سۇ پونكىتىدىن سۇ يەتكۈزۈپ بېرەتتى، گۇرۇپپا باشلىقى سىيتقان سالىقبايوپ، ئىشچىسى 15 نەپەر.

8. خوجىلىق بۆلۈمى — بۆلۈم باشلىقى رەخمەتجان، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى ۋارىسجان تۇردى. كۆيتوك شادىيەنزە دېھقانچىلىق مەيدانى خوجىلىق بۆلۈمىگە قارايتتى، مەيدان باشلىقى ۋېسكىن (رۇس)، مۇئاۋىن باشلىقى مۇلۇك بولۇپ، مەيداندا 500 تۇياق قوي، 200 تۇياق ئات، 500 تۇياق كالا، 40 — 50 تۆگە بېقىلاتتى.

9. دوختۇرخانا — دوختۇرخانا باشلىقى ئىماش، دوختۇر، سېستىرا بولۇپ 20 نەپەر ئەتراپىدا.

10. قوغداش بۆلۈمى — بۆلۈم باشلىقى موللا ئابدۇللا، 20 ئەتراپىدا ئادىمى بار.

11. ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتى — ئەترەت باشلىقى ئۆمەر ئوزاق، 10 ئەتراپىدا ئادىمى بار. ئۆمەر ئوزاق 1947 - يىلى تاققا چىقىپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىگە يولباشلاپ ماڭغاندا، دۈشمەنلەرنىڭ يوشۇرۇن زەربىسىگە ئۇچراپ شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى.

12. كان رايونى ئىشخانىسى — 60 — 70 خىزمەتچىسى بار. 1945 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە بولغان كان رەھبەرلىرى (دىرېكتور) ئەيداربېك، غاپپارخان، پالتاۋسكى

قاتارلىقلار؛ 1947 ـ يىلدىن 1948 ـ يىلغىچە ئەنۋەر سابىر
ھاجىيوپ، ئىمىن موللايوپ، باۋتوككو قاتارلىقلار؛ 1948 ـ يىلدىن
1949 ـ يىلغىچە كىرىز يېرجايوپ، ھەبىبۇللا قاتارلىقلار. شۇ چاغ-
دىكى كان رايونى ئىشخانىسى ھازىرقى 1 ـ مېھمانخانىنىڭ
ئورنىدا بولۇپ، كېيىن ئوت ئاپىتى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن.
ھازىرقى 1 ـ مېھمانخانىنىڭ بىناسى، ئازادلىقنىڭ دەسلە-
پىدە جۇڭگو ـ سوۋېت شېرىكلەشكەندىن كېيىن قايتا سې-
لىنغان. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىي ئىدارە قىلىش
كومىتېتىنىڭ ئىشخانىسى، كان رايونى ئىشخانىسى يېنىدىكى
يەتتە كورپۇس ئۆينىڭ ئورنىدا ئىدى.

1945 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن (ئەمەلىيەتتە 1943 ـ يىلى
3 ـ ئايدىن) 1949 ـ يىلنىڭ ئاخىرغىچە مايتاغدا بۇرغۇ-
لاش ئۈسكۈنىلىرى بولمىغاچقا، قۇدۇق بۇرغۇلانمىدى. شۇ
چاغدىكى ماي ئالىدىغان قۇدۇقلارنىڭ ھەممىسى 1943 ـ
يىلىدىن بۇرۇن بۇرغۇلانغان. يۈز مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى
ئون نەچچە قۇدۇقتا قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ ماي چىقىرى-
دىغان ماشىنا ئورنىتىلغان. مىڭ مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى بىر
قەدەر چوڭ ماي قۇدۇقلىرى 20 ـ، 36 ـ، 43 ـ نومۇرلۇق
قۇدۇقلار بولۇپ، بۇ ئون نەچچە ماي قۇدۇقىنىڭ يەتتە،
سەككىزىدىن ئاز ـ تولا ماي چىقىپ، ھەر كۈنى ئۈچ تون-
نا ئەتراپىدا نېفىت ئالغىلى بولاتتى. نېفىت ئاز بولغاچ-
قا زاۋۇتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالماي، دائىم ئىش
توختاپ قالاتتى. پۈتۈن كاندىكى ئاھالە 30 كورپۇستەك ئۆي-
دە ئولتۇراتتى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن
كېيىن، مايتاغ كان رايونىغا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى
كىرىپ تۇردى. شۇ چاغدا بۇ يەردە 200 ئەتراپىدا ئادەم

بار ئىدى. 1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قوماندان ۋاڭ جىن قاتارلىق ئون نەچچە كىشى مايتاغقا كېلىپ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ۋە نېفىتلىكنى كۆزدىن كەچۈردى ھەم ئېلىپ كەلگەن چايلىرىنى ئىشچىلارغا بۆلۈپ بېرىپ، كۆپچىلىكتىن ھال سورىدى. 1950 ـ يىلى 6 ـ ئايدا پارتىيە مايتاغ نېفىت كېنىغا جاپپېمۇ باشچىلىقىدىكى خىزمەت گۇرۇپپىسىنى ئەۋەتتى. 9 ـ ئايدا شىخو ناھىيىسىدە چاقىرىلغان ئامما ۋەكىللىرى يىغىنىغا مايتاغدىن يولداش ۋارىس سىدىق ۋەكىل بولۇپ يىغىنغا قاتنىشىپ، شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى ھەم كۆكسىگە قىزىل گۈل تاقاپ، ئالقىش مەدھىيىلەر ئىچىدە مايتاغقا قايتىپ كەلدى. شۇندىن باشلاپ خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كان رايونىدا پارتىيە گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 10 ـ ئايغا كەلگەندە، ۋارىسجان سىدىقتىن كېيىن يەنە ۋارىسجان تۇردى، نۇر ئەخمەت، پاتىخە قاتارلىق بىر نەچچە يولداشلار پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى. مەنمۇ 10 ـ ئايدا ئىچكىرىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىنلا پارتىيىگە كىرىشكە ئىلتىماس يازدىم. يولداش جاپپېمۇ ۋە ۋارىسجان سىدىق قاتارلىقلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن 1950 ـ يىلى 12 ـ ئايدا شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردىم.

1950 ـ يىلى 8 ـ، 9 ـ ئايلاردا، غەربىي شىمال بەش ئۆلكە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى شىئەندە داغ ـ دۇغىلىق چاقىرىلدى، مەن مايتاغ نېفىتلىكىگە ۋەكىل بولۇپ، شەرەپ بىلەن بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايغا قاتناشتىم. قۇرۇلتايدا مەن ۋە شىنجاڭلىق ئون نەچچە نەپەر ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرى غەربىي شىمال رايونلۇق باش

ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندۇق. قۇرۇلتايدىن كېيىن بىزنى بېيجىڭ، تيەنجىن، تاڭگۇ قاتارلىق شەھەرلەرنى بىر ئايدىن كۆپرەك ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. بىز بېيجىڭدا ئۇلۇغ داھىمىز رەئىس ماۋزېدۇڭ، ليۇ شاۋچى، جۇ دې، جۇ ئېنلەي قاتارلىق پارتىيە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنى كۆردۇق. 1950 يىلى 10 - ئايدا مەن مايتاغقا قايتىپ كەلدىم ۋە مايتاغ، شىخو، كۈيتۈڭ قاتارلىق جايلاردا غەربىي شىمال بەش ئۆلكە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى تەشۋىق قىلدىم.

1951 - يىلى 6 - ئايدا شىنجاڭ نېفىت ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. مايتاغ نېفىتلىكىدىكى بىرىنچى پارتىيە ئەزاسى، نېفىت ئىشچىسى يولداش ۋارىسجان سىدىق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى، شى جىنشى بىلەن مەن مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندۇق ھەم مەن مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى چەكلەش سېخىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدىم.

ئابدۇراخمان مامۇت تەرجىمىسى

مايتاغ ــ شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ بۆشۈكى

ئەلىيوپ

يېرىم ئەسىر ئىلگىرىكى كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، بۇرغۇلاش ماشىنىلىرىنىڭ گۈلدۈرلىگەن ئاۋازى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان كىچىككىنە بىر زېمىننى ئويغاتتى. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ قاقاس چۆللۈك ياشلىق باھارىنى ئۇرغۇتتى، گېئولوگىيە ئەترىتى، بۇرغۇلاش ئەترىتى، ئاپتوموبىل ئەترىتى ۋە تراكتور ئەترىتى بۇ يەرگە كېلىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، 200 — 300 كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر قوشۇن، شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ ئاساسى بولغان مايتاغ نېفىت كېنىنى قۇرۇپ چىقتى.

ماشىنا بىلەن بۇرغۇلاشتىن ئىلگىرى، مايتاغدا نېفىت ئېلىش ئۇسۇلى ئىپتىدائىي ئىدى. نېفىت گازى كۆرۈنگەن جايغا ئۇزۇنلۇقى بەش جاڭ كېلىدىغان ئىككى دانە خەندەك كولاپ، ئاندىن يەنە خەندەك ئىچىگە چوڭقۇرلۇقى يەتتە چىدىن بىر جاڭغىچە بولغان بەش، ئالتە تىك قۇدۇق قېزىلاتتى. يەر ئاستىدىن ئېقىپ چىققان نېفىت بىلەن سۇ بۇ قۇدۇقلارغا يىغىلاتتى. ئاندىن كېيىن يىغىلغان ماي چېلەك بىلەن تارتىپ ئېلىناتتى. ياز كۈنلىرى ھەر

كۆلنى 500 جىلڭ ئەتراپىدا ماي ئالغىلى بولسىمۇ، لېكىن قىش كۈنلىرى، پەقەت 70 - 80 جىڭلا ماي ئالغىلى بولاتتى.

مايتاغدا لاي ۋولقان تېغى بولۇپ، تاغ تۆپىسىدە نۇرغۇنلىغان پاتقاق ئېتىلىپ چىقىدىغان ئېغىزلار بار ئىدى. بۇ ئېغىزلاردىن يېشىل، كۆل رەڭ ياكى گۆش رەڭدىكى ماي، سۇ، گاز ئارىلاش پاتقاق ئېتىلىپ چىقاتتى. مانا بۇ نېفىت ئالامەتلىرى بولۇپ، خەندەك كولاپ نېفىت ئېلىشتا ئۇنىڭغا تايىنىلاتتى. مايتاغ نېفىتى — سۇس يېشىل رەڭ. يېنىك ماي تەركىبى كۆپ بولۇپ، سۇ ئۈستىگە لەيلىگەنلىكى ئۈچۈن ناھايىتى ئاسانلا ئالغىلى بولاتتى. شۇ ۋاقىتلاردا ئېلىنغان نېفىتلەر ئۈرۈمچىگە توشۇلاتتى.

1938 - يىلى 4 - ئايدا، ئۈرۈمچى كۆزىتىش ئىدارىسى سەككىزدىمىزنى مايتاغقا خىزمەتكە ئەۋەتتى. شۇ ۋاقىتتا مايتاغنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا سوۋېتلىك مۇتەخەسسىسلەر مەسئۇل ئىدى. رەھبەرنىڭ ئىسمى مىخائىل سېرىكى بولۇپ، بۇندىن باشقا يەنە رۇس تىلىنى بىلىدىغان جاۋ فامىلىلىك دۇڭبېيلىق كىشى زاۋۇت باشلىقى ئىدى. پۈتۈن زاۋۇتنىڭ 200 — 300 ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ، پەقەت تۆت - بەش كورپۇسلا ئۆيى بار ئىدى. قالغانلىرى گەمە ياكى دوڭغۇل ئۆيى ئىدى.

سوۋېتلىك مۇتەخەسسىسلەردىن يەنە مىتىلوپ، نېرتىك قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلار دائىم كىچىك ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، قۇدۇق جازىلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ تەكشۈرەتتى. بۇ كىچىك ماشىنىلار پەقەت تېخنىك خادىملار ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى، باشقىلار ئاتلىق ماڭاتتى. شۇ ۋاقىتتا يەنە

بىر نەچچە ئاتخانىمۇ بار ئىدى.

ئۇ ۋاقىتلاردىكى مايتاغ، مەيلى خىزمەت شارائىتى ياكى تۇرمۇش شارائىتى جەھەتتىن بولمىسۇن، ناھايىتى ناچار ئىدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پەقەت بىرلا ئاشخانىسى بولۇپ، كىنوخانا ۋە باشقا ھېچقانداق كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى يوق ئىدى. پۈتۈن زاۋۇتتا پەقەت 20 ئاپتوموبىل، ئالتە تراكتور بار ئىدى. بۇ ماشىنىلارنى ترانسپورت بېكىتى باشقۇراتتى. زاۋۇتتا ئىشخانا، گېئولوگىيە بۆلۈمى، قۇدۇق جازىلىرىنى باشقۇرۇش بۆلۈمى، ماشىنىسازلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن باشقۇرۇش تۈزۈمى مۇكەممەل ئەمەس ئىدى.

مايتاغقا يېڭى كەلگەن ۋاقتىمىزدا مۇتەخەسسىس مىخائىلوۋسكى بىزگە دەرس بەردى، ماي قۇدۇقى ئۇسكۇنىلىرىنى قانداق باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىشنى ئۆگەتتى. بىز دەسلەپكى قەدەمدە بۇرغىلاش، ماي ئېلىش جەھەتتىكى بىلىملەرنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بۇرغىلاش ئەترىتىگە بېرىپ خىزمەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇق. 1939 - يىلىنىڭ بېشىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى جۇڭگو تەرەپنىڭ گېئولوگىيە ئەترىتى، توك بىلەن ئۆلچەش ئەترىتى ۋە قۇراشتۇرۇش ئەترىتىدىكى رەھبەرلىرىنى يىغىپ، يەنە بىر قېتىم تېخنىكىلىق تەربىيىلەش ئېلىپ باردى. پراكتىكا جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى بىزنى توستاي، شىخو، چىڭگىل، شىخەنزە، تۆتتۈپ تېرەك قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. شۇندىن كېيىن مەن كارتىگۇراپ، لابرانت ۋە توپلىغۇچى بولدۇم.

1938 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىن
شىخاباغا قەدەر ئالتە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سۇ يولى يا-
سىلىپ، كۆيتۈك دەرياسىنىڭ سۈيىنى باشلاپ كېلىپ، ئىش-
لەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن شارائىت ياراتتىلدى.
1939 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1940 ـ يىلىنىڭ بېشىغىچە، سو-
ۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر قىسىم چوڭ قۇدۇق جازىلىرى يۆت-
كەپ كېلىندى. بۇ يېڭى ئەپكەلگەن قۇدۇق جازىلىرى، بۇر-
غۇلاش ماشىنىلىرى ئارقىلىق 700 — 800 مېتىر چوڭقۇرلۇق-
تا قۇدۇق بۇرغۇلاشقا بولاتتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى مايتاغ-
دا ئىشلىتىلگىنى 100 مېترلىق تېيىز بۇرغۇلاش ماشىنىلىرى
بولۇپ، 17 ـ، 20 ـ، 36 ـ، 39 ـ، 40 ـ، 41 ـ، 42 ـ
نومۇرلۇق ماي قۇدۇقلىرىنى قازغان.

1941 ـ يىلى، خېلىلا ئىلغار بولغان نېفىت ئايرىش
زاۋۇتى قۇرۇلدى. لېكىن 1943 ـ يىلغا كەلگەندە سوۋېت-
لىكلەر ئۇنى بۇزۇۋېتىپ، ئۇسكۇنىلىرىنى سوۋېتقا يۆت-
كەپ كەتتى.

1942 ـ يىلى مېنىڭ نېفىتلىككە ۋە بۇ خىزمەتكە تازا
قىزىقىۋاتقان ۋاقتىم ئىدى، لېكىن 10 ـ ئايدا مەن نېفىت
كېنىدىن ھەيدەلدىم.

1943 ـ يىلى قۇۋۋۇقتىكى ئاكامنىڭ يېنىغا باردىم.
مەن قۇۋۋۇققا بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئەكسىيەتچى ھۆكۈ-
مەت ئەۋەتكەن ئادەملەر مېنى سوۋېت ئىشپىيونى، دەپ
قولغا ئالدى. مەن چۆچەك تۈرمىسىدە 11 ئاي يېتىپ،
1944 — 1945 ـ يىللىرى ئۈرۈمچى تۈرمىسىگە قامالدىم.

1947 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قەشقەر مائارىپ ئىدارىسىدىن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدىم. شۇ ۋاقىتتىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىدىكى يولداشلار مېنى مايتاغقا بېرىپ خىزمەت قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مايتاغقا قايتىپ كېلىپ تېخنىك بولدۇم. ئۇ چاغدا مايتاغنىڭ رەھبىرىي ۋارىسجان سىدىق ئىدى. دەسلەپتە سوۋېتلىكلەر ئاچقان ھەم كېيىن ئۇلار ئېتىۋەتكەن ماي قۇدۇقلىرىنى ئېچىپ، يېڭىباشتىن ماي ئېلىشقا كىرىشتۇق.

1948 ـ يىلى 36 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقنى ئېچىۋاتقان ۋاقتىمىزدا، ھادىسە يۈز بەردى. مەن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان نېفىت گازى ئىچىدە قالدىم، ئەھۋال ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. يولۋاس قاتارلىق بىر نەچچە پېشقەدەم ئىشچىلار ماڭا ئارقان تاشلاپ بېرىپ، مېنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى، مەن ئامان قالدىم، لېكىن بىر كۆزۈم نېفىت گازى بىلەن زەخىملەندى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابىي» جەريانىدا قىيىن ـ قىستاققا ئۇچۇرغانلىقىم ئۈچۈن، كۆزۈمگە تېخىمۇ زور زىيان يەتتى، ھازىر ھەر ئىككى كۆزۈم كۆرۈش ئىقتىدارىنى يوقاتقانلىقتىن ھېچ نەرسىنى كۆرەلمەيمەن.

1947 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ نېفىت ئايرىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدىم. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو ـ سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ تېخنىك ئەسۋابلار بىلەن تەمىنلەش بۆلۈمىدە خىزمەت قىلدىم. كېيىن تېخنىك ئەسۋابلار بىلەن تەمىنلەش باشقارمىسى قۇرۇلدى. مەن بۇ باشقارمىدا ئۈچ يىل ئىنژېنېر بولدۇم.

1954 ـ يىلى شەرەپ بىلەن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردىم. ئارقىدىنلا قاراماي تېخنىك ماتېرىيال ـ لار بىلەن تەمىنلەش باشقارمىسىغا يۆتكىلىپ، مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى بولدۇم.

ھازىر شىنجاڭنىڭ نېفىت سانائىتى ئۇچقاندەك تە ـ رەققىي قىلىپ، كۈنساناپ ئۆزگىرىپ بارماقتا. دېمەك شىن ـ جاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ بۆشۈكى — مايتاغ.

ئابدۇراخمان مامۇت تەرجىمىسى

14 ـ ساننىڭ مۇندەرىجىسى

غەربىي يول ئارمىيىسىنىڭ قالدۇق قىسمى 268 ـ پولك
(شىنجاڭ يېڭى گازارمىسى) نىڭ كەچۈرمىشلىرى...
.... يۇ شىنخۇا
جاۋدەننىڭ شىنجاڭغا قىلغان سەپىرى ... ۋاڭ ۋېيىي
يـاڭ زېڭشىننىڭ تـارىخىغا ئـائىت غـەيرى رەسمىي
ۋەقەلەر .... جاڭ چىيىڭ
شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي
كـادىـرلار كـۇرسىنىڭ قىسقىچـە ئـەھۋالـى ......
.... چېن فاڭبەي
ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىككى قېتىم شىنـ
جاڭغا بارغانلىقىم ھەققىدە خاتىرە ... سۇن يۆچى
«تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ـ شىمالىي» توغرىسىدا ......
.... لى فەنچۈن
بوۋام لى گېنيۈەننىڭ 1938 ـ يىلى شىنجاڭغا كېلىشـ
تىكى جەريانى توغرىسىدا .... لى چېڭجىڭ
«شىنجاڭ جـاھانگىرلىككـە قارشى خەلق ئۇيۇشمىسى»
ۋە باشقىلار توغرىسىدا ...... خې يۈجۈ، كاڭ بىڭلىن
ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا ئىككىنچى قېتىم كىرىشى ۋە
جىمسارنى قوغداش ئۇرۇشىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ...
.... جاڭ ئەنيىڭ
مەن قاتناشقان بىر نەچچە قېتىملىق جەڭنىڭ ئەمە ـ

لىي ئەھۋالى .... جىن گوجىن
شىنجاڭ تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى ...
.... شىن خۇڭدى
چىلىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى ئىپادەتخانا،
ساراي مەرھۇملار سارىيى .... لىيۇ دېخې
ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە ئىشلىرى-
نىڭ قىسقىچە تارىخى .... شۇ شۇتوڭ
يولۋاس توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم .... شۇجۇ
جيۇ چۆەن قوزغىلىڭىنىڭ ئالدى - كەينىدە ......
.... پېڭ مىڭدىڭ
ماتېرىيال:
جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدىكى
ئەمەل ناملىرى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئىسىملىكى ......

15 - سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

شىنجاڭدا «11 بىتىم» نىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ بۇ-
زۇلۇشى .... خېۋىر تۆمۈر
11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم ۋە ئاتالمىش دېموكراتىك
سايلامنىڭ سىرى .... خەلپەت سۈزۈك ھاجىيوپ
تىنچلىق بىتىم مەزگىلىدىن ئازادلىق ھارپىسىغىچە
خوتەندە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار ...... جاپپار ئەمەت
1945 - يىلى 8 - ئايدىن 1947 - يىلى 8 - ئايغىچە
يەكەندە بولغان ۋەقەلەر........ئىسرايىل ئەسقەرى
كۈچا ھورۇنباغ ۋەقەسى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... ساۋۇت بەكرى

1947 ـ يىلدىكى پىچان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئۆتـ
مۈشى .... تېيىپ پولات
شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولۇشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە
گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھەربىيلىرىنىڭ قاراشەھەر،
كۇچادا يۈرگۈزگەن بۇلاڭچىلىق ۋەقەلىرى توغرىـ
سىدا .... زاكىر نىياز رەتلىگەن
ما فۇشىڭ (ماتىتەي) توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... مۇھەممەد ئىمىن قۇربان
قاغىلىق تارىخىغا دائىر ئەسلىمەلەردىن پارچىلار ......
.... ئابدۇرېشىت خوجاخمەت
سۈرگۈن ۋە نوم .... ئىمىنوپ ئىلاخۇن
گومىنداڭ ــ جياڭ جيېشىنىڭ ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتى
«جۇڭتۇڭ» ۋە «جۇنتۇڭ» توغرىسىدا...........
ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا تارقىتىلغان گېزىت ـ
ژۇرناللار .... ئەركىن ھۆشۇر رەتلىگەن

16 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

ئەجدادلارنىڭ روھىدىن ئۆگىنىپ، جۇڭخۇا ئېلىنى
گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىشايلى .... چى گو
ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەققىدە ....
.... ياسىن خۇدابەردى
شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىت ئەھۋاللار
ھەققىدە ئەسلىمە .... ساۋدانوپ زاھىر
ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە 1 ـ سۈيدۈڭ پىيادە
پولكىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ بېسىپ

، يولـلىرى تـوغرىسىدا ئـەسلىمە ....
ئىسمائىلوپ مۇھەممەد ....
سىپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقانلىقىم
توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە ...... تۇرغانوۋ ئوسمان
ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى ھەققىدە ئەسـ
لىمە .... قۇربان ئېلى ئوسپانوۋ

17 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

1933 ـ يىلدىن 1937 ـ يىلغىچە قـەشقـەر، خوتـەن،
ئـاقسۇلاردا بولـۇپ ئۆتـكەن ۋەقـەلەر ....
ئابدۇقادىر ھاجى ....
خوتەن قوزغىلىڭى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
دوختۇر مۇھەممەد ياقۇپ بۇغرا ....
ما خۇسەن قوشۇنـلىرىنىڭ خوتەن خـەلقىغـە قىلغان
زوراۋانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرىدىن ئەسلىمە
لەر .... مـەمتىمىن توختى
مىللەتچى ئەسلىگەن سېنىڭ كۆرىدىكى دەۋرىدە ھەر مىللەت زىيا
لىيلىرىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىش ئـەھۋالى توغرىسىدا
ئەسلىمە .... خالىق ساقى

18 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

ھەرىپقـان كۆكـەدايىۋ توغرىسىدا ئەسلىمە ....
مۇقاش جاكە قوغلى ....
كۆكتوقاي قوزغىلىڭى توغرىسىدا يادىمدا قالغان بەزى

ۋەقەلەر .... غازىز ئاقىت
بارىكۆل ۋەقەلىرى ھەققىدە ئەسلىمىلەر ....
.......................قۇربان ئەلىي ئوسپانوۋ
شىنجاڭ ئۆلكىلىك چۆنجى، جىمىسار، مورى مۇستەقىل
ئاتلىق ئەسكەر تىنچلىقىنى ساقلاش چوڭ ئەترى-
تىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتى ....
.... ساغدۇللا ئارالباي ئوغلى
چيمەنەي پارتىزانلىرىنىڭ تەشكىللىنىشى ....
.... ئابدۇلكېرىم مەھمۇدوپ

19 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

شىنجاڭ يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسىدىكى كۈنلەر ...
..............................شياۋ شيەنچىڭ
1930 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە يەتتە قۇدۇقتا بولغان
ئۇرۇش ئاپىتى .... شىن جۇگدې
1932 ـ يىلىدىكى تۇرپان ئۆزگىرىشى ....
...سەي جېڭشېڭ يېزىپ قالدۇرغان، سەي خېڭشېڭ
رەتلىگەن ....
ئاچچىقسۇ ۋەقەسى .... ليۇ يىڭلىن
1933 ـ ، 1934 ـ يىللاردىكى ئۇرۇمچى شەھىرىنى
قوغداش ئۇرۇشىنىڭ ئەھۋالى .... جىن گوجېن
شىنجاڭ موڭغۇل، قازاق مەكتىپىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغا
دائىر قىسقىچە ئەسلىمە ....سەي خېڭشېڭ
شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى چىقى-
رىش ئەھۋالى توغرىسىدا .... سەي خېڭشېڭ

قۇتۇبى ناھىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ياپون باسقۇن-
چىلىرىغا قارشى پائالىيەتلەردىن پارچىلار ......
.... ليۇ خۇگيىلىڭ
«دۆلەت ئاتىسى نامىلىق سودا - سانائەت تەكشۈرۈش
ئۈمىكى» نىڭ شىنجاڭغا كېلىشتىن بۇرۇنقى ۋە
كېيىنكى ئەھۋالى .... لۇ گۈيسېڭ
1944 - يىلى دۇنخۇاڭدىن چاقىلىقىچە بولغان يىپەك
يولى سەپىرىم .... لۇ گۈيسېڭ
بەيتىڭ ۋەقەسى ۋە ئۇنىڭ جەريانى...... خەن يوۋېن
«كۆرەش گېزىتى» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ
كېيىنكى ئەھۋالى .... لى ۋېنخۇا
كۇچا ۋەقەسىنىڭ باش ئاخىرى ....لى رۇخەن
بەنسەندىكى باندىتلارنى يوقىتىش خاتىرىسى ....
.... يۈەن شيۇكەي
دۇ جۇڭيۈەننىڭ شىنجاڭغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ زىيان-
كەشلىككە ئۇچراش جەريانى ھەققىدە بىلىدىغانلى-
رىم .... لى مىڭجاڭ
يورۇقلۇققا ئىنتىلگەن ھايات ....
قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ھەقىقەتكە قايتقان گېنېرال جاڭ
فېڭيى توغرىسىدا ....چىن شىمىڭ
چىن يەنچيۇ شىنجاڭدا .... جاڭ ۋېنجۇڭ
ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبىينى سېغىنىمەن ... لۇ گۈيسېڭ
فۇكاڭ ئاق ھارىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى ....
.... خې زاۋشىن
ئۈرۈمچىدە تىياتىر ۋە ئەلنەغمىنىڭ تەرەققىياتى ......
.... ۋاڭ ۋېنجۇڭ

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى قەشقەر مائارىپىنىڭ قىسقىچە
تارىخى .... ئۆمەر ئەمەت
خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مەدەنىي ـ
مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە ......
.... جاپپار ئەمەت
يەكەندە مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ دەسلەپكى
دەۋرى ۋە تەرەققىياتى ...... ئابدۇرىشىت يۈسۈپ
كۇچا ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا
ئەسلىمە .... ئىمىن مۇھەممەت، ئابلىمىت نىياز
گۇچۇڭ ناھىيىسىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ
مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا
ئەسلىمە ....
... ئابدۇقادىر ئابدۇسەمەت ھاجى، ئابلا ئەخمەتنىياز
ئاستانە يېزىسىدا يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپىنىڭ
بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى ....
...(تۇرپان ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى تۈزگەن)
يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تەرەرققىياتىدىن ئەس-
لىمە .... ئىگەم خېلىل
ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئىلى مائارىپى ھەققىدە
ئەسلىمە .... نەسرىدىن ناسىرى
شايا ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ تارىخىدىن قىس-
قىچە ئەسلىمە .... روزى ئىبراھىم
گۇما ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ
تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە ....

.... ھۇشۇرمەت بارات، تۇرسۇنمەت ھۆسەيىن
خوتەندە ئۇيغۇر مەدەنىي - مائارىپى ۋە يېڭىچە ئە-
دەبىي - سەنئەتنىڭ تۇنجى قېتىم مەيدانغا كې-
لىشى .... مەمتىمىن توختى
كۇچا ناھىيىسىدە ھازىرقى زامان سەھنە (تىياتىر)
سەنئىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلى-
شى .... نىياز مەھمۇت
قاراشەھەردە دەسلەپكى سانايى نەپىسە ئىشلىرى توغ-
رىسىدا ئەسلىمە .... ئەيسا مۇسا
شىنجاڭدا 30 - يىللاردىكى ئوقۇغۇچىلار پائالىيىتى...
.... خالىق ساقى
پېشقەدەم كوممۇنىست — يولداش شۆي لياڭ توغرى-
سىدا ئەسلىمە .... غوپۇر ياقۇپ
يەكەندە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان پەننىي مەكتەب مەت-
لەئۇل ئىرپان ھەققىدە ئەسلىمە ....
..............................مۇھەممەت ئابدۇللا
ئاقسۇ كونىشەھەر مائارىپ تەزكىرىسى ....
.... ئابدۇراخمان مامۇت دىيار
باي ناھىيىسىدە پەننىي مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى
ۋە تەرەققىي قىلىشى ..... ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

新疆文史资料选辑(24)(维吾尔文)
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料研究委员会编

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市建中路54号)
新疆新华书店发行　新疆新华印刷三厂印刷
787×1092毫米　32开本　14印张　1插页
1988年2月第1版　1988年4月第1次印刷
印数：1——10,000

ISBN7—228—00518—X/K·44　定价：1.50元
(内部发行)

责任编辑：哈力克·沙克
阿布利孜·穆罕默德·沙依拉米

ISBN 7—228—00518—X
K·44(民文)　定价：1·50元
（内部发行）